अधिगमपरिणाम-आधारितपाठ्यचर्यारूपरेखा

स्नातकोत्तरकार्यक्रमाः - संस्कृतं संस्कृतशास्त्राणि च

2025

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
UGC

विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगः

बहादुरशाह-जफर-मार्गः

नवदेहली - 110002

आचार्यपरम्परायै समर्पितम्

अथाधिविद्यम्।

आचार्यः पूर्वरूपम्। अन्तेवास्युत्तररूपम्। विद्या सन्धिः। प्रवचनं सन्धानम्।

इत्यधिविद्यम्।

तैत्तिरीयोपनिषद्, शिक्षावल्ली, तृतीयानुवाकः

कृतज्ञताविष्करणम्

संस्कृतभाषायाः तच्छास्त्राणाञ्च अधिगमपरिणाम-आधारितपाठ्यचर्यारूपरेखायाः (LOCF) निर्माणे संलग्नानां विभिन्नानां समितीनां च कृते हार्दिकीं कृतज्ञतां प्रकटयामः।

पारम्परिकसंस्कृतज्ञानपरम्पराणां समकालीनशैक्षणिकमानकैः सह समन्वयने बहुमूल्यविचारं विद्वद्योगदानञ्च दत्तवत्यै तथा निरन्तरप्रयासं कृतवत्यै विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगस्य (UGC) संस्कृतभाषायाः अधिगमपरिणाम-आधारितपाठ्यचर्यारूपरेखासमित्यै, पाठ्यचर्याविकाससमित्यै, समन्वयसमित्यै च विशेषतया कृतज्ञाः स्मः।

विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगेन (UGC) तथा UGC LOCF सञ्चालनसमित्याः अध्यक्षाभिः समये समये पाठ्यचर्यायाः गुणवत्तावर्धनाय एवं तस्याः प्रासंगिकतां च सुनिश्चेतुम् अपेक्षितं मार्गदर्शनं साहाय्यं च विहितं वर्तते। तदर्थं हार्दिकीं कृतज्ञताम् आविष्कुर्मः।

एतस्याः रूपरेखायाः निर्माणे संशोधने च स्ववैदुष्यम् उपयुज्य निर्दुष्टायाः पाठ्यचर्यायाः सम्पादने परामर्शदातॄभ्यः पाठ्यचर्यानिर्मातॄभ्यः च समेभ्यः विद्वद्भ्यः, शिक्षाविद्भ्यः, समीक्षकेभ्यः च हार्दिकीं कार्तज्ञ्यपरम्परां विनिवेदयामः।

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य सहयोगेन अस्याः ***अ.प.पा.रूपरेखायाः*** निर्माणमभवत्।

Acknowledgement

We express our sincere gratitude to the various committees involved in the preparation of the Learning Outcomes-based Curriculum Framework (LOCF) in Sanskrit and its Shastras.

We are especially thankful to the UGC LOCF Committee (Sanskrit), Curriculum Development Committee, and the Coordination Committee for their valuable insights, scholarly contributions and tireless efforts in aligning traditional Sanskrit knowledge systems with contemporary academic standards.

We also acknowledge the guidance and support provided by the University Grants Commission (UGC) and Chairperson, UGC Steering committee, LOCF, in facilitating collaborative academic discourse and ensuring the quality and relevance of the curriculum. Our heartfelt thanks go to all scholars, educators and reviewers who participated in the consultative processes, contributing their expertise to enrich this framework.

This ***LOCF*** is prepared with the assistance of ***Central Sanskrit University.***

UGC LOCF Committee (Sanskrit)

Prof. Shrinivasa Varakhedi

Chairperson of the committee and Vice-Chancellor, Central Sanskrit University, New Delhi – 110058 ✉ vc@sanskrit.nic.in

Prof. Sukant Kumar Senapati

Vice-Chancellor, Shri Somnath Sanskrit University, Veraval, ✉ sukantsnpt@gmail.com

Prof. Viroopaksha V. Jaddipal

Secretary, Maharishi Sandipani Rashtriya Ved Vidya Pratishthan, Ujjain,

✉ vvjaddipal@gmail.com

Dr. M. V. Natesan

(Retd. Prof.) SSV Kaladi, Kailash Nagar Kolazhy, Biyur, Trichur-10,

✉ natesanskt2000@gmail.com

Dr. Mamta Tripathi

Assistant Professor, Gargi College, University of Delhi, Delhi, ✉ mamtatripathi.jnu@gmail.com

Co-ordination Committee

Dr. G. Surya Prasad

Chief Co-ordinator of the committee and Asst. Professor, Central Sanskrit University, New Delhi – 110058, ✉ dr.gsurya.prasad@csu.co.in

Dr. Awasthi Sailesh Kumar

Asst. Professor Grade, Central Sanskrit University, New Delhi, ✉ dr.awasthisailesh@csu.co.in

Dr. Kishor Kumar

Asst. Professor Grade, Central Sanskrit University, New Delhi, ✉ dr.kishor_kumar@csu.co.in

Dr. Deepika Dixit

Asst. Professor Grade, Central Sanskrit University, New Delhi, ✉ dr.deepikadixit@csu.co.in

प्रो. श्रीनिवासः वरखेडी
कुलपतिः
Prof. Shrinivasa Varakhedi
Vice-Chancellor

केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
संसदः अधिनियमेन स्थापितः
Central Sanskrit University
Established by an Act of Parliament

CSU/VC-102/2025-26/92

Date – 18.06.2025
आ.कृष्णसप्तमी, वि.सं. 2082

Foreword

Sanskrit For Future

It is a matter of immense pride and privilege to present the Learning Outcomes-Based Curriculum Framework (LOCF) for Sanskrit and its Shastras, developed under the aegis of the University Grants Commission (UGC). This initiative marks a landmark in the history of Sanskrit education, providing a structured, learner-centric, and globally aspirational curriculum that aligns harmoniously with the transformative vision of the National Education Policy (NEP) 2020.

Sanskrit is not merely a language; it is a rich source of knowledge and a discipline of many disciplines. It is a gateway to India's vast, time-tested knowledge systems (IKS), embracing philosophy, science, linguistics, mathematics, and artistic expression. This LOCF encapsulates the grandeur of Sanskrit's intellectual traditions while addressing the dynamic demands of contemporary higher education.

The primary objective of this curriculum is to make Sanskrit an aspirational discipline for the youth of today, instilling a deep understanding of its rich intellectual traditions while applying its knowledge to solve contemporary problems. It seeks to empower young learners not only to appreciate their linguistic and cultural heritage but also to utilise Sanskrit's unique perspectives to innovate and contribute to fields such as education, technology, health care, environmental sustainability, legal studies and governance.

This framework has been meticulously designed by a large team of scholars who collectively contributed to nearly 800 courses across 5 streams Majors, Minors, Multi-Disciplinary, Skill Enhancement, and Value-Added to provide flexible academic pathways. It aims to produce graduates who are proficient in classical knowledge, equipped with modern skills and able to act as a bridge between India's rich past and its future aspirations.

Additionally, this framework encourages the importance of Sanskrit as a medium of instruction to achieve Sanskrit teaching in Sanskrit. It promotes for the use of Simple Standard Sanskrit in classrooms, thereby strengthening the linguistic skills and deepening understanding of the discipline. It bridges the timeless wisdom enshrined in Sanskrit texts with the technological innovations of the modern era, fostering employability, critical thinking, interdisciplinary engagement, and research aptitude among learners.

I am grateful to the distinguished members of the UGC-constituted LOCF Committee, the sub-committees across all Sanskrit disciplines, the Co-ordination Committee, and all dedicated scholars and educators who contributed their expertise in crafting this comprehensive framework.

Let this framework inspire a new generation of learners and thinkers, rooted in tradition, equipped for innovation, and prepared to lead responsibly in the ever-evolving world.

(Prof. Shrinivasa Varakhedi
Chairperson, UGC LOCF Committee (Sanskrit)
Vice-Chancellor, Central Sanskrit University, New Delhi

56-57, संस्थानिक क्षेत्र, जनकपुरी, नई दिल्ली-110058 (भारत)
56-57, Institutional Area, Janakpuri, New Delhi-110058 (INDIA)
(O) 011-28523949 www.sanskrit.nic.in
vc@sanskrit.ac.in / vicechancellor@csu.co.in

अस्याः कार्यक्रमरूपरेखायाः प्राथमिकविवरणानि

एषा संस्कृतस्य संस्कृतशास्त्राणाञ्च स्नातकोत्तरकार्यक्रमाणाम् अधिगमपरिणाम-आधारितपाठ्यचर्यारूपरेखा त्रिधा प्रस्तूयते -

1. ***परिचयः।***
2. ***प्रथमभागः (संस्कृतस्य संस्कृतशास्त्राणाञ्च विभिन्नस्नातकोत्तरकार्यक्रमाः)***
3. ***द्वितीयभागः (शोधसम्बद्धाः पाठ्यक्रमाः)***

परिचये संस्कृते संस्कृतशास्त्रेषु च एकवर्षीय-स्नातकोत्तरकार्यक्रमाणां कृते पाठ्यक्रमः श्रेयोऽङ्करूपरेखा च, राष्ट्रियशिक्षानीतेः (२०२०) स्नातकोत्तरशिक्षया सम्बद्धानि अनुशंसनानि, स्नातकोत्तरपाठ्यचर्यारूपरेखायाः प्रमुखविशेषताः इत्यादयः परिचयात्मकविषयाः विमृष्टाः।

प्रथमभागे संस्कृतस्य संस्कृतशास्त्राणाञ्च विभिन्नस्नातकोत्तरकार्यक्रमाणां पाठ्यक्रमाः प्रस्तुताः सन्ति। एतेषु सर्वेषु कार्यक्रमेषु प्रधानाः पाठ्यक्रमाः (Major Courses), चितस्वशास्त्रविषयकाः (Discipline Specific Elective Courses) पाठ्यक्रमाश्च सन्ति। एते पाठ्यक्रमाः क्रमशः अधोलिखितरूपेण अस्यां कार्यक्रमरूपरेखायां प्रदर्श्यन्ते -

- **प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1**
- **चितस्वशास्त्रविषयाः (DSE) 1.क.1**

प्रधानेषु पाठ्यक्रमेषु कश्चन कूटाङ्कः, यथा - 1.1, 2.1 इति रूपेण दत्तः। एतस्मिन् कूटाङ्के प्रथमसङ्ख्या कार्यक्रमस्य सत्रार्धं सूचयति, द्वितीयसङ्ख्या पाठ्यक्रमसङ्ख्याञ्च सूचयति।

पुनश्च चितस्वशास्त्रविषयकाणां पाठ्यक्रमाणां कूटाङ्के अक्षरस्यापि योजनं, यथा - 1.क.1 इति रूपेण कृतम्। एतादृशः सङ्ख्या-अक्षरसंवलितकूटाङ्कः (Alpha Numeric) वैकल्पिकं पाठ्यक्रमं सूचयति। अत्रापि प्रथमसङ्ख्या कार्यक्रमस्य सत्रार्धं, द्वितीयसङ्ख्या पाठ्यक्रमसङ्ख्याञ्च सूचयति। "क" इति अक्षरम् वैकल्पिकपाठ्यक्रमं सूचयतीति फलति। एतद्द्वयम् अतिरिच्य अन्येषु पाठ्यक्रमेषु वर्तमाना सङ्ख्या क्रमसङ्ख्यामात्रं सूचयतीति ज्ञातव्यम्।

द्वितीयभागे शोधविधिसम्बद्धाः (Research Methodology Courses) पाठ्यक्रमाः प्रस्तुताः सन्ति। एते पाठ्यक्रमाः सर्वेषामपि संस्कृतसम्बद्धानां स्नातकोत्तरकार्यक्रमाणां कृते समानाः भवन्ति। एते पाठ्यक्रमाः अधोलिखितरीत्या प्रदर्श्यन्ते -

- **शोधविधिसम्बद्धाः पाठ्यक्रमाः - RM 1**

शोधविधिसम्बद्धेषु पाठ्यक्रमेषु दत्ता सङ्ख्या क्रममात्रं सूचयति इति ज्ञातव्यम्।

विषयसूची

परिचयः 1

संस्कृते संस्कृतशास्त्रेषु च एकवर्षीय-स्नातकोत्तरकार्यक्रमाणां कृते पाठ्यक्रमः श्रेयोऽङ्करूपरेखा च 2

राष्ट्रियशिक्षानीतेः (२०२०) स्नातकोत्तरशिक्षया सम्बद्धानि अनुशंसनानि 2

स्नातकोत्तरपाठ्यचर्यारूपरेखायाः प्रमुखविशेषताः 3

स्नातकोत्तरकार्यक्रमः - योग्यता प्रवेशश्च 3

स्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य अधिगमस्य उद्देश्यानि 4

स्नातकोत्तरगुणाः अधिगमपरिणामाश्च (NHEQF इत्यस्य 6.5 स्तरानुरूपम्) 4

स्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य पाठ्यचर्यासंरचना श्रेयोऽङ्कविभाजनञ्च 5

स्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् 5

चतुर्वर्षीयस्नातककार्यक्रमस्य समाप्त्यनन्तरम् एकवर्षीयस्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य रूपरेखा (4+1) 6

संरचना 'क' 7

संरचना 'ख' 8

संरचना 'ग' 11

स्नातकोत्तरकार्यक्रमे नमनीयतासौविध्यानि 13

स्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य अन्तःशास्त्रीयसौलभ्यानि 13

स्नातकोत्तरकार्यक्रमात् परम् अनुसन्धानं जीविकोपार्जनं च 14

स्नातकोत्तरकार्यक्रमात् परं भाव्यवसराः 14

स्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य शैक्षणिकमानदण्डाः गुणवत्ता च 15

संस्कृतस्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य व्याप्तिः 15

स्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य मूल्याकलनव्यूहः 16

स्नातकोत्तरकार्यक्रमाणां प्रस्तावितमूल्याकलनरूपरेखा 17

प्रस्तावितश्रेयोऽङ्कविभाजनम् (PROPOSED CREDIT DISTRIBUTION) 18

प्रथमभागः (Part I)

One Year PG (Sanskrit).....

One Year PG (Sahityam).....

One Year PG (Vyakaranam).....

One Year PG (Darshanam).....

One Year PG (Veda-Pourohitya-Karmakandam).....

One Year PG (Sidhhanta Jyotisham).....

One Year PG (Phalita Jyotisham).....

One Year PG (Vastu Shastram).....

One Year PG (Temple Culture & Management).....

द्वितीयभागः (Part II)

Pool of Research Methodology Courses.....

The contents are hyperlinked. Click on/touch the desired content to see.

परिचयः*

* एषः परिचयः सम्प्रति संस्कृतभाषया प्रस्तूयते । अस्यैव परिचयभागस्य आङ्ग्लसस्करणं One Year PG in Sanskrit इत्यत्र प्रदत्तम् ।

संस्कृते संस्कृतशास्त्रेषु च एकवर्षीय-स्नातकोत्तरकार्यक्रमाणां कृते पाठ्यक्रमः श्रेयोऽङ्करूपरेखा च

(राष्ट्रियशिक्षानीतिः (२०२०) विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगः इत्यनयोः निर्देशानुसारम्)

भारतं तीव्रगत्या वर्द्धमाना ज्ञानाधारिता एका अर्थव्यवस्था वर्तते यत् तादृशीमेकां सशक्ताम् उच्चशिक्षाव्यवस्थामपेक्षते यत्र ज्ञानार्जनेन सह अनुसन्धानस्य नवाचाराः अपि प्रोत्साहिताः स्युः। राष्ट्रियशिक्षानीतिः (२०२०) अस्यां दिशि एकं दूरदर्शिनं दृष्टिकोणं प्रस्तौति, यत्र बहुशास्त्रीयाध्ययने (Multidisciplinary Learning), परिणामाधारितपाठ्यक्रमे, नमनीय-कार्यक्रमसंरचनासु च बलं प्रदत्तं वर्तते।

एतद्दृष्टिकोणानुरूपं, विश्वविद्यालयानुदानायोगः (UGC) एकां नूतनाम् एकवर्षीयां स्नातकोत्तरकार्यक्रमरूपरेखां परिचाययति, या विशिष्य तादृशेभ्यः अध्येतृभ्यः समुपयुक्ता वर्तते यैः प्रतिष्ठया अथवा अनुसन्धानेन सह प्रतिष्ठया (Honours or Honours with Research) सह चतुर्वर्षीयस्नातककार्यक्रमः समापितः। इयं रूपरेखा शैक्षणिकगहनतायाः, शोधाभिवृत्तेः, आजीविका-सम्बद्ध-नमनीयतायाः, भारतीयज्ञानपरम्परायाः एकीकरणस्य च महत्त्वं द्योतयति।

संस्कृतस्य संस्कृतशास्त्रीयपरम्परायाः च अध्ययनं भारतीयसभ्यतायाः बौद्धिकी आधारशिला वर्तते। राष्ट्रियशिक्षानीतेः (२०२०) परिवर्तनकारिदृष्ट्यनुरूपं, विश्वविद्यालयानुदानायोगेन संस्कृते संस्कृतशास्त्रेषु च नमनीयानां, शोधसम्पृक्तानां, परिणामाधारितानाञ्च एकवर्षीयस्नातकोत्तरकार्यक्रमाणां कृते पुनारचितपाठ्यचर्या, श्रेयोऽङ्कप्रारूपं च निर्मितम्।

गभीरविद्वत्ता, शैक्षणिकनवाचारः, अन्तश्शास्त्रीयसमन्वयः (Interdisciplinary Synthesis) इत्यादीनां माध्यमेन भारतस्य पारम्परिकज्ञानप्रणालीनां पुनर्जीवनम् एतेषां कार्यक्रमाणाम् उद्देश्यं वर्तते।

राष्ट्रियशिक्षानीतेः (२०२०) स्नातकोत्तरशिक्षया सम्बद्धानि अनुशंसनानि

स्नातकोत्तरशिक्षया सम्बद्धानि राष्ट्रियशिक्षानीतेः प्रमुखानुशंसनानि इत्थं सन्ति -

- ❖ चतुर्वर्षीयस्नातकाध्येतॄणां (बी.ए. ऑनर्स्/अनुसन्धानम्) कृते एकवर्षीयः स्नातकोत्तरकार्यक्रमः स्यात्।
- ❖ त्रिवर्षीयस्नातककार्यक्रमे उत्तीर्णानां कृते द्विवर्षीयः स्नातकोत्तरकार्यक्रमः स्यात्।
- ❖ शैक्षणिकप्रगतेः निरन्तरतायै समेकित-पञ्चवर्षीयः स्नातककार्यक्रमः/स्नातकोत्तरकार्यक्रमः स्यात्।
- ❖ कृत्रिमबुद्धिमत्ता (AI), स्वास्थ्यसंरक्षणं, विधिशास्त्रं, कृषिः, प्राकृतिकभाषाप्रक्रिया (NLP), पाण्डुलिपिविज्ञानं, तुलनात्मकदर्शनम् इत्यादिभिः अन्तःशास्त्रीयक्षेत्रैः (Interdisciplinary Fields) सह साहित्य-व्याकरण-वेद-ज्योतिष-दर्शनादिपारम्परिकविषयान् अन्तर्भाव्य अन्तश्शास्त्रीयाध्ययनस्य कृते अवसराः (Interdisciplinary Scope) प्रदीयन्ते।
- ❖ राष्ट्रिय-उच्चशिक्षायोग्यतारूपरेखायाः (NHEQF) अन्तर्गतत्वेन सूचितानाम् अधिगमपरिणामानां प्राप्तिः।
- ❖ मूल्याकलनाय, श्रेयोऽङ्कनिर्धारणाय, अधिगमस्य स्थानान्तरणाय च राष्ट्रियश्रेयोऽङ्करूपरेखया (NCrF) सह संरेखणम् (Aligning)

❖ आधुनिकशिक्षणोपकरणैः सह शास्त्रीयविशेषज्ञतायाः एकीकरणम्।

स्नातकोत्तरपाठ्यचर्यारूपरेखायाः प्रमुखविशेषताः

स्नातकोत्तरपाठ्यचर्यारूपरेखायाः प्रमुखविशेषताः अधोलिखिताः सन्ति -

- स्नातकस्तरे स्वीकृते प्रधानविषये गौणविषये वा स्नातकोत्तरकार्यक्रमं कर्त्तुमवसरः विद्यते। पुनश्च प्रतियोगिपरीक्षामाध्यमेन प्रवेशपरीक्षाद्वारा वा पूर्णतः नूतनविषये (अध्ययनशाखायां) स्नातकोत्तरकार्यक्रमं कर्त्तुमपि अवसरः विद्यते।
- शैक्षणिकश्रेयोऽङ्ककोषमाध्यमेन (ABC) श्रेयोऽङ्कमान्यतया सह प्रवेश-निर्गमप्रणाल्याः व्यवस्था विद्यते।
- सद्यस्काधिगमः (Online), मुक्तदूरस्थाधिगमः (ODL), सद्यस्क-औपचारिकाधिगमयोः मिश्रिताधिगमः (Hybrid) इत्यादीनां विभिन्नमाध्यमानां व्यवस्था विद्यते।
- प्रासङ्गिककार्यानुभवस्य श्रेयोऽङ्कनिर्धारणं कृत्वा, तस्य अनुभवस्य च शैक्षणिकमान्यतापि दीयते।
- बहुशास्त्रीयशिक्षायाः कौशलाधारितशिक्षायाः च कृते अवसराः प्रकल्प्यन्ते।
- राष्ट्रियोच्चशिक्षायोग्यतारूपरेखायाः (NHEQF) 6.5 स्तरेण सह संयोजिता अधिगमपरिणामाधारितपाठ्यचर्यारूपरेखा (LOCF) अनुपाल्यते।
- शास्त्रविमर्शः, पाठालोचनं (Textual Criticism), शोधप्रबन्धः इत्यादिमाध्यमैः अनुसन्धानोन्मुखता सुनिश्चीयते।

स्नातकोत्तरकार्यक्रमः - योग्यता प्रवेशश्च

❖ संस्कृते, कस्मिंश्चित् शास्त्रीयविषये वा न्यूनतमैः 160 श्रेयोऽङ्कैः सह चतुर्वर्षीयस्नातकप्रमाणपत्रभाजः (ऑनर्स्/अनुसन्धानेन सह ऑनर्स्) स्नातकोत्तरकार्यक्रमे प्रवेष्टुं अर्हन्ति।

❖ संस्कृतेतर-अध्ययनशाखाध्येतॄणाम् अङ्कानामाधारेण, विश्वविद्यालयस्य प्रवेशपरीक्षामाध्यमेन वा प्रवेशः।

❖ दर्शनं, भाषाविज्ञानं, भारतीयविद्याऽध्ययनम् (Indology) इत्यादिविषयेभ्यः अपि संस्कृते संस्कृतशास्त्रेषु च स्नातकोत्तरकार्यक्रमं कर्तुम् अन्तश्शास्त्रीयप्रवेशानुमतिः प्रदीयते।

स्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य अधिगमस्य उद्देश्यानि

स्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य संस्कृतपाठ्यचर्यायाः कानिचन सामान्योद्देश्यानि एवं सन्ति -

- ❖ संस्कृतपाठ्यचर्यायाम् अन्तःशास्त्रीयाधिगमं समावेश्य समग्रविकासस्य प्राप्तिः, संस्कृतस्य सांस्कृतिकपारम्परिकमूलानां च रक्षणपुरस्सरम् आधुनिकोपहूतीनाम् आत्मसात्करणाय छात्रसज्जा।
- ❖ संस्कृतपाठ्यचर्यायाम् आधुनिक-अनुसन्धानवैज्ञानिकप्रौद्योगिकविधीनां समावेशं कृत्वा छात्राणां शोधाभिक्षमतायाः वर्धनम्।
- ❖ पारम्परिकसंस्कृताध्ययनस्य तथा समकालीनक्षेत्राणां (यथा कृत्रिमबुद्धिमत्ता (AI), दर्शनशास्त्रं, भाषाविज्ञानम्, इतिहासः, भारतीयज्ञानपरम्परा (IKS) चेत्यादीनां) मध्ये अन्तरस्य पूरणम्।
- ❖ आजीवनाधिगमं संवर्धयितुं नमनीयतायुक्तशैक्षणिकमार्गाणां कल्पनं, अनुसन्धानाय उपयुक्तानां कौशलानामुन्नयनं, समस्यासमाधानाभिक्षमतायाः वर्धनम्।
- ❖ सामाजिक-आर्थिकविषमताः निवार्य विभिन्नसामाजिकपृष्ठभूमिवतां छात्राणां शैक्षिकावसरान् पूरयितुम् उद्दिष्टानां समावेशिशिक्षा-वैविध्यपूर्णशिक्षा-वैकल्पिकशिक्षाणां माध्यमेन समतायाः शिक्षासौलभ्यतायाः (Equity and Accessibility) सुनिश्चयः।
- ❖ क्षमताधारिताधिगमे विशिष्टं ध्यानं, यच्च वैश्विकज्ञाननिधिं स्वाधिगमपरिवेषे उपयोक्तुं, संस्कृतज्ञानस्य वास्तविकजगति अनुप्रयोगं कर्तुं तथा समीक्षात्मकचिन्तनं च वर्धयितुं प्रेरयति।

स्नातकोत्तरगुणाः अधिगमपरिणामाश्च (NHEQF इत्यस्य 6.5 स्तरानुरूपम्)

राष्ट्रियोच्चशिक्षायोग्यतारूपरेखायाः 6.5 स्तरानुसारं, स्नातकोत्तराः छात्राः -

- ❖ संस्कृतस्य संस्कृतशास्त्राणाञ्च गभीरावगमं प्रदर्शयिष्यन्ति।
- ❖ स्वीये क्षेत्रे अग्रिमावबोधनस्य मौलिकतायाः च प्रदर्शनं करिष्यन्ति।
- ❖ नूतनेषु सन्दर्भेषु बहुशास्त्रीयसन्दर्भेषु च क्लिष्टसमस्याः समाधास्यन्ति।
- ❖ नैतिकचिन्तनं सामाजिकरूपेणोत्तरदायिचिन्तनञ्च प्रदर्शयिष्यन्ति।
- ❖ विद्वद्भिः सामान्यजनसमुदायेन च सह प्रभावपूर्णं संवादं करिष्यन्ति।
- ❖ आत्मनिर्देशानुरूपम् आजीवनम् अधिगमाय प्रयतन्ते तथा शैक्षणिकप्रगतये अनुसन्धानप्रगतये च कार्यं करिष्यन्ति।
- ❖ समसामयिकसमस्याः समाधातुं प्राचीनभारतीयज्ञानमीमांसायाः अनुप्रयोगं तुलनां च करिष्यन्ति।
- ❖ पाण्डुलिपीनाम् अनुवादं, व्याख्यां, समीक्षात्मकं सम्पादनं च करिष्यन्ति।
- ❖ शास्त्रसंरेखणार्थं, शास्त्रव्याख्यानार्थं च संस्कृतसङ्गणकीयोपकरणानि प्रयोक्ष्यन्ति।
- ❖ सांस्कृतिकसंरक्षणे नीतिनिर्माणे च योगदानं विधास्यन्ति।

स्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य पाठ्यचर्यासंरचना श्रेयोऽङ्कविभाजनञ्च
(Curricular Structure)

विश्वविद्यालय-अनुदानायोगेन स्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य त्रीणि पाठ्यचर्याप्रारूपाणि निर्धारितानि तथैव श्रेयोऽङ्कविभाजनञ्च सूचितम्। तच्च अधः प्रदर्श्यते -

- **संरचना 'क'** - केवलं कोर्सवर्क् कार्यक्रमः एव (Course Work)
- **संरचना 'ख'** - केवलम् शोधकार्यक्रमः एव।
- **संरचना 'ग'** - कोर्सवर्क् कार्यक्रमस्य शोधकार्यक्रमस्य च संयुक्तरूपं (प्रत्येकं 20 श्रेयोऽङ्काः)

स्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम्
(Credit Distribution)

विकल्पः	कोर्सवर्क् कार्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्काः	शोधकार्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्काः	आहत्य श्रेयोऽङ्काः
क	40	–	40
ख	–	40	40
ग	20	20	40

चतुर्वर्षीयस्नातककार्यक्रमस्य समाप्त्यनन्तरम् एकवर्षीयस्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य रूपरेखा (4+1)

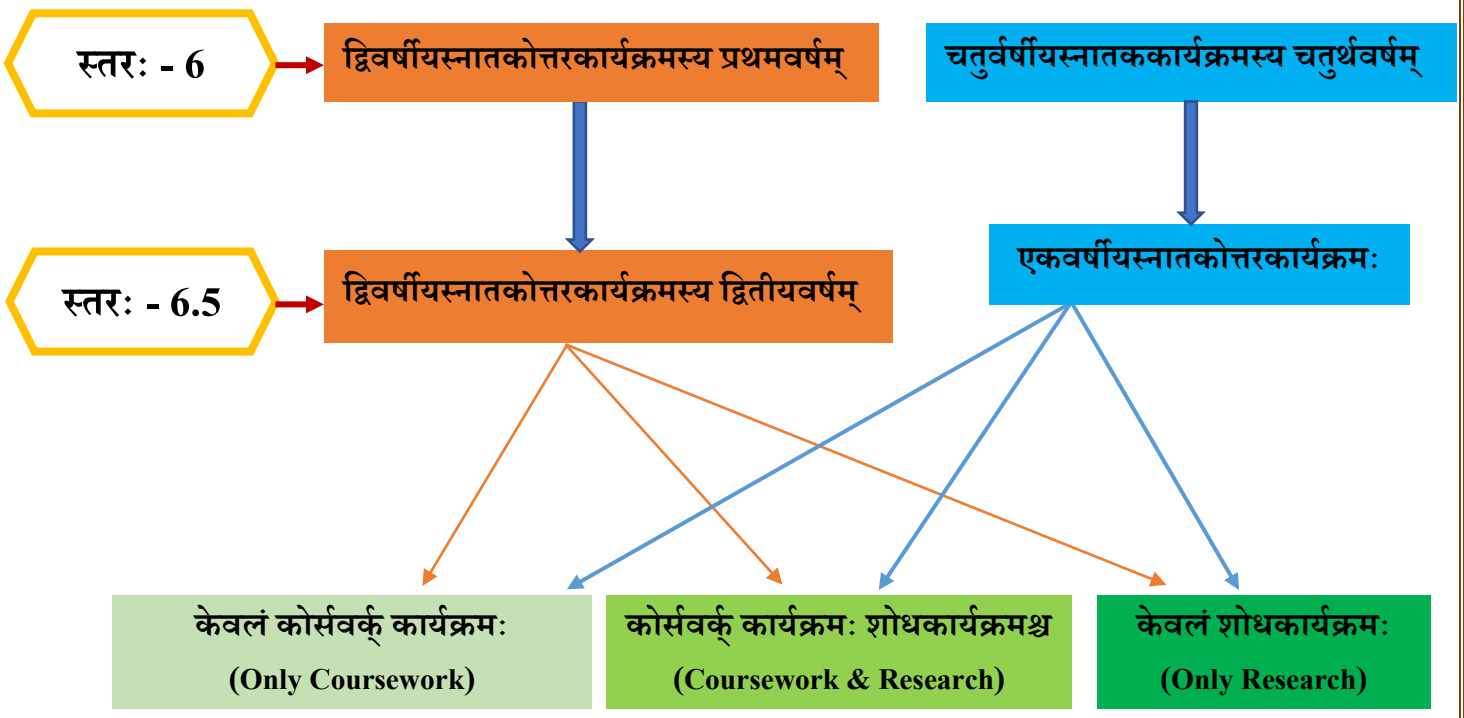

संरचना 'क'

(स्तरः - 6.5): केवलं कोर्सवर्क् कार्यक्रमस्य स्नातकोत्तरपाठ्यचर्यासंरचना

सत्रार्द्धः	प्रधानपाठ्यक्रमः	वैकल्पिकः पाठ्यक्रमः	श्रेयोऽङ्कद्वयस्य पाठ्यक्रमः	लघुशोधप्रबन्धः/ शैक्षणिकपरियोजना / उद्यमिता	आहत्य श्रेयोऽङ्काः
प्रथमसत्रार्द्धः	प्रधानः 1 प्रधानः 2 (श्रेयोऽङ्काः 8)	वैकल्पिकः 1 वैकल्पिकः 2 वैकल्पिकः 3 (श्रेयोऽङ्काः12)	कौशलाधारितपाठ्यक्रमः/ कार्यशाला/ विशिष्टप्रयोगशाला/ प्रशिक्षुतासेवा/ शिक्षुता/ प्रायोगिकाधिगमः। (श्रेयोऽङ्काः 2)	-	**22**
द्वितीयसत्रार्द्धः	प्रधानः 3 प्रधानः 4 (श्रेयोऽङ्काः 8)	वैकल्पिकः 4 वैकल्पिकः 5 वैकल्पिकः 6 (श्रेयोऽङ्काः 12)	कौशलाधारितपाठ्यक्रमः/ कार्यशाला/ विशेषप्रयोगशाला / प्रशिक्षुतासेवा / शिक्षुता / प्रायोगिकाधिगमः। (श्रेयोऽङ्काः 2)	-	**22**

संरचना 'ख'

(स्तरः 6.5): कोर्सवर्क् कार्यक्रमशोधकार्यक्रमयोः

स्नातकोत्तरपाठ्यचर्यासंरचना

सत्रार्द्धः	प्रधानपाठ्यक्रमः	वैकल्पिकः पाठ्यक्रमः	पाठ्यक्रम-श्रेयोऽङ्काः 2	लघुशोधप्रबन्धः/ शैक्षणिकपरियोजना / उद्यमिता	आहत्य श्रेयोऽङ्काः
प्रथमसत्रार्द्धः	प्रधानः 1 प्रधानः 2 (श्रेयोऽङ्काः 8)	वैकल्पिकः 1 वैकल्पिकः 2 अथवा सा. वै. (GE-3)* (श्रेयोऽङ्काः 8)	-	विस्तृतपरिणामान् अधः पश्यन्तु। (श्रेयोऽङ्काः 6)	**22**
द्वितीयसत्रार्द्धः	प्रधानः 3 प्रधानः 4 (श्रेयोऽङ्काः 8)	वैकल्पिकः 3 वैकल्पिकः 4 अथवा सा. वै. (GE-4)* (श्रेयोऽङ्काः 8)	-	विस्तृतपरिणामान् अधः पश्यन्तु। (श्रेयोऽङ्काः 6)	**22**

*ये '**उद्यमिता**'पटलं विकल्पत्वेन चिन्वन्ति तैः प्रथमद्वितीयसत्रार्द्धयोः उद्यमितासम्बद्धः एकः सामान्यवैकल्पिकविषयः (GE) अध्येतव्यः। ये लघुशोधप्रबन्धं शैक्षणिकपरियोजनालेखनं वा विकल्पत्वेन चिन्वन्ति ते स्वेच्छानुसारं कमपि सामान्यवैकल्पिकविषयम् (GE) अथवा केवलम् अध्ययनशाखाविशिष्टविषयान् (DSEs) एव अध्येतुं शक्नुवन्ति।

सूचना :- चितेषु लघुशोधप्रबन्ध-शैक्षणिकपरियोजना-उद्यमितादिविकल्पेषु सर्वत्र मौलिकं कार्यं भवेत् ***न तु स्नातककार्यक्रमस्य चतुर्थे वर्षे कृतकार्यस्य पुनरावृत्तिः स्यात्।*** अपि च स्नातककार्यक्रमस्य चतुर्थे वर्षे कृतस्य कार्यस्य विस्तारः भवितुम् अर्हति।

क. स्नातकोत्तरकार्यक्रमेषु शोधप्रबन्धलेखनात् अपेक्षिताः परिणामाः -

प्रथमसत्रार्द्धः

अधोलिखिताः चत्वारः परिणामाः प्रथमसत्रार्द्धसमाप्तिं यावत् अवश्यं प्राप्तव्याः -

I. शोधसमस्यायाः अभिज्ञानम्।

II. सम्बद्धसाहित्यस्याध्ययनम्।
III. शोधरूपरेखायाः निर्माणम्।
IV. प्रायोगिकाध्ययनस्य, क्षेत्रीयकार्यस्य (Fieldwork) तत्समकार्याणां वा आरम्भः।

द्वितीयसत्रार्द्धः

अधोलिखिताः चत्वारः परिणामाः द्वितीयसत्रार्द्धसमाप्तिं यावत् अवश्यं प्राप्तव्याः -

I. प्रायोगिकाध्ययनस्य / क्षेत्रीयकार्यस्य समाप्तिः।
II. शोधप्रबन्धसमर्पणम्।
III. अधोलिखितेषु केनचित् प्रकारेण अनुसन्धानस्य परिणामप्रस्तुतिः :-
   - मौलिकवस्तु/ मौलिकज्ञानं (Prototype), उत्पादविकासः (Product Development) / स्वामित्वम् (Patent)
   - शोधाध्ययनबोर्ड् (B.R.S) इत्यस्याः संस्तुत्या अनुसन्धानपरिषदा स्वीकृतं अन्यत् किमपि शैक्षणिकं कार्यम्।
   - प्रतिष्ठितासु शोधपत्रिकासु प्रकाशनम्। यथा - Scopus सूचीबद्धपत्रिकासु, तत्समम् अन्यासु गुणवत्तापूर्णपत्रिकासु वा।
   - प्रतिष्ठितप्रकाशकेन प्रकाशितं पुस्तकं, प्रतिष्ठितप्रकाशने कश्चन अध्यायः वा।

ख. स्नातकोत्तरकार्यक्रमेषु शैक्षिकपरियोजनाभ्यः अपेक्षिताः परिणामाः सर्वाः अपि शैक्षिकपरियोजनाः अनुप्रयोगात्मके अनुसन्धाने आधारिताः भवेयुः। ललितकलायाः स्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य पुस्तकानुवादं, शोधघटकरहितपरियोजनाः च विहाय सर्वाः अपि शैक्षिकपरियोजनाः अन्वेषणात्मके, वर्णनात्मके वा अनुसन्धाने नैव आधारिताः स्युः।

<u>प्रथमसत्रार्द्धः</u>

अधोलिखिताः चत्वारः परिणामाः द्वितीयसत्रार्द्धसमाप्तिं यावत् अवश्यं प्राप्तव्याः -

I. शोधसमस्यायाः अभिज्ञानम्।
II. सम्बद्धसाहित्याध्ययनम्।
III. शोधरूपरेखायाः निर्माणम्।
IV. प्रायोगिकाध्ययनस्य, क्षेत्रीयकार्यस्य (Fieldwork) तत्समकार्याणां वा आरम्भः।

<u>द्वितीयसत्रार्द्धः</u>

अधोलिखिताः त्रयः परिणामाः द्वितीयसत्रार्द्धसमाप्तिं यावत् अवश्यं प्राप्तव्याः -

I. प्रायोगिकाध्ययनस्य / क्षेत्रीयकार्यस्य तत्समकार्यस्य वा समाप्तिः।
II. शोधप्रबन्धसमर्पणम्।

III. अधोलिखितेषु केनचित् प्रकारेण अनुसन्धानस्य परिणामप्रस्तुतिः -

- मौलिकवस्तु/ मौलिकज्ञानं (Prototype), उत्पादविकासः (Product Development) / स्वामित्वम् (Patent)
- शोधाध्ययनबोर्ड् (B.R.S) इत्यस्याः संस्तुत्या अनुसन्धानपरिषदा स्वीकृतं अन्यत् किमपि शैक्षणिकं कार्यम्।
- प्रतिष्ठितासु शोधपत्रिकासु प्रकाशनम्। यथा- स्कोपस् (Scopus) सूचीबद्धपत्रिकासु, तत्समम् अन्यासु गुणवत्तापूर्णपत्रिकासु वा।
- नीतिप्रारूपनिर्माणं, सम्बद्धमन्त्रालयाय च समर्पणम्।
- प्रतिष्ठितप्रकाशकेन प्रकाशितं पुस्तकं, प्रतिष्ठितप्रकाशने कश्चन अध्यायः वा।
- पुस्तकानुवादः (भाषाविभागीयच्छात्राणां कृते)

संरचना 'ग'
(स्तरः 6.5): केवलं शोधकार्यक्रमः

सत्रार्द्धः	प्रधानः पाठ्यक्रमः	वैकल्पिकः पाठ्यक्रमः (चितानुसन्धानक्षेत्रसम्बद्धम्)	अनुसन्धानस्य विधयः/ उपकरणानि/ लेखनानि च (द्वौ पाठ्यक्रमौ)	समस्याधारितं गहनमनुसन्धानम्	आहत्य श्रेयोऽङ्काः
प्रथमः सत्रार्द्धः	एकः प्रधानः पाठ्यक्रमः (चितानुसन्धानक्षेत्रसम्बद्धपाठ्यक्रमः) (4 श्रेयोऽङ्काः)	एकः वैकल्पिकः पाठ्यक्रमः (अनुसन्धानाय चितक्षेत्रेण सम्बद्धः चितक्षेत्रेण समः वा पाठ्यक्रमः) (4 श्रेयोऽङ्काः)	(क) सम्बद्ध-अध्ययनशाखायाः अग्रिमानुसन्धानविधिः + (ख) अनुसन्धानोपकरणानि (2x2 = 4 श्रेयोऽङ्काः)	परिणामाः अस्याः सारण्याः अधः उल्लिखिताः सन्ति। (10 श्रेयोऽङ्काः)	**22**
द्वितीयः सत्रार्द्धः	-	एकः वैकल्पिकः पाठ्यक्रमः **अथवा** अनुसन्धानार्थं चितक्षेत्रेण सम्बद्धः चितक्षेत्रेण समो वा स्वशास्त्रसम्बद्ध-वैकल्पिकविषयः (DSE) (4 श्रेयोऽङ्काः)	अनुसन्धानलेखनप्रविधयः (2 श्रेयोऽङ्काः)	(16 श्रेयोऽङ्काः)	**22**

क) स्नातकोत्तरपाठ्यक्रमस्य प्रथमसत्रार्द्धस्य अधिगमपरिणामाः

प्रथमसत्रार्द्धस्य समाप्तेरनन्तरम् अधोलिखिताः चत्वारः परिणामाः अनिवार्यतया प्राप्तव्याः -

I. शोधसमस्याभिज्ञानम्।

II. सम्बद्धसाहित्याध्ययनम्।

III. शोधरूपरेखायाः निर्माणम्।

IV. शोधस्य प्रथमसोपानम् (उदाहरणार्थं प्रयोगात्मकानुसन्धानस्य प्रारम्भिकसोपानं, पायलट् परियोजनायाः समाप्तिः इत्यादयः)

ख) स्नातकोत्तरपाठ्यक्रमस्य द्वितीयसत्रार्द्धस्य अधिगमपरिणामाः

द्वितीयसत्रार्द्धस्य समाप्तिं यावत् अधोलिखिताः त्रयः परिणामाः अनिवार्यतया प्राप्तव्याः -

I. शोधस्य द्वितीयसोपानं – प्रायोगिकाध्ययनस्य क्षेत्रीयकार्यस्य वा अन्तिमसोपानम्।

II. लघुशोधप्रबन्धसमर्पणं/ परियोजनाप्रतिवेदनसमर्पणम्।

III. अधोलिखितपरिणामेषु न्यूनातिन्यूनम् एकः परिणामः प्राप्तव्यः :-

- वैज्ञानिक-प्रौद्योगिक-अनुसन्धानपरिषत् (CSIR) द्वारा परिभाषितानुसारम् एकस्य मौलिकस्य वस्तुनः ज्ञानस्य (Prototype) वा विकसनम्, अथवा उत्पादस्य (Product) विकसनं यत् प्रौद्योगिकतत्परतास्तरं (Technology Readiness Level) 3/4 (TRL-3 अथवा TRL-4) परिपूरयेत्।
- स्कोपस् (Scopus) सूचीबद्धपत्रिकासु प्रकाशनम्।#
- स्वामित्त्वम् (Patent)
- शोधाध्ययनबोर्ड् (BRS) संस्तुत्या शोधपरिषदा स्वीकृतं किमपि शैक्षणिकं कार्यम्।
- शोधाध्ययनबोर्ड् (BRS) संस्तुत्या शोधपरिषदा अनुमोदितानुसारं च प्रतिष्ठितप्रकाशनेन (राष्ट्रीयेण/अन्ताराष्ट्रियेण) पुस्तकप्रकाशनम्।

प्रकाशनं स्कोपस् (Scopus) सूचीबद्धपत्रिकासु एव भवेत् तथैव लेखकाः स्वयं छात्राः (अनुसन्धातारः) तत्पर्यवेक्षकाश्चैव भवेयुः। प्रकाशने अतिरिक्तलेखकस्य [छात्रं तत्पर्यवेक्षकं च विहाय] योजनं शोधपरिषदः अध्यक्षस्य अनुमत्यैव भवितुमर्हति। शोधस्य द्वितीयसोपानस्य आरम्भात् पूर्वमेव अनुमतिरियम् अनिवार्यतया प्राप्तव्या।

स्नातकोत्तरकार्यक्रमे नमनीयतासौविध्यानि
(Flexibility Provisions in PG)

स्नातकोत्तरकार्यक्रमे नमनीयतासौविध्यविकल्पाः निम्नलिखिताः सन्ति -

- **युगलकार्यक्रमविकल्पाः** - द्वौ शैक्षणिककार्यक्रमौ समकालम् अध्येतुं शक्येते। (यथा - पूर्णकालिककार्यक्रमः मुक्त-दूरस्थ-अधिगमकार्यक्रमः (ODL) च।
- **क्षेत्रकार्यस्य श्रेयोऽङ्काः** - राष्ट्रियश्रेयोऽङ्करूपरेखायाः (NCrF) निर्देशानुसारं पूर्वाधिगमस्य कार्यानुभवस्य च अभिज्ञानं भवति। पाठशालासु गुरुकुलेषु च कृतस्य क्षेत्रकार्यस्य अनुभवाधारितः श्रेयोऽङ्कः प्रदीयते।
- **शैक्षणिकश्रेयोऽङ्ककोषद्वारा (ABC) श्रेयोऽङ्कचरिष्णुता (Credit mobility) –** क्षणिकश्रेयोऽङ्ककोषद्वारा तत्समकक्षैः प्रामाणिकपटलैः च अन्तःशास्त्रीयचरिष्णुतायै (Interdisciplinary mobility) प्रोत्साहनं दीयते।

स्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य अन्तःशास्त्रीयसौलभ्यानि
(Interdisciplinary Access in PG)

छात्रेभ्यः निम्नलिखितानि अन्तःशास्त्रीयसौलभ्यानि स्नातकोत्तरकार्यक्रमे प्रदत्तानि सन्ति -

- स्नातकस्तरे पठितेषु प्रधानविषयेषु गौणविषयेषु वा स्नातकोत्तरकार्यक्रमम् अध्येतुं छात्राः शक्नुवन्ति।
- राष्ट्रियस्तरस्य विश्वविद्यालयस्तरस्य वा प्रवेशपरीक्षाम् उत्तीर्य नूतनाध्ययनशाखासु अपि प्रवेष्टुं छात्राः शक्नुवन्ति।
- दर्शनशास्त्रं, भाषाविज्ञानं, इतिहासः, कृत्रिमबुद्धिमत्ता (AI), भारतीयज्ञानपरम्परा (IKS) चेत्यादीनां स्नातकाः संस्कृतस्य संस्कृतशास्त्राणाञ्च स्नातकोत्तरप्रवेशपरीक्षाम् उत्तीर्य संस्कृतविषये संस्कृतशास्त्रेषु च स्नातकोत्तरकार्यक्रमे प्रवेष्टुं शक्नुवन्ति।

स्नातकोत्तरकार्यक्रमात् परम् अनुसन्धानं जीविकोपार्जनं च
(Research and Employability)

स्नातकोत्तरकार्यक्रमात् परम् अध्येता स्वीयं मार्गं द्विधा चेतुं शक्नोति। तत्र प्रथमो मार्गः अनुसन्धाने प्रवृत्तिः। द्वितीयस्तु स्नातककार्यक्रमप्रमाणपत्रेण कुत्रचित् निर्दिष्टेषु विद्यालयेषु/ विश्वविद्यालयेषु/ महाविद्यालयेषु जीविकोपार्जनम्। स्नातकोत्तरकार्यक्रमात् परम् अनुसन्धानाय जीविकोपार्जनाय च इमे अधो दत्ताः अवसराः लभ्यन्ते -

- प्रकाशनाय, नवोन्मेषाय, लघुशोधप्रबन्धलेखनाय च प्रोत्साहनं दीयते।
- जीविकोपार्जनक्षमतावर्धनाय, उद्यमिताकौशलवर्धनाय, सांस्कृतिक-भाषिकक्षमतावर्धनाय च पाठ्यक्रमाः आरचिताः।
- परम्परागताध्ययने, सांस्कृतिकपर्यटने, प्राकृतिकभाषाप्रक्रियायां (NLP), विषयवस्तुविकसने, परम्परागतज्ञानपरामर्शने, नीतिनिर्माणे च अवसरप्रकल्पनम्।
- पाण्डुलिपिविज्ञाने प्रशिक्षणं (यथा - ग्रन्थलिपिः, शारदालिपिः इत्यादयः)
- पारम्परिकस्थलपर्यटनस्य, अङ्कीय-सङ्ग्रहालयानां (Digital Archives), भारतीयज्ञानपरम्पराधारितानां नवोपक्रमाणां (Startups), लिपि-अङ्कीकरणस्य (Script Digitization) च अनुप्रयोगः।
- गुरुकुलानां, रा.शि.नीत्या (२०२०) सह संरेखितसंस्कृतविद्यालयानां, शास्त्रपाठस्य आभासीयमञ्चानां च शिक्षकेभ्यः शिक्षणशास्त्रे प्रशिक्षणम्।

स्नातकोत्तरकार्यक्रमात् परं भाव्यवसराः
(Future Opportunities)

स्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य समाप्तेरनन्तरं भाव्यवसराः एवं भवितुमर्हन्ति -

- परम्परागतधारायाम् आधुनिकधारायां वा विद्यावारिधिकार्यक्रमाय (Ph.D.) प्रवेशार्हता।
- विश्वविद्यालयेषु, संस्कृतसंस्थासु, गुरुकुलेषु च शिक्षकपदानाम् अवसराः।
- अङ्कीयमानवताशास्त्रे (Digital Humanities), नीतिशास्त्रे, विज्ञानदर्शनशास्त्रे (Philosophy of Science), सङ्गणकीयभाषाविज्ञानशास्त्रे च अन्तःशास्त्रीयवृत्ति-अवसराः।
- राष्ट्रियस्तरे छात्रवत्तयः (यथा - भारतीयज्ञानपरम्पराविभागपक्षतः (IKS Division), IGNCAपक्षतश्च इत्यादयः)
- पाठ्यचर्याप्रारूपनिर्माणे, अनुसन्धानपरामर्शने, अनुवादविषये च छात्रवृत्तिः (Fellowships)

स्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य शैक्षणिकमानदण्डाः गुणवत्ता च
(Academic Standards and Quality)

स्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य शैक्षणिकमानदण्डाः गुणवत्ताः च एवं निर्धारिताः सन्ति। ते च -

- श्रेयोऽङ्काः राष्ट्रिय-उच्चशिक्षायोग्यतारूपरेखायाः (National Higher Education Qualification Framework - NHEQF) 6.5 स्तरेण सह संरेखिताः (40 श्रेयोऽङ्काः)
- SGPA/CGPA पद्धत्यनुसारं गुणवत्तापूर्णम् अक्षरसंवलितं (यथा - A, B, C) च श्रेणीनिर्धारणम्।
- कृतिचौर्यनिषेधः (Plagiarism Check), शोधनिष्ठानियमानाम् अनिवार्यरूपेण अनुपालनञ्च।

संस्कृतस्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य व्याप्तिः
(The Scope of the Sanskrit PG Programme)

अयं कार्यक्रमः संस्कृतस्य संस्कृतशास्त्राणां च अध्ययनशाखासु स्नातककार्यक्रमसमाप्तेः परं (B.A. Honours/B.A. Honours with Research) साहित्यव्याकरणवेदज्योतिषदर्शनादिषु विषयेषु एकवर्षीयस्नातकोत्तरकार्यक्रमप्रवेशाय अर्हतां परिकल्पयति।

वैश्विकज्ञानकेन्द्रितसमाजस्य अपेक्षाभ्यः प्रतिस्पन्दरूपेण निर्मितः एषः विषयकेन्द्रितः एकवर्षीयः स्नातकोत्तरकार्यक्रमः संस्कृतछात्रान् भारतीयमूलस्य भारतीयपरम्परायाश्च संरक्षकान् (Cultural Custodians), अनुसन्धानान्वेषकान् (Research Innovators), परिवर्तनकारिशिक्षाविदश्च (Education Reformers) कर्तुं सततं प्रयतते।

स्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य मूल्याकलनव्यूहः
(Assessment Strategy)

स्नातकोत्तरकार्यक्रमस्य मूल्याकलनाय कश्चन विशिष्टः व्यूहः स्वीकृतः वर्तते। मूल्याकलनव्यूहेऽस्मिन् -

- सततसंरचनात्मकमूल्याकलनस्योपरि (Continuous and Formative Assessments) बलं दीयते।
- अपेक्षितपाठ्यक्रमपरिणामैः सह मूल्याकलनस्य संयोजनं क्रियते।
- अधिगमलक्ष्यरूपेण अनुसन्धाननैतिकतायाः अनुसन्धाननिष्ठायाः च समावेशः क्रियते।
- लघुशोधप्रबन्धस्य वाक्परीक्षा (Dissertation Viva), शास्त्रार्थवादः, परम्परागतशैल्यां सहपाठिभिः समीक्षा (Peer Review) च क्रियते।
- मूल्याङ्कनोपकरणत्त्वेन पाण्डुलिपिसम्पादनं, सङ्गणकीयभाष्यं, शास्त्रसंरेखणम् (śāstra Mapping) इत्यादीनां प्रयोगः।

स्नातकोत्तरकार्यक्रमाणां प्रस्तावितमूल्याकलनरूपरेखा
(Proposed Assessment Framework)

➢ **संस्कृतस्य संस्कृतशास्त्राणाञ्च स्नातकोत्तरकार्यक्रमाणां प्रस्तावित मूल्याकलनरूपरेखा एवमस्ति -**

मूल्याकलनम् (Assessment)

(क) सत्रान्तपरीक्षाद्वारा मूल्याङ्कनम् -

1. वैकल्पिकप्रश्नोत्तराणि।
2. एकेन वाक्येन उत्तरलेखनम्।
3. लघूत्तरीयप्रश्नाः।
4. दीर्घोत्तरप्रश्नाः।

(ख) सततमूल्याङ्कनम् -

अधोलिखितेषु कानिचित् चत्वारि आश्रित्य मूल्याङ्कनं विधेयम् -

1. कार्यशालासु भागग्रहणम्।
2. प्रदत्तकार्यलेखनम्।
3. पाठ्यविषयाधारेण चलच्चित्रनिर्माणम्।
4. शास्त्रसंजीवनीकार्यक्रमे भागग्रहणम्।
5. वाग्वर्धिनीसभायाम् अधीतविषयप्रस्तुतिः।

****विशेषः** - उपर्युक्तप्रस्तावितमूल्याकलनरूपरेखायाम् अपेक्षितपरिवर्तनानि योजनानि विषयसम्बद्धं परियोजनाकार्यं/प्रायोगिककार्यं (विषयानुगुणं/स्तरानुगुणं/कक्ष्यानुगुणं) वा विश्वविद्यालयः स्वयं निर्णेतुं शक्नोति। इयं प्रस्तावितमूल्याकलनरूपरेखा दिङ्मात्रं निर्देशं प्रददाति।

प्रस्तावितश्रेयोऽङ्कविभाजनम्

(Proposed Credit Distribution)

➢ **संस्कृतस्य संस्कृतशास्त्राणाञ्च स्नातकोत्तरकार्यक्रमाणां प्रस्तावितं श्रेयोऽङ्कविभाजनं प्रायः एवमस्ति -**

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
		04	0	0	04

****विशेषसूचना** - एतत् श्रेयोऽङ्कविभाजनं केवलं प्रस्तावितमेव। एतस्मिन् श्रेयोऽङ्कविभाजने विश्वविद्यालयः स्वतः निर्दिष्टश्रेयोऽङ्केषु (व्याख्यान-अनुशिक्षण-प्रशिक्षणादिषु) अपेक्षितपरिवर्तनानि कर्त्तुमर्हति। विश्वविद्यालयः स्वीयमूल्याकलनव्यूहान् आश्रित्यैव निर्णयं स्वीकर्त्तुमर्हति।

****Note:** All the courses are already given with a Proposed Credit Distribution, which is purely proposed in nature. The university may assign credits to tutorials/practical as the case may be and according to their assessment strategies.

प्रथमभागः (Part I)

(संस्कृतस्य संस्कृतशास्त्राणाञ्च विभिन्नस्नातकोत्तरकार्यक्रमाः)

One Year PG in

Sanskrit

Learning Outcomes-based Curriculum Framework

Post Graduate - M.A. Sanskrit

2025

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
UGC

University Grants Commission
Bahadur Zafar Marg
New Delhi – 110002

Curriculum Development Committee for M.A. (Sanskrit)

Prof. Rajnish Kumar Mishra,
Chairperson of the Committee and Professor, School of Sanskrit and Indic Studies, JNU, New Delhi. ✉ mishrarajnish@gmail.com

Prof. Ranjit Behera
Dept. of Sanskrit, University of Delhi, Delhi – 110007. ✉ rbehera@sanskrit.du.ac.in

Prof. Subhash Chandra
Professor, Department of Sanskrit, University of Delhi, Delhi-110007
✉ schandra@sanskrit.du.ac.in

Prof. Uma Shankar
Professor, Dept. of Sanskrit, University of Delhi, Delhi - 110007.
✉ umashankarkaswan@gmail.com

Dr. Dhananjaya Kumar Acharya
✉ Associate Professor, Department of Sanskrit, University of Delhi, Delhi-110007
dkacharya@sanskrit.du.ac.in

Dr. Shruti Kant Pandey
Asso. Professor, Sanskrit Dept., Faculty of Arts, University of Delhi, Delhi – 110007.
✉ skpandey@sanskrit.du.ac.in

Dr. Mamta Tripathi,
Assistant Professor, Gargi College, University of Delhi, Delhi,
✉ mamtatripathi.jnu@gmail.com

Dr. T. Mahendar
Convenor of the committee and Asso. Professor, School of Sanskrit and Indic Studies, JNU, New Delhi. ✉ tpmahi@gmail.com

CONTENTS

Curriculum and Credit Framework for One-Year Postgraduate Programmes in Sanskrit and Sanskrit Śāstras 2
NEP 2020 Recommendations Relevant to PG Education 2
Key Features of the PG Curriculum Framework 3
Eligibility and Admission 3
Learning Objectives 3
Graduate Attributes and Learning Outcomes 4
PG Curricular Designs & Credit Distribution 4
Credit Distribution 4
One year PG Programme after completion of Four-Year UG Programme (4+1) 5
Structure 'A' 6
Structure 'B' 7
Structure 'C' 9
Flexibility Provisions in PG 10
Interdisciplinary Access in PG 10
Assessment Strategy for PG 11
Assessment Format 11
Research and Employability 12
Future Opportunities 12
Academic Standards and Quality 12
The Scope of the Programme 12
INTRODUCTION OF THE PROGRAM 13
OBJECTIVES OF THE PROGRAM 14
PROGRAM OUTCOMES 15
PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR MAJOR COURSES 16
PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR DSE COURSES 17
POOL OF MAJOR COURSES 20
POOL OF DSE COURSES 21
MAJOR COURSES 23
Semester - I 24
Major 1.1: Vedic Saṁhitās and Traditional Methods of Interpretation 24
Major 1.2: Siddhāntakaumudī: Sañjñā and Paribhāṣā Prakaraṇa 27

Major 1.3: Sanskrit Literary Theory 29
Major 1.4: Introduction to Philosophy 31
Semester - II 33
Major 2.1: Introduction to Indian Linguistics 33
Major 2.2: Dharmaśāstra Studies 36
Major 2.3: Selections from Sanskrit Poetry 38
Major 2.4: Palaeography and Manuscriptology 40
DSE COURSES 43
DSE COURSES: VEDA 44
Semester - I 45
DSE 1.A.1: Sāmaveda, Atharvaveda & Vaidika Chanda 45
DSE 1.A.2: Yajurveda & Vājasaneyiprātiśākhya 47
DSE 1.A.3: Ṛgveda, Aitareyabrāhmaṇa & Pāraskaragṛhyasūtra 49
Semester - II 52
DSE 2.A.1: Nirukta and Bhāradwāja Śrautasūtra 52
DSE 2.A.2: Vedavyākhyā and Surveys on Vedic Commentaries 54
DSE 2.A.3: Ṛgvedaprātiśākhya and Paṇiniyaśikṣā 57
DSE COURSES: PHILOSOPHY 59
Semester - I 60
DSE 1.A.1: Philosophy of Upaniṣads 60
DSE 1.A.2: Pratyabhijñā of Kshemaraja - Text and Tradition 62
DSE 1.A.3: Yogasūtra of Patanjali 64
Semester - II 66
DSE 2.A.1: Vedāntasāra of Sadānanda 66
DSE 2.A.2: Introduction to Sarvadarśanasaṃgraha 69
DSE 2.A.3: Contemporary Indian Philosophy 71
DSE COURSES: SAHITYAM 74
Semester - I 75
DSE 1.A.1: Sanskrit Prose Literature 75
DSE 1.A.2: Sanskrit Drama Literature 77
DSE 1.A.3: Kāvyaprakāśa 79
Semester - II 81
DSE 2.A.1: Nāṭyaśāstra: Text, Theory, Forms, and Practice 81

DSE 2.A.2: Dhvanyāloka with Locana 83
DSE 2.A.3: Kāvyamīmāṁsā of Rājaśekhara 85
DSE COURSES: VYAKARANAM 87
Semester - I 88
DSE 1.A.1: Grammar: Laghusiddhāntakaumudī 88
DSE 1.A.2: Sanskrit Grammatical Tradition 91
DSE 1.A.3: Pāṇinīya śikṣā & Siddhāntakaumudī Sandhi Prakaraṇa 94
Semester - II 96
DSE 2.A.1: Siddhāntakaumudī Tiṅanta and Prakriya 96
DSE 2.A.2: Siddhāntakaumudī Kṛdanta and Samāsa 99
DSE 2.A.3: Vākyapadīya Kāraka Samuddeśa & Siddhāntakaumudī Kāraka Prakaraṇa 101
DSE COURSES: DHARMASHSTRAM 103
Semester - I 104
DSE 1.A.1: Individual and Social Overview of Dharma 104
DSE 1.A.2: Āpastambadharmasūtra and Gautamadharmasūtra 106
DSE 1.A.3: Manusmṛiti and Yājñavalkyasmṛiti 108
Semester - II 110
DSE 2.A.1: Rāmāyana and Mahābhārata 110
DSE 2.A.2: Shukranīti and Arthashāstra 112
DSE 2.A.3: Pāraskaragṛhyasūtra and Sanskārvidhi 114
DSE COURSES: PURANETIHASA 116
Semester - I 117
DSE 1.A.1: Rājataraṅgiṇī 117
DSE 1.A.2: Itihāsa-Purāṇa Paramparā 119
DSE 1.A.3: Purāṇetihāsa: Ārṣakāvya Rāmāyaṇa 121
Semester - II 124
DSE 2.A.1: Purāṇetihāsa: Ārṣakāvya Mahābhārata 124
DSE 2.A.2: Studies in Viṣṇupurāṇa 127
DSE 2.A.3: Studies in Śivapurāṇa 130
DSE COURSES: JYOTISHAM 134
Semester - I 135
DSE 1.A.1: Survey of Indian Astronomy 135
DSE 1.A.2: Laghupārāśarī and Madhyapārāśarī 137

DSE 1.A.3: Jātakālaṃkāra 139
Semester - II 140
DSE 2.A.1: Bhāratīya Kuṇḍalī Vijñāna 140
DSE 2.A.2: Basic Principals of Vāstuśāstra 142
DSE 2.A.3: Muhūrtta Mārtanda 144
DSE COURSES: EPIGRAPHY 145
Semester - I 146
DSE 1.A.1: Epigraphy and Numismatics 146
DSE 1.A.2: Decipherment of Brahmi Inscriptions 148
DSE 1.A.3: Inscriptions of Post-Mauryan Period 150
Semester - II 152
DSE 2.A.1: Edicts of Ashoka Period 152
DSE 2.A.2: Inscriptions of Gupta Period 154
DSE 2.A.3: Inscriptions of Post-Gupta Period 156
DSE COURSES: COMPUTATIONAL LINGUISTICS 158
Semester - I 159
DSE 1.A.1: Text Processing for Sanskrit Corpora 159
DSE 1.A.2: Basics of Web Development for Sanskrit Tools 162
DSE 1.A.3: Introduction to Python Programming for Sanskrit-1 165
Semester - II 168
DSE 2.A.1: Phonetics and Speech Technology Research 168
DSE 2.A.2: Information Retrieval and Concept Mining in Sanskrit 171
DSE 2.A.3: Computational Modeling of Pāṇini's Aṣṭādhyāyī 173

CURRICULUM AND CREDIT FRAMEWORK FOR ONE-YEAR POSTGRADUATE PROGRAMMES IN SANSKRIT AND SANSKRIT ŚĀSTRAS

(As per NEP 2020 and UGC Guidelines)

India, as a rapidly growing knowledge-based economy, requires a robust ecosystem of higher education that nurtures both knowledge acquisition and research innovation. The National Education Policy (NEP) 2020 provides a progressive vision for education, emphasizing multidisciplinary learning, outcome-based curricula, and flexible programme structures.

Aligned with this vision, the University Grants Commission (UGC) introduces a reformed one-year Postgraduate (PG) programme framework, especially suitable for learners who have completed a four-year UG degree with Honours or Honours with Research. This framework emphasizes academic depth, research aptitude, career flexibility, and the integration of Bhāratīya Jñāna Paramparā (Indian Knowledge Systems).

The study of Sanskrit and its Śāstric traditions forms the intellectual bedrock of India's civilizational legacy. Aligned with the transformative vision of the **National Education Policy (NEP) 2020**, the **University Grants Commission (UGC)** has formulated a reimagined **Curriculum and Credit Framework** to offer flexible, research-integrated, and outcome-based **One-Year Postgraduate Programmes** in Sanskrit and its allied disciplines.

These programmes aim to rejuvenate India's classical knowledge systems by fostering rigorous scholarship, pedagogical innovation, and interdisciplinary synthesis.

NEP 2020 RECOMMENDATIONS RELEVANT TO PG EDUCATION

The NEP 2020 Recommendations relevant to PG Education are as follows:

- One-year PG programmes for learners with 4-year UG (Honours/Research).
- Two-year PG programmes for those completing a 3-year UG degree.
- Integrated 5-year Bachelor's/Master's programmes for seamless academic progression.
- Inclusion of interdisciplinary fields such as AI, health care, law, agriculture, NLP, Manuscriptology, and Comparative Philosophy etc., with traditional disciplines like Sāhitya, Vyākaraṇa, Veda, Jyotiṣa, and Darśana to ensure Interdisciplinary scope.
- Learning outcome descriptors defined under the National Higher Education Qualifications Framework (NHEQF).
- Alignment with National Credit Framework (NCrF) for assessment, creditization, and transfer of learning.
- Integration of Śāstric expertise with modern pedagogical tools

KEY FEATURES OF THE PG CURRICULUM FRAMEWORK

The Key Features of the PG Curriculum Framework are as follows:

- Flexibility to switch PG programs between Major/Minor subjects or entirely new disciplines through competency tests or entrance exams.
- Entry-exit with credit recognition through Academic Bank of Credits (ABC).
- Provision for online, ODL, hybrid, and blended learning modes.
- Creditization of relevant work experience for academic recognition.
- Opportunities for multidisciplinary and skill-based education.
- Outcome-Based Curriculum Framework (LOCF) aligned to **NHEQF Level 6.5**
- Research orientation through Śāstra-Vimarśa, textual criticism, and dissertation.

ELIGIBILITY AND ADMISSION

- 4-Year UG (Hons. / Hons. with Research) in Sanskrit or any Śāstric subject with minimum 160 credits.
- Based on merit or university entrance test in Sanskrit.
- Interdisciplinary shift from Philosophy, Linguistics, Indology etc. permitted.

LEARNING OBJECTIVES

Some of the general objectives for Sanskrit curricula at higher education include:

- To foster holistic development by integrating interdisciplinary learning and preparing students to face modern challenges while staying rooted in the cultural heritage of Sanskrit.
- To enhance students' Research Aptitude by incorporating modern Research Methodologies and Research technologies,
- Bridging the gap between traditional Sanskrit studies and contemporary fields such as Artificial Intelligence, Philosophy, Linguistics, History, IKS etc.
- To promote lifelong learning by offering flexible academic pathways, enhancing the skills useful for Research work and Problem-Solving Aptitude.
- To ensure equity and accessibility by offering inclusive, diverse and alternative education models that address socio-economic disparities and cater to learners from varied backgrounds.
- To focus on competency-based learning, which fosters critical thinking, Application of Global Knowledge Resources in His/her learning environment and application of Sanskrit knowledge in real-world situations.

GRADUATE ATTRIBUTES AND LEARNING OUTCOMES

As per NHEQF Level 6.5, graduates will:

- Demonstrate in-depth understanding of Sanskrit and Sanskrit Śāstras.
- Demonstrate advanced understanding and originality in their field.
- Solve complex problems in new and interdisciplinary contexts.
- Exhibit ethical and socially responsible thinking.
- Communicate effectively with both scholarly and general audiences.
- Pursue self-directed lifelong learning and academic/research progression.
- Compare and apply ancient Indian epistemology to contemporary issues.
- Translate, interpret, and edit manuscripts critically.
- Employ Sanskrit computational tools for Śāstra mapping and annotation.
- Contribute to cultural preservation and policy design.

PG CURRICULAR DESIGNS & CREDIT DISTRIBUTION

There are three designs:

- **Track A:** Coursework only.
- **Track B:** Research only.
- **Track C:** Blended coursework + research (20 credits each)

CREDIT DISTRIBUTION

Option	Coursework (Credits)	Research (Credits)	Total Credits
A	40	–	40
B	–	40	40
C	20	20	40

ONE YEAR PG PROGRAMME AFTER COMPLETION OF FOUR-YEAR UG PROGRAMME (4+1)

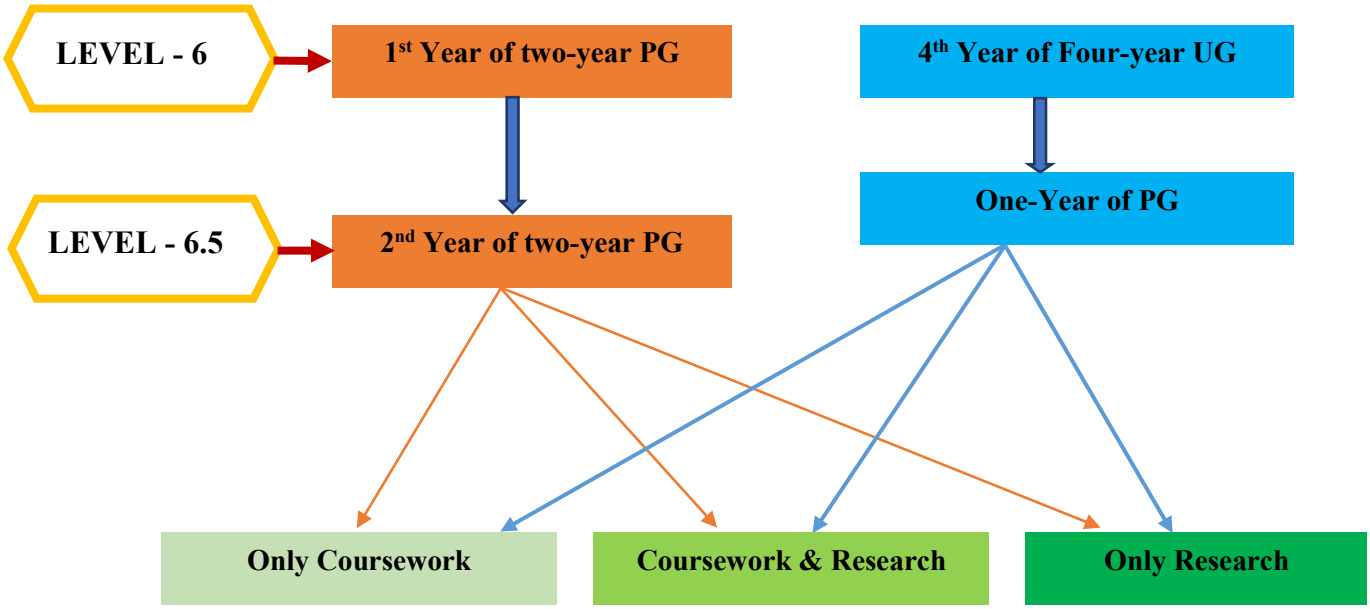

STRUCTURE 'A'

(Level 6.5): PG Curricular Structure with only course work

Semester	Major	DSE	2 Credit course	Dissertation/ Academic Project/ Entrepreneurship	Total Credits
Semester-I	Major 1 Major 2 (8 credits)	DSE 1 DSE 2 DSE 3 (12 credits)	Skill-based course/ workshop/ Specialised laboratory/ Internship/ Apprenticeship/ Hands on Learning (2 credits)	Nil	22
Semester-II	Major 3 Major 4 (8 credits)	DSE 4 DSE 5 DSE 6 (12 credits)	Skill-based course/ workshop/ Specialised laboratory/ Internship/ Apprenticeship/ Hands on Learning (2 credits)	Nil	22

STRUCTURE 'B'

(Level 6.5): PG Curricular Structure with Course work + Research

Semester	Major	DSE	2 Credit course	Dissertation/ Academic Project/ Entrepreneurship	Total Credits
Semester- I	**Major 1** **Major 2** **(8 credits)**	**DSE 1** **DSE 2** **Or** **GE-3*** **(8 credits)**	Nil	See detailed outcomes below **(6 credits)**	**22**
Semester-II	**Major 3** **Major 4** **(8 credits)**	**DSE 3** **DSE 4** **OR** **GE-4*** **(8 credits)**	Nil	See detailed outcomes below **(6 credits)**	**22**

*For those opting for **'Entrepreneurship'** track, one GE related to Entrepreneurship should be studied in each of the I and II Semesters. For those who opt for writing Dissertation or Academic Projects, they may opt any GE of their choice or study only the DSEs.

NOTE: *The Dissertation/Academic Project/Entrepreneurship chosen should be an original work and* ***not a repetition of work done in the 4th Year of the UG programme.*** *It may be an extension though of the work done in the 4th Year of UG programme.*

A. Outcomes expected of Dissertation writing track in the PG Programmes

<u>Semester I</u>

The following **four** outcomes must be achieved by the end of I Semester:

I. Research Problem identification
II. Review of literature
III. Research design formulation
IV. Commencement of experimentation, fieldwork, or similar tasks

Semester II

The following **three** outcomes must be achieved by the end of II Semester:

I. Completion of experimentation/ fieldwork
II. Submission of dissertation
III. Research output in the form of **any one** of the following -
   - Prototype or product development/ patent
   - Any other scholastic work as recommended by the BRS and approved by the Research Council
   - Publication in a reputed Journals such as Scopus indexed journals or other similar quality journals
   - Book or Book Chapter in a publication by a reputed publisher.

B. Expected outcomes of Academic Projects in the PG Programmes (all academic projects should be application-based research and not an exploratory or descriptive research except book translation or projects without research component such as those of Master of Fine Arts)

Semester I

The following **four** outcomes must be achieved by the end of I Semester:

i. Research Problem identification
ii. Review of literature
iii. Research design formulation
iv. Commencement of experimentation, fieldwork, or similar tasks

Semester II

The following three outcomes must be achieved by the end of II Semester:

i. Completion of the experimentation, fieldwork or similar task.
ii. Submission of project report
iii. Research output in the form of **any one** of the following –
   - Prototype or product development or patent
   - Any other scholastic work as recommended by the BRS and approved by the Research Council
   - Publication in a reputed Journals such as Scopus indexed journals or other similar quality journals
   - Draft policy formulation and submission to the concerned Ministry
   - Book or Book Chapter in a publication by a reputed publisher
   - Book translation (for Language departments)

STRUCTURE 'C'

(Level 6.5): Research

Semester	Major	DSE (related to identified research field)	Research Methods/ Tools/ Writing (2 courses)	One intensive problem-based research	Total Credits
Semester I	**1 Major** (Course related to the area identified for research) **(4 Credits)**	**1 DSE** (Course related or allied to the area identified for research) **(4 Credits)**	(a) **Advanced Research Methodology** of the core discipline + (b) **Tools for Research** **(2x2 = 4 credits)**	Outcomes are listed below the table **(10 credits)**	**22**
Semester II	-	**1 DSE** or a DSE of an allied subject related to the area identified for research. **(4 Credits)**	**Techniques of research writing** **(2 credits)**	**(16 credits)**	**22**

Learning outcomes of Semester I of the PG Course Structure 3 focussed on "Research"

The following **four** outcomes must be achieved by the end of I Semester

1) Research Problem identification
2) Review of literature
3) Research design formulation
4) **Phase I** of research (for e.g. Initial phase of research experimentation, completion of pilot project etc.)

Learning outcomes of Semester II of the PG Course Structure 3 focussed on "Research"
The following **three** outcomes must be achieved by the end of II Semester

1) **Phase II** of research - Final phase of experimentation/ fieldwork
2) Dissertation/ project report submission
3) Attain **at least one** of the following outcomes:

a. Developed a prototype or product which meets the **Technology Readiness Level 3/4** (TRL-3 or TRL-4) as defined by CSIR
b. Publication in Scopus indexed journals #
c. Patent
d. Any other scholastic work as recommended by the BRS and approved by the Research Council
e. Publication of a book by a reputed publisher (National/International) as recommended by the BRS and approved by the Research Council.

Publication must be in Scopus indexed journals and the authors have to be the student concerned and his/her supervisor(s). Addition of any author [other than the student and supervisor(s)] in the publication has to be with the permission of the Chairperson, Research Council. This permission must be mandatorily taken prior to commencement of Phase-II of the research.

FLEXIBILITY PROVISIONS IN PG

The following flexibility options are available:

- Dual programme options: Two academic programmes may be pursued simultaneously (e.g., full-time + ODL).
- Credits for field work: Recognition of prior learning and work experience as per NCrF guidelines. Experiential credit for field work in pāṭhaśālās or traditional gurukulas
- Credit mobility via ABC: Interdisciplinary mobility encouraged via ABC and equivalency standards.

INTERDISCIPLINARY ACCESS IN PG

Students are given Interdisciplinary Access as follows:

- Students can pursue PG in major or minor subjects studied at UG level.
- Entry into new disciplines possible through national/university-level entrance tests.
- Graduates of BA Philosophy, Linguistics, History, AI, IKS streams etc., can enter into PG Sanskrit and Sanskrit Sastras via Sanskrit entrance exam.

ASSESSMENT STRATEGY FOR PG

The Assessment Strategy includes:

- Emphasis on continuous and formative assessments.
- Assessments aligned with expected course outcomes.
- Inclusion of research ethics and integrity as a learning goal.
- Dissertation viva, śāstra-arthavāda, peer review in traditional paramparā style will be undertaken.
- Manuscript editing, computational annotation, śāstra mapping as evaluative tools.

ASSESSMENT FORMAT

(a) Evaluation by Semester-end examination -

1. Answers to Multiple choice questions.
2. Writing answers in one sentence.
3. Short answer questions.
4. Long answer questions.

(b) Continuous Evaluation -

The assessment should be based on any four of the following:

1. Participation in workshops.
2. Writing assignments.
3. Producing videos based on the topic of the text.
4. Participation in the Sastra Sanjeevani programme.
5. Presentation of the topic in the Vagvardhini Parishad.

Note: The Above format may be applicable for all courses.

RESEARCH AND EMPLOYABILITY

The Research and Employability of the PG program are as follows:

- Encouragement for publication, innovation, and dissertation writing.
- Courses designed to enhance employability, entrepreneurial skills, and cultural-linguistic competencies.
- Opportunities in heritage studies, cultural tourism, NLP, content development, traditional knowledge consulting, and policy-making.
- Training in manuscriptology (e.g., Grantha, Śāradā scripts)
- Applications in heritage tourism, digital archives, IKS-based startups, script digitization
- Pedagogical training for gurukula, NEP-aligned Sanskrit schools, or virtual Śāstra-patha platforms.

FUTURE OPPORTUNITIES

Future Opportunities after the completion of the PG program includes:

- Gateway to Ph.D./Vidyāvaridhi in traditional and modern disciplines.
- Teaching positions in universities, Sanskrit institutions, and Gurukulas.
- Interdisciplinary careers in digital humanities, ethics, philosophy of science, and computational linguistics.
- National fellowships (e.g., IKS Division, Indira Gandhi National Centre for the Arts, IGNCA)
- Curriculum design, research consultancy, or translation fellowships.

ACADEMIC STANDARDS AND QUALITY

Academic Standards and Quality of the PG program includes:

- Creditization aligned to NHEQF Level 6.5 (40 credits)
- Grading per SGPA/CGPA with qualitative letter-grade system.
- Plagiarism check and integrity protocols mandated.

THE SCOPE OF THE PROGRAMME

This program is applicable to departments of Sanskrit and Śāstric Studies offering one-year PG programmes post four-year undergraduate degrees (Honours/Honours with Research), in disciplines such as **Sāhitya**, **Vyākaraṇa**, **Veda**, **Jyotiṣa**, **Darśana** etc.

This subject-specific one-year postgraduate framework empowers Sanskrit scholars to become cultural custodians, research innovators, and education reformers—rooted in India's timeless śāstric heritage while responding to the demands of a global, knowledge-based society.

INTRODUCTION OF THE PROGRAM

The One-Year Master of Arts (M.A.) Programme in Sanskrit is designed in accordance with the **UGC Learning Outcomes-based Curriculum Framework (LOCF-2025)** to provide advanced, structured, and discipline-oriented training in Sanskrit studies. The programme offers a balanced integration of **classical textual scholarship, theoretical understanding, applied methodologies, and contemporary interdisciplinary perspectives** rooted in the Indian Knowledge Systems (IKS).

The curriculum is organized into **Major (Core) Courses** and **Discipline Specific Elective (DSE) Courses**, enabling students to acquire strong foundational competence in essential areas of Sanskrit studies while allowing focused specialization in selected disciplines such as **Veda, Vyākaraṇa, Darśana, Dharmaśāstra, Sāhitya, Itihāsa, Jyotiṣa, Epigraphy, and Computational Linguistics**. The elective structure promotes academic flexibility, intellectual depth, and disciplinary choice. The students is free to select any Elective of their choice.

The programme emphasizes **close textual reading, traditional interpretative techniques (śāstrīya paddhati), critical analysis, comparative approaches, and research orientation**, while simultaneously introducing learners to **modern linguistic theories, manuscript studies, digital humanities, and computational tools** relevant to Sanskrit. By integrating classical scholarship with modern academic frameworks, the programme aims to prepare students for **research, teaching, cultural preservation, translation, policy engagement, and emerging interdisciplinary domains**.

OBJECTIVES OF THE PROGRAM

The One-Year M.A. Sanskrit programme aims to:

1. **Provide advanced disciplinary knowledge** of Sanskrit language, literature, philosophy, and śāstric traditions through intensive study of core texts and theories.

2. **Develop high-level linguistic competence** through systematic training in Vyākaraṇa, Indian Linguistics, phonetics, semantics, and grammatical analysis.

3. **Cultivate textual interpretative skills** using traditional commentarial methods (bhāṣya, ṭīkā, anvaya, nirukti) across Vedic, classical, and post-classical texts.

4. **Introduce students to major streams of Indian intellectual traditions**, including Veda, Darśana, Dharmaśāstra, Sāhitya, and Itihāsa, highlighting their historical development and conceptual frameworks.

5. **Promote aesthetic and literary sensibility** through the study of Sanskrit poetry, poetics, dramaturgy, and literary theory, enabling informed literary criticism and appreciation.

6. **Equip learners with research-oriented skills** such as manuscriptology, palaeography, epigraphy, textual editing, and documentation of cultural heritage.

7. **Introduce contemporary tools and methodologies**, including computational linguistics, digital text processing, corpus studies, and Sanskrit-based language technologies.

8. **Prepare students for academic and professional pathways**, including teaching, research, translation, civil services, cultural institutions, publishing, digital humanities, and policy-oriented roles.

9. **Foster ethical scholarship, critical thinking, academic writing, and lifelong learning**, grounded in Indian epistemological and cultural values.

PROGRAM OUTCOMES

On successful completion of the One-Year M.A. Sanskrit programme, learners will be able to:

1. **Read, comprehend, and critically interpret Sanskrit texts** from Vedic, classical, and later traditions using appropriate śāstric and modern methodologies.
2. **Apply principles of Sanskrit grammar and linguistics** for accurate linguistic, semantic, and syntactic analysis of texts.
3. **Analyze literary and poetic works** using established theories of Indian poetics such as rasa, dhvani, alaṅkāra, rīti, vakrokti, and aucitya.
4. **Demonstrate conceptual clarity in Indian philosophical systems**, including major āstika and nāstika schools, and compare them with Western philosophical traditions.
5. **Interpret Dharmaśāstra texts** in their ethical, legal, social, and historical contexts, and assess their relevance to contemporary discourse.
6. **Engage with historical and cultural sources** through Itihāsa, epigraphy, and manuscript studies, contributing to heritage documentation and preservation.
7. **Employ interdisciplinary and digital tools**, including computational methods, text processing, and linguistic technologies, in Sanskrit research and applications.
8. **Produce research-oriented academic outputs**, such as essays, translations, project reports, and presentations, adhering to scholarly conventions.
9. **Demonstrate professional ethics, cultural sensitivity, and academic integrity** while engaging with India's intellectual traditions.
10. **Pursue higher research, teaching, and knowledge-based careers**, or apply Sanskrit learning meaningfully in academic, cultural, administrative, and digital domains.

PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR MAJOR COURSES

Course Name	Rootedness	IKS	Futuristic	Employability	Value, Skill and Multidisciplinary	Disciplinary Knowledge	Difficulty Level
Vedic Saṁhitās and Traditional Methods of Interpretation	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Siddhāntakaumudī: Sañjñā and Paribhāṣā Prakaraṇa	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Sanskrit Literary Theory	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Introduction to Philosophy	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Introduction to Indian Linguistics	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Dharmaśāstra Studies	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Selections from Sanskrit Poetry	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Palaeography and Manuscriptology	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR DSE COURSES

Course Name	Rootedness	IKS	Futuristic	Employability	Value, Skill and Multidisciplinary	Disciplinary Knowledge	Difficulty Level
Veda							
Sāmaveda, Atharvaveda & Vaidika Chanda	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Yajurveda & Vājasaneyiprātiśākhya	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Ṛgveda, Aitareyabrāhmaṇa & Pāraskaragṛhyasūtra	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Nirukta and Bhāradwāja Śrautasūtra	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Vedavyākhyā and Surveys on Vedic Commentaries	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Ṛgvedaprātiśākhya and Paṇiniyaśikṣā	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Philosophy							
Philosophy of Upaniṣads	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Pratyabhijñā of Kshemaraja - Text and Tradition	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Yogasūtra of Patanjali	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Vedāntasāra of Sadānanda	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Introduction to Sarvadarśanasaṃgraha	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Contemporary Indian Philosophy	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Sahityam							
Sanskrit Prose Literature	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Sanskrit Drama Literature	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Kāvyaprakāśa	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Nāṭyaśāstra: Text, Theory, Forms, and Practice	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Dhvanyāloka with Locana	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Kāvyamīmāṁsā of Rājaśekhara	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Vyakaranam							
Grammar: Laghusiddhāntakaumudī	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Sanskrit Grammatical Tradition	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Pāṇinīya śikṣā & Siddhāntakaumudī Sandhi Prakaraṇa	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Siddhāntakaumudī Tiṅanta and Prakriya	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Siddhāntakaumudī Kṛdanta and Samāsa	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

Vākyapadīya Kāraka Samuddeśa & Siddhāntakaumudī Kāraka Prakaraṇa	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Dharmashastram							
Individual and Social Overview of Dharma	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Āpastambadharmasūtra and Gautamadharmasūtra	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Manusmṛti and Yājñavalkyasmṛiti	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Rāmāyana and Mahābhārata	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Shukranīti and Arthashāstra	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Pāraskaragṛhyasūtra and Sanskārvidhi	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Puranetihasa							
Rājataraṅgiṇī	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Itihāsa-Purāṇa Paramparā	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Purāṇetihāsa: Ārṣakāvya Rāmāyaṇa	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Purāṇetihāsa: Ārṣakāvya Mahābhārata	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Studies in Viṣṇupurāṇa	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Studies in Śivapurāṇa	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Jyotisham							
Survey of Indian Astronomy	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Laghupārāśarī and Madhyapārāśarī	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Jātakālaṃkāra	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Bhāratīya Kuṇḍalī Vijñāna	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Basic Principals of Vāstuśāstra	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Muhūrtta Mārtanda	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Epigraphy							
Epigraphy and Numismatics	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Decipherment of Brahmi Inscriptions	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Inscriptions of Post-Mauryan Period	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Edicts of Ashoka Period	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Inscriptions of Gupta Period	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Inscriptions of Post-Gupta Period	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Computational Linguistics							
Text Processing for Sanskrit Corpora	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Basics of Web Development for Sanskrit Tools	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

Introduction to Python Programming for Sanskrit-1	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Phonetics and Speech Technology Research	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Information Retrieval and Concept Mining in Sanskrit	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
Computational Modeling of Pāṇini's Aṣṭādhyāyī	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

POOL OF MAJOR COURSES

S.No.		Course	Credits	Difficulty Level
1.	Semester - I Major Courses	Major 1.1: Vedic Saṁhitās and Traditional Methods of Interpretation	4	600-699
2.		Major 1.2: Siddhāntakaumudī: Sañjñā and Paribhāṣā Prakaraṇa	4	600-699
3.		Major 1.3: Sanskrit Literary Theory	4	600-699
4.		Major 1.4: Introduction to Philosophy	4	600-699
5.	Semester - II Major Courses	Major 2.1: Introduction to Indian Linguistics	4	600-699
6.		Major 2.2: Dharmaśāstra Studies	4	600-699
7.		Major 2.3: Selections from Sanskrit Poetry	4	600-699
8.		Major 2.4: Palaeography and Manuscriptology	4	600-699

POOL OF DSE COURSES

S.No.		Course	Credits	Difficulty Level
Veda				
1	Semester - I DSE Courses	DSE 1.A.1: Sāmaveda, Atharvaveda & Vaidika Chanda	4	600-699
2		DSE 1.A.2: Yajurveda & Vājasaneyiprātiśākhya	4	600-699
3		DSE 1.A.3: Ṛgveda, Aitareyabrāhmaṇa & Pāraskaragṛhyasūtra	4	600-699
4	Semester - II DSE Courses	DSE 2.A.1: Nirukta and Bhāradwāja Śrautasūtra	4	600-699
5		DSE 2.A.2: Vedavyākhyā and Surveys on Vedic Commentaries	4	600-699
6		DSE 2.A.3: Ṛgvedaprātiśākhya and Paṇiniyaśikṣā	4	600-699
Philosophy				
1	Semester - I DSE Courses	DSE 1.A.1: Philosophy of Upaniṣads	4	600-699
2		DSE 1.A.2: Pratyabhijñā of Kshemaraja - Text and Tradition	4	600-699
3		DSE 1.A.3: Yogasūtra of Patanjali	4	600-699
4	Semester - II DSE Courses	DSE 2.A.1: Vedāntasāra of Sadānanda	4	600-699
5		DSE 2.A.2: Introduction to Sarvadarśanasaṃgraha	4	600-699
6		DSE 2.A.3: Contemporary Indian Philosophy	4	600-699
Sahityam				
1	Semester - I DSE Courses	DSE 1.A.1: Sanskrit Prose Literature	4	600-699
2		DSE 1.A.2: Sanskrit Drama Literature	4	600-699
3		DSE 1.A.3: Kāvyaprakāśa	4	600-699
4	Semester - II DSE Courses	DSE 2.A.1: Nāṭyaśāstra: Text, Theory, Forms, and Practice	4	600-699
5		DSE 2.A.2: Dhvanyāloka with Locana	4	600-699
6		DSE 2.A.3: Kāvyamīmāṁsā of Rājaśekhara	4	600-699
Vyakaranam				
1	Semester - I DSE Courses	DSE 1.A.1: Grammar: Laghusiddhāntakaumudī	4	600-699
2		DSE 1.A.2: Sanskrit Grammatical Tradition	4	600-699
3		DSE 1.A.3: Pāṇinīya śikṣā & Siddhāntakaumudī Sandhi Prakaraṇa	4	600-699
4	Semester - II DSE Courses	DSE 2.A.1: Siddhāntakaumudī Tiṅanta and Prakriya	4	600-699
5		DSE 2.A.2: Siddhāntakaumudī Kṛdanta and Samāsa	4	600-699
6		DSE 2.A.3: Vākyapadīya Kāraka Samuddeśa & Siddhāntakaumudī Kāraka Prakaraṇa	4	600-699
Dharmashastram				
1	Semester - I DSE Courses	DSE 1.A.1: Individual and Social Overview of Dharma	4	600-699
2		DSE 1.A.2: Āpastambadharmasūtra and Gautamadharmasūtra	4	600-699
3		DSE 1.A.3: Manusmṛti and Yājñavalkyasmṛiti	4	600-699

4	Semester - II DSE Courses	DSE 2.A.1: Rāmāyana and Mahābhārata	4	600-699
5		DSE 2.A.2: Shukranīti and Arthashāstra	4	600-699
6		DSE 2.A.3: Pāraskaragṛhyasūtra and Sanskārvidhi	4	600-699
Puranetihasa				
1	Semester - I DSE Courses	DSE 1.A.1: Rājataraṅgiṇī	4	600-699
2		DSE 1.A.2: Itihāsa-Purāṇa Paramparā	4	600-699
3		DSE 1.A.3: Purāṇetihāsa: Ārṣakāvya Rāmāyaṇa	4	600-699
4	Semester - II DSE Courses	DSE 2.A.1: Purāṇetihāsa: Ārṣakāvya Mahābhārata	4	600-699
5		DSE 2.A.2: Studies in Viṣṇupurāṇa	4	600-699
6		DSE 2.A.3: Studies in Śivapurāṇa	4	600-699
Jyotisham				
1	Semester - I DSE Courses	DSE 1.A.1: Survey of Indian Astronomy	4	600-699
2		DSE 1.A.2: Laghupārāśarī and Madhyapārāśarī	4	600-699
3		DSE 1.A.3: Jātakālaṃkāra	4	600-699
4	Semester - II DSE Courses	DSE 2.A.1: Bhāratīya Kuṇḍalī Vijñāna	4	600-699
5		DSE 2.A.2: Basic Principals of Vāstuśāstra	4	600-699
6		DSE 2.A.3: Muhūrtta Mārtanda	4	600-699
Epigraphy				
1	Semester - I DSE Courses	DSE 1.A.1: Epigraphy and Numismatics	4	600-699
2		DSE 1.A.2: Decipherment of Brahmi Inscriptions	4	600-699
3		DSE 1.A.3: Inscriptions of Post-Mauryan Period	4	600-699
4	Semester - II DSE Courses	DSE 2.A.1: Edicts of Ashoka Period	4	600-699
5		DSE 2.A.2: Inscriptions of Gupta Period	4	600-699
6		DSE 2.A.3: Inscriptions of Post-Gupta Period	4	600-699
Computational Linguistics				
1	Semester - I DSE Courses	DSE 1.A.1: Text Processing for Sanskrit Corpora	4	600-699
2		DSE 1.A.2: Basics of Web Development for Sanskrit Tools	4	600-699
3		DSE 1.A.3: Introduction to Python Programming for Sanskrit-1	4	600-699
4	Semester - II DSE Courses	DSE 2.A.1: Phonetics and Speech Technology Research	4	600-699
5		DSE 2.A.2: Information Retrieval and Concept Mining in Sanskrit	4	600-699
6		DSE 2.A.3: Computational Modeling of Pāṇini's Aṣṭādhyāyī	4	600-699

MAJOR COURSES

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - I

Major 1.1: Vedic Saṁhitās and Traditional Methods of Interpretation

Course Objectives:

1. Acquainting student with the content-outline of Vaidika Samhitas and Nirukata.
2. Enabling them to chant Vedic hymns in their course with proper intonation.
3. Developing students' skill to write sentence-form i.e. Anvaya of the mantras in the course.
4. Providing them with the simple and bookish else Bhashyagata meaning of the mantras.
5. Practicing components of Vedic grammar for deciphering meanings of Vedic texts.
6. Studying selected portions of Nirukta to understand Vedic etymological science and uniqueness of Vedic language.

Learning outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. This knowledge for exploring other Vedic texts.
2. Chant Vedic hymns with proper intonation,
3. Write sentence form or anvaya of Vedic hymns in the course.
4. Explain meaning of the Vedic verses according to some famous commentaries of ancient and modern commentators.
5. Elucidate Vedic terminology through the application of grammatical maxims.
6. Appreciate the role of Nirukta for understanding the essence of Vedic verses through application of Nirukti or etymology.
7. Be able to explain the relevance of the Vedic knowledge in the modern context.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
Major 1.1	Vedic Saṁhitās and Traditional Methods of Interpretation	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Rgveda
  - 2.12 (Indra)
  - 3.33 (Vishvamitra Nadi)
  - 10.71 (Jnanam)
  - 10.90 (Purusa)
  - 10.129 (Nasadiya)
- Yajurveda - Adhyaya 36
- Athrvaveda - 11.53

Unit II Vaidika Vyakarana. **Credit 1**

- Sandhi.
- Shabdarupa.
- Dhaturupa.
- Tumarthaka Pratyaya.
- Tvarthaka Pratyaya.
- Vaidika Svara.
- Padapatha.
- Svarartha.
- Sambandh & Vaidika Vyatya.

Unit III Nirukta (Chapter-1 **Credit 1**

- Chaturvidha Pada Vibhajana.
- Namakhyata.
- Shadbhavavikara.
- Shabda-nityanityatva-vichara.
- Meaningfulness of Mantras.
- Nama, Akhyata, Upasarga.
- Nirukta Prayojana, Nirvachana Siddhanta etc.

Unit IV **Credit 1**

- **Nirukta Chapter – 2** (Etymologies only)
- **Nirukta Chapter – 7**
    - Trividha Mantra.
    - Mantrabhipraya.
    - Anadistadaivatamantra.
    - Tisra Devata.
    - Vaidika Chhanda.
    - Agni, Jatavedas & Vaiswanara.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. शर्मा, न. (Ed.). (1933–1951), *ऋग्वेद: सायण-भाष्य-सहित, भाग 1–5*, वैदिक संशोधन मंडल।
2. Macdonell, A. A. (1960). *A Vedic reader for students*. Oxford University Press.
3. विश्वबन्धु (Ed.). (1962). *अथर्ववेदसंहिता: सायणभाष्यसहित*, विश्वेश्वरानन्द-वैदिक शोध संस्थान।
4. हरिदत्त शास्त्री (Ed.). (1968). *ऋक्सूक्तसंग्रह* [Riksuktasangraha]. साहित्य भंडार।
5. लक्ष्मणसरूप (Ed.). (1982), *निरुक्त: यास्क, टीकाद्वय-सहित, भाग I–II,* दिल्ली।
6. Winternitz, M. (1988). *History of Indian literature* (Vol. 1, Pt. 1–2; V. S. Sharma, Trans.). M.L.B.D.
7. मिश्र, र. (Ed.). (1913–1914). *यजुर्वेदसंहिता (वाजसनेयिसंहिता) उव्वटमहीधरभाष्यसहित*, चौखम्बा विद्याभवन।

8. योगी, स., & अरोड़ा, व. म., (2002), *वेदसमुल्लास*. चौखम्बा पब्लिशर्स।
9. पाण्डे, उ. (2003), *वैदिक व्याकरण,* चौखम्बा विद्याभवन।
10. गुप्ता, प., (2004), *वेदवल्लरी* ईस्टर्न बुक लिकर्स।

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

Major 1.2: Siddhāntakaumudī: Sañjñā and Paribhāṣā Prakaraṇa

Course Objectives:

1. To introduce students to the fundamental sañjñās and paribhāṣās of Pāṇinian grammar as presented in *Siddhāntakaumudī*.
2. To develop an advanced understanding of the Sanskrit derivational process (prakriyā) through systematic study of grammatical rules.
3. To train students in the application of interpretive principles and metarules governing grammatical operations.
4. To enable students to analyze and explain the structure and logic of Sanskrit verbal and nominal derivations.

Learning outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Be able to interpret the Sūtras of the relevant portions of the text
2. Be able to understand important application of interpretive rules and concepts such as -the
3. Concept of Vipratiṣ edheparaṁ kārya, general & exception rules (utsargāpavāda vyavasthā), Metarules (Paribhāṣ ā) in the derivational process.
4. Be able to identify and use the advance forms of the words ending within suffixes in actual language situations.
5. Be able to explain the derivational process of the Sanskrit verbal paradigms.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
Major 1.2	Siddhāntakaumudī: Sañjñā and Paribhāṣā Prakaraṇa	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Siddhāntakaumudī: Sañjñā Prakaraṇa. **Credit 1**

Unit II Siddhāntakaumudī: Sañjñā Prakaraṇa. **Credit 1**

Unit III Siddhāntakaumudī: Paribhāṣā Prakaraṇa. **Credit 1**

Unit IV Siddhāntakaumudī: Paribhāṣā Prakaraṇa. **Credit 1**

Tutorial Activities:

1. Sūtra Reconstruction Exercise.
2. Terminology Glossary Compilation: compile a curated glossary of key terms with explanations and examples from *Siddhāntakaumudī*.
3. Prakaraṇa-Wise Sutra Grouping
4. Prakriyā Simulation.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. शास्त्री, शिवनारायण, (1989), *वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुदी, भ्वादिगण (भवतोषिणी हिन्दी टीका सहित)* दिल्ली।
2. गोविन्दाचार्य, (2010), *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी: चतुर्थ भाग (प्रथम खण्ड, द्वितीय खण्ड)* चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
3. गिरिधर शर्मा & परमेश्वरानन्द शर्मा, *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनी-टीका), तृतीय भाग*, दिल्ली।
4. जिज्ञासु, पं. ब्रह्मदत्त, *अष्टाध्यायी (भाष्य), प्रथमावृति*, रामलाल कपूर ट्रस्ट।
5. Vasu, S. C. (1997). *The Ashtadhyayi of Panini* (2 vols.). Motilal Banarsidass.
6. Sharma, R. (1987–2003). *The Ashtadhyayi of Panini* (Vols. 1–6). Munshiram Manoharlal Publishers.
7. E-Learning Tools: https://cl.sanskrit.du.ac.in

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

Major 1.3: Sanskrit Literary Theory

Course Objectives:

1. Introduces students to Indian traditions of poetics and aesthetics as closely interrelated disciplines
2. Grounds the study in classical Sanskrit thought, with special emphasis on Bharata's *Nāṭyaśāstra*
3. Provides an Indian conceptual framework for understanding literary and aesthetic experience
4. Explores key theoretical principles of Indian literary criticism and aesthetics
5. Encourages meaningful engagement with contemporary and trans-cultural discourses
6. Applies Indian literary and aesthetic models to the interpretation of modern texts

Learning Outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Understand the philosophical foundations of Indian poetics and aesthetics.
2. Explain key concepts such as rasa, dhvani, alaṅkāra, rīti, vakrokti, aucitya, and camatkṛti.
3. Identify major schools and exponents of Indian literary theory.
4. Analyze literary and artistic texts using Indian aesthetic models.
5. Apply Indian theories of poetics and aesthetics to modern and Western texts.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
Major 1.3	Sanskrit Literary Theory	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Introduction to Poetics and Aesthetics. **Credit 1**

- Basic issues and assumptions.
- Creation and creative process (*Kāvya-Sṛṣṭi and Sarjana-Prakriyā)*
- Poet, reader/audience, and text (*Kavi, Sahṛdaya (Pāṭhaka/Śrotā), and Kāvya)*
- Literary discourse - (*Kāvya-Vyavahāra*)
- Literariness - (*Kāvyatvam)*
- Soul of poetry - (*Kāvyātmā)*
- Sources and types of poetic meaning.
- Purpose of literature - *Kāvya-Prayojana.*
- Autonomy; relation between literary theory and philosophy.

Unit II Literary Discourse. **Credit 1**

- Nature and typology of literary discourse.
- Literature as ontology and epistemology.

- Major thinkers, texts, and commentarial traditions.

Unit III Major Schools and Exponents of Indian Poetics. Credit 1

- Rasa (Aesthetic Experience): Bharata, Ānandavardhana, Abhinavagupta, Mammaṭa, Viśvanātha, Jagannātha.
- Alaṅkāra (Figural Mode): Daṇḍin, Bhāmaha, Ruyyaka.
- Rīti (Stylistics): Vāmana.
- Dhvani (Suggestion): Ānandavardhana, Abhinavagupta, Mammaṭa, Viśvanātha
- Vakrokti (Obliqueness): Kuntaka.
- Aucitya (Propriety): Kṣemendra.
- Camatkṛti (Aesthetic Wonder): Abhinavagupta, Kṣemendra, Viśveśvara (*Camatkāracandrikā*, 13th c.)

Unit IV Art and Representation. Credit 1

- Art as image-making; creative process.
- Art as yoga.
- Art and āgama.
- Modes of representation.
- Reception theory and reader's response.

Unit V Theory and Application.

- Application of Indian literary and aesthetic theories to Western and modern literary texts.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Raghavan, V. (1940). *The number of Rasa*. The Adyar Library and Research Institute.
2. Bharata. (1950). *Nāṭyaśāstra* (M. Ghosh, Trans.). Asiatic Society.
3. Kane, P. V. (1951). *History of Sanskrit poetics*. Motilal Banarsidass.
4. Ānandavardhana. (1981). *Dhvanyāloka* (K. Krishnamoorthy, Trans.). Motilal Banarsidass.
5. Mammaṭa. (1985). *Kāvyaprakāśa* (G. Jha, Trans.). Bharatiya Vidya Prakashan.
6. Viśvanātha. (1996). *Sāhityadarpaṇa* (P. V. Kane, Trans.). Motilal Banarsidass.
7. Kapoor, K. (1998). *Literary theory: Indian conceptual framework*. Affiliated East-West Press.
8. Abhinavagupta. (1998). *Abhinavabhāratī (Commentary on Nāṭyaśāstra)* (R. S. Nagar, Ed.). Parimal Publications.
9. Rājaśekhara. (2000). *Kāvyamīmāṃsā* (S. Parāśara, Trans.). D. K. Printworld.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

Major 1.4: Introduction to Philosophy

Course Objectives:

1. Presenting before students, the concepts and postulates of Indian and Western philosophies.
2. Highlighting prominent scriptures introducing Indian as well as western schools of philosophy.
3. Introducing learners with the foremost schools of Indian philosophy with their features and distinction.
4. Acquainting them with the advent of bhakti from logic-driven principles of earlier philosophies.
5. Familiarizing the students with prominent western philosophers and their novelties in philosophical arenas.
6. Enabling them to compare among various schools and tenets of Indian as well as Western philosophies.

Learning outcomes:

After the completion of this course, the students will:

1. Enumerate names of Indian schools of philosophies.
2. Give description of various schools of philosophy along with their proponents.
3. Differentiate among the chief postulates of Indian schools of philosophy so as to expressing their understanding thereof.
4. Explain the process of gradual development of theoretical philosophies and their eventual culmination into devotionalism.
5. Present an overview of western philosophers and their contribution towards formulation of independent doctrines.
6. Compare and contrast among the dogmas comprising various schools of Indian and Western philosophy.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
Major 1.4	Introduction to Philosophy	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Indian Philosophy - I **Credit 1**

- Basic features of Indian philosophy.
- Meaning, nature and scope of Indian Philosophy.
- General survey of Indian philosophy - Veda, Upanishad and Agama.

Unit II Indian Philosophy - II **Credit 1**

- Cārvāka, Bauddha and Jaina.
- Sāṃkhya,Yoga and Nyāya.

- Vaiśeṣika, Mīmāṃsā and AdvaitaVedānta.
- Pratyabhjṅa.
- Bhakti Vedānta.

Unit III Western Philosophy - I **Credit 1**

- Plato.
- Aristotle.
- René Descartes.
- Francis Bacon.
- Spinoza.
- Leibnitz.

Unit IV Western Philosophy - II **Credit 1**

- John Locke.
- Berkeley.
- David Hume.
- Immanuel Kant.
- J.W.F.Hegel.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Vidyabhusana, S. C. (1921). *A History of Indian Logic: Ancient, Mediaeval, and Modern Schools*. Calcutta University.
2. Radhakrishnan, S. (1933). *Indian Philosophy* (Vols. I–II). George Allen & Unwin, London.
3. उपाध्याय, बलदेव. (1946). *बौद्ध दर्शन*. शारदा मन्दिर, बनारस।
4. Will Durant. (1962). *The story of philosophy*. Time incorporated, New York, USA.
5. जैन, महेन्द्रकुमार. (1966). *जैन दर्शन*. वाराणसी : जैन ग्रन्थमाला।
6. Dasgupta, S. N. (1975). *History of Indian Philosophy* (Vols. I–V). Delhi: Motilal Banarsidass.
7. Dasgupta, S. N. (1975). *History of Indian Philosophy*. Delhi: Motilal Banarsidass.
8. शर्मा, चन्द्रधर, (1984), *पाश्चात्य दर्शन,* वाराणसी : मनोहर प्रकाशन।
9. Sinha, J. (1996). *Indian Psychology* (Vols. I–III), Motilal Banarsidass.
10. शर्मा, चन्द्रधर, (2004),*भारतीय दर्शन: आलोचन और अनुशीलन*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
11. नरेन्द्र देव, आचार्य, (2015), *बौद्ध धर्म-दर्शन*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - II

Major 2.1: Introduction to Indian Linguistics

Course Objectives:

1. Introduces students to key concepts and theories of philology and modern linguistics.
2. Enables learners to observe and analyse the Sanskrit language through these theoretical frameworks.
3. Familiarises students with Sanskrit phonology.
4. Develops understanding of Sanskrit morphology.
5. Introduces the principles of Sanskrit syntax.
6. Explores semantic aspects of the Sanskrit language.

Learning outcomes:

After completion of this course, students will:

1. Be able to observe and analyse the Sanskrit language with reference to the developments that have taken place with the advent of modern linguistics.
2. Understand the basic concepts of historical linguistics and will know the rules of language change and their application in Sanskrit.
3. Understand the important causes and directions of phonetic change and semantic change with reference to Sanskrit.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
Major 2.1	Introduction to Indian Linguistics	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Origin and Development of Indian Linguistics. **Credit 1**

- Linguistics Elements in the Vedic Literature.
- Word-for-word recitation, Padapāṭhas.
- Vedāṅgas: including phonetics, metrics, grammar, and etymology.
- Pāṇini: Asthdhayi & Paniniya Shiksha.
- Modern Developments: Language documentation, Sociolinguistics, Comparative Linguistics, Computational Linguistics.
- Important aspects of Indian Linguistics: Phonetics and Phonology (sounds), Morphology (word structure), Syntax (sentence structure), Semantics (Meaning)

Unit II Classification of Languages. **Credit 1**

- Typological classification & Genetic classification.
- Vedic Sanskrit and Avesta.
- Classical Sanskrit, Pali, Prakrit, and Apabhraṃśa.

Unit III Basic Concepts of Sanskrit Phonetics. Credit 1

- Classification of Sanskrit Sounds.
- Place of Articulatory and Acoustic Phonetics.
- Speech production.
- Reasons and Directions of Sound Changes.
- Major Phonetics Laws: Grimm's law, Grassmann's law, Verner's law, Talavya Law, Murdhanta Law.
- Applications for Sanskrit Phonetics: Speech Technology.
- Semantics Changes.
- Reasons and Directions of Semantics Changes.

Unit IV Modern Linguistics Development. Credit 1

- Structuralism: Ferdinand de Saussure (early 20th century)
- Generative Grammar: Noam Chomsky (Starting in the 1960s,)
- Modern developments:
    - Sanskrit Computational Linguistics.
    - Introduction to Sanskrit Computational Linguistics (SCL)
    - Areas of Sanskrit Computational Linguistics:
        - Speech Technology.
        - Language Analysis/Text Processing.
        - Artificial Intelligence.
        - Text Preservation and Search, Machine Translation.

Tutorial Activities:

- Linguistics Analysis of Sanskrit Morphology.
- Survey of Sanskrit Linguistics.
- Survey of Computational Linguistics.
- Group Discussion.

Essential/Recommended Readings/Texts

1. व्यास, भोलानंकर, (1957), *संस्कृत का भाषाशास्त्रीय अध्ययन*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
2. तिवारी, भोलानाथ, (1974), *तुलनात्मक भाषाविज्ञान*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
3. Burrow, T., (1991), *Sanskrit Language (also trans. into Hindi by Bholashankar Vyas)*, Varanasi: Chaukhamba Vidya Bhawan.
4. तिवारी, भोलानाथ, (1992), *भाषाविज्ञान*, इलाहाबाद : किताब महल।
5. Crystal, David, (1997), *The Cambridge Encyclopedia of Language*, Cambridge: Cambridge University Press.
6. Gune, P. D., (2005), *Introduction to Comparative Philology*, Delhi: Chaukhamba Sanskrit Pratisthan.

Additional Readings:

1. Jesperson, Otto, (1954), *Language: Its Nature, Development and Origin*, London: George Allen & Unwin.
2. Taraporewala, (1962), *Elements of the Science of Language*, Calcutta: Calcutta University Press.
3. Gosh, B. K., (1977), *Linguistic Introduction to Sanskrit*, Calcutta: Sanskrit Pustak.
4. Murti, M. Srimannarayana, (1984), *An Introduction to Sanskrit Linguistics*, Delhi: D.K. Publication.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

Major 2.2: Dharmaśāstra Studies

Course Objectives:

1. Introducing Dharmaśāstra as a source of Indian ethical traditions.
2. Familiarizing students with the history and sources of Indian ethology.
3. Enabling them to enumerate prominent proponents of Dharmśāstric texts and traditions.
4. Providing learners with the prominent topics stated in various Dharmśāstric texts.

Learning outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Introduce Dharmaśāstras as sources of Indian ethical traditions.
2. Define Dharmaśāstra and write short notes upon their origin and importance.
3. List various texts of Dharmśāstra tradition and give introduction thereof.
4. Write short notes on the proponents of Dharmśāstric texts.
5. Enumerate chief ethical principles explained in Dharmśāstric texts.
6. Establish importance and relevance of the ethical principles explained in Dharmśāstric texts.
7. Appreciate the role of Dharmśāstric texts in forming foremost principles of Indian ethical tradition, culture and civilization.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
Major 2.2	Dharmaśāstra Studies	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Introduction.
- Prominent texts and subject matter of Dharmśāstra.

Unit II **Credit 1**

- History and origin of Dharmśāstra.

Unit III **Credit 1**

- Prominent proponents of Dharmśāstra:
  - Medhatithi.
  - Vigyaneshwar.
  - Lakshmidhar.
  - Jimutvahan.
  - Chandeshwar.
  - Madhavacharya.
  - Vachaspatimishra.
  - Kamalakarbhatta.

Unit IV **Credit 1**

- Prominent principles of Dharmśāstra:
  - Varna.
  - Aāshram.
  - Sanskāra.
  - Status of woman.
  - Rajdharma.
  - Dandavyavastha.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Buhler, G., (1964), *Laws of Manu* (Reprint), Delhi: MLBD.
2. Sen, P., Chatterji, H. N., (1980), *The General Principles of Hindu Jurisprudence*, Indore, MP, India: Saraswat Library.
3. काणे, पी. वी., (1999), *धर्मशास्त्र का इतिहास*, खण्ड एक व दो, लखनऊ : उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान।
4. Banerji, Sures Chandra, (1999), *A Brief History of Dharmaśāstra*, New Delhi: Abhinav Publications.
5. Swain, Brajakishore, (2003), *Dharmaśāstra: A Link Between Tradition and Modernity*, Varanasi, India: Chaukhambha Sanskrit Bhawan.
6. चौबे, अर्जुन, (2006), *धर्मशास्त्र का इतिहास (अनुवाद)*, लखनऊ, उत्तर प्रदेश : उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान।
7. Sharma, R. S., Jha, D. N., *India Society: Historical Problems*.
8. Sharma, R. S., *Shudras in Ancient India*, Delhi: MLBD.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

Major 2.3: Selections from Sanskrit Poetry

Course Objectives:

1. To introduce students to classical and modern Sanskrit poetry through selected texts.
2. To familiarize students with major mahākāvyas and modern Sanskrit poetic works.
3. To develop an understanding of poetic form, aesthetics, and thematic depth in Sanskrit poetry.
4. To acquaint students with the fundamental literary theories informing poetic composition and interpretation.

Learning Outcomes:

After completing the course, students will be able to:

1. Understand the development and characteristics of Sanskrit poetic tradition.
2. Explain the basic concepts of Indian literary theories relevant to poetry.
3. Analyze selected cantos from major Sanskrit mahākāvyas.
4. Appreciate stylistic features, rasa, alaṅkāra, and poetic imagination.
5. Evaluate trends in modern Sanskrit poetry.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
Major 2.3	Selections from Sanskrit Poetry	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Introduction to Sanskrit Poetry and Poetic Tradition. **Credit 1**

- History of Sanskrit Poetics - deleted.

Unit II Introduction to Literary Theories. **Credit 1**

- Basic concepts of Indian poetics relevant to poetry.

Unit III Selections from Classical Mahākāvyas. **Credit 1**

- Raghuvaṃśam (5th Sarga)
- Kumārasambhavam (5th Sarga)

Unit IV Selections from Major Mahākāvyas. **Credit 1**

- Kirātārjunīyam (1st Sarga)
- Śiśupālavadham (2nd Sarga)
- Naiṣadhīyacaritam (1st sarga)

Unit V Selections from Modern Sanskrit Poetry. **Credit 1**

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Gokak, Vinayak Krishna, (1979), *The Concept of Indian Literature*, Munshiram Manoharlal.

2. Krishnamoorthy, K, (1987), *Indian Literary Theories*, Motilal Banarsidass.
3. Kalidasa, (1992), *Raghuvaṃśam*, Translated by M. R. Kale, Motilal Banarsidass.
4. Bharavi, (1993), *Kirātārjunīyam*, Edited and translated by M. R. Kale, Motilal Banarsidass.
5. Upadhyaya, Baladeva, (1994), *Sanskrit Sāhityakā Itihāsa*, Sharada Niketana.
6. Kalidasa, (1995), *Kumārasambhavam*, Translated by M. R. Kale, Motilal Banarsidass.
7. Magha, (1995), *Śiśupālavadham*, with *Sarvaṅkaśā Ṭīkā*, Hindi translation by Haragovinda Śāstrī, Chaukhamba Sanskrit Pratishthana.
8. Kapoor, Kapil, (1998), *Literary Theory: Indian Conceptual Framework*, Affiliated East-West Press.
9. Shriharsha, (1998), *Naiṣadhīyacaritam*, with *Nārāyaṇī Ṭīkā*, Chaukhamba Vidyabhavana.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

Major 2.4: Palaeography and Manuscriptology

Course Objectives:

1. To introduce students to the study of Indian palaeography and manuscriptology, focusing on the evolution of scripts used in the Indian subcontinent.
2. To provide a foundational understanding of ancient and medieval scripts, their development, and regional variations.
3. To acquaint the methods for identifying, reading, and analyzing scripts, enabling students to decipher historical inscriptions and manuscripts.
4. To enable students to appreciate the significance of palaeography in understanding India's linguistic, cultural, and historical heritage.
5. To help students to comprehend the historical significance of palaeography and manuscript studies in the preservation and interpretation of cultural heritage.

Learning outcomes:

After completing this course, students will:

1. Acquire skills to identify and interpret various Indian scripts.
2. Learn techniques to decipher inscriptions and manuscripts accurately.
3. Develop an understanding of how script variations reflect historical, cultural, and regional influences.
4. Apply palaeographical methods to analyze historical texts and artifacts.
5. Understand the basic principles and scope of Palaeography and Manuscriptology.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
Major 2.4	Palaeography and Manuscriptology	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Introduction to Palaeography. **Credit 1**

- Origin and Antiquity of Writing Systems.
- Writing Materials.
- Major Indian Scripts: History and Development.
- Brāhmī, Nandināgarī, Devanāgarī, Grantha, Śāradā, Gurumukhi.

Unit II Evolution of Indian Scripts. **Credit 1**

- Writing and Engraving as a Profession.
- Libraries and Museums.
- Importance of palaeography.
- Major features of palaeography.

Unit III Manuscriptology: history and development. **Credit 1**

- Meaning of Manuscripts.

- Salient features and classifications of Manuscripts.
- Material used in Manuscriptology.
- Importance of Manuscriptology.

Unit IV **Credit 1**

(a) Preservation of Manuscripts.

- Restoring Old and Damaged Manuscripts.
- Cataloguing and Documentation of Manuscripts.
- Manuscript Libraries- India and Abroad.
- Text Editing Palaeography Manuscripts Preservation and Conservation Techniques.

(b) Editing a small/ few folios of manuscripts in any script.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Pandey, Raj Bali, (1952), *Indian Paleography, Part-1*, Banaras: Motilal Banarasidas, Nepali Khapra.
2. Ojha, Gaurishankar Hirachand, (1971), *Bharatiya Prachin Lipimala*, New Delhi: Munshiram Manoharlal.
3. पाण्डेय, राजबली, (1978), *भारतीय पुरालिपि*, इलाहाबाद : लोकभारती प्रकाशन।
4. ललितविस्तर, (1984), अनु, शान्तिभिक्षु शास्त्री, लखनऊ : उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान।
5. Basu, Ratna, & Das, Karunasindhu, (2009), *Aspects of Manuscriptology*, Kolkata: The Asiatic Society.
6. Bühler, Georg, (2023), *On the Origin of the Indian Brāhma Alphabet*, Delhi: Gyan Publishing House.
7. उपाध्याय, वासुदेव, (2005), *भारतीय सिक्के*, प्रयाग : भारती भण्डार।

Additional Readings:

1. सहाय, शिवस्वरूप, (1977), *भारतीय पुरालेखों का अध्ययन*, भाग 1 व 2, नयी दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
2. गोयल, श्रीराम, (1982), *प्राचीन भारतीय अभिलेख संग्रह (प्राक्-गुप्तयुगीन)*, जयपुर : राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
3. Visalakshy, P, (2003), *The Fundamentals of Manuscriptology*, Thiruvananthapuram: Dravidian Linguistics Association.
4. मिश्र, अभिराज राजेन्द्र, एवं मिश्रा, राजेशकुमारी, (2022), *शोधप्रविधि एवं पाण्डुलिपिविज्ञान*, इलाहाबाद : अक्षयवट प्रकाशन।
5. पाण्डेय, राजबली, (संवत् 2022), *अशोक के अभिलेख*, वाराणसी : ज्ञानमण्डल लिमिटेड।
6. मुळे, गुणाकर, *भारतीय लिपियों की कहानी*, नयी दिल्ली : राजकमल प्रकाशन।

7. Levitt, Stephan Hillyer, *Manuscriptology and Epigraphy of Greater India: South Asian Art Collected Papers*, Delhi: MLBD Publications.

DSE COURSES

DSE COURSES:

VEDA

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - I

DSE 1.A.1: Sāmaveda, Atharvaveda & Vaidika Chanda

Course Objectives:

1. Familiarizing the learners with the opening information about Sāmaveda.
2. Enabling them to chant its hymns precisely and with apt intonation.
3. Enhancing students' ability to write anvaya of hymns and decipher their meanings.
4. Developing among students a habit of analysing contextual and pragmatic meanings of hymns specially in the context of Atharvaveda.
5. Introducing the students with the multi-dimensional utilization of Atharvavedic hymns. Enumerating Vedic chandas along with their features and intonation.

Learning outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Introduce Sāmaveda with its distinct features.
2. Describe the diacritical symbols unique to the Sāmaveda.
3. Chant hymns from Sāmaveda and Atharvaveda with apt pronunciation and intonation.
4. Enlist special features, utility and practicality of Atharvavedic hymns.
5. Establish relevance of the message latent in the hymns of Atharvaveda.
6. Identify chandas from their features and chant hymns with correct intonation.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.1	Sanskrit Grammatical Tradition	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Sāmaveda: Purvārcika, Āgneya Kāṇḍa, Adhyāya – 1, Khaṇḍa – 1
- Sāmaveda: Purvārcika, Aindra Kāṇḍa, Adhyāya – 2, Khaṇḍa – 3
- Sāmaveda: Purvārcika, Pavamāna Kāṇḍa, Adhyāya – 5, Khaṇḍa – 1 - 2
- Sāmaveda: Purvārcika, Araṇya Kāṇḍa, Adhyāya – 6, Khaṇḍa – 1 - 4
- Sāmaveda: Uttarārcika, Adhyāya - 21, Khaṇḍa -1, Tṛca 6 - 9

Unit II Atharvaveda. **Credit 1**

- 01.29 (Rāstrābhivardhanam)
- 02.04 (Dīrghāyuprāptiḥ)
- 03.12 (Śālānirmānam)
- 10.02 (Kenasūktam)

Unit III Atharvaveda. **Credit 1**

- 10.53 (Kālasūktam)

- 01.02 (Parjanyasūktam)
- 02.27 (Ausadhisūktam)
- 03.17 (Krṛṣisūktam)
- 12.01 (Pṛthivīsūktam)

Unit IV **Credit 1**

- Vaidika Chanda -
    - Gāyatrī, Uṣṇik, Anuṣṭup, Bṛhatī, Paṅkti, Triṣṭup, Jagatī etc.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Arnold, E. V., (1905), *Vedic Metre in its Historical Development*, Cambridge: Cambridge University Press.
2. सातवलेकर, श्रीपाद दामोदर, (1940), *अथर्ववेदसंहिता* (सम्पादक), आन्ध्रप्रदेश : वैदिक स्वाध्याय मण्डल।
3. सातवलेकर, श्रीपाद दामोदर, (2000), *सामवेद संहिता*, पारडी : स्वाध्याय मण्डल, आनंद आश्रम।
4. श्रीविश्वबन्धु (सम्पा.), (1962), *अथर्ववेदसंहिता* (सायणभाष्यसहित), होशियारपुर : विश्वेश्वरानन्द-वैदिक शोध संस्थान।
5. सिद्धांतालंकार, पं. हरिशरण, शर्मा, जयदेव, सातवलेकर, पं. दामोदर, ब्रह्ममुनि स्वामी एवं शर्मा, पं. तुलसीराम, (1992), *सामवेद भाष्य*, नई दिल्ली : नाग प्रकाशन।
6. वेदालंकार, आचार्य रामनाथ, (1998), *सामवेदभाष्य*, साहिबाबाद, उत्तर प्रदेश : समर्पण शोध संस्थान।
7. Sharma, Pankajmala, (1996), *Samagan: Origin, Practice and Theory*, Hoshiarpur: Katyayan Vedic Sahitya Prakashan.
8. Dwivedi, Kapildev, Singh, Shyamlal (अनुदीत), (2008), *पिंगलकृत पिंगल छन्दःसूत्रम्* (वैदिक गणितीय अनुप्रयोगों सहित), वाराणसी : वाराणसी विश्वविद्यालय प्रकाशन।
9. Saraswati, Swami Satyaprakash, (2009), *Sāmveda Samhita* (English translation), New Delhi: Veda Pratishthan.

Additional Resources:

1. विद्यालंकार, जयदेव (अनुवादक), (1935), *अथर्ववेदसंहिता*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज।
2. Dwivedi, Dr. Kapildev, (2002), *Vedic Literature and Culture*, Varanasi: University Publications.
3. Vidyamartanda, Vishwanath, (2003), *Samaveda* (Spiritual Commentary), Delhi: Dayanand Sansthan.
4. Tripathi, Radhavallabh, (2006), *Veda in Theory and Practice*, New Delhi: DK Printworld Ltd.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 1.A.2: Yajurveda & Vājasaneyiprātiśākhya

Course Objectives::

1. Providing students with a wholistic overview of the Yajurveda Saṁhitā.
2. Enabling them to chant hymns of the Yajurveda Saṁhitā in the prescribed intonation.
3. Enhancing students' skill to write hymns in sentence form i.e. in the 'Anvaya' format.
4. Developing skill of deciphering verbal as well as contextual meaning of hymns and understanding them in the light of Bhashya literature.
5. Introducing learners with the objectives and features of Vājasaneyī Prātiśakhya.
6. Empowering students to know, understand and explain the content of Vājasaneyī Prātiśakhya.

Learning outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Chant hymns of Yajurveda with proper pronunciation and intonation.
2. Elaborate upon the prominent hymns of Yajurveda with their reference and significance.
3. Enlist salient features of Yajurveda including the structure, content and utility.
4. Explain the structure, subject and content matter of the Vājasaneyī Prātiśakhya.
5. Establish relevance of Vājasaneyī Prātiśakhya in the contemporary scenario.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.2	Yajurveda & Vājasaneyiprātiśākhya	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Yajurveda Saṁhitā: Prathama Adhyāya.

Unit II **Credit 1**

- Yajurveda Saṁhitā: Dvitīya Adhyāya.

Unit III **Credit 1**

- Vājasaneyī Prātiśakhya: Prathama Adhyāya.

Unit IV **Credit 1**

- Vājasaneyī Prātiśakhya: Dvitīya & Tṛtīya Adhyāya.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. रामशकलमिश्र (सम्पा.), (1913–1914), *यजुर्वेदसंहिता* (वाजसनेयिसंहिता) - उव्वटमहीधर भाष्यसहित, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

2. Griffith, T. H., (1927), *Shukla Yajurveda* (Translation), Varanasi.
3. सातवलेकर, श्रीपाद दामोदर (सम्पा.), (1942), *यजुर्वेदसंहिता* (मैत्रयणीसंहिता) - सायणभाष्यसहित, पारडी : वैदिक स्वाध्याय मण्डल।
4. Laxmi Venkateswara (Ed.), (1940–1941), *Yajurveda* - With Sayana Bhashya, Vol. I–V, Bombay.
5. युधिष्ठिर मीमांसक (सम्पा.), (1961 एवं 1971), *यजुर्वेदसंहिता* महर्षि दयानन्द भाष्यसहित, सोनीपत : रामलाल कपूर ट्रस्ट।
6. सातवलेकर, श्रीपाद दामोदर (सम्पा.), (1963), *यजुर्वेद* (वाजसनेयिसंहिता), दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
7. गौड़, दौलतराम (अनुवादक), (1965), *यजुर्वेद*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
8. दयानन्द सरस्वती, श्रीमद् (निर्मित), (वि.सं. 2069), *यजुर्वेदभाष्यम्* (प्रथमो भागः), अजमेर : वैदिक पुस्तकालय, दयानन्द आश्रम, केसरगंज।
9. वर्मा, वीरेन्द्रकुमार (अनुवादक), (1987), *शुक्लयजुर्वेदीय प्रातिशाख्य अथवा वाजसनेयि प्रातिशाख्य*, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।

Additional Readings:

1. द्विवेदी, डॉ. कपिलदेव, (2000), *वेदों में विज्ञान*, भदोही, उत्तर प्रदेश : विश्वभारती अनुसन्धान परिषद्।
2. द्विवेदी, कपिलदेव, (2006), *वैदिक दर्शन*, ज्ञानपुर, भदोही, उत्तर प्रदेश : विश्वभारती अनुसन्धान परिषद्।
3. द्विवेदी, डॉ. कपिलदेव, (2007), *वैदिक देवों का आध्यात्मिक और वैज्ञानिक स्वरूप*, ज्ञानपुर, भदोही, उत्तर प्रदेश : विश्वभारती अनुसन्धान परिषद्।

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 1.A.3: Ṛgveda, Aitareyabrāhmaṇa & Pāraskaragṛhyasūtra

Course Objectives:

1. Providing the students with an in-depth study of the Vedic hymns depicting several deities.
2. Acquainting them with the authentic message of the Vedic Samhitas on significant topics.
3. Facilitating insight about the fundamental concepts of Aitareya Brāhmaṇa.
4. Directing them towards the vital information about ceremonies and rituals described in the Pārskargṛhyasūtra.

Learning outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Describe various forms of Vedic wisdom.
2. Express the mantras in details on the different commentaries on Ṛgveda.
3. Analyze the ancient religious believe system.
4. Elaborate the concept of Aitareyabrāhmaṇa.
5. Explain the different ceremonies and rituals.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.3	Yajurveda & Vājasaneyiprātiśākhya	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- **Rgveda -**
  - 1-25 (Varuṇa)
  - 1-32 (Indra)
  - 5-08 (Agni)
  - 5-83 (Parjanya)
  - 7-46 (Rudra)
  - 7-79 (Uṣas)

Unit II **Credit 1**

- **Rgveda -**
  - 7-35 (Viśve Devāh)
  - 7-95 (Sarasvatī)
  - 7-101 (Parjanya)
  - 7-103 (Maṇḍūka)
  - (Pururavā-urvaśī)

Unit III **Credit 1**

- Aitareya Brāhmaṇa - Saptama Pancika, Trtiya Adhyāya (Śunaḥaśepa Ākhyāna)

Unit IV **Credit 1**

- Pāraskaragṛhyasūtra - Prathamakāṇḍa.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Griffith, Ralph Thomas Hotchkin, (1920), *Rgveda* (Translated), Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Series.
2. Keith, Arthur Berriedale, (1920), *Rig Veda Brahmanas: The Aitareya and Kausītaki Brahmanas of the Rig Veda* (Eng. Trans.), Delhi: Motilal Banarsidass, (Original: Harvard Oriental Series, Vol. 25)
3. सोनटक्के, नारायण शर्मा (सम्पा.), (1933–1951), *ऋग्वेद* (सायण-भाष्य-सहित), भाग 1–5, पूना : वैदिक संशोधन मण्डल।
4. सातवलेकर, श्रीपाद दामोदर (सम्पा.), (1936), *ऋग्वेद संहिता*, पारडी : वैदिक स्वाध्याय मण्डल।
5. लक्ष्मणसरूप (सम्पा.), (1939), *ऋग्वेद संहिता* (वेंकटमाधव भाष्य सहित), लाहौर।
6. (1942), *ऋग्वेद संहिता* (स्कन्दस्वामी तथा वेंकटमाधवाचार्य भाष्य सहित), त्रिवेन्द्रम् : त्रिवेन्द्रम् संस्कृत सीरीज़।
7. मालवीय, सुधाकर, (1983), *ऐतरेय ब्राह्मण* (हिन्दी व्याख्या), भाग 1–2, वाराणसी : तारा बुक एजेन्सी।
8. काम्बोज, जियालाल, (2005), *ऋग्वेद संहिता* (अनुवादक), दिल्ली : विद्यानिधि प्रकाशन।
9. राजेश, सत्यव्रत (वेदरत्न), (2008), *पारस्कर–गृह्यसूत्र*, हिण्डौन सिटी, राजस्थान : श्री घूडमल प्रहलादकुमार आर्य धर्मार्थ न्यास।
10. राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान, (2010), *ऋग्वेदसंहिता* (सायणभाष्यसहिता), भाग 1–4, नई दिल्ली : लेखक।
11. चवरिमश्र, जगदीश, (2010), *पारस्करगृह्यसूत्रम्* (हरिहर 'गदाधर' भाष्यद्वयोपेतम्, हिन्दी व्याख्या), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
12. पाण्डेय, ओमप्रकाश, *पारस्करगृह्यसूत्रम्*, वाराणसी : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन।
13. मालवीय, सुधाकर, (2015), *ऐतरेयब्राह्मणम्* (सायणभाष्यसहितम्) (सम्पादक एवं अनुवादक), वाराणसी : तारा बुक एजेन्सी।

Additional Readings:

1. Macdonell, Arthur Anthony, (1960), *A Vedic Reader for Students*, Delhi: Oxford University Press.
2. Macdonell, Arthur Anthony, (1962), *Vedic Mythology*, Delhi: M.L.B.D.
3. Renou, Louis, (1965), *Destiny of the Veda in India*, Delhi: M.L.B.D.
4. Winternitz, Max, (1988), *History of Indian Literature*, Vol. I, Part I, Delhi: M.L.B.D.
5. Oldenberg, Herman, (1988), *Religion of the Veda*, Delhi: M.L.B.D.

6. Chaubay, Braj Bihari एवं Shastri, Kantanath, (1981), *New Vedic Selection*, Varanasi: Bhartiya Vidya Prakashan.
7. Keith, Arthur Berriedale, *Religion and Philosophy of the Veda and the Upani–ads*, Delhi: M.L.B.D.
8. शशिप्रभा कुमार, (1996), *वैदिक मीमांसा*, दिल्ली : जे-पी-पब्लिशिंग हाउस।
9. वेद पारिजात, (2014), नई दिल्ली : एन.सी.ई.आर.टी.।

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - II

DSE 2.A.1: Nirukta and Bhāradwāja Śrautasūtra

Course Objectives:

1. Providing an understanding of Vedic deities especially through the science of etymology propounded by Yāska in Nirukta.
2. Enabling them to decipher meaning of prominent Vedic terms with the help of Nirukta-shastra.
3. Introduce various forms of sacrificial and ritualistic aspects pertaining to the life of Vedic Āryans.
4. Providing an idea of the core rituals described in the Bhāradwāja-Śrautasūtra.

Learning outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Explain the ancient Indian science of etymology as depicted in Nirukta.
2. Describe the ancient ideas of linguistics and original form of Divinities.
3. Form a basic idea of vast ritualistic life of Vedic seers.
4. Tell symbolic meanings of the religious activities described in the Vedic literature.
5. Differentiate among Yajñas according to the Śrauta literature.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 2.A.1	Yajurveda & Vājasaneyiprātiśākhya	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Nirukta, Chapter - VIII

Unit II **Credit 1**

- Nirukta, Chapter - X

Unit III **Credit 1**

- Nirukta, Chapter - XII

Unit IV **Credit 1**

- Bhāradwāja Śrautasūtra, Praśna VI, 15-18

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Bhandarkar, R. G. (Ed.), (1942), *Nirukta with Nighantu with Durga's commentary*, Poona: BORI।

2. Sarup, Lakshman (Ed.), (1984), *Nirukta* (English Translation), Delhi: M.L.B.D.
3. Rajwade, V. K. (Ed.), (1993), *Nirukta, Yaska*, Poona: BORI.
4. सीतारामशास्त्री (सम्पा.), (1995), *निरुक्त–यास्क*, दैवतकाण्ड ७–१२, दिल्ली: परिमल पब्लिकेशन्स।
5. Kashikar, C. G., (2003), *Sutras of Bharadwaja* (Edited and Translated), Pune: Vaidika Samsodhana Mandala.
6. कश्यपप्रजापतिकृत, पं. मुकुन्द झा बख्शी, (2012), *निरुक्तम्* (निघण्टुभाष्यरूपम्), दिल्ली: चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।
7. छज्जुराम शास्त्री विद्यासागर (व्याख्याकार), (2012), *निरुक्तम्*, दिल्ली: मेहरचन्द लछमनदास पब्लिकेशन्स।

Additional Resources:

1. Kane, P. V. (1930). *History of Dharmashastra*. Poona: BORI.
2. Mahendale, M. A. (1965). *Nirukta notes*. Poona: Deccan College.
3. शास्त्री, शिवनारायण, (1969), निरुक्त-मीमांसा, दिल्ली।
4. द्विवेदी, मनोहरलाल, (2010), कात्यायनयज्ञपद्धति-विमर्श, नई दिल्ली : राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान।
5. काणे, पी. वी., (मूल लेखक) एवं काश्यप, अर्जुन चौबे, (अनुवादक), (2014), धर्मशास्त्र का इतिहास, लखनऊ : उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान।

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 2.A.2: Vedavyākhyā and Surveys on Vedic Commentaries

Course Objectives:

1. Acquainting students with the Indian and Western traditions of the Vedic interpretations.
2. Introducing them with the literary works and thoughts of some of the well-known ancient and modern Vedic commentators.
3. Providing the knowledge of the surveys on the research works conducted by the different Indian and Western scholars on different Vedic interpretations.
4. Enabling students to know the different Vedic Research Institutions and their significant contributions.
5. Inspiring the learners to enlist innovative areas and topics of research into the Vedic scriptures to establish their relevance in the modern times.

Learning outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Give description about the Vedic wisdom and Vedic concepts.
2. Tell in details about certain aspects involved in the interpretation of Vedic verses.
3. Explain various theories of interpretations according to some important ancient, and modern Indian commentators.
4. Elaborate upon the role of selected western scholars in the field of Vedic literature and interpretation.
5. Prepare chronological list prominent research works conducted on different Vedic Commentators.
6. Explain in detail the contribution of Vedic Research Institutions in India and abroad.
7. Write research papers on commentary style of various Indian and western commentators.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 2.A.2	Vedavyākhyā and Surveys on Vedic Commentaries	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Veda Vyākhyāna Paramparā.
- Ancient Bhāratiya Vedic Commentators:
  - Skandaswāmī
  - Venkaṭṭamādhava
  - Uvaṭa
  - Halāyudha
  - Sāyaṇa

- Mahīdhara

Unit II **Credit 1**

- **Modern Vedic Commentators:**
  - Swāmī Dayānanda Saraswatī
  - Pt. Madhusūdan Ojhā
  - Śrīpāda Dāmodar Sātavalekar
  - Śrīmad Aurobindo
  - T. V Kapāli Śāstri
  - Swāmī Vidyānanda Videha
  - Pt. Hariśaraṇa Siddhāntālankāra
  - Swāmī Karapātra Mahārāja
  - R N Dāṇḍekar

Unit III **Credit 1**

- **Western Vedic Scholars:**
  - H H Wilson
  - Rudolf Von Roth
  - Maxmuller
  - Albrecht Weber
  - Ralph T. H. Griffith
  - William Dwight Whitney
  - Ludwig
  - Geldner
  - Alfred Hillebrandt
  - Hermann Oldenberg
  - Maurice Bloomfield
  - Arthur Berriedale Keith

Unit IV **Credit 1**

- Surveys on Vedic Commentaries (Uvaṭa, Sāyaṇa, Swāmī Dayānanda Saraswatī, Śrīpāda Dāmodar Sātavalekar)
- Vedic Research Institutions : VVIS&IS, Vaidik Samsodhan Mandal, Bhaṇḍarkar Oriental Research Institute, Maharṣi Sāndipanī Rāṣṭriya Vedavidyā Pratishṭhāna etc.

Essential/Recommended Readings/Texts

1. Arnold, E. V., (1905), *Vedic Metre in its Historical Development*, Cambridge : Cambridge University Press.
2. Dandekar, R. N., (1946), *Vedic Bibliography*, Bombay : Karnatak Publishing House.
3. सातवलेकर, श्रीपाद दामोदर, (1940), *अथर्ववेदसंहिता* (सम्पादक), आन्ध्रप्रदेश : वैदिक स्वाध्याय मण्डल।
4. Macdonell, A. A., (1965), *Brhaddevata*, Delhi : M.L.B.D.
5. सातवलेकर, श्रीपाद दामोदर, (2000), *सामवेद संहिता*, पारडी : स्वाध्याय मण्डल, आनंद आश्रम।

6. चतुर्वेदी, गिरिधरशर्मा, (1972), *वैदिक विज्ञान और भारतीय संस्कृति*, पटना : बिहार राष्ट्रभाषा परिषद्।
7. वीरेन्द्रकुमार वर्मा (सम्पा.), (1980), *ऋग्वेदभाभाष्यभूमिका* - सायण, वाराणसी : चौखम्बा ओरियण्टालिया।
8. उपाध्याय, बलदेव, (1996), *संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास* – प्रथम भाग (वेद), लखनउ : उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान।
9. उपाध्याय, बलदेव, (1996), *संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास* – द्वितीय भाग (वेदाङ्ग), लखनउ : उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान।
10. शर्मा, पंकजमाला, (1996), *Samagan : Origin, Practice and Theory*, Hoshiarpur: Katyayan Vedic Sahitya Prakashan.
11. आचार्य सायण और माधव, उपाध्याय, बलदेव, (2003), वेद (Hindi translation), प्रयाग : हिन्दी साहित्य सम्मेलन।
12. Dwivedi, Dr. Kapildev, Singh, Shyamlal (अनुदीत), (2008), *पिंगलकृत पिंगल छन्दःसूत्रम्* (वैदिक गणितीय अनुप्रयोगों सहित), वाराणसी : वाराणसी विश्वविद्यालय प्रकाशन।
13. पं, भगवद्दत्त, (2008), *वैदिक वाङ्मय का इतिहास* - खण्ड 1–3, परिवर्धक तथा सम्पादक : सत्यश्रवा एम. ए., विजय कुमार गोविन्दराम हासानन्द, दिल्ली।
14. उपाध्याय, बलदेव, (2010), *वैदिक साहित्य और संस्कृति*, वाराणसी : शारदा संस्थान।
15. त्रिपाठी, गयाचरण, (2011), *वैदिक देवता, उद्भव और विकास*, नई दिल्ली : राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान।
16. श्रीअरविन्द, (2009), *वेदरहस्य* (अनुवादक : आचार्य अभयदेव विद्यालंकार एवं जगन्नाथ वेदालंकार), पुदुच्चेरी : श्रीअरविन्द आश्रम।
17. शशि तिवारी, (2014), *वेदव्याख्यापद्धतयः*, दिल्ली : प्रतिभा प्रकाशन।
18. Saraswati, Swami Satyaprakash, (2009), *Sāmveda Samhita* (English translation), New Delhi: Veda Pratishthan.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 2.A.3: Ṛgvedaprātiśākhya and Paṇiniyaśikṣā

Course Objectives:

1. Providing an opportunity of systematic learning of phonological and accent-related information depicted in Ṛgvedaprātiśākhya.
2. Acquainting students with varied semantical concepts from the first Paṭalam as described by Uvaṭa.
3. Enabling them in syntactic and grammatical analysis of lingual symbols in various contexts.
4. Sharpening students' skill of defining Varṇa, Svara and so related to proper pronunciation as introduced in Paṇiniyaśikṣā.
5. Facilitating them to apply linguistic traditions for articulating verbal communication precisely.

Learning outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Tell verbal and contextual meanings verses of Ṛgvedaprātiśākhya with their practical implications.
2. Explain phonological and morphological rules depicted in Ṛgvedaprātiśākhya.
3. Differentiate between the traditional and modern maxims of verbal pronunciation of Vedic texts on the basis of Ṛgvedaprātiśākhya.
4. Appreciate the role of Pāṇinīyasíkṣā for understanding Vedic verses, and related issues.
5. Recite Vedic hymns in their true form with the application of Vedic Svara.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 2.A.3	Ṛgvedaprātiśākhya and Paṇiniyaśikṣā	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Ṛgvedaprātiśākhyam (Shaunaka), Paṭalam - 1 (Uvaṭa Bhāṣya)

Unit II **Credit 1**

- Ṛgvedaprātiśākhyam (Shaunaka), Paṭalam - 2 & 3 (Uvaṭa Bhāṣya)

Unit III **Credit 1**

- Ṛgvedaprātiśākhyam (Shaunaka), Paṭalam - 4 (Uvaṭa Bhāṣya)

Unit IV **Credit 1**

- Paṇiniyaśikṣā

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Rgvedapratishakhya with the commentary of Uvata, Shastri, Mangal Dev, (1931), Allahabad: The Indian Press, Limited.
2. Chaubay, Braj Bihari & Shastri, Kantanath, (1981), *New Vedic Selection*, Varanasi: Bhartiya Vidya Prakashan.
3. Macdonell, A. A., (1960), *A Vedic Reader for Students*, Delhi: Oxford University Press.
4. व्रजबिहारी चौबे (व्याख्याकार), (1984), *ऋग्वेदप्रातिशाख्य* (पटल 1–4) हिन्दी व्याख्या सहित, दिल्ली एवं वाराणसी : भारतीय विद्या प्रकाशन।
5. वर्मा, डॉ. वीरेन्द्र कुमार (अनुवादक एवं परिष्कर्ता), (1992), *ऋग्वेदप्रातिशाख्यम्* (उवटभाष्यसंवलितम्), दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।
6. अवस्थी, वच्चुलालो ज्ञानोपाह्वः (भाष्यकृत्), शर्मा, बालकृष्णः (सम्पादकः), पाण्ड्या, सन्तोषः (सहसम्पादकः), (वि.सं. 2050), *पाणिनीयिशक्षा*, उज्जयिनी : कालिदास अकादमी।
7. कौण्डिन्न्यायन, शिवराज आचार्य (व्याख्याकार), (2012), *पाणिनीयिशक्षा*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
8. पं, भगवद्दत्त, (2008), *वैदिक वाङ्मय का इतिहास* - खण्ड 1–3, परिवर्धक तथा सम्पादक : सत्यश्रवा एम. ए., विजय कुमार गिविन्दराम हासानन्द, दिल्ली।

DSE COURSES:

PHILOSOPHY

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - I

DSE 1.A.1: Philosophy of Upaniṣads

Course Objectives:

1. Presenting a holistic concept of the term Upanishad, its definition and context.
2. Introducing the tenets of Sṛṣtividyā, Jīva, Ātmā, Brahma and moksha from aupanishadic viewpoint.
3. Elaborating upon the central tendency of Upanishads along with prominent principles therein.
4. Highlighting the philosophical values of Chāndogya, Bṛhadaraṇyaka and Śvetāśvatar Upanishads.
5. Facilitating students' understanding about aupanishadic theology and its relevance today.

Learning outcomes:

After the completion of this course, the students will:

1. Define Upanishads in own words and outline their subject matter as well as key concepts.
2. Elaborate upon basic principles of Upanishads such Jīva, Ātmā, Brahma, moksha and so.
3. Give description about the number of Upanishads and their characteristics.
4. Explain the conceptual terms of Chāndogya, Bṛhadaraṇyaka and Śvetāśvatar Upanishads.
5. Establish relevance of aupanishadic theology in solving psycho-physical issues in the current scenario.
6. Provide logical means of applying aupanishadic knowledge for peace, harmony and universal welfare.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.1	Philosophy of Upaniṣads	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Survey of Aupaniṣadic Literature:
  - Numbers.
  - Message.
  - Prominent principles.
  - Principal Upanishads.
  - Sṛṣtividyā.
  - Jīva.

- Ātmā.
- Brahma.
- Brahma-prapti.

Unit II **Credit 1**

- Chāndogya Upaniṣad, Chapter VI
- Bṛhadaraṇyaka Upaniṣad, Chapter IV, Brahmaṇ V

Unit III **Credit 1**

- Śvetāśvataropaniṣad, Chapter I & II

Unit IV **Credit 1**

- Śvetāśvataropaniṣad, Chapter III & IV

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Ranade, Ramachandra Dattatraya, (1926). *A Constructive Survey of Upaniṣadic Philosophy*. Pune: Oriental Books Agency.
2. Deussen, Paul, (1972). *The Philosophy of the Upaniṣads*. Calcutta: Education Enterprise.
3. Dasgupta, Surendranath, (1975). *A History of Indian Philosophy*. Delhi: Motilal Banarsidass.
4. Sharma, Tulsiram, (1985). *Śvetāśvatara Upaniṣad*. Delhi: Eastern Book Linkers.
5. Radhakrishnan, S., (1989). *The Principal Upaniṣads* (Centenary ed.). Delhi: Delhi University Press.
6. Chaubey, Vrajbihari, (1996). *Saṃskṛta Vāṅmaya kā Bṛhad Itihāsa* (Vol. 1). Lucknow: Uttar Pradesh Sanskrit Sansthan.
7. Ranade, Ramachandra Dattatraya, (2011). *Upaniṣad Darśana kā Racanātmaka Sarvekṣaṇa*. Jaipur: Rajasthan Hindi Granth Academy.
8. Poddar, Hanuman Prasad (Ed.), (2014). *Īśādi Ekādaśa Upaniṣad (Eleven Principal Upaniṣads)*. Gorakhpur: Gita Press.
9. Madhvananda, Swami, (2023). *Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad*. Kolkata: Advaita Ashrama.
10. Gambhirananda, Swami, (2024). *Chāndogya Upaniṣad*. Kolkata: Advaita Ashrama.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 1.A.2: Pratyabhijñā of Kshemaraja - Text and Tradition

Course Objectives:

1. Equipped students with a deep understanding of Śaiva Darśana.
2. Understanding the core concept of Pratyabhijñā philosophy.
3. Analyse the Āgama-nigama distinction and types of Āgama.
4. Exploring Śaiva, Śākta Āgamas, kula, krama and Pratyabhijñā.
5. Inspiring learners to practice steps discoursed under the Pratyabhijñā philosophy.

Learning outcomes:

After the completion of this course, the students will:

1. A deep understanding of Śaiva, Śākta Āgamas, kula, krama and Pratyabhijñā tradition, texts and scholars.
2. Conceptual clarity of principles of Pratyabhijñā.
3. Understand concepts of Ābhāsa, spanda and Vimarśa etc.
4. Explain the covert details contained in the major principles of the Pratyabhijñā.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.2	Pratyabhijñā of Kshemaraja - Text and Tradition	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Śaiva Darśana: A brief introduction. **Credit 1**

- Śaiva Darśana: Text and Traditions.
- Āgama Śāstra, Spanda Śāstra, Pratyabhijñā Śāstra.
- Characterstics of Āgama and Nigama.
- Types of Āgama: Śaiva Āgama, Śākta Āgama.
- Kula, Krama, Spanda, Pratyabhijñā.
- Major Acāryas of Pratyabhijñā Darśana and their texts.

Unit II Pratyabhijñāhṛdayaṁ. **Credit 1**

- Citiḥ Svatantrā viśvasiddhihetuḥ (Sūtra 1)
- Svecchayā Svabhittau Viśvamunmīlayati (Sūtra 2)
- Tannānā Aburūpagrāhyāgrāhakabhedāt (Sūtra 3)
- Citi Saṁkocātmā Cetanoapi Saṁkucitaviśvamayaḥ (Sūtra 4)
- Citireva cetanapadādavarūḍhā cetyasaṁkocinī cittaṁ (Sūtra 5)
- Tanmayo Māyāpramātā (Sūtra 6)
- Sa Caiko dvirūpastrimayacacaturātmā saptapañcakasvabhāvaḥ (Sūtra 7)

Unit III Pratyabhijñāhṛdayaṁ. **Credit 1**

- Tadbhūmikāḥ sarvadarśanasthitayaḥ (Sūtra 8)

- Balalābhe viśvamātmasātkaroti (Sūtra 15)
- Tathāpi tadvat pañcakṛtyāni karoti (Sūtra 10)
- Ābhāsana-raktavimarśana-Bījāvasthāpana-vilāpanatastāti (Sūtra 11)
- Tadparijñāne svaśaktibhirvyāmohitatā saṁsāritvāt (Sūtra 12)
- Tatparijñāne chittamevaantarmukhībhāvena cetanapadādhyārohāt citiḥ (Sūtra 13)
- Citivahnirvarohapade Channoapi mātrayā meyendhanaṁ pluṣyati (Sūtra 14)

Unit IV Pratyabhijñāhṛdayaṁ. Credit 1

- Citiḥ Svatantrā viśvasiddhihetuḥ (Sūtra 15)
- Cidānandalābhe dehādiṣu cetyamāneṣvapi cidaikātmyapratipattidārḍhyajīvanmuktiḥ (Sūtra 16)
- Madhyavikāsāccidānandalābhaḥ (Sūtra 17)
- Vikalpakṣaya-śaktisaṁkocavikāsavācchedādyantakoṭinibhānalādaya ihopāyāḥ (Sūtra 18)
- Samādhisaṁskāravati vyutthāne bhūyo bhūyaścidaikyāmarśānnityodisamādhilābhḥ (Sūtra 19)
- Tadāprakāśanandasāramahāmantravīryātmakapūrṇṇhantāveśātsadāsarvasargasaṁhāri kārinijasaṁviddevatācakreśvaratāprāptirbhavtīti śivaṁ… mahāhradānusaṁdhānaānmantravīryānubhavaḥ (Sūtra 20-22)

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Utpaladeva, (1918–1921). *Īśvara-pratyabhijñā*, with *Vimarśinī* of Abhinavagupta, ed. Madhusudan Kaul. Srinagar: Kashmir Series of Texts and Studies.
2. Abhinavagupta, (1938–1943). *Īśvara-pratyabhijñā-vivṛti-vimarśinī*, ed. Madhusudan Kaul. Srinagar: Kashmir Series of Texts and Studies.
3. Pandey, K. C., (1963). *Abhinavagupta: An Historical and Philosophical Study* (2nd rev. ed.). Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series Office.
4. Utpaladeva, (1986). *Īśvara-pratyabhijñā-kārikā*, with *Vimarśinī* of Abhinavagupta and *Bhāskarī* of Bhāskarakaṇṭha, ed. Subrahmaṇya Ayyar & Kantichandra Pandey (3 vols.). Delhi: Motilal Banarsidass.
5. Lawrence, David Peter, (1992). *Argument and the Recognition of Śiva: The Philosophical Theology of Utpaladeva and Abhinavagupta*. PhD Dissertation. Chicago: University of Chicago.
6. Mishra, Kamalakar, (1993). *Kashmir Shaivism*. Cambridge (MA): Rudra Press.
7. Kṣemarāja, (2004). *Pratyabhijñāhṛdayam*, comm. Jayadeva Singh. Delhi: Motilal Banarsidass.
8. Rastogi, Navjivan, (2011). *Kāśmīr kī Śaiva Saṃskṛti meṃ Kula aur Krama Mata*. New Delhi: D. K. Printworld.
9. Rastogi, Navjivan, (2012). *Abhinavagupta kā Tantrāgamīya Darśana*. Sagar: Viśvavidyālaya Prakāśan.
10. Rastogi, Navjivan, (2013). *Kāśmīr Śivādvayavāda meṃ Pramāṇa-cintana*. Ahmedabad: Lalbhai Dalpatbhai Institute of Indology.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 1.A.3: Yogasūtra of Patanjali

Course Objectives:

1. Defining Yoga as a means of attaining the ultimate goal of human life.
2. Providing an understanding of the metaphysical and epistemological theories under Yoga philosophy.
3. Introducing varied schools of yoga among Vedic, Bauddha, Jain, Shaiva and Vaishnav traditions.
4. Developing critical knowledge of the core principles and practices as per the Yogasūtra of Patanjali.
5. Inspiring learners to practice steps discoursed under the Yoga philosophy of Patanjali.

Learning outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Define Yoga as per various schools of Indian philosophy including Bauddha, Jain, Shaiva and Vaishnav.
2. Differentiate among the concepts of yoga among various sects and schools of philosophy.
3. Enumerate eight parts of Yoga philosophy along with the sub-parts of Yama and Aasana.
4. Explain the covert details contained in the major principles of the Yogasūtra of Patanjali.
5. Appreciate the depth, reality and practicality of sutras of Patanjali's Yogasūtra.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
DSE 1.A.3	Yogasūtra of Patanjali	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Yoga tradition in India: Vedic, Bauddha, Jain, Shaiva, Vaishnav.
- Yogasūtra: Samādhipāda.
- Cittabhūmis, Cittavṛttis, Pramāṇa-Mīmāṃsā, Means of Cittavṛttinirodha, Īśvara, Samprajñāta & Asamprajñāta Samādhi, Citta-samāpatti & study of remaining part.

Unit II **Credit 1**

- Yogasūtra: Sādhanapāda.
- Kriyāyoga, Pañcakleśa, Karmāśaya, Karmaphala bheda, Heya evaṃ Heyahetu, Aṣṭāṃgayoga.

Unit III **Credit 1**

- Yogasūtra: Vibhūtipāda.

- Dhāraṇā, Dhyāna, Samādhi, Trividha Cittapariṇāma, Dharma-Dharmi svarūpa, Siddhi's, Kaivalya.

Unit IV **Credit 1**

- Yogasūtra: Kaivalyapāda.
- Pañcavidha Siddhi, Jātyantara Pariṇāma, Nirmāṇa citta, Four Types of Karma, Jīvanmukti, Dharmamegha Samādhi, Kaivalya & study of remaining part.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. स्वामी हरिहरानन्द आरण्यक (व्याख्याकार), (1974), *पातञ्जलयोगदर्शनम् - पतंजलि,* दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
2. महाप्रभु लाल गोस्वामी (अनुवादक), (1983), *योगसूत्रम् - पतंजलि* वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
3. रमाशंकर त्रिपाठी (अनुवादक), (1985), *योगसूत्रम् - पतंजलि*, वाराणसी : कृष्णदास अकादमी।
4. Yogasūtram – Patanjali, (Ed.) J. R. Ballantyne, (1985), *Yogasūtram*, Delhi: Pious Book Corp.
5. सुरेश चन्द्र श्रीवास्तव (व्याख्याकार), (1993), *पातञ्जलयोगदर्शनम् - पतंजलि*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

Additional Readings:

1. Hiriyanna, M. (1956), *Outlines of Indian Philosophy*, London.
2. Pandey, R. C, (1966), *Panorama of Indian Philosophy* (English & Hindi versions), Delhi: M. L. B. D.
3. Radhakrishnan, S, (1967), *Indian Philosophy* (Vols. I–II), London.
4. Devaraja, N. K, (1972), *Introduction to Saṅkara's Theory of Knowledge*, Delhi: M. L. B. D.
5. Dasgupta, S. N, (1975), *History of Indian Philosophy* (Vols. I–V). Delhi: M. L. B. D.
6. उपाध्याय, बलदेव, (2001), *भारतीय दर्शन*, वाराणसी : शारदा मन्दिर।
7. शर्मा, चन्द्रधर, (2004), *भारतीय दर्शन: आलोचन और अनुशीलन*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
8. Mahadevan, T, M. P. (2006), *Philosophy of Advaita*, Delhi: Bharatiya Kala Prakashan.
9. शर्मा, राममूर्ति, *अद्वैत वेदान्त इतिहास तथा सिद्धान्त*, दिल्ली : इस्टर्न बुक लिमिटेड।

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - II

DSE 2.A.1: Vedāntasāra of Sadānanda

Course Objectives:

1. Equipped students with a deep understanding of Advaita Vedānta.
2. Providing an understanding of the knowledge framework through Pramāṇa and Anubandha Catuṣṭaya.
3. Introducing text and traditions of Vedānta Darśana.
4. Developing critical knowledge of the core principles and practices as per the Vedāntasāra of Sadānand.
5. Inspiring learners to practice steps discoursed under the Vedānta philosophy.

Learning outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. A deep understanding of Vedantic tradition, texts and scholars.
2. Conceptual clarity of principles of Advaita Vedānta.
3. Develop ability to interpret six Pramāṇas and three state of consciousness: Jāgrata, Svapna and Suṣupti.
4. Understand concepts of Anubandha Catuṣṭaya, Ajñāna, Brahma, Jīva, Jīvanamukti, Vivarta and Vikāra Catuṣṭaya etc.
5. Explain the covert details contained in the major principles of the Advaita Vedānta.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
DSE 2.A.1	Vedāntasāra of Sadānanda	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Vedānta: Text and Traditions. **Credit 1**

- Origin development of Vedānta paramparā.
- Introduction to Prasthānatrayī: Upaniṣada, Brahmasūtra and Śrīmadbhagavadgītā.
- Brahmasūtra and its different commentaries (Bhāṣya)
- Major Acāryas of Vedānta and their texts.

Unit II Vedāntasāra. **Credit 1**

- Vedāntasāra: Anubandha Catuṣṭaya: Viṣaya, Adhikārī, Sambandha and Prayojana (Vedāntasara 01-05)
- Ajñāna: Āvaraṇa Śkti and Vikṣepa Śakti, Īśvara, four stages of Jīva, Jīva, Jagat (Vedāntasara 06-10)
- Kāraṇa: Nimittakāraṇa and Upādānakāraṇa (Vedāntasara 11-12)

Unit III Vedāntasāra. **Credit 1**

- Śarīratraya: Kāraṇaśarīra, Sūkṣmaśarīra, Sthūlaśarīra.
- Pañcakośa: Ānandamayakoṣa, Vijñānamayakoṣa, Manomayakoṣa, Prāṇamayakoṣa, Annamayakoṣa (Vedāntasara 13-14)
- Pañcīkaraṇa, Sthūlasṛṣṭi, Sthūlamahāprapañca (Vedāntasara 15-18)
- Pūrvapakṣa (Vedāntasara 19-20)

Unit IV Vedāntasāra. **Credit 1**

- Apavāda (Vedāntasara 21-22)
- Interpretation of Mahāvākya (Vedāntasara 23-27)
- Explanation of Anubhavākya (Vedāntasara 28-30)
- Concept of Samādhi:
    - Savikalpaka Samādhi (Vedāntasara 30-33)
    - Nirvikalapaka Samādhi (Vedāntasara 30-33)
- Jīvanamukt (Vedāntasara 34-38)

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. The *Vedāntasāra* or *Manual of Advaita Philosophy* of Paramahansa Sadananda Jogindra, (1883), Calcutta: The Editors, No. 127, Mujeed Bari Street.
2. *Vedāntasāra* of Sadānanda with the commentary *Bālabodhini* of Apadeva and a critical English introduction by Prof. K. Sundararama Aiyar, M. A. (1911), Srirangam: Shri Vani Vilas Press.
3. *Vedāntasāra* of Sadānanda, (1931), Mayavati, Almora, Himalayas: Advaita Ashrama.
4. The *Vedāntasāra* of Sadānanda together with the commentaries of Nṛsiṁhasarasvatī and Rāmatīrtha, edited with notes and indices by Colonel G. A. Jacob and Pānduranga Jīwāji, (1934), Bombey: Fifth Edition.
5. वेदान्तसार, सदानन्द, व्याख्याकार–आद्याप्रसाद मिश्र, (1999), इलाहाबाद : अक्षयवट प्रकाशन।
6. वेदान्तसार, सदानन्द, व्याख्याकार–राकेश शास्त्री, (2004), दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
7. वेदान्तसार, सदानन्द, व्याख्याकार–रामशरण त्रिपाठी शास्त्री, (2018), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

Additional Readings:

1. Tripathi, Manassukkarama Suryarama, (1901), *The Vedant Philosophy*, Kalikadevi Road: N. M. T. and Company.
2. Majumdar, Sridhar, (1927), *The Vedant Philosophy or Brahmasutra*, Bankipore: Surendra Nath Bhattacharya, M. A., Professor of Sanskrit, B. N. College.
3. Mukhopadyaya, Pramathanath, (1928), *Introduction to Vedanta Philosophy*, Calcutta: The Book Company Limited.
4. Hiriyanna, M, (1956), *Outlines of Indian Philosophy*, London: George Allen & Unwin.
5. Pratyagatmananda, Swami, (1961), *Fundamentals of Vedant Philosophy*, Madras: Ganesha & Company (Madras) Private Ltd.
6. Pandey, R. C, (1966), *Panorama of Indian Philosophy (English & Hindi versions)*, Delhi: Motilal Banarsidass.

7. Radhakrishnan, S, (1967), *Indian Philosophy* (Vols. I–II), London: George Allen & Unwin.
8. Devaraja, N. K, (1972), *Introduction to Śaṅkara's Theory of Knowledge*, Delhi: Motilal Banarsidass.
9. Dasgupta, S. N, (1975), *History of Indian Philosophy* (Vols. I–V), Delhi: Motilal Banarsidass.
10. उपाध्याय, बलदेव, (2001), *भारतीय दर्शन*, वाराणसी: शारदा मन्दिर।
11. शर्मा, चन्द्रधर, (2004), *भारतीय दर्शन: आलोचन और अनुशीलन*, दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास।
12. Mahadevan, T. M. P, (2006), *Philosophy of Advaita*, Delhi: Bharतीya Kala Prakashan.
13. शर्मा, राममूर्ति, *अद्वैत वेदान्त इतिहास तथा सिद्धान्त*, दिल्ली: इस्टर्न बुक लिमिटेड।
14. Abhedanand, Swami, *Vedanta Philosophy*, New York: Vedanta Society.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 2.A.2: Introduction to Sarvadarśanasaṃgraha

Course Objectives:

1. Presenting the text of Madhvacharya's Sarvadarśanasaṃgraha as a source of authentic commentary upon Indian schools of philosophy.
2. Introducing the pivotal principles of various Indian school of philosophy.
3. Enabling learners to understand the theological values of diverse philosophies and their contradiction with the similar notions.
4. Highlighting the elements of metaphysics, epistemology and axiology of various schools of philosophy.
5. Enhancing students' skill to compare and contrast the theological principles of various philosophies.

Learning outcomes:

After the completion of this course, the students will:

1. Enumerate various schools of Indian philosophy.
2. Give a brief introduction of metaphysics, epistemology and axiology of various schools of philosophy.
3. Compare the ideologies to establish similarities and contradictions among the schools of Indian philosophy.
4. Explain various principles of Indian schools of philosophy so as to describe their features in detail.
5. Apply the theological maxims of various schools in order to elaborate their practicality in day-to-day life for the peace, harmony, and welfare of humanity.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
DSE 2.A.2	Introduction to Sarvadarśanasaṃgraha	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Charvaka Philosophy.
- Buddhist Philosophy.
- Arhat (Jain) Philosophy.
- Ramanuja (Vishishtadvaita-Vedanta) Philosophy.

Unit II **Credit 1**

- Purnapragya (Dvaita-Vedanta) Philosophy.
- Nakulish (Pashupat) Philosophy.
- Shaiva Philosophy.
- Pratyabhijna (Kashmiri Shaiva) Philosophy.

Unit III **Credit 1**

- Raseshwar (Ayurveda) Philosophy.
- Aulukya (Vaisheshika) Philosophy.
- Akshapad (Nyaya) Philosophy.
- Jaimini (Mimamsa) Philosophy.

Unit IV **Credit 1**

- Panini (Grammar) Philosophy.
- Sankhya Philosophy.
- Patanjala (Yoga) Philosophy.
- Shankara (Advaita-Vedanta) Philosophy.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Mādhavācārya. (1882). *Sarvadarśanasangraha*. Translated by E. B. Cowell and A. E. Gough. Delhi: Motilal Banarsidass.
2. Mādhavācārya. (2002). *Sarvadarśanasangraha*. Edited by Madan Mohan Agrawal. Delhi: Chaukhamba Surabhārati Prakashan.
3. माधवाचार्य. (1964). *सर्वदर्शनसंग्रह*. व्याख्याकार: उमाशंकर शर्मा ऋषि. वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन।
4. माधवाचार्य. (2019). *सर्वदर्शनसंग्रह*. व्याख्याकार: जनार्दन प्रसाद राटाटे. वाराणसी: चौखम्बा विद्याभवन।

Additional Readings:

1. उपाध्याय, बलदेव, (1946), *बौद्ध दर्शन*, बनारस : शारदा मन्दिर।
2. Radhakrishnan, S., (1933), *Indian Philosophy, Vols. I–II,* London: George Allen & Unwin.
3. जैन, महेन्द्र कुमार, (1966), *जैन दर्शन*, वाराणसी : जैन ग्रन्थमाला।
4. Dasgupta, S. N., (1975), *History of Indian Philosophy, Vols. I–V*, Delhi: Motilal Banarsidass.
5. शर्मा, चन्द्रधर, (2004), *भारतीय दर्शनः आलोचन और अनुशीलन*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
6. नरेन्द्रदेव, आचार्य, (2015), *बौद्ध धर्म-दर्शन*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 2.A.3: Contemporary Indian Philosophy

Course Objectives:

1. Equipped students with a deep understanding of Modern Indian and western philosophical Interface.
2. Understanding the core concept of Contemporary Indian Philosophy
3. Analyse the concepts and thoughts of various contemporary Indian philosophers.
4. Exploring various aspects of contemporary Indian philosophy and philosophers.
5. Analyse contributions of Indian Philosophers to global thought.

Learning outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Develop a deep understanding of contemporary Indian philosophy, its texts and scholars.
2. Conceptual clarity of various aspects of contemporary Indian philosophical thoughts.
3. Understand concepts of Advaita in modern times, Non-violence, Ekatma Manavavad etc.
4. Cultivate inner awareness and self-realization through various thoughts of contemporary philosophy.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
DSE 2.A.3	Contemporary Indian Philosophy	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Modern Indian and western philosophy Interface. Credit 1

- Historical context of Indian and western philosophical exchanges.
- Colonialism and philosophical encounters.

Unit II Contemporary Indian Philosophy: A brief survey and introduction. Credit 1

- A brief survey and introduction of contemporary Indian Philosophical thoughts.
- Swami Vivekanad and Advaita Vedānta.
- Aurobindo and his philosophical thoughts.
- Philosophical thoughts of J. Krishnamurti.
- Ramana Maharshi and his thoughts.
- Philosophical thoughts of Narayana Guru.

Unit III Contemporary Indian social philosophy. Credit 1

- Works and thoughts of Mahatma Gandhi, Bhimarao Ambedakar, Vinayaka Damodar Savarkar.
- Contribution of Bal Gangadhar Tilak and Rabindra Nath Tagore.

Unit IV Contemporary Indian philosophy: Social, Political, educational reforms.

Credit 1

- Contribution and thoughts of Isvar Chandra Vidyasagar, Mahamana Madan Mohan Malviya, Sarvapalli Radhakrishnan.
- Deen Dayal Upadhyaya and his 'Ekatma Manavadarshana.'

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. The complete works of Swami Vivekanand, (1922), Mayavati, Almora, Himalayas: Prabuddha Bharat Office.
2. The Complete works of Swami Vivekanand, Vol. 1, (1957), Calcutta: Advaita Ashrama.
3. Radhakrishnan, S., (1958), *East and West in Religion*, George Allen and Unwin.
4. Radhakrishnan, S., (1967), *Indian Philosophy*, Vol. I–II, London.
5. Aurobindo, Sri, (1997), *Complete work of Sri Aurobindo*, Sri Aurobindo Ashram.
6. उपाध्याय, बलदेव, (2001), भारतीय दर्शन, वाराणसी : शारदा मन्दिर।
7. Aurobindo, Sri, (2005), *Life Divine*, Sri Aurobindo Ashram.
8. Mitra, Subal Chandra, (2008), *Isvar Chandra Vidyasagar, A story of His life and work*, Rupa Publications.
9. Krishnamurti, J., (2010), *Freedom From the Known*, Ebury Digital.
10. Krishnamurti, J., (2013), *The First and the Last Freedom*, Rider & Co.
11. चौबे, देवव्रत, (2016), मदनमोहन मालवीय का दर्शन, वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन।
12. Krishnamurti, J., (2021), *Awakening the Intelligence*, Krishnamurti Foundation Trust.
13. उपाध्याय, दीनदयाल, (2022), एकात्म मानववाद, प्रभात प्रकाशन।
14. The works of Narayana Guru, (2022), Trans. by Vinaya Chaitanya, HarperCollins, India.
15. Radhakrishnan, S., (2023), *The Philosophy of Rabindra Nath Tagore*, Gyan Publishing House.
16. Tilak, Bal Gangadhar, (2023), *The Arctic Home in The Vedas*, Sanage Publishing House.

Additional Readings:

1. Gopal, S., (1927), *The Story of My Experiments in Truth*, Navajivan Publishing House.
2. Hiriyanna, M., (1956), *Outlines of Indian Philosophy*, London.
3. Satprem, (1970), *Sri Aurobindo or the Adventure of Conciousness*, Mysore, India: Techprints.

4. Devaraja, N. K., (1972), *Introduction to Sańkara's Theory of Knowledge*, Delhi: M. L. B. D.
5. Dasgupta, S. N., (1975), *History of Indian Philosophy*, Vols. I–V, Delhi: M. L. B. D.
6. The Collected Works of Ramana Maharshi, (1997), Ed. Arthur Osborne, Red Wheel/Weiser.
7. Lata, Kusum, (2018), *Contribution of Bal Gangadhar Tikal to Indina Socio-Political Thoughts*, Akinik Publications.
8. Sampath, Vikrama, (2022), *Savarkar: Echoes from a Forgotten Past 1883–1924, A Contested Legacy 1924–1966*, Penguin, India.
9. The Complete Works of Bal Gangadhar Tilak, (2025), Abhishek Publication.

DSE COURSES:

SAHITYAM

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - I

DSE 1.A.1: Sanskrit Prose Literature

Course Objectives:

1. To introduce students to Sanskrit prose (Gadya) through a systematic historical overview.
2. To acquaint learners with major Sanskrit prose romances and narrative compositions.
3. To familiarize students with themes, stylistic features, and narrative techniques of Sanskrit prose.
4. To enable critical appreciation of representative Sanskrit prose texts within the broader Sanskrit literary tradition.

Learning Outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Understand the historical development of Sanskrit prose from early Vedic and post-Vedic forms to classical Gadya.
2. Analyze and interpret prescribed portions from classical Sanskrit prose texts.
3. Appreciate narrative structure, characterization, and stylistic excellence in Sanskrit prose literature.
4. Apply basic theoretical concepts of Sanskrit prose (Gadya-lakṣaṇa and Gadya-bheda) to textual analysis.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.1	Sanskrit Prose Literature	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I History of Sanskrit Prose. **Credit 1**

- Development of prose from Brāhmaṇa and Upaniṣadic prose to classical Ākhyāyikā and Kathā.
- Early narrative prose traditions.
- Major prose writers and their contribution: Subandhu, Daṇḍin, Bāṇabhaṭṭa.
- Characteristics of classical Sanskrit prose style.

Unit II Theory of Sanskrit Prose. **Credit 1**

- Definition and nature of Gadya.
- Types of prose: Ākhyāyikā, Kathā, Campū (introductory)
- Stylistic features: Ojas, Prasāda, and narrative continuity.

Unit III Kādambarī (Bāṇabhaṭṭa) **Credit 1**

- Pūrvabhāga: From Maṅgalācaraṇa to Śūdraka-varṇana.

- Vindhyatavi Varnanam.
- Śukanāsopadeśa.

Unit IV Daśakumāracaritam (Daṇḍin) Credit 1

- Ucchvāsa I
- Ucchvāsa II
- Ucchvāsa III

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Gokak, V. K., (1979), *The Concept of Indian Literature*, Delhi: Munshiram Manoharlal.
2. Kane, P. V. (Ed.), (1987), *Harṣacaritam of Bāṇabhaṭṭa*, Delhi: Motilal Banarsidass.
3. Winternitz, Maurice, (1991), *History of Indian Literature*, Delhi: Motilal Banarsidass.
4. Kale, M. R. (Ed.), (1992), *Daśakumāracaritam of Daṇḍin*, Delhi: Motilal Banarsidass.
5. Sharma, U. S., (1999), *Saṃskṛta Sāhitya kā Itihāsa*, Delhi: Prabhat Prakashan.
6. Bāṇabhaṭṭa, (2004), *Kādambarī*, Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Sansthan.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 1.A.2: Sanskrit Drama Literature

Course Objectives:

1. To introduce students to Sanskrit drama (Nāṭya) through its theoretical and historical foundations.
2. To acquaint learners with major Sanskrit dramatic works and playwrights.
3. To familiarize students with dramaturgical structure, rasa theory, and stage conventions.
4. To enable informed appreciation of Sanskrit drama as a composite literary and performative art.

Learning Outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Understand the origin and evolution of Sanskrit drama based on the Nāṭyaśāstra tradition.
2. Analyze and interpret selected acts from classical Sanskrit dramas.
3. Appreciate rasa, character portrayal, and dramatic construction.
4. Apply fundamental concepts of Sanskrit dramaturgy such as rūpaka, sandhi, and avasthā.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.2	Sanskrit Drama Literature	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Origin and Development of Sanskrit Drama. **Credit 1**

- Nāṭyotpatti according to Nāṭyaśāstra.
- Nature and scope of Nāṭya as a composite art.
- Major dramatic genres: Nāṭaka, Prakaraṇa, Prahasana, Bhāṇa, Vīthī.
- Major Sanskrit dramatists and their contribution.

Unit II Dramatic Theory. **Credit 1**

- Rūpaka-bheda (classification of dramatic forms)
- Nāṭaka-lakṣaṇam.
- Dramatic structure: Sandhi and Avasthā.
- Rasa realization in drama.

Unit III Kuṇḍamālā (Dignāga) **Credit 1**

- Acts I - V

Unit IV Mṛcchakaṭikam (Śūdraka) **Credit 1**

- Act I - IV
- Act X

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Tripathi, Shaligram (Ed.), (1982), *Mṛcchakaṭikam of Śūdraka*, Varanasi: Chaukhamba Vidyabhavan.
2. Bhat, G. K., (1985), *Sanskrit Drama*, Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan.
3. Janaki, S. S., (1995), *Sanskrit Drama in Theory and Practice*, Delhi: Motilal Banarsidass.
4. Dhananjaya, (2005), *Daśarūpaka*, Varanasi: Chaukhamba Surbharati Prakashan.
5. Bharata, (2006), *Nāṭyaśāstra*, Varanasi: Chaukhamba Surbharati Prakashan.
6. Dahal, Lokmani (Ed.), (2008), *Kuṇḍamālā of Dignāga*, Kathmandu: Ratna Pustak Bhandar.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 1.A.3: Kāvyaprakāśa

Course Objectives:

1. To enable close reading of Kāvyaprakāśa.
2. To study śabdavṛtti and kāvyabheda as presented by Mammaṭa.
3. To understand the structure and function of Alaṅkāras through textual definitions and illustrations.
4. To train students in alaṅkāra-nirṇaya.

Learning Outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Explain Kāvya-lakṣaṇa and Kāvya-prayojana according to Ullāsa I.
2. Analyze poetic meaning through Abhidā, Lakṣaṇā, and Vyañjanā.
3. Distinguish Uttama, Madhyama, and Adhama Kāvya on textual grounds.
4. Identify, define, and illustrate major Alaṅkāras as treated in Ullāsa X.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.3	Kāvyaprakāśa	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Kāvyasvarūpa-nirūpaṇa (Ullāsa I) **Credit 1**

- Maṅgalācaraṇa.
- Kāvyalakṣaṇā.
- Kāvya-prayojana.
- Nature of poetic expression.

Unit II Śabdavṛtti (Ullāsa II) **Credit 1**

- Abhidā - vācyārtha, vācaka-śabda.
- Lakṣaṇā - conditions and types:
  - Upādāna, Lakṣaṇā-lakṣaṇā, Śuddhā, Gauṇī, Sāropa, Sādhyavasānā.
- Vyañjanā - vyaṅgyārtha.

Unit III Kāvyabheda-nirūpaṇa (Ullāsa III) **Credit 1**

- Dhvani / Uttama Kāvya.
- Guṇībhūta-Vyaṅgya / Madhyama Kāvya.
- Chitra / Adhama Kāvya.

Unit IV Alaṅkāra-nirūpaṇa (Ullāsa X) (Textual Study of 25 Selected Alaṅkāras)
Credit 1

- Study of lakṣaṇa, bheda, and udāharaṇa of the following Alaṅkāras as defined in Kāvyaprakāśa, Ullāsa X:

- Upamā
- Rūpaka
- Utprekṣā
- Apahnuti
- Atiśayokti
- Dīpaka
- Yathāsaṃkhya
- Arthāntaranyāsa
- Vyatireka
- Viśeṣokti
- Sandeha
- Vyājastuti
- Samāsokti
- Parisaṃkhyā
- Hetu
- Kāraṇa
- Kārya
- Anumāna
- Vibhāvanā
- Viśeṣaṇa
- Sahokti
- Parivṛtti
- Punaruktivadābhāsa
- Tulyayogitā
- Saṃśaya

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Mammaṭa. Kāvyaprakāśa with Vṛtti. Ed. R. C. Dwivedi. Chaukhamba Surbharati Prakashan.
2. Jhalkikar, T. G. Kāvyaprakāśa with Commentaries. BORI.
3. Kane, P. V. Sanskrit Poetics. Motilal Banarsidass.
4. De, S. K. History of Sanskrit Poetics. Motilal Banarsidass.
5. Raghavan, V. Some Concepts of Alaṅkāra Śāstra. Adyar Library.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - II

DSE 2.A.1: Nāṭyaśāstra: Text, Theory, Forms, and Practice

Course Objectives:

1. Introduce the Indian tradition of dramaturgy (Nāṭyavidyā)
2. Familiarize students with major texts and thinkers of Nāṭyaśāstra
3. Explain the core elements of drama such as rasa, bhāva, and abhinaya
4. Present the classification and structure of dramatic forms (rūpakas)
5. Develop practical understanding and performance skills
6. Integrate theory with practice in accordance with Indian performance traditions

Learning Outcomes:

After completing the course, the students will:

1. Explain the origin, scope, and significance of Nāṭyaśāstra
2. Identify major thinkers and texts in the Nāṭya tradition
3. Describe and analyze elements of drama such as rasa, bhāva, and abhinaya
4. Distinguish between various forms of Sanskrit drama (rūpakas)
5. Apply Nāṭyaśāstra principles in performance and production contexts
6. Appreciate Sanskrit drama as a theoretical, aesthetic, and performative system

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 2.A.1	Nāṭyaśāstra: Text, Theory, Forms, and Practice	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Indian Art Tradition and Origin of Nāṭya. **Credit 1**

- Indian Art Forms (Bhāratīya Kalā Paramparā)
- Concept of Nāṭya as the Fifth Veda.
- Origin and development of Nāṭya
- Nāṭya as a synthesis of lokavṛtti and nāṭyavṛtti.
- Scope and objectives of Nāṭyavidyā.

Unit II Texts and Thinkers of Nāṭyaśāstra. **Credit 1**

- Bharata and the Nāṭyaśāstra.
- Structure, contents, and significance of Nāṭyaśāstra.
- Major allied texts:
  - Daśarūpaka.
  - Bhāvaprakāśana.
- Commentarial tradition: Abhinavabhāratī.
- Historical development of Nāṭyaśāstra studies.

Unit III Elements of Drama (Nāṭya-tattvas) Credit 1

- Components of drama.
- Rasa theory.
- Bhāva: sthāyī, vyabhicārī, sāttvika.
- Abhinaya: āṅgika, vācika, āhārya, sāttvika.
- Role of the audience (sahṛdaya)

Unit IV Forms and Structure of Sanskrit Drama (Rūpaka) Credit 1

- Classification of drama: Daśarūpaka.
- Kathāvastu (plot and content)
- Nāṭya-sandhi (five dramatic junctures)
- Vṛtti (modes of dramatic representation)
- Illustration of rūpakas through selected Sanskrit dramas.

Unit V Practical Dimensions of Nāṭyaśāstra.

- Nāṭyamaṇḍapa: concept, cosmology, and types.
- Pūrvāraṅga: structure and function.
- Techniques of dramatic presentation.
- Sanskrit drama workshop.
- Introduction to stage production / performance of a Sanskrit play.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Dhanañjaya, (1955), *Daśarūpaka*, Ed. Bholaśaṅkara Vyāsa, Varanasi: Chaukhamba Vidya Bhavan.
2. Bharata, (2006), *Nāṭyaśāstra*, Ed. Babulal Shukla, Varanasi: Chaukhamba Samskrita Series.
3. Śāradātanaya, (2012), *Bhāvaprakāśana*, Hindi comm. M. M. Agrawal, Varanasi: Chaukhamba Surabharati.
4. Tripathi, Rādhāvallabha, (2012), *Nāṭyaśāstra Viśvakośa*, Delhi: New Bharatiya Book Corporation.
5. Dwivedi, Pāraśanātha (Ed.), (2015), *Nāṭyaśāstra with Abhinavabhāratī* (Vols. I–IV), Varanasi: Sampurnanand Sanskrit University.
6. Dwivedi, Praśānta, (2017), *Nāṭyaśāstra kā Itihāsa*, Varanasi: Chaukhamba Surabharati.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 2.A.2: Dhvanyāloka with Locana

Course Objectives:

1. Introduce the foundational principles of Dhvani-siddhānta as formulated in Uddyota I.
2. Explain the limitations of Abhidhā and Lakṣaṇā in poetic meaning.
3. Establish Vyañjanā-śakti as an independent semantic power.
4. Examine Abhāvavādi-khaṇḍana and refutation of rival poetic theories.
5. Enable close reading of Dhvanyāloka with Locana commentary.

Learning Outcomes:

After the completion of this course, the students will:

1. Explain the concept of kāvyārtha and poetic meaning.
2. Distinguish between vācyārtha and dhvanyārtha.
3. Analyze Abhāvavādi-khaṇḍana textually and critically.
4. Apply Vyañjanā-śakti to literary interpretation.
5. Read and interpret Uddyota I kārikās with Locana.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 2.A.2	Dhvanyāloka with Locana	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Nature of Poetic Meaning (Kāvyārtha-vicāra) **Credit 1**

- Concept of kāvya and kāvyārtha.
- Abhidhā-śakti and vācyārtha.
- Inability of literal meaning to generate camatkāra.
- The view of vācya-mātra-paryavasāna and its limitations.
- Need for a meaning beyond expressed sense.

Unit II Secondary Meaning and Abhāvavādi-khaṇḍana. **Credit 1**

- Lakṣaṇā-śakti: function and scope.
- Vācya-bādha and dominance of lakṣyārtha.
- Abhāvavāda: Dhvani as mere non-expression.
- Refutation of Abhāvavāda (Abhāvavādi-khaṇḍana)
- Establishment of pratīyamāna-artha as positively apprehended.

Unit III Vyañjanā-śakti and Definition of Dhvani. **Credit 1**

- Vyañjanā-śakti as an independent semantic power.
- Distinction between Abhidhā, Lakṣaṇā, and Vyañjanā.
- Avyavadhāna-pratīti of suggested meaning.
- Difference between Vyañjanā and Anumāna.
- Dhvani-lakṣaṇa.
- Vācyārtha–Dhvanyārtha-bheda.

Unit IV Dhvani as the Soul of Poetry (Kāvyasyātmā Dhvaniḥ) Credit 1

- Meaning of ātman in poetic theory.
- Dhvani as the organizing principle of kāvya.
- Refutation of rival theories.
- Role of the sahṛdaya in apprehending Dhvani.
- Abhinavagupta's Locana: philosophical and aesthetic justification.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Kane, P. V., (1951), *A History of Sanskrit Poetics*, Poona: Motilal Banarsidass.
2. Ingalls, Daniel H. H., (1951), *Anandavardhana and the Theory of Dhvani*, Cambridge: Harvard University Press.
3. De, S. K., (1959), *History of Sanskrit Poetics*, Calcutta: Firma KLM.
4. Ānandavardhana, (1963), *Dhvanyāloka* (with the *Locana* of Abhinavagupta), Ed. Pattabhirama Śāstrī, Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series.
5. Raghavan, V., (1963), *Studies in Dhvanyāloka*, Madras: Adyar Library and Research Centre.
6. Abhinavagupta, (1967), *Abhinavabhāratī*, Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series.
7. Ānandavardhana, (1974), *Dhvanyāloka with the Locana of Abhinavagupta*, Trans. K. Krishnamoorthy, Delhi: Motilal Banarsidass.
8. Viśvanātha Kavirāja, (1985), *Sāhityadarpaṇa*, Varanasi: Chowkhamba Sanskrit Series.
9. Krishnamoorthy, K., (1985), *Indian Poetics*, Delhi: Motilal Banarsidass.
10. Ānandavardhana, (1990), *The Dhvanyāloka of Ānandavardhana with the Locana of Abhinavagupta*, Trans. Daniel H. H. Ingalls, Jeffrey Moussaieff Masson & M. V. Patwardhan, Cambridge: Harvard University Press (Harvard Oriental Series).
11. Mammaṭa, (1994), *Kāvyaprakāśa*, Ed. R. C. Dwivedi, Varanasi: Chowkhamba Vidyabhavan.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 2.A.3: Kāvyamīmāṁsā of Rājaśekhara

Course Objectives:

1. To introduce the vast and all-encompassing domain of literary works and creativity.
2. To know the literary culture and tradition of India.
3. To understand the place of literature in the India's intellectual discourse.
4. To enable students to apply the literary categories that enhances their literary appreciation and literary creativity.

Learning Outcomes:

1. The students will be familiar with the various competing and innovative views on the central issues in literary theory which are universally pertinent.
2. The texts will make familiar with the literary practices, cultural continuity and diversity of India.
3. The course will be immensely helpful in literary appreciation.
4. The students will also be familiar with the forgotten poeticians and their views.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 2.A.3	Kāvyamīmāṁsā of Rājaśekhara	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Introduction to Sanskrit Poetics: Texts and Thinkers.
- Rājaśekhara and his time: major literary debates.

Unit-II **Credit 1**

- The synopsis/the outline of the proposed Kāvymīmaṁsā.
- Place of literature in the India's intellectual disciplines (Chapter 2).
- Origin of literature: The Kāvyapuruṣa and Sāhityavidyā-vadhu (Chapter 3).

Unit III **Credit 1**

- Adhikārī, Kāvyahetu and types of poets (Chapters 4, 5 and 15).
- Language in Literature (Chapters 6 and 7).
- Sources of Literary Meaning (Chapters 8 and 9).

Unit IV **Credit 1**

- Life style of a poet (Chapter 10).
- Inter-textuality: word and meaning (Chapters 11, 12 and 13).
- Poetic Conventions (Chapters 14, 15 and 16).

Unit V **Credit 1**

- Time and Space in Literature (Chapter 17 and 18).
- Appraisal of Kāvymīmaṁsā : text, tradition and innovation.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Kapoor, Kapil, (1998), *Literary Theory: Indian Conceptual Framework*, Delhi: Affiliated East–West Press.
2. Rājaśekhara, (2000), *Kāvyamīmaṁsā*, Hindi tr. Pandit Kedarnath Sharma Saraswat, Patna: Bihar Rashtrabhasha Parishad.
3. Rājaśekhara, (2000), *Kāvyamīmaṁsā*, Eng. tr. Sadhana Parashar, Delhi: D. K. Printworld (Pvt.) Ltd.

DSE COURSES:

VYAKARANAM

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - I

DSE 1.A.1: Grammar: Laghusiddhāntakaumudī

Course Objectives:

1. To introduce students to the derivational processes of basic Sanskrit morphological words.
2. To familiarize students with selected Pāṇinian sūtras related to declension and conjugation as presented in *Laghusiddhāntakaumudī*.
3. To develop the ability to apply Pāṇinian grammatical rules in the formation and analysis of Sanskrit words.
4. To acquaint students with the techniques of Pāṇinian grammar for independent study of Pāṇini's grammatical system.

Learning outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Analyze and explain the structural organization of the *Aṣṭādhyāyī* and apply Pāṇini's operational techniques for accurate interpretation of sūtras without derivational or syntactic gaps.
2. Derive and analyze nominal forms across all three genders using Pāṇini's grammatical system, demonstrating proficiency in Sanskrit declensional patterns.
3. Apply conjugational techniques to Sanskrit verbal roots belonging to different *gaṇas*.
4. Form and analyze verbal derivatives of prefixed roots, including desiderative, causative, and intensive forms.
5. Apply and evaluate Pāṇini's metarules (*paribhāṣās*) to interpret grammatical operations within the broader Indian grammatical tradition.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.1	Grammar: Laghusiddhāntakaumudī	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Understanding the Ashtadhyayi. **Credit 1**

- Structure of Ashtadhyayi, Types of sutras (with examples), Pratyahars.
- Specific meanings of inflections in the padas used in sutras.
- Main definitions useful in sutras
  - षष्ठी स्थानेयोगा, अलोऽन्त्यस्य, ङिच्च, यस्मिन् विधिस्तदा, येन विधिस्तदन्तस्य, तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य, तस्मादित्युत्तरस्य, अनेकालशित्सर्वस्य, आदेः परस्य, अन्तादिवच्च, स्थानेऽन्तरतमः, तपरस्तत्कालस्य, अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः।
- (Role of the above-mentioned sutra explanation methods)

Unit II Subanta Prakaraṇa. **Credit 1**

- Pulliṅga- Rāma, Sarva, Hari, Sakhi.
- Strīliṅga- Ramā, Sarvā, Mati, Tisṛ.
- Napuṃsakaliṅga- Jñāna, Vāri.
- Halanta-Pulliṅga- Idam, Rājan.

Unit III Tiṅanta Prakaraṇa. **Credit 1**

- Bhvādigaṇa- Bhū evaṃ Edh.
- Adādigaṇa- Ad evaṃ Han.
- Juhotyādigaṇa- Hu evaṃ Dā.
- Divādigaṇa- Div evaṃ Nṛt.
- Svādigaṇa- Su evaṃ Ci.
- Tudādigaṇa- Tud Evaṃ Muc.
- Rudhādigaṇa- Rudh evaṃ Bhuj.

Unit IV Tiṅanta Prakaraṇa. **Credit 1**

- Tanādigaṇa- Tan evaṃ Kṛ.
- Kryādigaṇa- Krī evaṃ Jñā.
- Curādigaṇa- Cur evaṃ Katha.
- Prakriyā –
- Ṇyanta, Sannanta, Yaṅanta, Yaṅluganta, Nāmadhātu evaṃ Lakārārtha.

Tutorial Activities:

1. Learning of Derivational of Subanta.
2. Learning of Derivational of Tinanta.
3. Understaninding and Applications of Sangya Sutras.
4. Understaninding and Applications of Paribhasha Sutras.
5. Generation of Various naamdhatu forms.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. लघुसिद्धान्तकौमुदी, गोरखपुर : गीताप्रेस,
2. लघुसिद्धान्तकौमुदी, मुम्बई : निर्णयसागरप्रेस।

Additional Resources:

1. शर्मा, गोविन्दप्रसाद, (2007), लघुसिद्धान्तकौमुदी, भाग 1–3, दिल्ली : चौखम्बा प्रतिष्ठान।
2. Kanshiram, (2010), The Laghusiddhantakaumudi of Varadaraja, Volume I–II, Delhi : Motilal Banarasidas.
3. सिंह, सत्यपाल, (2014), लघुसिद्धान्तकौमुदी, दिल्ली : शिवालिक प्रकाशन।
4. चन्द्रा, सुभाष, कुमार, भूपेन्द्र, कुमार, विवेक एवं साक्षी, (2017), लघुसिद्धान्तकौमुदी आधारित कम्प्यूटरकृत सुबन्तरूपसिद्धिप्रक्रिया, नई दिल्ली : विद्यानिधि प्रकाशन।
5. शास्त्री, भीमसेन, लघुसिद्धान्तकौमुदी, भैमी व्याख्या, भाग 1–6, दिल्ली : भैमी प्रकाशन।

6. कुशवाहा, महेशसिंह, लघुसिद्धान्तकौमुदी, भाग 1–2, दिल्ली : चौखम्बा।
7. शाखी, धरानन्द, लघुसिद्धान्तकौमुदी, मूल व हिन्दी व्याख्या सहित, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
8. गौड, विशनलाल, पाणिनीय अष्टाध्यायी के रचना-सिद्धान्त, साहिबाबाद (गाज़ियाबाद) : लोकालोक प्रकाशन।
9. जिज्ञासु, पं. ब्रह्मदत्त, संस्कृत पठन-पाठन की अनुभूत सरलतम विधि की भूमिका, बहालगढ़, हरियाणा : रामलाल कपूर ट्रस्ट।
10. Sharma, Prof. Ramanath, Ashtadhyayi of Panini, Vol. I, Delhi.
11. Online tools for Sanskrit Grammar, available at https://cl.sanskrit.du.ac.in

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 1.A.2: Sanskrit Grammatical Tradition

Course Objectives:

1. To introduce the historical development of Sanskrit grammar.
2. To understand the Aṣṭādhyāyī and Kaumudī traditions of Pāṇinian grammar.
3. To acquaint students with major grammatical schools and Ācāryas.
4. To familiarize learners with key commentarial and prakriyā traditions.
5. To develop insight into the philosophy of language within the Sanskrit grammatical tradition.

Learning outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Identify and compare the historical development and structural features of major schools of Sanskrit grammar.
2. Explain and differentiate the Aṣṭādhyāyī and Kaumudī traditions of teaching Pāṇinian grammar.
3. Assess and articulate the contributions of major ācāryas to the development of the Pāṇinian grammatical tradition.
4. Analyze the historical evolution of the philosophy of language with special reference to Pāṇinian grammar.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.2	Sanskrit Grammatical Tradition	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I History of Sanskrit Grammar **Credit 1**

- Contribution of pre-Panini, The three grammarians (Panini, Katyayana, Patanjali)
- Survey of post-Panini grammarians: Cāndra, Kātantra, Jainendra, Haima, Bhoja, Supadma, Harināmāmṛta etc.

Unit II History of Sanskrit Grammar **Credit 1**

- The Vritti-tradition of the Aṣṭādhyāyī.
- The contribution of the **Prakriyā texts** to the Panini grammar.
- The philosophical grammarians of the Panini tradition:
    - Bhartṛhari, Bhaṭṭojidīkṣita, Kauṇḍabhaṭṭa, Nāgeśa, etc.

Unit III Pāṇini and his Śabdānuśāsana. **Credit 1**

- Introduction, The importance of Panini, Panini grammar, Characteristics of Panini grammar, Main subsistence of Panini scriptures, Other texts of Panini: Śikṣā, Jambavatri Vijaya, Dvirupa Kosha

Unit IV **Credit 1**

- Acharya and commentator of Dhātupāṭha.
- Nyāsakāra Jinendrabuddhi and Pāṇinīyadhātupāṭha.
- Two types texts of Dhātupāṭha.
- Other texts related to Dhātupāṭha.
- Commentators of the Dhātupāṭha:
    - Pāṇini
    - Sunāga
    - Bhīmasena
    - Dhātupārāyaṇakāra
    - Ajñātakartṛka Dhātuvṛtti
    - Nandisvāmī
    - Rājaśrī Dhātuvṛtti-kāra
    - Nāthīya Dhātuvṛtti
    - Kṣīrasvāmī
    - Improtance of the Mādhavīyā Dhātuvṛtti

Tutorial Activities:

- **Critical Textual Reading and Discussion**
  Objective: Deepen understanding of basic texts (e.g., Pāṇini's Aṣṭādhyāyī, Mahābhāṣya).
  Activity:
    - Students read the section in advance (with or without commentarial support).
    - In tutorials, students translate, parse, and explain meanings in their own words.

- **Comparative Analysis and Study**
  Objective: Learn to compare Pāṇinian grammar with other Sanskrit grammarians/approaches (e.g., Kātyāyana, Patanjali, Bhartṛhari, non-Pāṇinian systems).
  Activity:
    - Assign one grammatical topic (e.g., Śabda, Kārakāṇi, Samāsa, Sandhi).
    - Students analyze how two grammarians treat the topic.
    - Prepare and present a comparative chart, highlighting major agreements and differences.

- **Philological Investigation**
  Objective: Explore the evolution of major grammatical ideas.
  Activity:
    - Home/group research on the history and influence of a grammatical concept (e.g., Anuvṛtti, Pratyāhāra).
    - Map how the idea travels from the Vedas to later grammarians.
    - Present as an in-class report or infographic.

- **Discuss ancient Grammatical Traditions**
  Objective: To introduce students to the major ancient grammatical traditions of India and other ancient civilizations, explore their foundational texts and key thinkers, and critically analyze their methods, linguistic categories, and philosophical assumptions. By the end of this unit, students will be able to compare different grammatical traditions, recognize their distinctive features, and articulate their historical significance and influence.
  Activity:
  - Timeline Construction\
  - Grammatical Concepts Comparative Table
  - Mini-Research Presentation

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Mīmāṃsaka, Yudhiṣṭhira, (1965), *Saṃskṛta Vyākaraṇaśāstra kā Itihāsa*, Sonipat: Haryana Sahitya Sansthan.
2. Tripāṭhī, Rāmanātha Śāstrī (ed.), (2004), *Saṃskṛta Vyākaraṇaśāstra kā Itihāsa* (Saṃkṣipta evaṃ Chātra-upayogī Saṃskaraṇa), Delhi: Chaukhamba Orientalia.
3. Pāṇini, (2008), *Aṣṭādhyāyī*, Edited with Kāśikā-vṛtti of Jayāditya and Vāmana, Varanasi: Chaukhamba Surbharati Prakashan.
4. Patañjali, (2007), *Mahābhāṣya*, Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Sansthan.
5. Dīkṣita, Bhaṭṭojī, (2011), *Siddhānta Kaumudī*, Varanasi: Chaukhamba Surbharati Prakashan.
6. Bhartṛhari, (1994), *Vākyapadīya* (With Vṛtti), Varanasi: Chaukhamba Surbharati Prakashan.
7. Bhaṭṭa, Nāgeśa, (2005), *Paribhāṣenduśekhara*, Varanasi: Chaukhamba Surbharati Prakashan.
8. Joshi, S. D., (1993), *Indian Linguistic Studies*, Delhi: Motilal Banarsidass.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 1.A.3: Pāṇinīya śikṣā & Siddhāntakaumudī Sandhi Prakaraṇa

Course Objectives:

1. To develop an advanced understanding of primary suffixes (*Kṛt-pratyayas*) through the study of *Siddhāntakaumudī*.
2. To understand the derivational processes involved in the formation of words ending with primary suffixes.
3. To acquire a clear and systematic understanding of Sanskrit compounds (*Samāsa*) and their derivation as explained in *Siddhāntakaumudī*.

Learning outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Analyze the structural patterns and semantic functions of primary Sanskrit suffixes.
2. Apply derivational rules to form and explain Sanskrit words ending with primary suffixes.
3. Identify and evaluate general and exceptional patterns of primary suffixes, including their interchangeability.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.3	Sanskrit Grammatical Tradition	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Paniniya Shiksha. **Credit 1**

Unit II Siddhanta Kaumudi – Sandhi Prakarana (Ac Sandhi) **Credit 1**

Unit III Siddhanta Kaumudi – Sandhi Prakarana (Hal Sandhi) **Credit 1**

Unit IV Siddhanta Kaumudi – Sandhi Prakarana (Visarga Sandhi) **Credit 1**

Tutorial Activities:

1. Phonetic System Workshop (Paniniya Shiksha)
2. Sandhi Rules Identification and Categorization
3. Problem-Solving Sessions
4. Phonological Theory Discussion
5. Term Glossary Development

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. शास्त्री, शिवनारायण, (1989), *वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुदी* (भ्वादिगण, भवतोषिणी हिन्दी टीका सहित), दिल्ली।

2. गोविन्दाचार्य, (2010), *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
3. शिवराज आचार्य कौन्डिन्यायन, *पाणिनीय शिक्षा*।
4. जिज्ञासु, पं. ब्रह्मदत्त, *अष्टाध्यायी* (भाष्य), प्रथमावृत्ति, बहालगढ़ : रामलाल कपूर ट्रस्ट, सोनीपत, हरियाणा।
5. Sharma, Ramanath, (1987–2003), *The Astadhyayi of Panini*, Vol. 1–6, Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.
6. Vasu, S. C., (1997), *The Astadhyayi of Panini* (2 Vols.), Delhi: Motilal Banarsidass.
7. E-Learning Tools developed by Computational Sanskrit Group, Department of Sanskrit, University of Delhi, available at: https://cl.sanskrit.du.ac.in

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - II

DSE 2.A.1: Siddhāntakaumudī Tiṅanta and Prakriya

Course Objectives:

1. To enable students to acquire advanced knowledge of the derivational processes of Sanskrit verbal roots.
2. To develop the ability to analyze and derive verbal forms through a systematic reading of *Siddhāntakaumudī*.
3. To familiarize students with the application of Pāṇinian grammatical principles related to verbal derivation.

Learning outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Be able to interpret the Sūtras of the relevant portions of the text
2. Be able to understand important application of interpretive rules and concepts such as:
3. The Concept of Vipratiṣ edheparaṁ kārya, general & exception rules (utsargāpavāda vyavasthā), Metarules (Paribhāṣ ā) in the derivational process.
4. Be able to identify and use the advance forms of the words ending within suffixes in actual language situations.
5. Be able to explain the derivational process of the Sanskrit verbal paradigms.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 2.A.1	Siddhāntakaumudī Tiṅanta and Prakriya	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- **Bhvādigaṇaḥ:**
  - Bhū Sattāyām.
  - Edha Vṛddhau.
  - Ata Sātatyagamane.
  - Ṣidhū Śāstre Māṅgalye Ca.
  - Ṇada Avyakte.
  - Kṣi Kṣaye.
  - Gupū Rakṣaṇe.
  - Kramu Pādavikṣepe.
  - Ji Jaye.
  - Dyuta Dīptau.
  - Vṛtu Vartane.
  - Ṣah Marṣaṇe.

- Śru Śravaṇe.
- Gamlṛ Gatau.
- Dṛśir Prekṣaṇe.
- Yaja Devapūjāsaṃgatikaraṇadāneṣu.
- Vada Vyaktāyāṃ Vāci.

- **Adādigaṇaḥ:**
  - Ada Bhakṣaṇe.
  - Hana Hiṃsāgatyoḥ.
  - Duh Prapūraṇe.
  - Bruñ Vyaktāyāṃ Vāci.
  - Vida Jñāne.
  - As Bhuvi.

Unit II **Credit 1**

- **Juhotyādigaṇaḥ**:
  - Hudānādanayoḥ.
  - Tribhībhaye.
  - Ḍubhṛñ Dhāraṇapoṣaṇayoḥ.
  - Ḍudāñ Dāne.

- **Divādigaṇaḥ:**
  - Divukrīḍāvijigīṣā.
  - Nṛtīgātravikṣepe.
  - Janī Prādurbhāve.

- **Svādigaṇaḥ**:
  - Ṣuabhiṣave.
  - Stṛācchādane.
  - Ciñ Cayane.

- **Tudādigaṇaḥ**:
  - Tudavyathane.
  - Bhrasjpāke.
  - Muctṛmokṣaṇe.

- **Rudhādigaṇaḥ:**
  - Rudhirjāvaraṇe.

- **Tanādigaṇaḥ**:
  - Tanuvistāre.
  - Ḍukṛñkaraṇe.

- **Kryādigaṇaḥ:**
  - Ḍukkrīñdravyavinimaye.
  - Śṛhiṃsāyām.

- Jñā Avabodhane.
- Graha Upādāne.

- **Curādigaṇaḥ:**
  - Curasteye.
  - Kathavākyaprabandhe.

Unit III **Credit 1**

- Prakriyāḥ:
  - Ṇyanta.
  - Sannanta.
  - Yaṅanta.
  - Yaṅluganta.

Unit IV **Credit 1**

- Prakriyāḥ from Nāmadhātu to Lakārārtha.

Tutorial Activities:

1. Sūtra Reconstruction Exercise.
2. Terminology Glossary Compilation: compile a curated glossary of key terms with explanations and examples from Siddhāntakaumudī.
3. Prakaraṇa-Wise Sutra Grouping.
4. Prakriyā Simulation.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. गिरिधरशर्मा चतुर्वेदी एवं परमेश्वरानन्द शर्मा, *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* (बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनी-टीका), तृतीय भाग, दिल्ली।
2. गोविन्दाचार्य, (2010), *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* (चतुर्थ भागः प्रथम खण्ड, द्वितीय खण्ड), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
3. जिज्ञासु, पं. ब्रह्मदत्त, *अष्टाध्यायी* (भाष्य), प्रथमावृत्ति, बहालगढ़ : रामलाल कपूर ट्रस्ट, सोनीपत, हरियाणा।
4. शास्त्री, शिवनारायण, (1989), *वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुदी* (भ्वादिगण, भवतोषिणी हिन्दी टीका सहित), दिल्ली।
5. Sharma, Ramanath, (1987–2003), *The Astadhyayi of Panini*, Vol. 1–6, Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.
6. Vasu, S. C., (1997), *The Astadhyayi of Panini* (2 Vols.), Delhi: Motilal Banarsidass
7. E-Learning Tools developed by Computational Sanskrit Group, Department of Sanskrit, University of Delhi, available at: https://cl.sanskrit.du.ac.in

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 2.A.2: Siddhāntakaumudī Kṛdanta and Samāsa

Course Objectives:

1. To enhance and advance students' knowledge of primary suffixes and the derivational processes of words formed with them through the study of *Siddhāntakaumudī* of Bhaṭṭoji Dīkṣita.
2. To enhance and advance students' knowledge of Sanskrit compounds and their derivational processes through the study of *Siddhāntakaumudī*.

Learning outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Learn the structural patterns and semantic aspects of primary Sanskrit suffixes.
2. Learn the derivational processes of Sanskrit words ending with primary suffixes.
3. Learn to identify the general and exceptional patterns of primary suffixes and their interchangeability.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 2.A.2	Siddhāntakaumudī Kṛdanta and Samāsa	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Siddhāntakaumudī Kṛdanta Prakaraṇa. **Credit 1**

- Kṛtya Prakaraṇa and Pūrva Kṛdanta (Siddhāntakaumudīḥ Pūrvakṛdantaḥ)
- Excluding From Kta-Pratyayaprakaraṇa's Dravamūrtisparśayoḥ Śyaḥ to Vikuśamiparibhyaḥsthalam.

Unit II Siddhāntakaumudī Kṛdanta-Prakaraṇa. **Credit 1**

- Uttarakṛdanta-Prakaraṇa.

Unit III Siddhāntakaumudī Samāsa-Prakaraṇa. **Credit 1**

- Avyayībhāva Evaṃ Tatpuruṣa.

Unit IV Siddhāntakaumudī Samāsa-Prakaraṇa. **Credit 1**

- Bahuvrīhi to Aluk.

Tutorial Activities:

- Sūtra Reconstruction Exercise.
- Terminology Glossary Compilation: compile a curated glossary of key terms with explanations and examples from *Siddhāntakaumudī*.
- Prakaraṇa-Wise Sutra Grouping.
- Prakriyā Simulation.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. शास्त्री, शिवनारायण, (1989), *वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुदी* (भ्वादिगण, भवतोषिणी हिन्दी टीका सहित), दिल्ली।
2. Sharma, Ramanath, (1987–2003), *The Astadhyayi of Panini*, Vol. 1–6, Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers Pvt. Ltd.
3. गोविन्दाचार्य, (2010), *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* (चतुर्थ भागः प्रथम खण्ड, द्वितीय खण्ड), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
4. गिरिधरशर्मा चतुर्वेदी एवं परमेश्वरानन्द शर्मा, *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* (बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनी-टीका), तृतीय भाग, दिल्ली।
5. जिज्ञासु, पं. ब्रह्मदत्त, *अष्टाध्यायी* (भाष्य), प्रथमावृत्ति, बहालगढ़ : रामलाल कपूर ट्रस्ट, सोनीपत, हरियाणा।
6. Vasu, S. C., (1997), *The Astadhyayi of Panini* (2 Vols.), Delhi: Motilal Banarsidass
7. E-Learning Tools developed by Computational Sanskrit Group, Department of Sanskrit, University of Delhi, available at: https://cl.sanskrit.du.ac.in

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 2.A.3: Vākyapadīya Kāraka Samuddeśa & Siddhāntakaumudī Kāraka Prakaraṇa

Course Objectives:

1. To introduce students to key concepts of the philosophy of language as propounded by the grammarian philosophers.
2. To familiarize students with these concepts through a critical reading of the *Mahābhāṣya*.

Learning outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Be able to observe and appreciate the contributions of the ancient Indian Thinkers of the philosophy of language and linguistics.
2. Be able to understand the important, relevant and the purposes of the study of Grammar.
3. Be able to understand the issues of philosophy of Grammar in general.
4. Be able to understand the nature of the word, meaning and their relation.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 2.A.3	Vākyapadīya Kāraka Samuddeśa & Siddhāntakaumudī Kāraka Prakaraṇa	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Vākyapadīya Kāraka Samuddeśa. **Credit 1**

Unit II Vākyapadīya Kāraka Samuddeśa. **Credit 1**

Unit III Vākyapadīya Kāraka Samuddeśa. **Credit 1**

Unit IV Vākyapadīya Kāraka Samuddeśa. **Credit 1**

Tutorial Activities:

- Text Reading and Explanation Workshop.
- Concept Clarification Chart.
- Kāraka Identification Practice.
- Diagrammatic Representation of Kāraka Relations.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Pillai, K. Raghavan, (1971), *The Vākyapadīya*, Delhi: Motilal Banarsidass
2. Iyer, K. A. Subramania (Ed.), (1966), *Vākyapadīya of Bhartṛhari : Kāṇḍa I*, Pune

3. अवस्थी, शिवशंकर, (2013), *वाक्यपदीयम्* (संस्कृत एवं हिन्दी अनुवाद), वाराणसी : चौखम्भा विद्या भवन।
4. शुक्ल, सूर्यनारायण, (1961), *वाक्यपदीयम्* (ब्रह्मकाण्डम्), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ ऑफिस।
5. गिरिधरशर्मा चतुर्वेदी एवं परमेश्वरानन्द शर्मा, *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* (बालमनोरमा-तत्त्वबोधिनी-टीका), तृतीय भाग, दिल्ली।
6. गोविन्दाचार्य, (2010), *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी* (चतुर्थ भागः प्रथम खण्ड, द्वितीय खण्ड), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
7. जिज्ञासु, पं. ब्रह्मदत्त, *अष्टाध्यायी* (भाष्य), प्रथमावृत्ति, बहालगढ़ : रामलाल कपूर ट्रस्ट, सोनीपत, हरियाणा।
8. शास्त्री, शिवनारायण, (1989), *वैयाकरण-सिद्धान्तकौमुदी* (भ्वादिगण, भवतोषिणी हिन्दी टीका सहित), दिल्ली।

DSE COURSES:

DHARMASHSTRAM

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - I

DSE 1.A.1: Individual and Social Overview of Dharma

Course Objectives:

1. Familiarizing students with the concept of Dharma and its dimensions.
2. Introducing them with the key aspects of Dharma from individual and social viewpoint.
3. Acquainting with the foundations and sources of Dharma from Vedas to the Itihasas.
4. Enabling them to understand place of Varna and Āshrmas in determining personal and social norms of Dharma.
5. Explaining the status and role of woman in the ancient Indian society.
6. Encouraging learners to conduct research studies upon the relevance of Dharma.

Learning outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Describe Dharma in accordance with the etymological and philosophical viewpoint.
2. Compare and contrast the different dimensions of Dharmaśāstra and their perspectives on Dharma.
3. Enlist ten characteristics of Dharma in accordance with the Smriti literature.
4. Write short notes upon the duties and responsibilities of an individual in context with Dharma.
5. Establish need, and relevance of Varna and Ashram systems for fulfillment of life.
6. Illustrate status of woman depicted in the Dharmaśāstric texts and changing perceptions of their role unto the modern days.
7. Critically assess the relevance and impact of Dharmaśāstric ideas in contemporary Indian society.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.1	Individual and Social Overview of Dharma	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Introduction to Dharma.
- Defining Dharma: Etymology, philosophical foundations, and evolving interpretations.
- Foundations of Dharma: Vedas, Smritis, Puranas, and Itihasas (e.g. Ramayana).
- Sources of Dharma: Dharmasutra, Smrities, Puranas and others.

Unit II **Credit 1**

- Dharma and Individual Conduct.

- Duties towards oneself (svadharma): self-control, and ethical conduct.
- 10 characteristics of dharna as per Manusmriti.
- Dharma as binding factor of Artha, Kama, and Moksha.
- Rights and obligations of individuals within the social framework.

Unit III **Credit 1**

- Dharma and Social Order.
- Duties towards others: Parents, teachers, family, and society.
- Duties and responsibilities of Brahmins, Kshatriyas, Vaishyas, and Shudras.
- Social dimensions of four stages of life (Ashramas): Brahmacharya, Grihastha, Vanaprastha, and Sanyasa.

Unit IV **Credit 1**

- Women and Dharma.
- Status and role of women in ancient Indian society.
- Legal rights and entitlements of women.
- Changing perceptions of women's roles across different periods.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Kane, Pandurang Vaman, (1973), History of Dharmaśāstra, Pune: Bhandarkar Oriental Research Institute.
2. Sarkar, Benoy Kumar, (1985), Hindu Social Science, Delhi: Motilal Banarsidass.
3. Dharmashastra ka Itihas, (1992), Translated by Arjun Chaube Kashyap, Lucknow, Uttar Pradesh: Uttar Pradesh Hindi Sansthan (Hindi Samiti Prabhag).
4. Shastri, Rajveer Surendrakumar, (1996), Vishuddha Manusmriti, New Delhi: Arsha Sahitya Prachar Trust.
5. Banerji, Sures Chandra, (1999), A Brief History of Dharmaśāstra, New Delhi: Abhinav Publications.
6. Kangle, R. P., (2010), Kautilya Arthashastra, Delhi: Motilal Banarsidass.
7. Ganpatishastri, T., (2013), Arthashastra of Kautilya, English translation by N. P. Unni, Delhi: New Bharatiya Book Corporation.
8. Shamashastri, R., (2021), Kautilya's Arthashastra, Delhi: Dev Publishers & Distributors.

Additional Readings:

1. Winternitz, Maurice, (1986), History of Indian Literature, Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
2. Olivelle, Patrick, (2005), The Law Code of Manu, New Delhi: Oxford University Press.
3. Rocher, Ludo, (2014), Studies in Hindu Law and Dharmaśāstra, London: Anthem Press.
4. Olivelle, Patrick (Ed.), (2019), Yājñavalkya Smṛti, Cambridge, MA: Murty Classical Library of India.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 1.A.2: Āpastambadharmasūtra and Gautamadharmasūtra

Course Objectives:

1. Introducing students with the content of Āpastamba and Gautama Dharmasūtras.
2. Providing exposer of the Dhramashastric injunctions regarding individual and social discipline.
3. Acquainting them with the set of duties, conducts, and related aspects preached in Dharmasūtras.
4. Explaining the role of four Asramas through the reading of the text of Apastambha dharmasutra.
5. Exposing the learners to the varied norms of Varn, Ashram and Education systems of Dharmasūtras.

Learning outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Define Dharmasūtras as competent sources of individual and social norms.
2. Tell detailed description of Varna, Ashrama and Education systems as explained in Dharmasūtras
3. Explain key features of Apastambha and Gautama Dharmasūtras pertaining to social norms.
4. Give description of the Apastambian viewpoints regarding the ways and aims of the life of four Ashramas.
5. Put light upon the duties and responsibilities of teacher and taught as determined in Dharmasūtras.
6. Write short notes on the contribution of Dharmasūtras towards enrichment of Indian culture and civilization.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.2	Āpastambadharmasūtra and Gautamadharmasūtra	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Āpastambadharmasūtra - I Prasna. **Credit 1**

- Dhrama-Pramana.
- Brahmachari-Niyama.
- Grihasthashrama.
- Types of Marriage.
- Pancha Mahayajna.

Unit II Āpastambadharmasūtra - II Prasna. **Credit 1**

- Ashrama-Dharma.
- Brahmana-Karma.
- Kshatriya-Karma.
- Vaishya-Karma.
- Shudra-Karma.
- Stri-Dharma.

Unit III Gautamadharmasūtra - Prashna 01 **Credit 1**

- Dhrama-Pramana.
- Chaturvanya.
- Brahmacari Niyama.
- Pancha Mahayajna.

Unit IV Gautamadharmasūtra - Prashna 02 **Credit 1**

- Ashrama.
- Grihastha-Dharma.
- Samnyasi-Dharma.
- Vanaprasthashrama.
- Rajadharma.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Mishra, Hardatta. (1932). *Āpastamba Dharmasūtra*. Banaras: Jaikrishna Das Haridas Gupta.
2. Kane, Pandurang Vaman. (1973). *History of Dharmaśāstra*. Pune: Bhandarkar Oriental Research Institute.
3. Pandey, Umesh Chandra (Ed.). (2004). *Gautama Dharmasūtrāṇi*. Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Series.
4. Pandey, Umesh Chandra (Ed.). *Āpastamba Dharmasūtra*. Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Pratishthan.

Additional Readings:

1. Kāśyapa, Arjun Chaube (Trans.), (1992), *Dharmaśāstra kā Itihāsa*, Lucknow: Uttar Pradesh Hindi Sansthan (Hindi Samiti Vibhag), Uttar Pradesh.
2. Winternitz, Maurice, (1986), *Bhāratīya Sāhitya kā Itihāsa*, Delhi: Motilal Banarsidass.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 1.A.3: Manusmṛiti and Yājñavalkyasmṛiti

Course Objectives:

1. Introducing the students with the concept and magnitude of smriti literature.
2. Providing them with a chance to study selected portions of the most prominent texts amongst the smriti literature.
3. Acquainting the learns with norms and principles of ancient society pertaining to individual and social life.
4. Familiarizing with the characteristics along with rights and duties four varnas as per smritis.
5. Providing evidences from the smriti literature which authenticate balance between material and spiritual aims of life.
6. Inspiring students to conduct researches on key features of smriti literature so as to establish their relevance today.

Learning outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Introduce the concept of smriti and give detailed description of smriti literature.
2. Provide details of Manusmriti as a source of social, cultural and legal norms of Indian society.
3. Describe features of Yājñavalkyasmṛiti and its importance as a source for inheritance laws.
4. Evaluate the relevance of Manu and Yājñavalkya smṛitis in terms of practicality and acceptance among various strata of society.
5. Explain verbal and contextual meanings of verses from Manu and Yājñavalkya smṛitis.
6. Write short notes on the various aspects of individual and social life in the smriti texts.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.3	Manusmṛiti and Yājñavalkyasmṛiti	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Manusmriti - I **Credit 1**

- General introduction and importance.
- Srishti-Uttpatti.
- Dharma-Lakshana.
- Stri-Raksha.

Unit II Manusmriti - II **Credit 1**

- Vidhi-Nishedha.

- Bhakshya-Abhakshaya.
- Rajadharma.
- Karma-Phala-Nirnaya.

Unit III Yājñavalkyasmṛiti - I **Credit 1**

- General introduction and importance.
- Sadharana Vyavahara, Matrika Prakarana.
- Asadharana Vyavahara, Matrika Prakarana.
- Rnadana Prakarna.

Unit IV Yājñavalkyasmṛiti - II **Credit 1**

- Lekha-Prakarana.
- Dayabhaga-Prakarana.
- Vakyaparushya-Prakarana.
- Dandaparushya-Prakarana.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Dwivedi, Giriraj Prasad, (1067), *Manusmṛti*, Lucknow: Naval Kishore Press, Uttar Pradesh.
2. Jaiswal, Suresh, (2023), *Manusmṛti: Sanskrit Śloka Hindi Anuvād*, Delhi: G. D. Publishers, Naveen Shahdara.
3. Vidyārṇava, Shrishchandra, (1918), *Yājñavalkya Smṛti*, Prayagraj: Bhuvaneshwari Ashram, Bahadurganj.

Additional Readings:

1. Thakur, Lakshmidatt, (1965), *Pramukh Smṛtiyon kā Adhyayan*, Hindi Samiti, Suchna Vibhag.
2. Dube, Rajdev, (1988), *Smṛtikālīn Bhāratīya Samāj evam Saṁskṛti: Yājñavalkya Smṛti ke Viśeṣ Sandarbh meṁ*, Pratibha Prakashan.
3. Shukla, Meena, (2000), *Smṛti Granthon meṁ Varnit Samāj*, New Delhi: Eastern Book Linkers.
4. Gopal, Ram, (2019), *Manusmriti aur Adhunik Samaj*, Prabhat Prakashan Pvt. Ltd.
5. Arora, Jagdish, (2024), *Manusmriti*, Independent Publisher.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - II

DSE 2.A.1: Rāmāyana and Mahābhārata

Course Objectives:

1. Introducing the students with the theme, content and socio-political standing of Rāmāyana and Mahābhārata.
2. Providing them the original texts of both the historical scriptures for authentic information.
3. Familiarizing with the social norms, political thoughts and cultural traditions in the Rāmāyana and Mahābhārata.
4. Enabling them the understand the contemporary cultural aspects and their relevance today.
5. Comparing the socio-cultural aspects as depicted in Rāmāyana and Mahābhārata.

Learning outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Explain the aesthetic and poetic beauty and style of presentation of the texts of Rāmāyaṇ a and Mahābhārata.
2. Describe the social, economic, geographical, political, philosophical and educational aspects of Rāmāyaṇ a and Mahābhārata.
3. Elaborate upon the subject matter of Rāmāyana and Mahābhārata so as to understand their socio-cultural standing.
4. Explain the chief characteristics of both the epics which formulate their individuality.
5. Distinguish between the social as well as cultural standings explicated in Rāmāyana and Mahābhārata.
6. Write short notes upon the rights and duties of the king and subjects on the basis of the two epics.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 2.A.1	Rāmāyana and Mahābhārata	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Ethical and cultural values (duty, sacrifice, love).
- Religious and philosophical knowledge (dharma, karma, devotion).
- Relationships of human life (duties of a father, mother, husband, wife, son, brother and so).

Unit II **Credit 1**

- Society in Ramayana (Ayodhya Kanda)
- Culture in Ramayana (Ayodhya Kanda)

Unit III **Credit 1**

- Rights and duties of king and subjects.
- Ethical conflicts: Dharma vs. Adharma, Truth vs. Justice, and Triumph of good over evil.
- Wisdom of the Bhagavad Gita.

Unit IV **Credit 1**

- Society in Mahabharata (Shanti parva)
- Culture in Mahabharata (Shanti parva)

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Guruge, Ananda W. P., (1991). *The Society of the Ramayana*. New Delhi: Abhinav Publications.
2. हरिहर स्वामी, (2007), *वाल्मिकी रामायण*, गोरखपुर : गीता प्रेस।
3. महाभारत, (2024), *महाभारत*, गोरखपुर : गीता प्रेस।
4. Mahabharata, *Critical Edition*, Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute (BORI).
5. Mahabharata, *Text*, Gorakhpur: Gita Press.
6. Ramayana, *With Hindi Translation*, Gorakhpur: Gita Press.

Additional Readings:

1. Mahabharata, (1933), *Mahābhārata with Nīlakaṇṭha's Commentary*, Poona: Chitrashala Press.
2. Ramayana, (1935), *Rāmāyaṇa with Four Commentaries by Govindarāja and Others*, Bombay: Lakshmi Venkateswara Press.
3. Chinnaswami Sastrigal & Subrahmanyam Shastri, V. H., (1958), *Rāmāyaṇa*, Madras: N. Ramaratham.
4. Hopkins, E. W., (1969), *The Great Epic of India*, Calcutta: Punthi Pushtaka, *(Reprint edition)*

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 2.A.2: Shukranīti and Arthashāstra

Course Objectives:

1. Introducing the students with the theme, subject-matter and importance of Shukranīti and Arthashāstra.
2. Acquainting them with the uniqueness of both the texts in formulating Indian socio-political platform.
3. Enabling them the read the content of Shukranīti and understand its uniqueness.
4. Familiarizing with the set of policies, strategies and norms described in the Arthashāstra.
5. Comparing between the social, political and diplomatic stands mentioned in the Shukranīti and Arthashāstra.
6. Inspiring students to conduct researches on content and relevance of Shukranīti and Arthashāstra in the contemporary conditions.

Learning outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Establish need and importance of reading Shukranīti and Arthashāstra to know and understand the development of Indian social as well as political norms.
2. Tell the subject matter of Shukranīti and Arthashāstra with similarities and uniqueness of both the texts.
3. Introduce the policies and diplomatic stands of various sections of society including the kings.
4. Elaborate upon the rights and duties of king and subjects in various situations.
5. Give description of social structure and cultural norms as depicted in Shukranīti and Arthashāstra.
6. Appreciate unique aspects of administrative system and taxation policy depicted in the Arthashastra.
7. Appreciate many aspects of administrative system and taxation policy depicted in the Arthashastra.
8. Compare ancient Indian social, cultural, administrative with the present system

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 2.A.2	Shukranīti and Arthashāstra	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Shukranīti - I **Credit 1**

- Qualities and duties of the King (general and emergency situations)
- Prime Minister and Ministers (selection, qualities, and duties)

Unit II Shukraniti - II **Credit 1**

- Military organization and operations (training, warfare, and treaties)
- Diplomacy (intelligence system and rules of treaties)

Unit III Kautilya's Arthashastra - I **Credit 1**

- *Vinayādhikāra* - Chapter 1
- *Adhyakṣa-pracāra* - Chapter 2

Unit IV Kautilya's Arthashastra - II **Credit 1**

- *Dharmasthīya* - Chapter 3
- *Kaṇṭakaśodhana* - Chapter 4

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. मिश्र, ब्रह्मा शंकर, (1989), *शुक्रनीति - विद्योदिनी हिन्दी टीका सहित*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज़।
2. उपाध्याय, अरुण कुमार, (1992), *शुक्रनीति*, वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत संस्थान।
3. गैरोला, वाचस्पति, (2001), *कौटिल्य अर्थशास्त्र – हिन्दी व्याख्या सहित*, वाराणसी : चौखम्भा विद्या भवन।
4. वाचस्पति, इन्द्र, (2003), *कौटिल्य अर्थशास्त्र*, नई दिल्ली : राजपाल एंड संस।
5. शास्त्री, टी. गणपति (सम्पा.), (2009). *कौटिल्य अर्थशास्त्र - संस्कृत भाष्य सहित*, त्रिवेन्द्रम।

Additional Readings:

1. Chaudhary, R. K. (1971), *Kauṭilya's Political Ideas and Institutions*, Varanasi: Chaukhamba S, Series.
2. Mehta, U., & Thakkar, U, (1980), *Kauṭilya and His Arthaśāstra*, Delhi: S. Chand Publication.
3. Pushpendra Kumar (1981), *Kauṭilya's Arthaśāstra: An Appraisal*, Delhi: Nag Publication.
4. Pandey, Raj Bali (2006), *Hindu Samskaras (English and Hindi Versions)*, Delhi: Chaukhambha.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 2.A.3: Pāraskaragṛhyasūtra and Sanskārvidhi

Course Objectives:

1. Exposing the students to the knowledge of ancient Indian science of rites and rituals.
2. Introducing them with the gṛhyasūtra literature particularly the Pāraskaragṛhyasūtra.
3. Acquainting them with the need and importance of rites and rituals in fulfilment of human life.
4. Enabling the learners to acknowledge utility of Panch mahāyajyas for maintaining balance in human life and ecology.
5. Familiarizing with the norms and procedures of academic discourses with special reference to Vedādhyayana.
6. Appraising the ceremonies of Shrāddha karma and Antyeshti samskāra as means to express gratitude towards deceased ancestors.
7. Enumerating samskāras and getting acquainted with their authentic procedures in accordance with the Sanskārvidhi of Maḥṛshi Dayānanda.

Learning outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Describe the need and importance of performing rites and rituals as per Indian tradition.
2. Enumerate sanskāras as described in the Paraskaragrhyasutra and Sanskārvidhi.
3. Tell the subject matter of grhyasutras in general and particularly of the Paraskaragrhyasutra.
4. Give description of the rites and rituals described in the Paraskaragrhyasutra and the Sanskārvidhi.
5. Establish unanimity among the samskāras described in the Paraskaragrhyasutra and the Sanskārvidhi.
6. Establish relevance of rites and rituals pertaining to samskāras in the modern period.
7. Write short notes upon the important samskāras and the science therein with relevant logics.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 2.A.3	Pāraskaragṛhyasūtra and Sanskārvidhi	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Pāraskaragṛhyasūtra - I **Credit 1**

- Kanda - 1

Unit II Pāraskaragṛhyasūtra – II **Credit 1**

- Kanda - 2

Unit III Sanskārvidhi of Mahṛshi Dayānanda - I **Credit 1**

- Need and importance of Sanskars.
- Enumeration of Sanskars.
- Garbhadhan Sanskar.
- Jatkarm Sanskar**.**

Unit IV Sanskārvidhi of Mahṛshi Dayānanda - II **Credit 1**

- Vedarambh Sanskar.
- Samavartan Sanskar.
- Vivah Sanskar.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. राजेश, डॉ. सत्यव्रत (2008), *पारस्करगृह्यसूत्र*, हिण्डौन सिटी, राजस्थान : श्री घूमड़मल प्रह्लादकुमार आर्य चैरिटेबल ट्रस्ट।
2. दयानन्द, महर्षि (2021), *संस्कार विधि*, दिल्ली : आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट।
3. मिश्र, जगदीशचावरी *पारस्कर-गृह्यसूत्र, 'गदाधर' भाष्यद्वयोपेतम् हिन्दीव्यख्योपेतम्*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
4. पांडे, ओमप्रकाश *पारस्कर-गृह्यसूत्र*, वाराणसी : चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन।

Additional Readings:

1. विद्यासागर, मदनमोहन (1966), *संस्कार महत्त्व*, नई दिल्ली : क्रान्तिदूत प्रकाशन।
2. कृष्णलाल (2006), *गृह्यसूत्र और उनका विनियोग*, दिल्ली : नेशनल पब्लिशिंग हाउस।
3. Apte, Vinayak Mahadev (2008), *Social Life in the Gṛhya Sūtras*, Popular Book Depot.

DSE COURSES:

PURANETIHASA

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - I

DSE 1.A.1: Rājataraṅgiṇī

Course Objectives:

1. To present the valuable cultural heritage of Kaśmīra as described in Rājataraṅgiṇī.
2. To introduce students to the study of Itihāsa of India particularly Kaśmīra in light of Rājataraṅgiṇī.
3. To provide a foundational understanding of Itihāsalekhana and its tradition.
4. To enable students to explore different texts of Itihāsa in Indian tradition.
5. To enable students to appreciate the significance of Kaśmīra through Rājataraṅgiṇī.
6. To help students to explore knowledge tradition and prosperity of Kaśmīra.

Learning outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Be informed about the glorious past of Kaśmīra.
2. Know the importance of Rājataraṅgiṇī-s in the history of India.
3. Have a thorough understanding of sociao-political-cultural and social scenario of Kaśmīra.
4. Gain the knowledge of Geographical, social and Cultural aspects of Indian society.
5. Know the history of Kaśmīra and its scholarly contribution towards Indian Knowledge system.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.1	Rājataraṅgiṇī	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Origin and development of Bhāratīya Itihāsa Dṛṣṭi. **Credit 1**

- Bhāratīya Itihāsa Paramparā.
- Modern critics of Bhāratīya Itihāsa Paramparā.
- Technical terms of Itihāsa: translation and interpretation.

Unit II Knowledge tradition of Kaśmīra. **Credit 1**

- Role and contribution of Kaśmīra in Indian Knowledge system.
- History of Kaśmīra: Textual evidences.
- Culture and Society in Kaśmīra.

Unit III Rājataraṅgiṇī of Kalhaṅa. **Credit 1**

- Sources of Historiography.
- Chronology of kings and events.
- Dynamics of value systems and social norms.

Unit IV Rājataraṅgiṇī of Jonarāja. **Credit 1**

- Sources of Historiography.
- Chronology of kings and events.
- Dynamics of value systems and social norms.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Peterson, Peter, (1896), *Rājataraṅgiṇīs of Jonarāja and Śrīvara*, Bombay: Government Central Book Depot.
2. Durgaprasad, (1896), *Rājataraṅgiṇī of Kalhaṇa*, Bombay: Government Central Book Depot.
3. Kanjilal, Ramlal, (1924), *Nīlamatapurāṇam*, Lahore: Motilal Banarsidass.
4. Pandit, Ranjit Sitaram, (1935), *Rājataraṅgiṇī: The Saga of the Kings of Kaśmīra*, New Delhi: Sahitya Akademi.
5. Vishva Bandhu, (1965), *Rājataraṅgiṇī of Kalhaṇa*, Hoshiarpur: Vishveshvaranand Vedic Research Institute.
6. Pandey, Ramteja Śāstrī, (1985), *Rājataraṅgiṇī of Kalhaṇa*, Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Pratishthan.
7. Singh, Raghunath, *Rājataraṅgiṇī of Kalhaṇa*, Varanasi: Hindi Pracharak Sansthan.

Additional Readings:

1. Vyasa, Bholashankar (Ed.), (2000), *Saṃskṛta Vāṅmaya kā Bṛhad Itihāsa*, Lucknow: Uttar Pradesh Sanskrit Sansthan.
2. Panda, Gangadhar, *Saṃskṛta Vāṅmaya kā Bṛhad Itihāsa*, Lucknow: Uttar Pradesh Sanskrit Sansthan.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 1.A.2: Itihāsa-Purāṇa Paramparā

Course Objectives:

1. To present the valuable cultural heritage of India as preserved in Itihāsa and Purāṇic literature.
2. To introduce students to the study of Itihāsa-Purāṇa, focusing on Śāstric terminology and meaning.
3. To provide a foundational understanding of Itihāsa-Purāṇa and its tradition.
4. To enable students to explore the texts of Itihāsa-Purāṇa in the light of Indian view.
5. To enable students to appreciate the significance of Itihāsa-Purāṇa in Indian Knowledge Tradition.
6. To help students to comprehend the actual meaning of Itihāsa-Purāṇa in the Indian tradition.

Learning outcomes:

After the completion of this course, the students will:

1. Be informed of the basic structure, contents and importance of major texts of Itihāsa-Purāṇa.
2. Know the importance of Itihāsa-Purāṇa tradition for Indian culture and society.
3. Have a thorough understanding of Itihāsa-Purāṇa in the light of related terminologies.
4. Gain the knowledge of Geographical and Cultural aspects of the Itihāsa-Purāṇa.
5. Know the Purāṇetihāsa as a source of various dharma, Ācāra, arts, literature, philosophy, culture, sciences etc.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.2	Itihāsa-Purāṇa Paramparā	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Bhāratīya Itihāsa Dṛṣṭi. **Credit 1**

- Concept of Itihāsa and Purāṇa.
- Itihāsa-Purāṇa: textual sources.
- Fundamentals of Itihāsa and Purāṇa.
- Problems in translating the nomenclature: Itihāsa-Purāṇa.

Unit II Major texts: Itihāsa-Kāvya. **Credit 1**

- Rāmāyaṇa: Editions, Time, subject matter, Ākhyānopākhyāna, historical, literary and cultural importance.
- Mahābhārata, Editions, time, content, Ākhyānopākhyāna, historical, literary and cultural importance.

Unit III Major texts of Itihāsa and Purāṇa - 2. Credit 1

- Purāṇa: Definition, Classification of Purāṇas, Time, Subject Matter, Ākhyānopākhyāna, Historical, Literary and Cultural Importance.
- General introduction of some texts of Itihāsa:
  - Tripiṭaka
  - Dīpavaṁśa
  - Mahāvaṁśa
  - Aśokāvadāna
  - Mahāvastu
  - Buddhacaritraṁ
  - Harṣacaritaṁ
  - Ācārāṅga
  - Padmacarita
  - Gauḍavaho
  - Rājataraṅgiṇī-s of Kalhaṇa and Jonarāja
  - Vikramāṅkadevacarita.

Unit IV Contribution of Itihāsa-Purāṇa in Indian Knowledge System. Credit 1

- Importance of Itihāsa-Purāṇa in Indian Knowledge System.
- Itihāsa-Purāṇa: continuity of tradition.
- Itihāsa-Purāṇa and Vyāsa-Paramparā.
- Itihāsa-Purāṇa: a source of knowledge in society.
- Itihāsa-Purāṇa and Modern historical discourse.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. *Vālmīki Rāmāyaṇa*, (2016), With Hindi translation, Gorakhpur: Gita Press.
2. *Rāmāyaṇa*, (1935), With four commentaries by Govindarāja et al, Bombay: Lakshmi Venkateswara Press.
3. *Rāmāyaṇa*, (1958), Edited by Chinnaswami Sastrigal and V. H. Subrahmanyam Shastri, Madras: N. Ramaratham.
4. *Mahābhārata*, (1927–1966), Critical edition, Poona: Bhandarkar Oriental Research Institute.
5. *Mahābhārata*, (2019), Gorakhpur: Gita Press.
6. *Mahābhārata*, (1929–1933), With the commentary of Nīlakaṇṭha, Poona: Chitrashala Press.
7. Sharma, Shriram, (1968), *Garuḍa Purāṇa*, Vols. 1–2, Bareilly, Uttar Pradesh: Sanskriti Sansthan.

Additional Readings:

1. Chaturvedi, Giridhar Sharma, (1970), Purāṇa-pariśīlana, Patna: Bihar Rashtra Bhasha Parishad.
2. Upadhyaya, Baladeva, (2009), Purāṇa-vimarśa, Varanasi: Chaukhamba Vidyabhavan.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 1.A.3: Purāṇetihāsa: Ārṣakāvya Rāmāyaṇa

Course Objectives:

1. To present the valuable cultural heritage of India as preserved in Itihāsa and Purāṇic literature.
2. To introduce students to the study of Purāṇetihāsa, focusing on Śāstric terminology and meaning.
3. To provide a foundational understanding of Purāṇetihāsa and its tradition.
4. To enable students to explore the Ārṣakāvya Rāmāyaṇa.
5. To enable students to appreciate the significance of the Rāmāyaṇa in Indian Knowledge Tradition.
6. To help students to analyse and understand the relevance of the Rāmāyaṇa in the Indian tradition and its continuity.

Learning outcomes:

After the completion of this course, the students will:

1. Be informed of the basic structure, contents and importance of the Rāmāyaṇa.
2. Know the importance of the Rāmāyaṇa tradition for Indian culture and society.
3. Have a thorough understanding of the Rāmāyaṇa in the light of various editions, continuity of Rāmakathā in Loka and Śāstra.
4. Gain the knowledge of Geographical and Cultural aspects of the Rāmāyaṇa.
5. Know the Rāmāyaṇa as a source of various dharma, Ācāra, arts, literature, philosophy, culture, sciences etc.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.1	Purāṇetihāsa: Ārṣakāvya Rāmāyaṇa	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Bhāratīya Itihāsa Dṛṣṭi: Ārṣakāvya Rāmāyaṇa. **Credit 1**

- Concept of Itihāsa and Purāṇa.
- Fundamentals of Itihāsa and Purāṇa
- Ārṣakāvya Rāmāyaṇa as a major textual source
- Purāṇetihāsa: Problems in translation and comprehension.

Unit II Ārṣakāvya Rāmāyaṇa: Itihāsa-Kāvya. **Credit 1**

- Rāmāyaṇa: Śruti Paramparā
- Rāmāyaṇa: Ādikāvya
- Editions (Vācanā) of Rāmāyaṇa and critical edition
- Time, subject matter, Ākhyānopākhyāna
- Historical insights.

Unit III Rāmāyaṇa: Evidences of Historical Transitions. Credit 1

- Lokasmṛti.
- Textual evidences other than Rāmāyaṇa.
- Geographical Indications.
- Scientific dating.
- Archaeological and Geological Evidences.
- Linguistic and cultural continuity.

Unit IV Contribution of Rāmāyaṇa in Indian Knowledge System. Credit 1

- Importance of Rāmāyaṇa as in Indian Historiography.
- Contribution of Rāmāyaṇa in Indian Knowledge System.
- Upajīvya of Rāmāyaṇa in loka and Śāstra: continuity of tradition.
- Rāmāyaṇa and Vyāsa-Paramparā.
- Rāmāyaṇa: as source of knowledge in Bṛhattara Bhārata.
- Rāmāyaṇa and Modern historical discourse.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. (1935), *Rāmāyaṇa with Four Commentaries by Govindarāja and Others*, Bombay: Lakshmi Venkateswara Press.
2. (1958), *Rāmāyaṇa*, Edited by Chinnaswami Sastrigal and Subrahmanyam Shastri, Madras: N. Ramaratham.
3. Bhatt, Govind Hari (Ed.), (2001), *The Vālmīki Rāmāyaṇa: Critical Edition* (Five Volumes), Vadodara: Oriental Institute.
4. (2015), *Śrīmad Vālmīkīya Rāmāyaṇa* (Hindi Translation, First and Second Volumes), Gorakhpur: Gita Press.
5. (2020), *Śrīmad Vālmīki-Rāmāyaṇa* (With English Translation), Gorakhpur: Gita Press.

Additional Readings:

1. पाण्डेय, रामचन्द्र (अनुवादक), (1966), *संस्कृत साहित्य का इतिहास* (एम. विंटरनित्स), दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
2. उपाध्याय, बलदेव, (1968), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, वाराणसी : शारदा मन्दिर।
3. महाराज, करपात्री जी, (1978), *श्रीरामायण-महाभारत कालमीमांसा*, वाराणसी।
4. गैरोला, वाचस्पति, (1997), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
5. उपाध्याय, बलदेव, (2000), *संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास* (तृतीय खण्ड–आर्ष काव्य), लखनऊ : उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान।
6. व्यास, भोलाशंकर (सम्पादक), (2000), *संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास* (आर्षखण्ड), लखनऊ : उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान।
7. पोद्दार, वासुदेव, (2006), *रामायण–महाभारत : काल, इतिहास, सिद्धान्त*, कोलकाता।
8. त्रिपाठी, राधावल्लभ, (2018), *संस्कृत साहित्य का समग्र इतिहास*, दिल्ली : न्यू भारतीय बुक कॉर्पोरेशन।

9. द्विवेदी, कपिलदेव, (2020), *संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास*, इलाहाबाद : रामनारायणलाल विजयकुमार।
10. शर्मा, उमाशंकर ऋषि, (2021), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्बा भारती अकादमी।
11. Pusalker, Anant Dattatraya, (1963), *Studies in the Epic and Purāṇas*, Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan.
12. Hopkins, Edward Washburn, (1969), *The Great Epic of India*, Calcutta: Punthi Pushtaka.
13. Iyenger, Kodaganallur Ramaswami Srinivasa (Ed.), (2025), *Asian Variations in Rāmāyaṇa*, Delhi: Sahitya Akademi.
14. Raghavan, Venkatarama, *The Rāmāyaṇa in Classical Sanskrit and Prākṛt Mahākāvya Literature*, Chennai: V. Raghavan Institute of Performing Arts.
15. Vartak, Prakash Vinayak, (1999), *The Scientific Dating of the Rāmāyaṇa and the Vedas*, Pune: Veda Vigyāna Mandal.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - II

DSE 2.A.1: Purāṇetihāsa: Ārṣakāvya Mahābhārata

Course Objectives:

1. To present the valuable cultural heritage of India preserved as Itihāsa in the Mahābhārata.
2. To understand the Indic concept of '*itihāsa*' and why this epic along with Ramāyaṇa is traditionally understood as i*tihāsa*.
3. To provide a foundational understanding of the Mahābhārata and its tradition.
4. To help students to understand the dimensions of historiography and the role of Mahābhārata.

Learning outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Be informed of the basic structure, contents and importance of the Mahābhārata.
2. Know the importance of the Mahābhārata for Indian culture, history and society.
3. Have a thorough understanding of the Mahābhārata in the light of textual, archaeological, geographical and other evidences.
4. Gain the knowledge of Geographical and Cultural aspects of the Bharat.
5. Know the Mahābhārata as a source of various dharma, ācāra, arts, literature, philosophy, culture, sciences etc.
6. And moreover, they will be able to understand the concept of itihāsa and puraṇa.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 2.A.1	Purāṇetihāsa: Ārṣakāvya Mahābhārata	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Bhāratīya Itihāsa Dṛṣṭi: Ārṣakāvya Mahābhārata age. **Credit 1**

- Concept of Itihāsa and Purāṇa.
- Mahābhārata: a grand narrative of the Dvāpara.
- Ārṣakāvya Mahābhārata as a major textual source of Indian history.
- Purāṇetihāsa: Problems in translation and comprehension.

Unit II Ārṣakāvya Mahābhārata: Itihāsa-Kāvya. **Credit 1**

- Mahābhārata and the Śruti Paramparā.
- Mahābhārata: An encyclopaedia of Culture and Civilisation.
- Editions (Vācanā) of the Mahābhārata and critical edition.
- Time, subject matter, Ākhyānopākhyāna.
- Historical insights: description of communities and the lineages of kings.

Unit III Mahābhārata: Evidences of Historical Transitions. **Credit 1**

- Historicity of the Mahābhārata: Lokasmṛti, Literature, Arts
- People, communities and society in the Mahābhārata.
- Textual evidences other than the Mahābhārata
- Geographical space and cultural cultural expressions
- Scientific dating
- Archaeological and Geological Evidences
- Linguistic and cultural continuity

Unit IV Contribution of Mahābhārata in Indian Knowledge System. Credit 1

- Importance of the Mahābhārata as in Indian Historiography.
- Contribution of the Mahābhārata in Indian Knowledge System.
- The Mahābhārata in loka and Śāstra: continuity of tradition.
- The Mahābhārata and Vyāsa-Paramparā.
- The Mahābhārata: as source of knowledge in society.
- The Mahābhārata and Modern historical discourse.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. *Mahabharata with Neelakantha's Commentary* (1929–1933), Poona: Chirtasala Press.
2. *The Critical Edition of The Mahābhārata* (2001), Edited by Vishnu S. Sukthankar, Pune: Bhandarkar Oriental Research Institute.
   (19 volumes in 22 parts, 1998th edition, reprint 2001)
3. *Some Exemplary Characters of the Mahābhārata* (2008), Gorakhpur: Gita Press.
4. *श्री महर्षि वेदव्यासप्रणीत महाभारत* (2020), छः खण्डों में, हिन्दी अनुवाद सहित, गोरखपुर : गीताप्रेस।

Additional Resources:

1. Hopkins, E. W., (1969), *The Great Epic of India*, Calcutta: Punthi Pushtaka.
2. Pusalker, A. D., (1963), *Studies in the Epic and Puranas*, Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan.
3. करपात्री जी (1978), *श्रीरामायण-महाभारत कालमीमांसा*, वाराणसी।
4. पाण्डेय, रामचन्द्र (अनु.) (1966), *संस्कृत साहित्य का इतिहास* - एम, विण्टरनित्स, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
5. Sukthankar, V. S., (2003), *On the Meaning of the Mahābhārata*, Delhi: Motilal Banarsidass.
6. व्यास, भोलाशंकर (संपा.) (2000), *संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास* (आर्षखण्ड), लखनऊ : उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान।
7. पोद्दार, वासुदेव (2006), *रामायण-महाभारत : काल, इतिहास, सिद्धान्त*, कोलकाता।

8. Pandey, Govind Chandra (ed.) (2014), *Itihāsa: Svarūpa evam Suddhānta*, Jaipur: Rajasthan Hindi Granth Akademi.
9. Lal, B. B., (2013), *Historicity of the Mahābhārata: Evidence of Literature, Art and Archeology*, Delhi: Aryan Books International.
10. लाल, बी. बी. (2019), *महाभारत की ऐतिहासिकता: साहित्य, कला तथा पुरातत्त्व के साक्ष्य*, अनु, नरेन्द्र कुमार सिन्हा, दिल्ली : Aryan Book International.
11. Lal, B. B., (2021), *Indraprastha: The Earliest Delhi Going Back to the Mahābhārata Times*, Delhi: Aryan Book International.
12. ऋषि, उमाशंकर शर्मा (2021), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्बा भारती अकादमी।
13. Vartak, P. V., *The Scientific Dating of the Mahābhārata War*, Pune: Vartak Prakashan.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 2.A.2: Studies in Viṣṇupurāṇa

Course Objectives:

1. To present the valuable socio-cultural-geographical heritage of India as preserved in Purāṇic tradition.
2. To the study of Viṣṇupurāṇa as a historical and cultural text.
3. To enable students to explore the texts of Viṣṇupurāṇa in the light its geographical, anthropological, archaeological evidences.
4. To enable students to appreciate the significance of Viṣṇupurāṇa in Indian Knowledge Tradition.
5. To help students to understand sacred geography in Viṣṇupurāṇa.

Learning outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Be informed of the basic structure, contents and importance of major Purāṇas.
2. Know the importance of Paurāṇic tradition for Indian culture and society.
3. Have a thorough understanding of Viṣṇupurāṇa in the light of its socio-political and cultural-historical relevance.
4. Gain the knowledge of Geographical and Cultural aspects of the Viṣṇupurāṇa.
5. Know the Viṣṇupurāṇa as a source of dharma, ethics, arts, literature, philosophy, culture, sciences etc.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 2.A.2	Studies in Viṣṇupurāṇa	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Bhāratīya Itihāsa Dṛṣṭi: Purāṇa Literature. **Credit 1**

- Concept of Itihāsa and Purāṇa.
- Definition Purāṇa.
- Classification of Purāṇas.
- Time, subject matter, historical, literary and cultural importance of Purāṇas.
- Oral and textual representations of Purāṇas.

Unit II Viṣṇupurāṇa: A Brief Introduction. **Credit 1**

- Racanākāla (Time) of Viṣṇupurāṇa.
- Viṣayavastu (subject matter) of Viṣṇupurāṇa.
- Historical, literary, philosophical, cultural, dhārmika and social importance.
- Ākhyānopākhyāna and its significance.

Unit III Historicity of Viṣṇupurāṇa. **Credit 1**

- Sṛṣṭi Varṇana (Creation) (Prathama Aṁśa)
- Geographical and astrological descriptions (Dvitīya Aṁśa)

- Branches of Veda,Varṅāśrama Dharma and Saṁskāra ((Tṛtīya Aṁśa)
- Vaṁśānucarita: Manuvaṁśa, Ikṣvākuvaṁsa, Nimivaṁsa, Somavaṁsa, Kāśyapavaṁsa, Yaduvaṁsa, Druhtuvaṁsa, Anuvaṁsa, Puruvaṁsa, Kuruvaṁsa, Magadhvaṁsa, Future dynasties of Kaliyuga, Kalidharma (Caturtha Aṁśa)
- Social and historical context of Kṛṣṇalīlā, Rājyārohaṇa of Parīkṣita, Kālagaṇanā, Pralaya (Pañcam-Ṣaṣṭa Aṁśa)

Unit IV Contribution and relavance of Viṣṇupurāṇa in Indian Knowledge System.

Credit 1

- Importance of Viṣṇupurāṇa in Indian Knowledge System.
- Continuity of tradition in Viṣṇupurāṇa.
- Viṣṇupurāṇa and Vyāsa-Paramparā.
- Itihāsa-Purāṇa and Modern historical discourse.
- Relevance of Viṣṇupurāṇa with special reference to Kalivaṛṇana and Pralaya.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Wilson, H, H, (1980), *The Viṣṇu Purāṇa: A system of Hindu Mythology and Tradition*, Text in Devanagari, English translation and appendices, Delhi: Nag Publishers.
2. Dutt, Mammatha Nath (Ed,), (1896), *Prose English Translation of Vishupuranam based on H, H, Wilson's Translation*, Calcutta: Elysum Press.
3. श्रीविष्णुपुराण, (1990), *श्रीविष्णुपुराण*, सचित्र, हिन्दी अनुवाद सहित, अनु, श्रीमुनिलाल गुप्त, गोरखपुर : गीताप्रेस।
4. Upreti, Thaneshachandra (Ed,), (2005), *Viṣṇumahāpurāṇaṁ of Maharṣi Vedavyāsa*, Vol-1, Delhi: Parimal Publications.
5. Upreti, Thaneshachandra (Ed,), (2011), *Viṣṇumahāpurāṇaṁ of Maharṣi Vedavyāsa*, Vol-2, Delhi: Parimal Publications.

Additional Readings:

1. Aiyar, N. K., (1916), *The Puranas in the Light of Modern Sciences*, Adyar: Theosophical Publishing House.
2. Hazra, R. C., (1962), *The Puranas: The Upapuranas in the Cultural Heritage of India*, Vol. II, Calcutta: Ramakrishna Mission Institute.
3. Pusalker, A. D., (1963), *Studies in the Epic and Puranas*, Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan.
4. पाठक, सर्वानन्द, (1967), *विष्णुपुराण का भारत*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।

5. चतुर्वेदी, गिरिधरशर्मा, (1970), *पुराणपरिशीलन*, बिहार : बिहार राष्ट्रभाषा परिषद्।
6. चतुर्वेदी, चक्रवर्ती रामाधीन, (1986), *विष्णुपुराण-तत्त्वदर्शन*, वाराणसी : किशोर विद्या निकेतन।
7. Rochero, Ludo, (1986), *The Puranas (A History of Indian Literature)*, Vol. IV, Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
8. व्यास, भोलाशंकर, (संपा.), (2000), *संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास (आर्षखण्ड)*, लखनऊ : उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान।
9. उपाध्याय, बलदेव, (2009), *पुराण-विमर्श*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
10. पण्डा, गंगाधर, *संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास, पुराण खण्ड*, लखनऊ : उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान।

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 2.A.3: Studies in Śivapurāṇa

Course Objectives:

1. To present the valuable socio-cultural-geographical heritage of India as preserved in Purāṇic literature.
2. To introduce students to the study of Śivapurāṇa as a historical text.
3. To provide a foundational understanding of Śivapurāṇa and the Paurāṇic tradition.
4. To enable students to explore the texts of Śivapurāṇa in the light its geographical, anthropological, archaeological evidences.
5. To enable students to appreciate the significance of Śivapurāṇa in Indian Knowledge Tradition.
6. To help students to comprehend the actual wisdom and contribution of Śivapurāṇa in the Indian tradition

Learning outcomes:

After completion of this course, the students will:

1. Be informed of the basic structure, contents and importance of major Purāṇas.
2. Know the importance of Paurāṇic tradition for Indian culture and society.
3. Have a thorough understanding of Śivapurāṇa in the light of its socio-political-cultural-historical relevance.
4. Gain the knowledge of Geographical and Cultural aspects of the Dvādaśa-Jyotirliṅga.
5. Know the Śivapurāṇa as a source of dharma, ethics, arts, literature, philosophy, culture, sciences etc.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 2.A.3	Studies in Śivapurāṇa	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Bhāratīya Itihāsa Dṛṣṭi: Purāṇa Literature. **Credit 1**

- Concept of Itihāsa and Purāṇa.
- Definition Purāṇa.
- Classification of Purāṇas.
- Importance of Śaivapurāṇa-s in Indian cultural heritage.
- Time, subject matter, historical, literary and cultural importance of Purāṇas.
- Oral and textual representations of Purāṇas.

Unit II Historicity of Śivapurāṇa-1 **Credit 1**

- Śivapurāṇa A brief Introduction.
- Racanākāla (Time), Viṣayavastu (subject matter)
- Historical, literary, philosophical, cultural, dhārmika and social importance.
- Ākhyānopākhyāna and its significance.

- Bhakti, Jñāna, Sadācāra, Śaucācāra, Upāsanā, Lokavyavahāra (social behaviour), Mānavajīvana, Vrata, Utsava in Śivapurāṇa.
- Vaṁśānucarita.
- Sṛṣṭi Varṇana (Creation).
- Description of various Tīrtha-s, Rivers, Ocean, Mountains and Seasons.
- Oṣadhi and vṛkṣa-vanaspati.

Unit III Historicity of Śivapurāṇa. Credit 1

- Social and historical context of Liṅgopāsanā
- Pūjanavidhi and Prakriyā (methods and procedures of worship)
- Establishment of Śivaliṅga-s. in Kāśī.
- Historical, geographical and cultural significance of Dvādaśa Jyotirliṅga and Upaliṅga
- Description of Bhāratavarṣa and various islands.
- Concept of time: Caturdaśa Manvanatara
- Śivapurāṇa: an important text of Śaiva-Siddhānta and Upāsanā-paddhati

Unit IV Contribution and relavance of Śivapurāṇa in Indian Knowledge System. Credit 1

- Importance of Śivapurāṇa in Indian Knowledge System.
- Continuity of tradition in Śivapurāṇa.
- Śivapurāṇa and Vyāsa-Paramparā.
- Śivapurāṇa: Modern historical-philosophical-social-cultural discourse.
- Relevance of Śivapurāṇa with special reference to Dvādaśa Jyotirliṅga.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. महर्षि वेदव्यास प्रणीत *श्रीशिवमहापुराण* (प्रथम खण्ड–पूर्वार्ध), मूल संस्कृत श्लोक–हिन्दी व्याख्या सहित, (संवत् 2076), गोरखपुर : गीताप्रेस।
2. महर्षि वेदव्यास प्रणीत *श्रीशिवमहापुराण* (द्वितीय खण्ड–उत्तरार्ध), मूल संस्कृत श्लोक–हिन्दी व्याख्या सहित, (संवत् 2076), गोरखपुर : गीताप्रेस।
3. *शिवपुराण* (प्रथम खण्ड), सम्पादक श्रीराम शर्मा आचार्य, (1976), बरेली, उत्तर प्रदेश : संस्कृति संस्थान।
4. *शिवपुराण* (द्वितीय खण्ड), सम्पादक श्रीराम शर्मा आचार्य, (1976), बरेली, उत्तर प्रदेश : संस्कृति संस्थान।
5. महर्षि वेदव्यासकृत *श्रीशिवपुराणभाषा* (11 खण्ड), पुरोहित, विनोदकुमार शास्त्री, (1989), मथुरा : काशी पुस्तकालय।
6. *श्रीशिवपुराण*, सम्पादक रामचन्द्र वर्मा, (1979), दिल्ली : अनुपम पॉकेट बुक्स।
7. *सम्पूर्ण श्री शिव महापुराण* (11 खण्ड), सम्पादक केवल कृष्ण शास्त्री, जालन्धर : प्रदीप पब्लिशर्स।
8. *संक्षिप्त शिवपुराण*, सम्पादक हनुमान प्रसाद पोद्दार, (संवत् 2051), गोरखपुर : गीताप्रेस।
9. *शिव महापुराण कथासार*, गोरखपुर : गीताप्रेस।

10. *कल्याण शिवमहापुराणाङ्क*, गोरखपुर : गीताप्रेस।

11. *Prose English Translation of Viṣṇupurāṇam* (based on H. H. Wilson's Translation), Editor Mammatha Nath Dutt, (1896), Calcutta: Elysium Press.

12. *Viṣṇumahāpurāṇam* of Maharṣi Vedavyāsa (Vol. II), Editor Thaneshachandra Upreti, (2011), Delhi: Parimal Publications.

13. Wilson, Horace Hayman, (1980), *The Viṣṇu Purāṇa: A System of Hindu Mythology and Tradition*, Delhi: Nag Publishers.

Additional Readings:

1. चतुर्वेदी, गिरिधरशर्मा, *पुराणपरिशीलन,* (1970), पटना : बिहार राष्ट्रभाषा परिषद्।
2. त्रिपाठी, रमाशंकर, *शिवमहापुराण की दार्शनिक तथा धार्मिक समालोचना,* (विक्रमाब्द 2032), वाराणसी : हरिशंकर त्रिपाठी।
3. चतुर्वेदी, गिरिधरशर्मा, *पुराणविद्या*, (संवत् 2051), जयपुर : राजस्थान संस्कृत अकादमी।
4. पाठक, सर्वानन्द, *विष्णुपुराण का भारत,* (1967), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।
5. व्यास, भोलाशंकर (संपा.), *संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास (आर्ष-खण्ड),* (2000), लखनऊ : उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान।
6. उपाध्याय, बलदेव, *पुराण-विमर्श,* (2009), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
7. पण्डा, गंगाधर, *संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास (पुराण-खण्ड),* लखनऊ : उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान।
8. Aiyar, Narayanaswami Krishna, *The Purāṇas in the Light of Modern Sciences,* (1916), Adyar: Adyar Library.
9. Hazra, Ramchandra Chintamani, *The Purāṇas: The Upapurāṇas in the Cultural Heritage of India (Vol. II),* (1962), Calcutta: Ramakrishna Mission Institute of Culture.
10. Pusalker, Achyut Dattatraya, *Studies in the Epic and Purāṇas,* (1963), Bombay: Bharatiya Vidya Bhavan.
11. Loha, Bhaskaranan, *Paurāṇika Sāhitya aur Saṃskṛti,* (1964), Lucknow: Rama Prakashan.
12. Mani, Vettam, *Puranic Encyclopaedia: A Comprehensive Dictionary with Special Reference to the Epic and Puranic Literature,* (1975), Delhi: Motilal Banarsidass.
13. Rocher, Ludo, *The Purāṇas (A History of Indian Literature, Vol. IV),* (1986), Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

14. Parameshwaranand, Swami, *Encyclopaedic Dictionary of Purāṇās (Vols. I–V, A–C),* (2001), New Delhi: Sarup & Sons.
15. Parameshwaranand, Swami, *Encyclopaedia of Śaivism (Vol. I),* (2004), New Delhi: Sarup & Sons.

DSE COURSES:

JYOTISHAM

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - I

DSE 1.A.1: Survey of Indian Astronomy

Course Objectives:

1. To introduce students to the history and development of Indian astronomy and astrology (Jyotiṣa).
2. To provide an overview of the major branches of Indian astrology and astronomy.
3. To familiarize students with the fundamental concepts and applications of Jyotiṣa.
4. To introduce the contributions of ancient Indian Ācāryas to the development of Jyotiṣa-śāstra.
5. To highlight the cultural, scientific, and societal significance of Indian astronomy and astrology.

Learning Outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Understand the historical development of various branches of Indian astronomy and astrology.
2. Explain the relevance and importance of Jyotiṣa in day-to-day life.
3. Appreciate the contribution of Indian astronomy and astrology to modern scientific thought.
4. Identify the individual contributions of major Ācāryas in the tradition of Jyotiṣa-śāstra.
5. Apply the knowledge of Indian astronomy and astrology for the benefit of society, nation, and humanity.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
DSE 1.A.1	Survey of Indian Astronomy	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Definition of *Jyotiṣaśāstra.*
- Origin and gradual development of *Jyotiṣaśāstra.*
- The fivefold structure of *Jyotiṣa.*
- Importance of *Jyotiṣaśāstra.*
- Utility of *Jyotiṣaśāstra* and classification of time.

Unit II **Credit 1**

- Pañcāṃga.
- Praśnaśāstra.
- Ramalaśāstra.
- Śakunaśāstra.
- Vāstuśāstra.
- Ssāmudrikaśāstra.

- Muhūrttavicāra.

Unit III **Credit 1**

- Texts of ancient *Ācāryas* and their introduction including:
  - *Āryabhaṭṭa-prathama.*
  - *Āryabhaṭṭa-dvitīya.*
  - *Kālakācārya.*
  - *Varāhamihira.*
  - *Kalyāṇavarmā.*
  - *Brahmagupta.*
  - *Muṃjāla.*
  - *Bhaṭṭotpala.*
  - *Bhāskarācārya.*
  - *Ballālasena.*
  - *Keśava-dvitīya.*
  - *Gaṇeśa-daivajña.*
  - *Ḍhuṃḍhirāja.*

Unit IV **Credit 1**

- Māsa.
- Ṛtu.
- Ayana.
- Varṣa.
- Yuga.
- Grahakakṣā.
- Nakṣatra.
- Graharāśi.
- Grahaṇa.
- Bhāvavicāra.
- Yogavicāra.
- Viṣuvadinavicāra.
- Sauramāsa.
- Karaṇa.
- Sāvanadina.
- Uttaragola.
- Amāvasyā.
- Pūrṇimā.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. नेमिचंद्रशास्त्री, (1970), *भारतीय ज्योतिषशास्त्र का इतिहास*, नई दिल्ली : भारतीय ज्ञानपीठ।
2. गोरखप्रसाद, (1974), *भारतीय ज्योतिषशास्त्र का इतिहास*, लखनऊ : हिन्दी संस्थान।
3. शंकर बालकृष्ण दीक्षित, (अनु.), (1975), *भारतीय ज्योतिषशास्त्र का इतिहास*, लखनऊ : हिन्दी संस्थान।
4. Sankar Balkrishna Dikshit, (1981), *History of Indian Astronomy*, Calcutta: Government of India Book Dept.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 1.A.2: Laghupārāśarī and Madhyapārāśarī

Course Objectives:

1. The objective of this paper is to give the knowledge of the prediction part of Indian astrology and especially in the context of Parashar theory.

Learning Outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Be able to know the basic concept and prediction according to Parashar theory.
2. Be able to understand and critically explain the prescribed text and terms.
3. Be able to know the basic concepts and import.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
DSE 1.A.2	Laghupārāśarī and Madhyapārāśarī	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Laghupārāśarī-Saṃjñādhyāya.
- Phalanirṇayādhyāya.

Unit II **Credit 1**

- Laghupārāśarī-Yogaphalādhyāya.
- Mārakādhyāya.
- Daśāphalādhyāya.

Unit III **Credit 1**

- Madhyapārāśarī - Prathama Pariccheda.

Unit IV **Credit 1**

- Madhyapārāśarī - Ṣaṣṭha Pariccheda.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. पं. केदारदत्त जोशी, (1994), *लघुपाराशरी एवं मध्यपाराशरी* (व्या.), दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
2. दीवान राम चंद्रकपूर, (1996), *लघुपाराशरी* (व्या.), दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
3. O. P. Verma, (2001), *Laghuparasari* (Translation), New Delhi: Ranjan Publications.
4. शुकदेव चतुर्वेदी, (2004), *लघुपाराशरी* (व्या.), नई दिल्ली : लालबहादुरशास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विद्यापीठ।
5. Chandrashekhar Sharma, (2016), *Laghuparashari and Madhyaparashari* (Translation), Chandigarh: Saptrishis Publications.

6. पं. अच्युतानन्द झा, (2022), *लघुपाराशरी एवं मध्यपाराशरी* (व्या.), दिल्ली : चौखम्भा संस्कृत पुस्तकालय।
7. सुरेशचंद्र मिश्र, (2022), *लघुपाराशरी* (व्या.), दिल्ली : रंजन पब्लिकेशन।

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 1.A.3: Jātakālaṃkāra

Course Objectives:

1. The objective of this paper is to give the knowledge of prediction part of Indian astrology or Jataka-Skandha.

Learning Outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Be able to know the basic concept of Jataka-Skandha.
2. Be able to understand and critically explain the prescribed text and terms.
3. Be able to know the basic concept of Jataka-Skandha and prediction according to Jātakālaṃkāra which is based on Shukasutra.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
DSE 1.A.3	Jātakālaṃkāra	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Saṃjñādhyāya.
- Bhāvādhyāya.

Unit II **Credit 1**

- Yogādhyāya.

Unit III **Credit 1**

- Āyurdāyādhyāya.

Unit IV **Credit 1**

- Viṣakanyāyogādhyāya.
- Vyatyayaphalādhyāya.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. पं. गणेशदत्त पाठक, (1936), *जातकालंकार* (व्या.), वाराणसी : चौखम्बा पब्लिकेशन्स, भार्गव भूषण प्रेस।
2. V. Subrahmanya Sastri, (1941), *Jatkalankar* (Translation), Bangalore: Vijaya Lakshmi Vilas.
3. सुरेशचंद्र मिश्र, (2004), *जातकालंकार* (व्या.), दिल्ली : रंजन पब्लिकेशन।
4. Dr. K. S. Charak, (2019), *Jatkalankar* (Translation), Delhi: Uma Publications.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - II

DSE 2.A.1: Bhāratīya Kuṇḍalī Vijñāna

Course Objectives:

1. To teach the students about mathematical calculation for making horoscope, various units of time and annual horoscope.

Learning Outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Be able to know the concept behind Panchanga.
2. Be able to get Knowledge about how to make a horoscope.
3. Be able to know the concept of dasha-sadhana.
4. Be able to know basic concept of Varshphal/Tajikshastra.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
DSE 2.A.1	Bhāratīya Kuṇḍalī Vijñāna	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Pañcāṃgavicāra.
- Tithikṣayavṛddhinirṇaya.
- Pañcāṃgamāhātmya.
- Bhadrā.
- Rāśi.
- Saṃvatsara.
- Ayana.
- Gola.
- Ṛtu.
- Māsa.
- Pakṣa.
- Ghātacakra.
- Janma-nāma vicāra.

Unit II **Credit 1**

- Sūryodayasādhana.
- Spaṣṭagraha.
- Cālana.
- Iṣṭakālasādhana.
- Iṣṭakālika Gahasādhana.
- Bhayāta-Bhabhoga.
- Candraspaṣṭīkaraṇa.

Unit III **Credit 1**

- Ayanāṃśa.
- Carakhaṇḍānayana.

- Laṃkodaya and Svodayamāna.
- Lagnānayana.
- Natasādhana.
- Daśamalagnasādhana.

Unit IV **Credit 1**

- Saṃsadhidvādaśabhāva.
- Viṃśopakabala.
- Daśavarga.
- Graha Ucca-Nīca Vibhāga.
- Saptakavargabala-vicāra.
- Rekhāṣṭaka.
- Āyu-sādhana.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. ओझा, मीठालाल हिम्मतराम, (2004), *भारतीय कुण्डली विज्ञान*, वाराणसी : देवर्षि प्रकाशन।
2. झा, सुरकांत, (2016), *भारतीय कुण्डली विज्ञान*, वाराणसी : चौखंभा संस्कृत सीरीज ऑफिस।

Additional Resources:

1. नेमिचन्द्र, (1987), *भारतीय ज्योतिष शास्त्री*, नई दिल्ली : भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन।
2. शिवनाथ झारखण्डी, (2010), *भारतीयज्योतिषं*, लखनऊ : उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान।
3. नेमिचंद्र शास्त्री, (1992), *भारतीयज्योतिषं*, दिल्ली : भारतीय ज्ञानपीठ प्रकाशन।
4. Tucker, W. M., (1960), *Astrology for Everyman*, New Delhi: Sagar Publication.
5. Sankar Balkrishna Dikshit, (1981), *History of Indian Astronomy*, Calcutta: Government of India Book Dept.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 2.A.2: Basic Principals of Vāstuśāstra

Course Objectives:

1. To learn the basic principles and core concepts of Vastu Shastra.
2. To understand the flow of energies in different directions and their impact on occupants.
3. To apply Vastu principles in the design and construction of buildings and spaces.
4. To identify common Vastu defects in existing structures.
5. To suggest suitable Vastu-based measures to enhance harmony, prosperity, and well-being.

Learning Outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Understanding Vastu Fundamentals: Students will learn the basic principles and concepts of Vastu Shastra, including its history and significance.
2. Analyzing Spatial Energies: Students will understand the flow of energies in different directions and their impact on occupants, including the five elements and their balance.
3. Designing Vastu-Compliant Spaces: Students will learn to design spaces that are Vastu-compliant, promoting harmony, prosperity, and well-being.
4. Identifying and Rectifying Vastu Defects: Students will be able to identify and rectify Vastu defects in existing buildings and spaces to improve the quality of life.
5. Applying Vastu Principles in Practice: Students will develop skills to apply Vastu principles in real-world scenarios, including residential, commercial, and industrial spaces.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
DSE 2.A.2	Basic Principals of Vāstuśāstra	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Origin and development of *Vāstuśāstra.*
- Classifications of *Vāstuśāstra.*
- Introduction to the foundational texts of *Vāstuśāstra.*

Unit II **Credit 1**

- Introduction to the *Pañcamahābhūtas.*
- Utility of the *Pañcamahābhūtas* in *Vāstuśāstra.*
- Jala-prabandhana (water management)
- Sūrya-prakāśa-prabandhana (management of sunlight / solar illumination)
- Vāyu-tattva-prabandhana (management of air and ventilation)
- Khiḍakī (windows)
- Jharokhā (*gavākṣa*) and *ākāśa*

Unit III **Credit 1**

- Methods of *Bhūmi-parīkṣaṇa.*
- Forms and types (*ākāra–prakāra*) of Bhūmi
- Examination of the auspicious and inauspicious nature (*śubhāśubhatva-vicāra*) of Bhūmi through:
    - *Varṇa* (Colour)
    - *Rasa* (Taste)
    - *Gandha* (Smell), and *Plavatvādi Guṇas* (properties such as Buoyancy, etc.)
    - Characteristics of *Praśasta* (commendable) and *Niṣiddha* (prohibited) Bhūmi

Unit IV **Credit 1**

- Padavinyāsa in *Vāstuśāstra.*
- Marma-sthāna in *Vāstuśāstra.*
- Brahmasthāna and its importance.
- Relationship between *Vāstu* and *Paryāvaraṇa.*

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Shukla, D. N., (1960), *Vāstu-śāstra: Hindu Science of Architecture*, (in two vols.), Lucknow: Shukla Printing Press.
2. शुक्ल, द्विजेन्द्रनाथ, (1967), *भारतीय वास्तुशास्त्र और प्रतिमा विज्ञान*, लखनऊ।
3. अच्युतानन्द झा, (1983), *बृहत्संहिता*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
4. रामनिहोरद्विवेदी, (संग्राहक एवं हिन्दी अनुवादक), ब्रह्मानन्द त्रिपाठी, (1987), *बृहद्वास्तुमाला*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
5. Varāhamihir, (1995), *Brhāt Samhitā*, (in two vols.), Edited with English Translation by M. Ramakrishna Bhat, Delhi: Motilal Banarasidass.
6. चतुर्वेदी, शुकदेव, (2004), *भारतीय वास्तुशास्त्र - वर्तमान सन्दर्भ में समग्र परिशीलन*, नई दिल्ली : श्री लालबहादुरशास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ ग्रन्थमाला, पुष्प–66।

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 2.A.3: Muhūrtta Mārtanda

Course Objectives:

1. To understand Muhurta Principles: Learn the fundamental principles of Muhurta and its significance in Hindu astrology.
2. To analyze Planetary Influences: Analyze planetary influences and their impact on Muhurta calculations.
3. To select Auspicious Muhurtas: Develop skills to select the most auspicious Muhurtas for maximum benefits and positive outcomes.

Learning Outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Understand how to calculate auspicious times for various events, including weddings, ceremonies, and other important life events.
2. Apply Muhurta principles in real-world scenarios to determine the most auspicious times for various activities.
3. To select the most auspicious Muhurtas for maximum benefits and positive outcomes, ensuring success and prosperity in various endeavours.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
DSE 2.A.3	Muhūrtta Mārtanda	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Tyājya prakaraṇam.
- Nakṣatra prakaraṇam.
- Saṃskāra prakaraṇam

Unit II **Credit 1**

- Vivāha prakaraṇam (Melāpaka Vicāra to Vivāha Lagna Śuddhi)

Unit III **Credit 1**

- Vivāha prakaraṇam (Vividha Doṣa Vicāra to Nakṣatra Vicāra in Melāpaka)

Unit IV **Credit 1**

- Miśraprakaraṇam.
- Pallīpatana phalādi prakaraṇam and Gocara prakaraṇam.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. नारायण भट्ट, (1998), *मुहूर्त मार्तण्ड*, टीकाकार – पं. गणेशदत्त पाठक, वाराणसी : सावित्री ठाकुर प्रकाशन।
2. रामदैवज्ञ, (2017), *मुहूर्तचिन्तामणिः*, व्याख्याकार – श्री विंध्येश्वरी प्रसाद द्विवेदी, वाराणसी : चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन।

DSE COURSES:

EPIGRAPHY

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - I

DSE 1.A.1: Epigraphy and Numismatics

Course Objectives:

1. The objective of this course is to introduce students to the study of epigraphy and numismatics as essential tools for understanding history and culture.
2. It aims to provide a foundational knowledge of inscriptions and coins, focusing on their significance in reconstructing historical events, economic systems, and cultural practices.
3. The course will explore methods of deciphering inscriptions and analysing coins, equipping students with the skills to interpret these primary sources and appreciate their role in preserving and studying India's rich heritage.

Learning Outcomes:

After the completion of this course, the students will:

1. Understand the significance of epigraphy and numismatics in historical and cultural studies.
2. Learn the methods of deciphering inscriptions and analysing coins.
3. Develop the ability to interpret inscriptions and coins as primary historical sources.
4. Gain insights into the economic, political, and cultural aspects reflected in epigraphs and Numismatics.
5. Appreciate the role of inscriptions and coins in reconstructing and preserving India's heritage.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.1	Epigraphy and Numismatics	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Introduction of Epigraphy.
- Origin and Development.
- Types of Inscriptions.
- Importance of Inscriptions in Understanding History and Culture.

Unit II **Credit 1**

- System of Dating, Chronology.
- Understanding Eras in Inscriptions- Vikram Era, Shaka Era, Gupta Era and Harsha Era.
- Indologists and their Contribution.
- Centre for Epigraphical Studies.

Unit III **Credit 1**

- Introduction of Numismatics.
- Origin and Antiquity of Coinage in India.
- Types of Ancient Coins.
- Coins as a Source of History.

Unit IV **Credit 1**

- Manufacturing Techniques of Ancient Coins.
- Coins of major Indian Dynasties.
- Authority for Issuing Coins.
- Iconography on Coins and its Importance.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Buhler, G., (1898), *On the origin of the Indian alphabet & numerals*, Strasbourg.
2. सहाय, शिवस्वरूप, (1977), *भारतीय पुरालेखों का अध्ययन*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
3. राणा, एस. एस., (1978), *भारतीय अभिलेख*, दिल्ली–वाराणसी : भारतीय विद्याप्रकाशन।
4. Sanskrit, Prakrit, and the other Indo-Aryan Languages, (1998), Oxford: University Press.
5. सैनी, रणजीतिसंह, (2000), *अभिलेखमञ्जूषा*, दिल्ली : न्यू भारतीय बुक कॉर्पोरेशन।
6. राजबली, पाण्डेय, (2023), *भारतीय पुरालिपि*, इलाहाबाद : लोक भारती प्रकाशन।

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 1.A.2: Decipherment of Brahmi Inscriptions

Course Objectives:

1. The objectives of this course are to equip students with the skills necessary to decipher and interpret Brahmi inscriptions from various historical periods.
2. It aims to introduce students to the historical development and significance of the Brahmi script, enabling them to analyze its cultural, historical, and linguistic contexts.
3. The course also focuses on developing proficiency in the methodologies used for deciphering inscriptions, allowing students to gain a deeper understanding of their role in historical research.
4. Additionally, it provides practical experience through hands-on exercises and the study of authentic Brahmi inscriptions.

Learning Outcomes:

After the completion of this course, the students will:

1. Decipher and interpret Brahmi inscriptions accurately.
2. Analyze the historical and cultural significance of the Brahmi script.
3. Apply appropriate methodologies for examining ancient inscriptions.
4. Conduct linguistic and contextual analysis of inscriptions.
5. Perform hands-on study of authentic Brahmi inscriptions to reinforce practical skills.
6. Assess the contribution of Brahmi inscriptions to the history of ancient Indian religious traditions.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.2	Decipherment of Brahmi Inscriptions	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Origin of Brahmi Script.
- Understanding the characteristics of Ashokan Brahmi.
- Decipherment of Ashokan Brahmi Inscriptions- Girnar rock edicts (No. II, III, VI) and Rummindei Pillar Edict.
- Challenges in deciphering Brahmi Inscriptions.

Unit II **Credit 1**

- Development of Post-Mauryan Brahmi.
- Understanding the characteristics of Post-Mauryan Brahmi.
- Comparative Study of the Satavahana and Shaka-Kshatrapa Scripts through Chart Preparation.
- Understanding “Swasti chinha”

Unit III **Credit 1**

- Development of Gupta's Script.
- Understanding the characteristics of Gupta's Script.
- Decipherment of Gupta's Script Inscriptions- Mehrauli Iran Pillar Inscription of Chandragupta and Kahaun Inscription of Skandgupta.
- Study of "Sanyuktakshar"

Unit IV **Credit 1**

- Development of North and South Indian Brahmi.
- Understanding the characteristics of Post-Gupta's Brahmi.
- Decipherment of Post-Gupta Inscriptions- Nagarjuni Hill Cave Inscription of Anantvarma and Ganjaam Copper Plate Inscription of Shashanka.
- Practicing Numbers and Matras.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. सहाय, शिवस्वरूप, (1977), *भारतीय पुरालेखों का अध्ययन*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
2. राणा, एस. एस., (1978), *भारतीय अभिलेख,* दिल्ली, वाराणसी : भारतीय विद्याप्रकाशन।
3. सैनी, रणजीतिसंह, (2000), *अभिलेखमञ्जूषा*, दिल्ली : न्यू भारतीय बुक कॉर्पोरेशन।
4. राजबली, पाण्डेय, (2023), *भारतीय पुरालिपि*, इलाहाबाद : लोक भारती प्रकाशन।

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 1.A.3: Inscriptions of Post-Mauryan Period

Course Objectives:

1. The objective of this course is to provide students with an understanding of inscriptions from the Post-Mauryan period, focusing on their historical, cultural, and regional significance.
2. It aims to familiarize students with the development of epigraphy during this era, highlighting key inscriptions and their role in understanding the political, economic, and social dynamics of the time.
3. The course will also explore the evolution of scripts, languages, and stylistic features in inscriptions, enabling students to analyze the contributions of the Post-Mauryan period to the broader history of ancient India.

Learning Outcomes:

After the completion of this course, the students will:

1. Analyze the historical, cultural, and regional significance of Post-Mauryan inscriptions.
2. Examine key inscriptions from the Post-Mauryan period to interpret their role in reconstructing ancient Indian history.
3. Trace the evolution of scripts, languages, and stylistic features in Post-Mauryan inscriptions.
4. Interpret inscriptions as primary sources for studying political, economic, and social dynamics.
5. Evaluate the contributions of Post-Mauryan inscriptions to the understanding of ancient Indian civilization.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 1.A.3	Inscriptions of Post-Mauryan Period	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Historical Study of Post-Mauryan Period and Its Importance.
- Arrival of Foreigners in India and Their Adoption into Indian Culture.
- Post-Mauryan Influence: Crafting Bharat's Cultural and Political Landscape.

Unit II **Credit 1**

- Besnagar Garuda Pillar Inscription of Heliodorus.
- Ghoshundi Stone Inscription of King Sarvatata.
- Ayodhya Inscription of Dhanadeva.
- Hathigumpha Cave Inscription of Kharavela.

Unit III **Credit 1**

- Mathura Inscription of Sodasha.
- Nasik Cave Inscription of Ushavadata.
- Nahapana Nasik Cave Inscription of Rishabdutta.
- Junagarh Rock Inscription of Rudradaman.
- Sanchi Inscription of Shridharvarmma.

Unit IV **Credit 1**

- Sarnath Buddhist Inscription of Kanishka - I
- Mathura Inscription of Huvishka.
- Badwa Yup Inscription of Maukharis.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. सहाय, शिवस्वरूप, (1977), *भारतीय पुरालेखों का अध्ययन*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
2. राणा, एस.-एस., (1978), *भारतीय अभिलेख*, दिल्ली–वाराणसी : भारतीय विद्याप्रकाशन।
3. सैनी, रणजीतिसंह, (2000), *अभिलेखमञ्जूषा*, दिल्ली : न्यू भारतीय बुक कॉर्पोरेशन।
4. राजबली, पाण्डेय, (2023), *भारतीय पुरालिपि*, इलाहाबाद : लोक भारती प्रकाशन।

Additional Readings:

1. राजपुरोहित, भगवतीलाल, (2007), प्राचीन भारतीय अभिलेख, दिल्ली : शिवालिक प्रकाशन।
2. श्रीवास्तव, के. सी., (2015), प्राचीन भारत का इतिहास तथा संस्कृति, इलाहाबाद : यूनाइटेड बुक डिपो।

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - II

DSE 2.A.1: Edicts of Ashoka Period

Course Objectives:

1. The objective of this course is to provide students with an in-depth understanding of the inscriptions from the Ashokan period, focusing on their historical, cultural, and linguistic significance.
2. It aims to familiarize students with the edicts of Emperor Ashoka, their content, purpose, and the Brahmi script used during this era.
3. The course will explore the role of these inscriptions in reconstructing the political and administrative history of Bharat and their contribution to the study of ancient Indian society and governance.

Learning Outcomes:

After the completion of this course, the students will:

1. Analyze the historical and cultural significance of Ashokan period inscriptions.
2. Examine Emperor Ashoka's edicts, including their content, purpose, and impact.
3. Identify and interpret the Brahmi script used during the Mauryan era.
4. Evaluate inscriptions as primary sources for understanding Ashokan administration and society.
5. Assess the role of Ashokan inscriptions in shaping the historical narrative of ancient India.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 2.A.1	Edicts of Ashoka Period	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- An Introduction of Ashokan Inscriptions.
- Historical Study of Mauryan Period.
- Ashoka's Dhamma: Bharat's Path to Peace.
- Ashoka's Policy and Vision: The Core of Shreshth Bharat.

Unit II **Credit 1**

- Girnar Rock Edicts (No. I, II, III, IV, VI)

Unit III **Credit 1**

- Rupnath Minor Rock Edict.
- Kalsi Inscription (No. XIII)
- Kalinga Rock Edict (No. II)

- Barabar Cave Inscriptions.

Unit IV **Credit 1**

- Delhi Topra Pillar Edicts (No. I, II, III, IV, VII)
- Kaushambi Minor Pillar Edict.
- Sarnath Minor Pillar Edict.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Bhandarkar, D. R., (1925), *Ashoka* (Also in Hindi), Calcutta.
2. Basak, R. G., (1959), *Ashokan Inscriptions*, Calcutta: Progressive Publication.
3. Barua, B. M., (1968), *Ashoka and His Inscriptions* (two parts), Calcutta.
4. पाण्डेय, राजबली, (1992), *अशोक के अभिलेख*, दिल्ली : मुंशीराम मनोहरलाल।
5. ओझा, गौरीशंकर, (2002), *अशोककालीन धार्मिक लेख*, दिल्ली : भारतीय कला प्रकाशन।

Additional Readings:

1. Jaiswal, K. P., (1918), *Notes on Ashoka's Inscriptions*, J.B.O.R.S., 4, 144–147, Patna.
2. Hultzsch, E., (1925), *Corpus Inscriptionum Indicarum*, Vol. I (Inscriptions of Ashoka), Oxford.
3. Indological Book House (Rep.), (1969), Delhi.
4. Sircar, D. C., (1975), *Inscriptions of Ashoka*, New Delhi: Publication Division, Govt. of India.
5. Smith, V. A., (1988), *Ashoka* (The Buddhist Emperor of India) (reprint), Jaipur: Arihant Publication.
6. Mookerji, R. K., (1989), *Ashoka*, Delhi: Moti Lal Banarasi Dass.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 2.A.2: Inscriptions of Gupta Period

Course Objectives:

1. The objective of this course is to provide students with a comprehensive understanding of the inscriptions from the Gupta period, focusing on their historical, linguistic, and cultural significance.
2. It aims to familiarize students with key inscriptions of Gupta rulers, exploring their role in documenting political, administrative, and religious developments.
3. The course will also examine the evolution of scripts and the impact of Gupta inscriptions on understanding the economic, social, and cultural landscape of ancient India.
4. Students will gain skills in analyzing and interpreting these inscriptions as primary sources of historical knowledge.

Learning Outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Analyze the historical, linguistic, and cultural significance of Gupta period inscriptions.
2. Examine key inscriptions of Gupta rulers to assess their impact on political and administrative history.
3. Interpret inscriptions as primary sources for studying religious, social, and economic aspects of the Gupta period.
4. Trace the evolution of scripts and stylistic features in Gupta inscriptions.
5. Evaluate the role of Gupta period inscriptions in shaping the broader historical narrative of ancient India.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 2.A.2	Inscriptions of Gupta Period	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Historical Study of Gupta Period and Its Importance.
- Gupta Empire: Political Unity and Strong Administration.

Unit II **Credit 1**

- Prayag Pillar Inscription of Samudragupta.
- Mehrauli Iron Pillar Inscription of Chandragupta.
- Mathura Pillar Inscription of Chandragupta II.
- Udaigiri Caves Inscription of Chandragupta II.
- Bhilsad Pillar Inscription of Kumaragupta.
- Damodar Patt Copperplate Inscription of Kumaragupta.

Unit III **Credit 1**

- Bhitari Pillar Inscription of Skandagupta.
- Girnar Inscription of Skandagupta.
- Kahaun Inscription of Skandagupta.
- Mandsaur Inscription of Pattwaya Shreni.
- Mandsaur Inscription of Yashodharman.

Unit IV **Credit 1**

- Khoh Copper-plate Inscription of Maharaja Sankshobha.
- Sarnath Buddha Statue Inscription of Buddhagupta.
- Eran Varaha Inscription of Tormaan.
- Gwalior Inscription of Mihirkula.
- Puna Copperplate Inscription of Prabhavati Gupta.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. उपाध्याय, वासुदेव गुप्तसाम्राज्य का इतिहास (खण्ड 1-2), इण्डियनप्रेस, इलाहाबाद, 1957
2. उपाध्याय, वासुदेव गुप्त अभिलेख, बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, पटना, 2000
3. फलीट, जे-एफ- भारतीय अभिलेखसंग्रह (प्रारम्भिक गुप्त शासकों के अभिलेख), खण्ड-3 (अनुवादक - गिरिजाशंकरप्रसादमिश्र), राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी जयपुर, 1974
4. राणा, एस-एस- भारतीयअभिलेख, भारतीय विद्याप्रकाशन, दिल्ली-वाराणसी, 1978
5. सैनी, रणजीतसिंह-अभिलेखमञ्जूषा, न्यू भारतीय बुक कार्पोरेशन, दिल्ली, 2000.
6. Banerji, M. A Study of Important Gupta Inscriptions, Calcutta, 1974
7. Basak, R.G. History of North-Eastern India, Sambodhi Publication, Calcutta, 1967
8. Dandekar, R.N. The Age of the Guptas and Other Essays, Ajanta Publication, Delhi, 1982

Additional Readings:

1. मजूमदार, आर-सी- एवं अल्तेकर, ए-एस गुप्त-वाकाटकयुग, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, 1968
2. Goyal, S.R. A History of the Imperial Guptas, Kusumanjali, Book World, Jodhapur, 2005
3. Mookarji, R.K. The Gupta Empire, Moti Lal Banarsi Dass, Delhi, 1973
4. Majumdar, R.C. & Pusalkar, A.D. The History and Culture of the Indian People, Vol. III (The Classical Age), Bhartiya Vidya Bhavan, Bombay, 1984
5. Sircar, D.C. Select Inscriptions, University of Calcutta, Calcutta, 1965
6. Thakur, Upendra. The Hunas in India, Chaukhamba Sanskrit Series, Varanasi, 1967

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 2.A.3: Inscriptions of Post-Gupta Period

Course Objectives:

1. The objective of this course is to provide students with a detailed understanding of inscriptions from the Post-Gupta period, focusing on their historical, cultural, and regional significance.
2. It aims to familiarize students with key inscriptions from this era, which document political, religious, and social developments after the decline of the Gupta Empire.
3. The course will also explore the evolution of scripts and languages, as well as the role of these inscriptions in reconstructing the historical narrative of ancient India.
4. Students will learn to analyze and interpret these inscriptions as primary sources.

Learning Outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Analyze key inscriptions from the Post-Gupta era to interpret political and social changes.
2. Examine the evolution of scripts and languages in Post-Gupta inscriptions.
3. Assess the role of Post-Gupta inscriptions in reconstructing the historical narrative of ancient India.
4. Evaluate the contribution of Post-Gupta inscriptions in understanding the transition from the Gupta Empire to later regional powers.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
DSE 2.A.3	Inscriptions of Post-Gupta Period	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Historical Study of Post-Gupta Period and Its Importance.
- Rise of Regional Kingdoms and Cultural Revival

Unit II **Credit 1**

- Bhamodramahota Copper Plate Inscription of Dronasingh.
- Maliya Copper Plate Inscription of Dharsena II.
- Aleena Inscription of Shiladitya.
- Afsad Inscription of Adityasena.

Unit III **Credit 1**

- Devbarnark Inscription of Jeevitgupta.
- Barabar Cave Inscription of Anantvarma.
- Nagarjuni Cave Inscription of Anantvarma.
- Hadaha Inscription of Ishanvarma.

Unit IV **Credit 01**

- Banskheda Inscription of Harshvardhana.
- Nalanda Inscription of Yashovarmdeva.
- Bodhgaya Inscription of Mahanama.
- Ganjaam Copper Plate Inscription of Shashanka.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Basak, R. G., (1962), *History of North Eastern India*, Calcutta: Sambodhi Publication.
2. सहाय, शिवस्वरूप, (1977), *भारतीय पुरालेखों का अध्ययन*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
3. श्रीवास्तव, के. सी., (1977), *प्राचीन भारत का इतिहास तथा संस्कृति*, इलाहाबाद : यूनाइटेड बुक डिपो।
4. राणा, एस.-एस., (1978), *भारतीय अभिलेख*, दिल्ली–वाराणसी : भारतीय विद्याप्रकाशन।
5. सैनी, रणजीतसिंह, (2000), *अभिलेखमञ्जूषा*, दिल्ली : न्यू भारतीय बुक कॉर्पोरेशन।
6. Goyal, S. R., (2006), *Har-a, A Multidisciplinary Political Study*, Jodhpur: Kusumanjali Book World.

Additional Readings:

1. Mookerji, R. K., (1926), *Harsha*, London: Oxford.
2. Majumdar, R. C. & Pusalkar, A. D., (1954), *The History and Culture of the People*, Vol. III (The Classical Age), Bombay: Bhartiya Vidya Bhavan.
3. Tripathi, R. S., (1964), *History of Kannauj*, Delhi: Moti Lal Banarsi Dass.
4. Srivastava, B. N., (1976), *Har-a and His Times*, Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Series.
5. Pires, Edward, A., (1982), *The Maukharis*, Delhi: Ramanand Vidya Bhavan.
6. Sircar, D. C., (1983), *Select Inscriptions*, Vol. II (6th to 18th century A.D.), Delhi: Moti Lal Banarsi Dass.
7. राजपुरोहित, भगवतीलाल, (2007), *प्राचीन भारतीय अभिलेख*, दिल्ली : शिवालिक प्रकाशन।

DSE COURSES:

COMPUTATIONAL LINGUISTICS

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - I

DSE 1.A.1: Text Processing for Sanskrit Corpora

Course Objectives:

1. The course is designed to equip students with the theoretical knowledge and practical skills needed for processing Sanskrit corpora.
2. It introduces computational techniques and tools for analyzing, processing, and managing large-scale Sanskrit textual data, focusing on linguistic structures and digital applications.

Learning outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Grasp the basics of natural language processing (NLP) with a focus on Sanskrit.
2. Learn techniques for text digitization, tokenization, and corpus creation in Sanskrit.
3. Acquire skills in parsing, morphological analysis, and syntactic tagging of Sanskrit texts.
4. Explore the challenges of processing Sanskrit texts and approaches to resolve them.
5. Gain experience with tools and frameworks used in Sanskrit computational linguistics.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
DSE 1.A.1	Text Processing for Sanskrit Corpora	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Introduction to Text Processing and Corpora.
- Overview of Sanskrit Linguistics and Textual Structures.
- Corpus: Its Types.
- Understanding Digital Texts: Unicode for Devanagari Script.
- Introduction to Text Digitization and OCR for Sanskrit Texts.
- Introduction to Annotation for Sanskrit Texts: Current Annotation Schemes, Issues from Sanskrit Perspective.
- Building and Managing Sanskrit Corpora: Best Practices.

Unit II **Credit 1**

- Tokenization and Morphological Analysis.
- Concepts of Tokenization, Lemmatization, and Stemming in Sanskrit.
- Challenges in Sanskrit Morphology: Sandhi and Samāsa Processing.
- Tools for Morphological Analysis of Sanskrit Texts.
- Using Sanskrit Morphological Analyzers and Parsers.

Unit III **Credit 1**

- Syntactic and Semantic Processing.
- Syntax of Sanskrit: Understanding Karaka Theory and Paninian Grammar.
- Dependency Parsing for Sanskrit Sentences.
- Semantic Role Labelling and Word Sense Disambiguation in Sanskrit.
- Text Normalization and Named Entity Recognition (NER) in Sanskrit.

Unit IV **Credit 1**

- Project-Based Learning.
- Case Studies: Tokenizing and Morphologically Analyzing Sanskrit Texts.
- Case Studies: Annotating Sanskrit Texts with Syntactic and Semantic Features.
- Final Project: Annotated Sanskrit Corpus and Text Analysis.

Practical Details:

1. Basics of Algorithms for Sanskrit Text Digitization.
2. Practice of Sanskrit Text Tokenization.
3. Basics of Algorithms and Pseudo-algorithms for Sanskrit Sandhi.
4. Basics of Algorithms and Pseudo-algorithms for Searching Sanskrit Text.
5. Text Normalization and Named Entity Recognition (NER) in Sanskrit.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Jurafsky, D., Martin, J. H., (2000), *Speech and Language Processing*, Upper Saddle River: Prentice Hall.
2. Bird, S., Klein, E., Loper, E., (2009), *Natural Language Processing with Python: Analyzing Text with the Natural Language Toolkit*, Sebastopol: O'Reilly Media Inc.
3. Huet, G., Kulkarni, A., Scharf, P., eds., (2009), *Sanskrit Computational Linguistics: First and Second International Symposia*, Berlin: Springer.
4. Kulkarni, A., Shukl, A., (2009), Annotating Sanskrit corpus: Adapting IL-POSTS, Proceedings of the 23rd Pacific Asia Conference on Language, Information and Computation, Bangkok: PACLIC, 155–164.
5. Pappu, A., Bhat, S., (2008), *Vaakkriti: Sanskrit tokenizer, Proceedings of the Third International Joint Conference on Natural Language Processing*, Hyderabad: IJCNLP.
6. Girish Nath Jha, ed., (2010), *Sanskrit Computational Linguistics: 4th International Symposium*, New Delhi: Springer Verlag.
7. Huet, G., Kulkarni, A., Scharf, P., eds., (2010), *Sanskrit Computational Linguistics: Third International Symposium*, Berlin: Springer.
8. Goyal, P., Huet, G., Kulkarni, A., Scharf, P., (2012), Developing digital Sanskrit corpora and tools, Berlin: Springer.
9. Kulkarni, A., Kumar, R., (2013), Design and analysis of a lean interface for Sanskrit corpus annotation, Journal of Language Modelling, Warsaw: IPIPAN, 1(2), 213–241.
10. Chandra, Subhash, Jha, Girish Nath, (2011), *Computer Processing of Sanskrit Nominal Inflections: Methods and Implementation*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing.

11. Chandra, Subhash, (2015), *Computational Linguistics for Sanskrit: A Practical Interdisciplinary Research*, Delhi: New Delhi Publishers.
12. Chandra, Subhash, (2016), *Knowledge Representation for Sanskrit Verb Argument Valence Authentication: An Ontological Approach*, Saarbrücken: Scholars' Press.
13. Krishna, A., Satuluri, P., Goyal, P., (2017), A dataset for Sanskrit word segmentation, Proceedings of the Joint SIGHUM Workshop, Vancouver: ACL, 105–114.
14. Huet, G., Lankri, I., (2018), Preliminary design of a Sanskrit corpus manager, Paris: Inria Paris Center.
15. Krishnan, S., Kulkarni, A., Huet, G., (2020), Validation and normalization of DCS corpus using Sanskrit Heritage tools to build a tagged gold corpus, Ithaca: arXiv.
16. Sandhan, J., Gupta, A., Terdalkar, H., Sandhan, T., Samanta, S., Behera, L., Goyal, P., (2022), A novel multi-task learning approach for context-sensitive compound type identification in Sanskrit, Ithaca: arXiv.
17. Sandhan, J., Agarwal, A., Behera, L., Sandhan, T., Goyal, P., (2023), SanskritShala: A neural Sanskrit NLP toolkit with web-based interface for pedagogical and annotation purposes, Ithaca: arXiv.
18. Sandhan, J., (2023), Linguistically-informed neural architectures for lexical, syntactic and semantic tasks in Sanskrit, Ithaca: arXiv.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 1.A.2: Basics of Web Development for Sanskrit Tools

Course Objectives:

1. To provide Postgraduate students with fundamental knowledge and practical skills in web development, tailored specifically for Sanskrit applications.
2. To integrates modern web technologies with the requirements of digital Sanskrit content creation and dissemination, focusing on designing, developing, and deploying web solutions for Sanskrit scholars, educators, and enthusiasts.

Learning outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Understand the basic structure and functionality of web technologies.
2. Develop web pages using HTML, CSS, and JavaScript with a focus on Sanskrit content.
3. Gain proficiency in working with Unicode for Devanagari and other Indic scripts.
4. Learn to integrate Sanskrit text, multimedia, and transliteration tools into websites.
5. Acquire knowledge of web hosting, version control, and basic troubleshooting.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
DSE 1.A.2	Text Processing for Sanskrit Corpora	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Introduction to Web Development.
- Basics of the Internet and Web Technologies.
- Client-Server Architecture: How Websites Work.
- Introduction to HTML5:
  - Creating Basic Web Pages.
  - Tags for Formatting, Lists, Tables, Images, and Links.
- Introduction to CSS3:
  - Types of CSS.
  - Styling Text and Elements.
  - Creating Responsive Designs for Sanskrit Web Pages.

Unit II **Credit 1**

- JavaScript and Interactive Elements.
- Basics of JavaScript:
  - Variables, Functions, and Events.
- Adding Interactivity:
  - Pop-ups, Form Validations, and Dropdowns.
  - Embedding Sanskrit Fonts and Unicode Integration.

- Dynamic Features for Sanskrit Websites: Transliteration Tools and Sanskrit Text Rendering.

Unit III **Credit 1**

- Advanced Concepts and Tools.
- Introduction to Frameworks:
  - Bootstrap Basics for Designing Sanskrit Websites.
  - Introduction to Content Management Systems (CMS)
- Basics of Hosting and Deployment:
  - Setting Up a Website on Free Hosting Platforms.
  - Working with FTP and Version Control.
  - Ethical Considerations: Copyright and Open-Source Resources for Sanskrit.

Unit IV **Credit 1**

- Project-Based Learning.
- Creating a Basic Sanskrit Website:
  - Developing a Static Website with Sanskrit Texts, Images, and Multimedia.
  - Integration of Sanskrit-based Tools (Transliteration, Referencing, etc.)
- Final Project: A Sanskrit Web Portal with Interactive Features.

Practical Tutorial Activities:

1. Working with Sanskrit Text Data.
2. Build simple web page using HTML & CSS.
3. Write scripts for interactive features using JavaScript.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Jurafsky, D., Martin, J. H., (2000), *Speech and Language Processing*, Upper Saddle River: Prentice Hall.
2. Duckett, J., (2011), *HTML and CSS: Design and Build Websites*, Hoboken: Wiley.
3. Bird, S., Klein, E., Loper, E., (2009), *Natural Language Processing with Python: Analyzing Text with the Natural Language Toolkit*, Sebastopol: O'Reilly Media Inc. https://www.nltk.org/book/
4. Campbell, J., (2017), *Web Design: Introductory*, Boston: Cengage Learning.
5. Chandra, Subhash, (2017), *मशीनी अनुवाद (Machine Translation), यूजीसी सीबीसीएस स्कीम के तहत बीए (संस्कृत) के एईईसी (AEEC)-3 के पाठ्यक्रम पर आधारित*, New Delhi: Vidyanidhi Prakashana.
6. Northwood, C., (2018), *The Full Stack Developer: Your Essential Guide to the Everyday Skills Expected of a Modern Full Stack Web Developer*, Berkeley: Apress.
7. Flanagan, D., (2020), *JavaScript: The Definitive Guide*, 7th ed., Sebastopol: O'Reilly Media.

Web & Online Learning Resources:

1. MDN Web Docs, How the Web Works, Online: Mozilla. https://developer.mozilla.org/en-US/docs/Learn/Getting_started_with_the_web/How_the_Web_works

2. MDN Web Docs, Client-side Web APIs, Online: Mozilla. https://developer.mozilla.org/en-US/docs/Learn/JavaScript/Client-side_web_APIs
3. MDN Web Docs, Publishing Your Website, Online: Mozilla. https://developer.mozilla.org/en-US/docs/Learn/Getting_started_with_the_web/Publishing_your_website
4. MDN Web Docs, Learn Web Development, Online: Mozilla. https://developer.mozilla.org/en-US/docs/Learn
5. W3Schools, Bootstrap Tutorial, Online: W3Schools. https://www.w3schools.com/bootstrap/
6. W3Schools, HTML Tutorial, Online: W3Schools. https://www.w3schools.com/html/
7. W3Schools, CSS Tutorial, Online: W3Schools. https://www.w3schools.com/css/
8. W3Schools, JavaScript Tutorial, Online: W3Schools. https://www.w3schools.com/js/
9. W3Schools, Web Development Tutorial, Online: W3Schools. https://www.w3schools.com/whatis/
10. Codecademy, Web Development Courses, Online: Codecademy. https://www.codecademy.com/catalog/subject/web-development
11. freeCodeCamp, Learn to Code — for Free, Online: freeCodeCamp. https://www.freecodecamp.org/
12. GeeksforGeeks, Web Development Tutorials, Online: GeeksforGeeks. https://www.geeksforgeeks.org/web-development/
13. TutorialsPoint, Web Development Tutorial, Online: TutorialsPoint. https://www.tutorialspoint.com/web_development_tutorials.htm
14. web.dev, Learn Web Development, Online: Google. https://web.dev/learn/

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 1.A.3: Introduction to Python Programming for Sanskrit-1

Course Objectives:

1. To build basic programs using fundamental programming constructs like variables, conditional logic, looping, and functions.
2. Work with user input to create fun and interactive programs.
3. Create simple games with images, animations, and audio using our custom beginner-friendly programming library, Wizardlib.

Learning outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Students can learn to construct basic programs using fundamental programming concepts like variables, conditional logic, looping, and functions.
2. Students can learn to create interactive programs for Sanskrit that work with user input, Students can learn to automate tasks using Python for processing of Sanskrit texts and develop the various teaching and learning tools for Sanskrit.
3. Students can learn to work with large datasets easily.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
DSE 1.A.3	Introduction to Python Programming for Sanskrit-1	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I **Credit 1**

- Introduction of Python.
- Introduction to Python.
- Why to Learn Python?
- Installation and Python - Environment Setup.
- Python – Overview.
- Applications of Python.
- Features of Python.
- Python Syntax.
- Python Identifiers.
- Python Reserved Words.
- Python Lines and Indentation.
- Python Multi-Line Statements.
- Quotations in Python.
- Comments in Python.
- Multiple Statements on a Single Line.

Unit II **Credit 1**

- Python Variables.
- Creating Python Variables.
- Printing Python Variables.
- Deleting Python Variables.
- Getting Type of a Variable.
- Casting Python Variables.
- Case-Sensitivity of Python Variables.
- Python Variables - Multiple Assignment.
- Python Variables - Naming Convention.
- Python Local Variables.
- Python Global Variables.
- Python Data Types.
- Numeric Data Types: int, float, complex.
- String Data Types.
- Sequence Data Types: list, tuple, range.
- Binary Data Types: bytes, bytearray, memoryview.
- Dictionary Data Type.
- Set Data Type: set, frozenset.
- Boolean Data Type.
- None Type.

Unit III **Credit 1**

- Python In-build-function.
- Python int() Function.
- Python float() Function.
- Python str() Function.
- Python Conversion of Sequence Types.
- Data Type Conversion Functions.
- Python File handling.

Unit IV **Credit 1**

- Python - Unicode System.
- What is Unicode System.
- Character Encoding.
- Python's Unicode Support.
- Encoding for Sanskrit and other Indian languages.
- Python – Literals.
- What are Python Literals.
- Different Types of Python Literals.
- Integer Literal.
- Float Literal.

- Complex Literal.
- String Literal.
- List Literal.
- Tuple Literal.
- Dictionary Literal.

Practical Components:

1. Development of a Python-based Program for Sanskrit Texts.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Van Rossum, Guido, Drake Jr., Fred L., (1995), *Python Tutorial*, Vol. 620, Amsterdam: Centrum voor Wiskunde en Informatica.
2. Van Rossum, Guido, (2003), *An Introduction to Python*, Edited by Fred L. Drake, Bristol: Network Theory Ltd.
3. Matthes, Eric, (2023), *Python Crash Course: A Hands-On, Project-Based Introduction to Programming*, San Francisco: No Starch Press.
4. Khan, Aamer Y., (2024), *Python Programming Language with Python Project*, Online: Code Academy.
5. S. Bird, E. Klein, and E. Loper, Natural Language Processing with Python, https://www.nltk.org/book/
6. https://www.tutorialspoint.com/python
7. https://www.w3schools.com/python/
8. https://docs.python.org/3/tutorial/index.html
9. https://www.geeksforgeeks.org/python-programming-language-tutorial/
10. https://www.javatpoint.com/python-tutorial

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

SEMESTER - II

DSE 2.A.1: Phonetics and Speech Technology Research

Course Objectives:

1. To provide a comprehensive understanding of the scientific study of speech sounds and their practical applications in modern technology.
2. Students will learn about the production, transmission, and perception of speech sounds, with a focus on articulatory, acoustic, and auditory phonetics.
3. The course emphasizes the integration of phonetic principles into speech recognition, synthesis, and processing technologies.
4. It also explores speech disorders, language acquisition, and multilingual speech systems.

Learning outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Acquire comprehensive understanding of Sanskrit phonetics as a foundation for speech sound analysis.
2. Explore the theoretical and practical aspects of speech processing.
3. Gain useful insights to analyze, synthesize, and process speech signals.
4. Have hands-on experience of cutting-edge speech technologies in Indian languages.
5. Be able to contribute to the development of speech technology systems in Indian languages.
6. By the end of the course, students will develop skills to analyze speech patterns, apply phonetic knowledge to develop speech technologies, and address challenges in human-computer interaction.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
DSE 2.A.1	Phonetics and Speech Technology Research	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Basics of Sanskrit Phonetics and Human Speech Production. Credit 1

- Process of Speech Production in human beings.
- Places and Manner of Articulation of Speech sounds.
- Comparative Phonetics in Indo-European languages.
- Articulatory and Acoustic Sanskrit Phonetics.
- Division of Speech Sounds and Phonetic Variations in Sanskrit language.
- Sanskrit Phonetics and
- Speech Processing.

Unit II Fundamentals of Digital Speech Processing. Credit 1

- Basics of Speech Signal.
- Digitization of Speech.
- Speech Features and Representations.
- Speech Segmentation and Phoneme Recognition.
- Speech Signal Processing Techniques.

Unit III Applications of Digital Speech Processing. Credit 1

- Text-to-Speech Synthesis.
- Automatic Speech Recognition.
- Automatic Speaker Recognition.
- Speech Based Translation systems: Speech-to-Text, Text-to-Speech, Speech-to-Speech.
- Video Subtitles/Captions.

Unit IV Speech Technologies in Indian Languages. Credit 1

- Speech Technology in Indian Context: Linguistic Diversity, Data Scarcity, Regional Accents and Dialects, Code-Switching, etc.
- Key contributors in developing Speech Technologies: Academia and Industry.
- Survey of Major Applications of Speech Technology in Indian Languages.
- Future Trends and Innovations in Speech Technology.

Practical:

1. Speech Corpora Creation.
2. Speech Segmentation Task.
3. TTS survey.
4. ASR Survey.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Ghosh, M., (1938), *Paniniya Shiksha (or the Siksha-Vedanga ascribed to Pāṇini): Critically edited in all its five recensions with an introduction, translation & notes together with its two commentaries*, Calcutta: University of Calcutta Press.
2. Allen, W. Sidney, (1973), *Phonetics in Ancient India*, Oxford: Oxford University Press.
3. Deshpande, Madhav M., (1993), *Sanskrit and Prakrit: Sociolinguistic Issues*, Delhi: Motilal Banarsidass.
4. Cardona, George, (1997), *Panini: His Work and Its Traditions*, Delhi: Motilal Banarsidass.
5. Bhat, D. N. S., (1999), *Indian Linguistic Studies*, Delhi: Motilal Banarsidass.
6. O'Shaughnessy, Douglas, (2000), *Speech Communications: Human and Machine* (2nd ed.), Hyderabad: Universities Press.
7. Catford, J. C., (2001), *A Practical Introduction to Phonetics* (2nd ed.), Oxford: Oxford University Press.
8. Huang, Xuedong, Acero, Alex, Hon, Hsiao-Wuen, (2001), *Spoken Language Processing*, New Jersey: Prentice Hall.

9. Quatieri, Thomas F., (2002), *Discrete-Time Speech Signal Processing: Principles and Practice*, New Jersey: Prentice Hall.
10. Clark, John, Yallop, Colin, Fletcher, Janet, (2007), *An Introduction to Phonetics and Phonology* (3rd ed.), Oxford: Wiley-Blackwell.
11. Taylor, Paul, (2009), *Text-to-Speech Synthesis*, Cambridge: Cambridge University Press.
12. Rabiner, Lawrence, Schafer, Ronald W., (2011), *Theory and Applications of Digital Speech Processing*, New Jersey: Pearson.
13. Sinha, R., (2013), *Language Technology for Indian Languages*, Berlin: Springer.
14. Ladefoged, Peter, Johnson, Keith, (2014), *A Course in Phonetics* (7th ed.), Boston: Cengage Learning.
15. Mehto, D., (Ed.), (2015), *Pāṇinīya-Śikṣā: Vistrit Śodhpūrṇa Hindi Vyākhyā*, Delhi: Motilal Banarsidass.
16. Kumar, A., Natarajan, V., (2015), *Speech Technology for Indian Languages*, Berlin: Springer.
17. Subhash Chandra, (2017), *मशीनी अनुवाद (Machine Translation) यूजीसी सीबीसीएस स्कीम के तहत बीए (संस्कृत) के एईईसी (AEEC)-3 के पाठ्यक्रम पर आधारित*, New Delhi: Vidya Nidhi Prakashana.
18. Śāstrī, B. S., (2017), *Laghu Siddhānta Kaumudī – Bhaimi Vyākhyā* (6 vols.), Delhi: Bhaimi Prākāśan.
19. Subhash Chandra, (2021), *भाषासंगणन (Language Computing)*, New Delhi: Upasana Publications.
20. Jurafsky, Daniel, Martin, James H., (2023), *Speech and Language Processing* (3rd ed. draft), New Jersey: Prentice Hall.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 2.A.2: Information Retrieval and Concept Mining in Sanskrit

Course Objectives:

1. To understand the structure and semantics of Sanskrit for computational use.
2. To learn basic search and indexing techniques for Sanskrit texts.
3. To apply NLP tools to Sanskrit language processing.
4. To explore concept mining methods in Sanskrit literature.
5. To use digital tools for Sanskrit text analysis and research.

Learning outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Understand the basic principles of search engines and information retrieval systems.
2. Learn programming techniques for indexing and querying Sanskrit texts.
3. Address common linguistic challenges in Sanskrit, such as sandhi and compound words.
4. Gain hands-on experience in creating a basic Sanskrit search engine.
5. Understand the importance of Unicode, transliteration, and text normalization for Sanskrit processing.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
DSE 2.A.2	Information Retrieval and Concept Mining in Sanskrit	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Introduction to Information Retrieval. **Credit 1**

- Basics of Information Retrieval (IR): Concepts and Applications.
- Overview of Sanskrit Text Characteristics, Unicode and Devanagari Script.
- Introduction to Digital Sanskrit Corpora: Tools and Techniques.
- Basics of online Indexing and concept mining.

Unit II Python Programming for Sanskrit Text Processing. **Credit 1**

- Tokenization and Simple Search Queries for Sanskrit Texts using Python.
- Basic String Manipulation for Sanskrit using Python.
- Python for Sanskrit Text Processing.
- Hands-On Practice: Writing Simple Code for Query Matching in Sanskrit.

Unit III Building a Simple Search Engine. **Credit 1**

- Basics of Search Engine Architecture: Indexing and Querying.
- Implementing a Simple Indexer for Sanskrit Texts.
- Adding Filters for Transliteration Support in Search Queries.
- Introduction to Ranking and Relevance (Simple Algorithms)

- Hands-On Practice: Creating a Search Tool for a Small Sanskrit Corpus.

Unit IV Project Work. **Credit 1**

- Group Project: Developing a Simple Sanskrit Search Engine.
- Indexing a Selected Sanskrit Text.
- Testing and Debugging the Search Engine.

Practical Details:

1. Sanskrit Text Digitization.
2. Text Processing using Python.
3. Survey of Related Tools.
4. Development of Online Indexing.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Christopher D. Manning, Prabhakar Raghavan and Hinrich Schütze, (2008), *Introduction to Information Retrieval*, Cambridge: University Press.
   URL: https://nlp.stanford.edu/IR-book/information-retrieval-book.html
2. Manning, Christopher D., Raghavan, Prabhakar, Schütze, Hinrich, (2008), *Introduction to Information Retrieval*, Cambridge: Cambridge University Press.
3. Subhash Chandra, (2017), *मशीनी अनुवाद (Machine Translation)*, New Delhi: Vidya Nidhi Prakashana.
4. Subhash Chandra, (2021), *भाषासंगणन (Language Computing)*, New Delhi: Upasana Publications.

Difficulty Level 600-699

Credits - 4
Hours - 60

DSE 2.A.3: Computational Modeling of Pāṇini's Aṣṭādhyāyī

Course Objectives:

1. Understand the computational approach to Pāṇini's Aṣṭādhyāyī.
2. Explain the logical structure of the Pāṇinian grammatical system.
3. Apply formal and mathematical models to Sanskrit grammar.
4. Use computational methods to test grammatical hypotheses.
5. Represent Pāṇinian grammar in a formal, non-verbal framework.

Learning outcomes:

1. Understand the structure of Pāṇini's Aṣṭādhyāyī.
2. Identify its computational nature.
3. Learn basic techniques for computing the Aṣṭādhyāyī.
4. Apply rules to derive Sanskrit forms.
5. Appreciate Pāṇini's relevance to modern computation.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
DSE 2.A.3	Computational Modeling of Pāṇini's Aṣṭādhyāyī	04	0	0	04

Details of Course:

Unit I Structure of Pāṇinīan Aṣṭādhyāyī. **Credit 1**

- Phonetic Component.
- Phonemes - 14 (Śivasūtra: Pratyāhāra (Ādirantyena Sahetā)
- Rule-database (Rule database)
- Dataset/Lists: Dhātupāṭha, Gaṇapāṭha.
- Lists: Suffixes.

Unit II System of Pāṇini. **Credit 1**

- Types of Sutras.
- Core Concept of Aṣṭādhyāyī.

Unit III How to Compute Pāṇinian Rules. **Credit 1**

- Understanding the rules.
- Analyzing the rules.
- Listing external resources or related rules.
- Developing computational rules.
- Selecting programming language

Unit IV Survey of Tools Developed on Sanskrit Grammar. **Credit 1**

Practical Activities:

1. Pratyāhāra Generator.
2. Dhātupāṭha Database Creation.
3. Ashtadhyayi Modlling.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Manning, Christopher D., Schütze, Hinrich, (1999). *Foundations of Statistical Natural Language Processing*. Cambridge, MA: MIT Press.
2. Bird, Steven, Klein, Ewan, Loper, Edward, (2009). *Natural Language Processing with Python*. Sebastopol, CA: O'Reilly Media.
3. Russell, Stuart, Norvig, Peter, (2021). *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (4th ed.). London: Pearson.
4. Jurafsky, Daniel, Martin, James H., (2023). *Speech and Language Processing* (3rd ed. draft).

Digital / Online Resources:

1. INRIA, *Sanskrit Heritage Reader*. https://sanskrit.inria.fr
2. University of Cologne, *Digital Corpus of Sanskrit*. https://www.sanskrit-corpus.uni-koeln.de
3. IIT Bombay (CFILT), *Sanskrit WordNet*. https://www.cfilt.iitb.ac.in/wordnet/webswn/wn.php
4. Göttingen State and University Library, *GRETIL: Göttingen Register of Electronic Texts*. https://gretil.sub.uni-goettingen.de
5. Government of India, *TDIL: Technology Development for Indian Languages*. https://tdil-dc.in
6. Hugging Face, *Machine Learning & NLP Model Repository*. https://huggingface.co

One Year PG in

Sahityam

अधिगमपरिणाम-आधारितपाठ्यचर्यारूपरेखा

स्नातकोत्तरकार्यक्रमः - साहित्यम्

2025

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये
UGC

विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगः
बहादुरशाह-जफर-मार्गः
नवदेहली – 110002

Curriculum Development & Co-ordination Committee for One Year PG (Sahityam)

Prof. Ramakant Pandey

Chair Person of the Committee and Director, Bhopal Campus, Central Sanskrit University, Bhopal, Madhya Pradesh - 462043

✉ ramakantpandey2010@gmail.com

Dr. Anil Kumar

Asso. Prof. (Sahitya) Central Sanskrit University, Raghunath Kirti Campus.

✉ anillbs.kumar@gmail.com

विषयसूची

कार्यक्रमस्य परिचयः 1

कार्यक्रमस्य उद्देश्यानि 1

कार्यक्रमस्य परिणामाः 2

संस्कृतस्नातकोत्तरस्य गुणाः 3

प्रधानानां पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम् 4

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम् 6

प्रधानपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः 8

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः 9

अलङ्कारवर्गः 11

प्रधानपाठ्यक्रमाः 12

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) 13

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: काव्यदोषाः 13

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: संलक्ष्यक्रमव्यंग्यध्वनिः 15

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: अनुमाने ध्वनेरन्तर्भावः 17

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: काव्यशब्दस्वरूपम् (दण्डिभामहदृशा) 19

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) 21

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: भोजसम्मता बाह्यालङ्काराः 21

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: काव्यालंकारकारिकायां पाश्चात्त्यकाव्यशास्त्रे च प्रतिपादिताः सिद्धान्ताः 23

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: उपमालङ्कारसमीक्षा 26

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: वामनस्य काव्यशास्त्रीयचिन्तनम् 28

चितस्वशास्त्रविषयक-पाठ्यक्रमाः 30

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) 31

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: काव्यशास्त्रपरम्परायां काव्यानुशासनम् 31

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: अभिनवकाव्यशास्त्रम् - अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रम् 33

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: आधुनिककाव्यशास्त्रम् - अभिराजयशोभूषणम् 35

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) 38

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: आधुनिककाव्यशास्त्रम् - त्रिवेणिका 38

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: विशिष्टकाव्यशास्त्रम् - शृङ्गारप्रकाशः 40

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: आधुनिककाव्यशास्त्रपरम्परायाम् - काव्यदर्पणः 42

नाट्यवर्गः 44
प्रधानपाठ्यक्रमाः 45
प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) 46
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: भारतीयनाट्यपरम्परा 46
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: आङ्गिकः अभिनयः 48
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: शूद्रकस्य भट्टनारायणस्य च नाट्यसाहित्यम् 50
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: धनञ्जयसम्मतानि दशरूपकाणि 52
द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) 54
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: भासस्य भवभूतेश्च नाट्यरचनाकौशलम् 54
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: धीरनैषधम् (रामावतारशर्मणः) 56
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: जीमूतवाहनस्य परोपकारभावः 59
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: नाट्यपरम्परायां नाट्यदर्पणः 61
चितस्वशास्त्रविषयक-पाठ्यक्रमाः 63
प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) 64
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: पात्राणां विशिष्टवर्णनम् - रसार्णवसुधाकरः 64
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: नाट्यशास्त्रपरम्परायाम् - भावप्रकाशनम् 66
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: प्राचीननाट्यकौशलं - प्रतिज्ञायौगन्धरायणम् 69
द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) 71
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: नाटयसाहित्ये- अनर्घराघवम् 71
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: नाटयशास्त्रीयग्रन्थः - उज्ज्वलनीलमणिः 73
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: कालिदासनाट्यसाहित्ये मालविकाग्निमित्रम् 75
काव्यवर्गः 77
प्रधानपाठ्यक्रमाः 78
प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) 79
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: शास्त्रकाव्यम् 79
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: चम्पूसाहित्यम् 81
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: महाकाव्यं पुरातनं नवीनं च 83
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: दशकुमाराणां जीवनवृत्तान्तः 85
द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) 87

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: थाइलेण्ड्देशे श्रीरामचरित्रम् 87
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: प्राचीनगद्यसाहित्यम् 89
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: गीतिकाव्यपरम्परा 91
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: चम्पूकाव्यपरम्परायां तीर्थवैशिष्ट्यम्- विश्वगुणादर्शचम्पूः 93
चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाः 95
प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) 96
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: महाभारताश्रितं चम्पूभारतम् 96
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: प्राचीनमहाकाव्येषु- सौन्दरानन्दमहाकाव्यम् 98
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: आधुनिककाव्यम् - तदेव गगनं सैव धरा 100
द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) 103
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: ऐतिहासिकमहाकाव्यम् - नवसाहसाङ्कचरितम् 103
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: भारतस्यैतिहासिककाव्यम् - राजतरङ्गिणी 105
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: आधुनिकसाहित्ये अन्योक्तिदर्पणः 108

कार्यक्रमस्य परिचयः
(Introduction of the Program)

अयम् आचार्यः (एम.ए.) इति कार्यक्रमः एकवर्षीयः विद्यते। एषः एकवर्षीयः कार्यक्रमः सत्रद्वये भविष्यति। यथा 1. प्रथमसत्रार्द्धः 2. द्वितीयसत्रार्द्धः च।

अस्मिन् कार्यक्रमे छात्राणां सौलभ्याय साहित्यस्य त्रयः प्रमुखाः वर्गाः विकल्पत्त्वेन दत्ताः सन्ति। छात्राः स्वेच्छया ईप्सिततमं वर्गं विकल्पत्त्वेन चित्वा अध्ययनं कर्तुं शक्नुवन्ति। ते त्रयः वर्गाः अधः प्रदर्श्यन्ते -

1. **अलङ्कारवर्गः**
2. **नाट्यवर्गः**
3. **काव्यवर्गः**

- **प्रत्येकमपि वर्गस्य प्रधानपाठ्यक्रमाणाम् अनन्तरं तस्यैव वर्गस्य चितस्वशास्त्रविषयकाः पाठ्यक्रमाः अपि योजिताः सन्ति। एवं वर्गम् आधारीकृत्य अत्र पाठ्यक्रमाः निरूपिताः सन्ति।**

अर्हता - शास्त्रीपरीक्षोत्तीर्णाः तत्समकक्ष्यापरीक्षोत्तीर्णाः छात्राः एन्.टि.ए. द्वारा आयोज्यमानपरीक्षामाध्यमेन उत्तीर्य छात्राः अस्मिन् एकवर्षीये आचार्यः एम.ए. साहित्यम् इति कार्यक्रमे प्रवेष्टुं शक्नुवन्ति। अत्र सत्रद्वये आहत्य स्वशास्त्रीयपाठ्यक्रमाः (Major), क्षमतावर्धनपाठ्यक्रमः (अनिवार्यः) (AECC) च भविष्यतः। एताभ्यां साकं द्वितीयसत्रार्धे लघुशोधप्रबन्धः (Dissertation) भविष्यति।

कार्यक्रमस्य उद्देश्यानि
(Program Objectives)

1. भारतीयज्ञानपरम्पाराधारेण संस्कृतकाव्यानां परिचयप्रदानम्।
2. संस्कृतशास्त्रेषु अनुसन्धानकार्यार्थमनुसन्धानदृष्टिप्रदानम्।
3. भारतीयसंस्कृतेः विषये ज्ञानप्रदानम्।
4. भारतीयनाट्यपरम्परायाः परिचयप्रदानम्।
5. नाटक-साहित्यरचनादिकौशलविकासाय मार्गदर्शनम्।
6. काव्यनिर्माणकौशलस्य विकासः।
7. भारतीयज्ञानपरम्पराविषयेषु शोधदृष्टिप्रदानम्।
8. शास्त्रान्तराणां सम्बन्धस्थापनकौशलस्य विकासः।
9. विकसितभारते 2047@ संस्कृतस्य योगदानम्।

कार्यक्रमस्य परिणामाः
(Program Outcomes)

एकवर्षीयस्य आचार्यः (साहित्यम्) इति कार्यक्रमस्य अध्ययनेन तदुपाधिमन्तः छात्राः -

कार्यक्रमस्य परिणामः – 1	**भारतीयमूलानि -** संस्कृतसाहित्यकाव्यनाट्यादिकलासु कुशलानां छात्राणां निर्माणम्।
कार्यक्रमस्य परिणामः – 2	**भारतीयज्ञानपरम्परा** – भारतीयज्ञानपरम्परायै साहित्यशास्त्रयोगदानस्य अवबोधः।
कार्यक्रमस्य परिणामः – 3	**भारतीयज्ञानपरम्परा -** काव्येषु प्रतिपादितान् लोकोपयोगिनः मौलिकान् विषयान् समाजे सप्रमाणं प्रतिपादयितुं समर्थानां छात्राणां निर्माणम्।
कार्यक्रमस्य परिणामः – 4	**भविष्यवाद्युपागमः -** छात्राः संस्कृतसाहित्यरचनायां निपुणत्त्वेन छात्राणां निर्माणम्। काव्यशास्त्रीयसिद्धान्तानां व्यावहारिकानुप्रयोगे कुशलानां छात्राणां निर्माणम्। छात्राणां नैतिकतासंवर्धनम्।
कार्यक्रमस्य परिणामः – 5	**वृत्तिप्रदानक्षमता -** छात्रान् व्यावसायिक-विश्लेषणात्मकप्रौद्योगिकी-कौशलेन सुसज्जितं कृत्वा तेषां वृत्तिसामर्थ्यस्य वर्धनम्।

संस्कृतस्नातकोत्तरस्य गुणाः

(Graduate Attributes of the Program)

- भारतीयज्ञानपरम्परायाः संरक्षणम्।
- काव्यकौशलस्य काव्यशास्त्रकौशलस्य विकासः।
- भारतीयनाट्यकलायाः विकासः।
- युगानुकूलतया समन्वयसम्पादनपूर्वकं भारतस्य समग्रविकासे सहयोगः।
- संस्कृतस्य संस्कृतेश्च सम्पूर्णविश्वे प्रचारः प्रसारः।
- प्राचीनविषयाणाम् आधुनिकविषयैः सह समन्वयः।
- सरलमानकसंस्कृतस्य परिपालनम्।
- विकसितभारतस्य@**2047** निर्माणाय संस्कृतमाध्यमेन सहयोगप्रदानम्।
- सभ्यसमाजस्य निर्माणम्।
- राष्ट्रं प्रति स्वकर्त्तव्यस्य निर्वाहः।

प्रधानानां पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम्

(PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR MAJOR COURSES)

Course Name पाठ्यक्रमनाम	Rootedness भारतीय मूलानि	IKS भारतीय ज्ञान परम्परा	Futuristic भविष्यवादी	Employability वृत्तिप्रदानक्षमता	Value, Skill and Multidisciplinary मूल्यानि, कौशलानि एवं बहुशास्त्रीयपाठ्यक्रमः	Disciplinary Knowledge अध्ययनशाखायाः ज्ञानम्	Difficulty Level काठिन्यस्तरः
अलङ्कारवर्गः							
काव्यदोषाः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
संलक्ष्यक्रमव्यंग्यध्वनिः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
अनुमाने ध्वनेरन्तर्भावः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
काव्यशब्दस्वरूपम् (दण्डिभामहदृशा)	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
भोजसम्मता बाह्यालङ्काराः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
काव्यालंकारकारिकायां पाश्चात्त्यकाव्यशास्त्रे च प्रतिपादिताः सिद्धान्ताः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
उपमालङ्कारसमीक्षा	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
वामनस्य काव्यशास्त्रीयचिन्तनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
नाट्यवर्गः							
भारतीयनाट्यपरम्परा	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
आङ्गिकः अभिनयः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
शूद्रकस्य भट्टनारायणस्य च नाट्यसाहित्यम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

धनञ्जयसम्मतानि दशरूपकाणि	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
भासस्य भवभूतेश्च नाट्यरचनाकौशलम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
धीरनैषधम् (रामावतारशर्मणः)	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
जीमूतवाहनस्य परोपकारभावः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
नाट्यपरम्परायां नाट्यदर्पणः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
काव्यवर्गः							
शास्त्रकाव्यम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
चम्पूसाहित्यम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
महाकाव्यम् - पुरातनं नवीनं च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
दशकुमाराणां जीवनवृत्तान्तः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
थाइलेण्ड्देशे श्रीरामचरित्रम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
प्राचीनगद्यसाहित्यम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
गीतिकाव्यपरम्परा	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
चम्पूकाव्यपरम्परायां तीर्थवैशिष्ट्यम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम्

(PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR DSE COURSES)

Course Name पाठ्यक्रमनाम	Rootedness भारतीयमूलानि	IKS भारतीय ज्ञान परम्परा	Futuristic भविष्यवादी	Employability वृत्तिप्रदान क्षमता	Value, Skill and Multidisciplinary मूल्यानि, कौशलानि एवं बहुशास्त्रीयपाठ्यक्रमः	Disciplinary Knowledge अध्ययनशाखायाः ज्ञानम्	Difficulty Level कठिनतायाः स्तरः
अलङ्कारवर्गः							
काव्यशास्त्रपरम्परायां काव्यानुशासनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
अभिनवकाव्यशास्त्रम् - अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
आधुनिककाव्यशास्त्र-परम्परायाम् - अभिराजयशोभूषणम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
आधुनिककाव्यशास्त्रम् - त्रिवेणिका	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
विशिष्टकाव्यशास्त्रम् - शृङ्गारप्रकाशः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
आधुनिककाव्यशास्त्र-परम्परायाम् - काव्यदर्पणः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
नाट्यवर्गः							
पात्राणां विशिष्टवर्णनम् - रसार्णवसुधाकरः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
नाट्यशास्त्रपरम्परायां भावप्रकाशनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
प्राचीननाट्यकौशलम् - प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
नाटयसाहित्ये - अनर्घराघवम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
नाटयशास्त्रीयग्रन्थः - उज्ज्वलनीलमणिः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

कालिदासनाट्यसाहित्ये मालविकाग्निमित्रम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
काव्यवर्गः							
महाभारताश्रितं चम्पूभारतम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
प्राचीनमहाकाव्येषु - सौन्दरानन्दमहाकाव्यम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
आधुनिककाव्यम् - तदेव गगनं सैव धरा	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
ऐतिहासिकमहाकाव्यम् नवसाहसाङ्कचरितम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
भारतस्यैतिहासिककाव्यम् - राजतरङ्गिणी	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
आधुनिकसाहित्ये अन्योक्तिदर्पणः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

प्रधानपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः

क्र.सं.		पाठ्यक्रमाः	पाठ्यक्रम-श्रेयोऽङ्कः	पाठ्यक्रम-काठिन्यस्तरः
अलङ्कारवर्गः				
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः 1.1: काव्यदोषाः	4	600-699
2		प्रधानः 1.2: संलक्ष्यक्रमव्यंग्यध्वनिः	4	600-699
3		प्रधानः 1.3: अनुमाने ध्वनेरन्तर्भावः	4	600-699
4		प्रधानः 1.4: काव्यशब्दस्वरूपम् (दण्डिभामहदृशा)	4	600-699
5	द्वितीयसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः 2.1: भोजसम्मता बाह्यालङ्काराः	4	600-699
6		प्रधानः 2.2: काव्यालंकारकारिकायां पाश्चात्त्यकाव्यशास्त्रे च प्रतिपादिताः सिद्धान्ताः	4	600-699
7		प्रधानः 2.3: उपमालङ्कारसमीक्षा	4	600-699
8		प्रधानः 2.4: वामनस्य काव्यशास्त्रीयचिन्तनम्	4	600-699
नाट्यवर्गः				
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः 1.1: भारतीयनाट्यपरम्परा	4	600-699
2		प्रधानः 1.2: आङ्गिकः अभिनयः	4	600-699
3		प्रधानः 1.3: शूद्रकस्य भट्टनारायणस्य च नाट्यसाहित्यम्	4	600-699
4		प्रधानः 1.4: धनञ्जयसम्मतानि दशरूपकाणि	4	600-699
5	द्वितीयसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः 2.1: भासस्य भवभूतेश्च नाट्यरचनाकौशलम्	4	600-699
6		प्रधानः 2.2: धीरनैषधम् (रामावतारशर्मणः)	4	600-699
7		प्रधानः 2.3: जीमूतवाहनस्य परोपकारभावः	4	600-699
8		प्रधानः 2.4: नाट्यपरम्परायां नाट्यदर्पणः	4	600-699
काव्यवर्गः				
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः 1.1: शास्त्रकाव्यम्	4	600-699
2		प्रधानः 1.2: चम्पूसाहित्यम्	4	600-699
3		प्रधानः 1.3: महाकाव्यं पुरातनं नवीनं च	4	600-699
4		प्रधानः 1.4: दशकुमाराणां जीवनवृत्तान्तः	4	600-699
5	द्वितीयसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः 2.1: थाइलेण्ड्देशे श्रीरामचरित्रम्	4	600-699
6		प्रधानः 2.2: प्राचीनगद्यसाहित्यम्	4	600-699
7		प्रधानः 2.3: गीतिकाव्यपरम्परा	4	600-699
8		प्रधानः 2.4: चम्पूकाव्यपरम्परायां तीर्थवैशिष्ट्यम्	4	600-699

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः

क्र.सं.		पाठ्यक्रमाः	पाठ्यक्रम-श्रेयोऽङ्कः	पाठ्यक्रम-काठिन्यस्तरः
अलङ्कारवर्गः				
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य चितस्वशास्त्रविषयक -पाठ्यकमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.1: काव्यशास्त्रपरम्परायां काव्यानुशासनम्	4	600-699
2		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.2: अभिनवकाव्यशास्त्रम् - अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रम्	4	600-699
3		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.3: आधुनिककाव्यशास्त्र-परम्परायाम् - अभिराजयशोभूषणम्	4	600-699
4	द्वितीयसत्रार्द्धस्य चितस्वशास्त्रविषयक -पाठ्यकमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.1: आधुनिककाव्यशास्त्रम् - त्रिवेणिका	4	600-699
5		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.2: विशिष्टकाव्यशास्त्रम् - शृङ्गारप्रकाशः	4	600-699
6		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.3: आधुनिककाव्यशास्त्र-परम्परायाम् - काव्यदर्पणः	4	600-699
नाट्यवर्गः				
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य चितस्वशास्त्रविषयक -पाठ्यकमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.1: पात्राणां विशिष्टवर्णनम् - रसार्णवसुधाकरः	4	600-699
2		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.2: नाट्यशास्त्रपरम्परायां भावप्रकाशनम्	4	600-699
3		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.3: प्राचीननाट्यकौशलम् - प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्	4	600-699
4	द्वितीयसत्रार्द्धस्य चितस्वशास्त्रविषयक -पाठ्यकमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.1: नाटयसाहित्ये-अनर्घराघवम्	4	600-699
5		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.2: नाटयशास्त्रीयग्रन्थः - उज्ज्वलनीलमणिः	4	600-699
6		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.3: कालिदासनाट्यसाहित्ये मालविकाग्निमित्रम्	4	600-699
काव्यवर्गः				
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य चितस्वशास्त्रविषयक -पाठ्यकमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.1: महाभारताश्रितं चम्पूभारतम्	4	600-699
2		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.2: प्राचीनमहाकाव्येषु - सौन्दरानन्दमहाकाव्यम्	4	600-699

3		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.3: आधुनिककाव्यम् - तदेव गगनं सैव धरा	4	600-699
4	द्वितीयसत्रार्द्धस्य चितस्वशास्त्रविषयक -पाठ्यकमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.1: ऐतिहासिकमहाकाव्यम् नवसाहसाङ्कचरितम्	4	600-699
5		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.2: भारतस्यैतिहासिककाव्यम् - राजतरङ्गिणी	4	600-699
6		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.3: आधुनिकसाहित्ये अन्योक्तिदर्पणः	4	600-699

अलङ्कारवर्गः

प्रधानपाठ्यक्रमाः

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: काव्यदोषाः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतीयसाहित्यशास्त्रे काव्यदोषाणां सामान्यपरिचयप्रदानम्।
2. काव्यदोषेषु पददोषाणां ज्ञानप्रदानम्।
3. पदांश-वाक्य-अर्थ-रसदोषाणां परिचयप्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भारतीयसाहित्यशास्त्रे काव्यदोषाणां सामान्यपरिचयं वक्ष्यन्ति।
2. काव्यदोषेषु पददोषान् निरूपयिष्यन्ति।
3. पदांश-वाक्य-अर्थ-रसदोषान् व्याख्यास्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1	काव्यदोषाः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. दोषसामान्यलक्षणं पदगतदोषाश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- दोषसामन्यलक्षणम्।
- दोषाणां वर्गीकरणम्।
- पददोषाः।
- श्रुतिकटुत्वम्।
- च्युतसंस्कृतित्वम्।
- अप्रयुक्तत्वम्।
- असमर्थत्वम्।
- निहतार्थत्वम्।
- अनुचितार्थत्वम्।
- निरर्थकत्वम्।
- अवाचकत्वम्।
- अश्लीलत्वम्।
- सन्दिग्धत्वम्।
- अप्रतीतत्वम्।
- ग्राम्यत्वम्।
- नेयार्थत्वम्।
- क्लिष्टत्वम्।
- अविमृष्टविधेयांशत्वम्।
- विरुद्धमतिकृतत्वम्।

अन्वितिः २. वाक्यदोषनिरूपणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्रतिकूलवर्णत्वम्।
- उपहतविसर्गत्वम्।
- लुप्तविसर्गत्वम्।
- विसन्धित्वम्।
- हतवृत्तत्वम्।
- न्यूनपदत्वम्।
- अधिकपदत्वम्।
- कथितपदत्वम्।
- पतत्प्रकर्षत्वम्।
- समाप्तपुनरात्तत्वम्।
- अर्थान्तरैकवाचकत्वं।
- अभवन्मतयोगत्वम्।

- अनभिहितवाच्यत्वम्।
- अपदस्थपदत्वम्।
- अपदस्थसमासत्वम्।
- संकीर्णत्वम्।
- गर्भितत्वम्।
- प्रसिद्धिहतत्वम्।
- भग्नप्रक्रमत्वम्।
- अक्रमत्वम्।
- अमतपरार्थत्वम्।

अन्वितिः ३. अर्थदोषनिरूपणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अपुष्टत्वम्।
- कष्टत्वम्।
- व्याहतत्वम्।
- पुनरुक्तत्वम्।
- दुष्क्रमत्वम्।
- ग्राम्यत्वम्।
- सन्दिग्धत्वम्।
- निर्हेतुत्वम्।
- प्रसिद्धिविरुद्धम्।
- विद्याविरुद्धम्।
- अनवीकृतत्वम्।
- सनियमपरिवृत्तत्वम्।
- अनियमपरिवृतत्वम्।
- विशेषपरिवृत्तित्वम्।
- अविशेषपिरवृत्तित्वम्।
- साकाङ्क्षत्वम्।
- अपदयुक्तत्वम्।
- सहचरभिन्नत्वम्।
- प्रकाशितविरुध्दत्वम्।
- विध्ययुक्तत्वम्।
- अनुवादायुक्तत्वम्।
- त्यक्तपुनःस्वीकृतत्वम्।
- अश्लीलत्वम्।

अन्वितिः ४. रसदोषनिरूपणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- रसस्थायिसञ्चारिणां स्वशब्दवाच्यत्वम्, अनुभावविभावयोः कष्टकल्पनया व्यक्तिः।
- प्रतिकूलविभावादि-परिग्रहः, पुनः पुनः दीप्तिः अकाण्डे प्रथनम्, अकाण्डे छेदः।
- अङ्गस्य अतिविस्तृतिः, अङ्गिनः अननुसन्धानं, प्रकृतिविपर्ययः, अनङ्गस्याभिधानम्।
- दोषपरिहारोपायाः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. मम्मटः, (2005), *काव्यप्रकाशः* (वामनझलकीकरप्रणीतटीकासहिता), नई दिल्ली : परिमल प्रकाशनम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डे, डा. सुशीलकुमारः, & शर्मा, श्रीमायारामः, (1988), *संस्कृतकाव्यशास्त्र का इतिहास*, पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
2. मिश्रः, डा. जयमन्तः, (2005), *काव्यात्ममीमांसा*, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भारती।
3. हीरा, डा. राजवंश सहायः, (1988), *भारतीय साहित्यशास्त्रकोश*, पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
4. उपाध्यायः, बलदेवः, संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास (काव्यशास्त्रखण्डः), लखनऊ : उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: संलक्ष्यक्रमव्यंग्यध्वनिः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतीयसाहित्यशास्त्रे ध्वनेः सामान्यपरिचयप्रदानम्।
2. ध्वनेःभेदानां ज्ञानप्रदानम्।
3. संलक्ष्यध्वनेः विषये विस्तृतपरिचयप्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भारतीयसाहित्यशास्त्रे ध्वनेः सामान्यपरिचयं वक्ष्यन्ति।
2. ध्वनेः भेदान् निरूपयिष्यन्ति।
3. संलक्ष्यध्वनेः विषये विस्तृतविवेचनं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2	संलक्ष्यक्रमव्यंग्यध्वनिः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. दशभेदः संलक्ष्यक्रमध्वनिः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- एवं साकल्येन दशभेदोऽयम्।
- नानार्थशब्दस्थले अर्थबोधः।
- नानार्थस्य शब्दस्य अप्राकरणिके अर्थे व्यञ्जना इति प्राचां सिद्धान्तखण्डनम्।
- जगन्नाथमते नानार्थस्थले अर्थप्रतीतिः।

अन्वितिः २. व्यञ्जनायाः स्थलम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- योगरूढिस्थले व्यञ्जना।
- संयोगः, विप्रयोगः, साहचर्यं, विरोधिता च।
- अर्थः, प्रकरणं, लिङ्गम्, अन्यशब्दस्य सन्निधिश्च।
- सामर्थ्यम्, औचिती, देशः, कालः, व्यक्तिः, स्वरादिः च।

अन्वितिः ३. शब्दशक्तिमूलः अलङ्कारध्वनिः वस्तुध्वनिश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अलङ्कारध्वनिः।

- ‘श्लेष-उपमाध्वन्योः भेदः।
- विरोधाभासध्वनिः, व्यतिरेकध्वनिश्च।
- शब्दशक्तिमूलवस्तुध्वनिः।

अन्वितिः ४. अर्थशक्तिमूलध्वनिः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अर्थशक्तिमूल-स्वतःसम्भविध्वनिभेदाः।
- अर्थशक्तिमूल-कविप्रौढोक्तिसिद्धध्वनिभेदाः।
- उभयशक्तिमूलः ध्वनिः।
- उभयशक्तिमूलध्वनेः शब्दशक्तिमूलकत्वविचारः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. जगन्नाथः, पं., & झा, पं. बदरीनाथः, (2016), *रसगङ्गाधरः* (द्वितीयाननस्य आरम्भतः ‘अभिधामूलध्वनिनिरूपणान्तं यावत्), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डे, डा. सुशीलकुमारः, & शर्मा, श्रीमायारामः, (1988), *संस्कृतकाव्यशास्त्र का इतिहास*, पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
2. मिश्रः, डा. जयमन्तः, (2005), *काव्यात्ममीमांसा*, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भारती।
3. हीरा, डा. राजवंश सहायः, (1988), *भारतीय साहित्यशास्त्रकोश*, पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
4. उपाध्यायः, बलदेवः, संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास (काव्यशास्त्रखण्डः), लखनऊ : उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: अनुमाने ध्वनेरन्तर्भावः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतीयसाहित्यशास्त्रे अनुमानविषये ध्वनिविषये च सामान्यज्ञानप्रदानम्।
2. महिमभट्टसम्मतकाव्यानुमितिसिद्धान्तस्य परिज्ञापनम्।
3. ध्वनेः अनुमाने अन्तर्भावस्य परिज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. ध्वनिखण्डनसाहित्यं परिज्ञास्यन्ति।
2. काव्यानुमानसिद्धान्तं परिज्ञास्यन्ति।
3. साध्यसाधनभावं परिज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
4. भ्रान्तिरपि सम्बन्धतः प्रमेति परिज्ञातुं समर्था भविष्यन्ति।
5. काव्यानुमितिलक्षणं परिज्ञास्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3	अनुमाने ध्वनेरन्तर्भावः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. ध्वनिखण्डनपरम्परा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- व्यक्तिविवेकस्य परिचयः।
- व्यक्तिविवेकस्य वैशिष्ट्यम्।
- महिमभट्टस्यशास्त्रवैदग्ध्यम्।
- काव्यानुमानसिद्धान्तः।

अन्वितिः २. ध्वनिलक्षणखण्डनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शब्दखण्डनम्।
- क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तम्।
- क्त्वाप्रत्ययस्य पौर्वकाल्यम्।
- अर्थनिरूपणम्।
- साध्यसाधनभावः।

अन्वितिः ३. अर्थस्य द्वैविध्यम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- वाच्यः अनुमेयश्च।
- अनुमितानुमेयार्थविषयः।
- रसस्य काव्यार्थत्वम्।
- स्थायिविभावादयः।
- भ्रान्तिरपि सम्बन्धतः प्रमा।

अन्वितिः ४. काव्यानुमितिः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सतः त्रिधा अभिव्यक्तिः।
- असतः एका अभिव्यक्तिः।
- वाच्यार्थादन्तरिता प्रतीतिः।
- ध्वनिलक्षणे दश दोषाः।
- काव्यानुमितिलक्षणम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. महिमभट्टः, *व्यक्तिविवेकः – प्रथमः विमर्शः (आदितः काव्यानुमितिपर्यन्तम्)*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डे, डा. सुशीलकुमारः, शर्मा, श्रीमायारामः, (1988), *संस्कृतकाव्यशास्त्र का इतिहास*, पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
2. मिश्रः, डा. जयमन्तः, (2005), *काव्यात्ममीमांसा*, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भारती।
3. हीरा, डा. राजवंश सहायः, (1988), *भारतीय साहित्यशास्त्रकोश*, पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
4. उपाध्यायः, बलदेवः, संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास (काव्यशास्त्रखण्डः), लखनऊ : उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: काव्यशब्दस्वरूपम् (दण्डिभामहदृशा)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतीयसाहित्यशास्त्रे दण्डिनः काव्यलक्षणकारणादीनां परिज्ञानम्।
2. दण्डिसम्मतं गुणानां स्वरूपज्ञानम्।
3. भामहदिशा साहित्यनिर्माणे व्याकरणस्य भूमिकाज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भारतीयसाहित्यशास्त्रे दण्डिनः काव्यलक्षणकारणादीनां परिज्ञातुं समर्था भविष्यन्ति।
2. दण्डिसम्मतं गुणानां स्वरूपं वर्णयिष्यन्ति।
3. भामहदिशा साहित्यनिर्माणे व्याकरणस्य भूमिकां निरूपयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4	काव्यशब्दस्वरूपम् (दण्डिभामहदृशा)	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. काव्यशरीरम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ग्रन्थकर्तुः परिचयः मङ्गलाचरणञ्च।
- काव्यशरीरम्।
- महाकाव्यलक्षणम्।
- कथाख्यायिकयोः एकजातित्वम्।

अन्वितिः २. वाङ्मयं गुणाश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- चतुर्विधं वाङ्मयम्।
- वैदर्भमार्गस्य गुणाः - १
    - श्लेषः।
    - प्रसादः।
    - समता।
    - माधुर्यम्।
    - सुकुमारता
- वैदर्भमार्गस्य गुणाः - २

- अर्थव्यक्तिः।
- उदारता।
- ओजः।
- कान्तिः।
- समाधिः।

- काव्यसम्पदः कारणं काव्याभ्यासस्य माहात्म्यं च।

अन्वितिः ३. शब्दविषयक-मतानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- साहित्यनिर्माणे व्याकरणशास्त्रस्य भूमिका।
- शब्दविषये नैयायिकमतं तत्खण्डनञ्च।
- अप्रयुक्तशब्दानां प्रयोगनिषेधः।
- वार्त्तिकभाष्यानुसारि शब्दप्रयोगौचित्यम्।

अन्वितिः ३. शब्दप्रयोगविधिः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सूत्रानुसारं शब्दप्रयोगः।
- समासे प्रयोगविधिः।
- प्रत्ययान्तशब्दानां प्रयोगविधिः।
- णिजन्तप्रयोगविधिः।
- इमनिच्-ईयसुन् प्रत्यययोः प्रयोगचारुता।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts):

1. दण्डिः, *काव्यादर्शः – प्रथमपरिच्छेदः सम्पूर्णः (१, २ श्रेयोऽङ्कः)*
2. भामहः, *काव्यालङ्कारः – षष्ठः परिच्छेदः सम्पूर्णः (३, ४ श्रेयोऽङ्कः)*

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings):

1. हीरा, डा. राजवंश सहायः, (1967), भारतीय काव्यशास्त्र के प्रतिनिधि सिद्धान्त, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
2. डे, डा. सुशीलकुमारः, & शर्मा, श्रीमायारामः, (1988), संस्कृतकाव्यशास्त्र का इतिहास, पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
3. मिश्रः, डा. श्रीजयमन्तः, (2005), *काव्यात्ममीमांसा*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
4. काणः, पी. वी., & शास्त्री, डा. ईश्वर चन्द्रः, (2007), *संस्कृतकाव्यशास्त्र का इतिहास*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: भोजसम्मता बाह्यालङ्काराः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतीयसाहित्यशास्त्रे भोजराजस्य परिज्ञानम्।
2. भोजसम्मतानाम् अलङ्काराणां परिज्ञानम्।
3. भोजप्रतिपादितानाम् अलङ्काराणां वैशिष्ट्यप्रतिपादनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भारतीयसाहित्यशास्त्रे भोजराजस्य परिचयं वक्ष्यन्ति।
2. भोजसम्मतानाम् अलङ्काराणां स्वरूपं प्रतिपादयिष्यन्ति।
3. भोजप्रतिपादितानाम् अलङ्काराणां वैशिष्ट्यं वर्णयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1	भोजसम्मता बाह्यालङ्काराः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. शब्दालङ्कारनिर्णयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सरस्वतीकण्ठाभरणस्य परिचयः।
- सरस्वतीकण्ठाभरणस्य वैशिष्ट्यम्।
- भोजदेवस्य शास्त्रवैदग्ध्यम्।
- शब्दालङ्कारसिद्धान्तः।

अन्वितिः २. सामान्यलक्षणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शब्दालङ्कारप्रकाराः।
- बाह्यालङ्काराः।
- आभ्यन्तरालङ्काराः।
- जातिलक्षणम्।
- देशौचितीलक्षणम्।

अन्वितिः ३. वृत्तरीतिवृत्तिछायामुद्रादिः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- वृत्तप्रकाराः।
- रीतिप्रकाराः।
- वृत्तयस्तासां प्रकाराः च।
- छायाप्रकाराः।
- मुद्राप्रकाराः।
- उक्तिप्रकाराः।
- युक्तिप्रकाराः।
- भणितिप्रकाराः।
- गुम्फनप्रकाराः।
- शय्याप्रकाराः।

अन्वितिः ३. यमकादिपरिचयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- यमकलक्षणम्।
- श्लेषलक्षणम्।
- अनुप्रासलक्षणम्।
- वृत्तेर्द्वादशभेदाः।
- चित्रस्य षोढात्वम्।
- गूढलक्षणभेदाः।
- प्रश्नोत्तरलक्षणम्।
- काव्यादिव्युत्पत्तिकारणम्।
- श्रव्यकाव्यलक्षणम्।
- दृश्यकाव्यलक्षणम्।
- चित्राभिनयवल्लक्षणम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. भोजदेवः, *सरस्वतीकण्ठाभरणम् – शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम द्वितीयः परिच्छेदः*।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. राजवंश सहाय हीरा, (1967), *भारतीय काव्यशास्त्र के प्रतिनिधि सिद्धान्त*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
2. डा. राजवंश सहाय हीरा, (1988), भारतीय साहित्यशास्त्र कोश, पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
3. बलदेव उपाध्याय, *संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास (काव्यशास्त्रखण्ड)*, लखनऊ : उत्तरप्रदेशसंस्कृतसंस्थान।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: काव्यालंकारकारिकायां पाश्चात्त्यकाव्यशास्त्रे च प्रतिपादिताः सिद्धान्ताः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. आधुनिकभारतीयकाव्यशास्त्रपम्परायाः ज्ञानम्।
2. पाश्चात्त्यविदुषां च काव्यसिद्धान्तस्य अवबोधनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. आधुनिकभारतीयकाव्यशास्त्रस्य परम्परां पाठयितुं प्रभविष्यन्ति।
2. रेवाप्रसादद्विवेदिनः काव्यसिद्धान्तं बोधयितुं समर्था भविष्यन्ति।
3. पाश्चात्यं काव्यसिद्धान्तं प्रतिपादयितुं शक्ष्यन्ति।
4. भारतीयया पाश्चात्यया च दृशा साहित्यस्य पर्यालोचने शक्ता भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2	काव्यालंकारकारिकायां पाश्चात्त्यकाव्यशास्त्रे च प्रतिपादिताः सिद्धान्ताः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. आधुनिकभारतीयकाव्यशास्त्रपरम्परा रेवाप्रसादद्विवेदी च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- आधुनिकभारतीयकाव्यशास्त्रपरम्परा।
- रेवाप्रसादद्विवेदिनः परिचयः।
- रेवाप्रसादद्विवेदिसम्मतं काव्यम्।
- काव्यस्य स्वरूपम्।
- काव्यस्य कारणम्।
- काव्यस्य प्रयोजनम्।
- साहित्यपदार्थः।
- षट् प्रस्थानानि।
- काव्यस्यात्मा अलंकारः।
- अलंकारस्यावाच्यता।
- रूपकादिभेदेन काव्यभेदः।
- वस्तुमात्रस्य द्वैविध्यम्- बाह्यं ज्ञानरूपं च।
- लिपि-भाषाभेदेन काव्यभेदः।
- काव्यस्य संगीताद् भेदः।
- काव्यस्य कविरसाभ्यां भेदः।

अन्वितिः २. शब्दार्थसम्बन्धाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शब्दस्वरूपम्।
- अन्विताभिधानवादः।

- अभिहितान्वयवादः।
- अखण्डवाक्यार्थवादः।
- तत्समुच्चयवादः।
- स्फोटे शब्दत्वस्याभावः।
- परा-पश्यन्त्यादयो भेदाः।
- शब्दे अभिधादिशक्तीनामभावः।
- भाषास्वस्वरूपम्।
- काव्यकृष्णस्य मूर्तिर्भाषा।
- अर्थस्य स्वरूपम्।
- शब्दार्थयोर्ज्ञानात्मकः सम्बन्धः।
- रसस्वरूपम्।
- गुणस्वरूपम्।
- दोषस्वरूपम्।
- प्रमातृप्रमेययोरभेदः।
- श्रद्धायाः माहात्म्यम्।

अन्वितिः ३. पाश्चात्यविदुषां काव्यशास्त्रीयाः सिद्धान्ताः (क) **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्लेटो-सिद्धान्तः।
- अरस्तू-सिद्धान्तः।
- लांजाइनस-सिद्धान्तः।
- होरेस-सिद्धान्तः।
- हीगेलसिद्धान्तः।
- शापेनहावर-सिद्धान्तः।

अन्वितिः ४. पाश्चात्यविदुषां काव्यशास्त्रीयाः सिद्धान्ताः प्रमुखा वादाश्च (ख) **श्रेयोऽङ्कः १**

- पाश्चात्यविदुषां सिद्धान्ताः।
    - सैमुअलडेनियल-सिद्धान्तः।
    - अलेक्जेण्डर-पोपसिद्धान्तः।
    - विलियमवर्ड्सवर्थ-सिद्धान्तः।
    - टीएस.इलियट-सिद्धान्तः.।
    - आई.ए.रिचर्डस्-सिद्धान्तः।
    - प्रमुखा वादाः।
    - आदर्शवादः।
    - स्वच्छन्दतावादः।
    - प्रतीकवादः।
    - बिम्बवादः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. रेवाप्रसाद द्विवेदी, *काव्यालंकारकारिका*।
2. *पाश्चात्यकाव्यशास्त्रसबद्धग्रन्थेभ्यः निर्धारितांशाः*।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. आनन्द कुमार श्रीवास्तव, (1990), *आधुनिक संस्कृत काव्यशास्त्र*, दिल्ली : इस्टर्न बुक लिंकर्स।
2. डा. राजवंश सहाय हीरा, (1967), *भारतीय काव्यशास्त्र के प्रतिनिधि सिद्धान्त*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

3. डा. भगीरथ मिश्र, (2011), *पाश्चात्य काव्यशास्त्र (इतिहास, सिद्धान्त और वाद)*, वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन।
4. डा. मैथिलीप्रसाद भारद्वाज, (2011), *पाश्चात्य काव्यशास्त्र के सिद्धान्त*, पंचकूला : हरियाणा साहित्य अकादमी।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: उपमालङ्कारसमीक्षा

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतीयसाहित्यशास्त्रे अप्पयदीक्षितस्य काव्यशास्त्रीयावदानस्य परिज्ञानम्।
2. चित्रमीमांसायां काव्यभेदानां परिज्ञानम्।
3. अलङ्कारेषु उपमायाः वैशिष्ट्यप्रतिपादनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भारतीयसाहित्यशास्त्रे अप्पयदीक्षितस्य काव्यशास्त्रीयावदानं वक्ष्यन्ति।
2. चित्रमीमांसायां काव्यभेदान् अवगमिष्यन्ति।
3. अलङ्कारेषु उपमायाः वैशिष्ट्यं प्रतिपादयितुं शक्ताः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3	उपमालङ्कारसमीक्षा	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. अलङ्कारपरम्परा अप्पयदीक्षितश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अलङ्कारपरम्पराया: विकास:।
- अप्पयदीक्षितस्य अलङ्कारपरम्परायां योगदानम्।
- चित्रमीमांसायाम् -

  (क)मङ्गलाचरणम्।
  (ख)काव्यसामान्यलक्षणम्।
  (ग) काव्यभेदनिरूपणम्।

अन्वितिः २. उपमायाः व्यापकत्वं, विद्यानाथोक्तमुपमालक्षणखण्डनञ्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- उपमायाः सर्वालङ्काररूपता।
- प्राचीनाचार्यैः कृतम् उपमालक्षणम्।
- विद्यानाथोक्तम् उपमालक्षणम्।
- विद्यानाथस्य उपमालक्षणखण्डनम्।

अन्वितिः ३. स्वोक्तौ चक्रवर्तिसम्मतिप्रदर्शनं, रुद्रटभोजराजरुय्यकमतालोचनञ्च। श्रेयोऽङ्कः १

- स्वोक्तौ चक्रवर्तिसम्मतिप्रदर्शनम्।
- रुद्रटमतसमीक्षणम्।
- भोजराजमतसमीक्षणम्।
- रुय्यकमतसमीक्षणम्।

अन्वितिः ४. अप्पयदीक्षितमम्मटयोरुपमालक्षणं, उपमादोषाश्च। श्रेयोऽङ्कः १

- अप्पयदीक्षितोक्तम् उपमालक्षणं, तद्भेदाश्च।
- काव्यप्रकाशकृतभेदनिरूपणम्।
- उपमायाः त्रैविध्यम्।
- उपमादोषनिरूपणं तदपवादप्रदर्शनञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. अप्पयदीक्षितः, *चित्रमीमांसा (आदितः उपमालंकारप्रकरणं यावत्)*।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. राजवंश सहाय हीरा, (1967), *भारतीय काव्यशास्त्र के प्रतिनिधि सिद्धान्त*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
2. डा. राजवंश सहाय हीरा, (1988), *भारतीय साहित्यशास्त्र कोश*, पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
3. बलदेव उपाध्याय, संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास (काव्यशास्त्रखण्ड), लखनऊ : उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: वामनस्य काव्यशास्त्रीयचिन्तनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतीयसाहित्यशास्त्रे वामनस्य सामान्यपरिचयप्रदानम्।
2. काव्यशास्त्रस्य नूतनसिद्धान्तस्य ज्ञानप्रदानम्।
3. काव्यशास्त्रीयतत्त्वानां परिचयप्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भारतीयसाहित्यशास्त्रे वामनस्य सामान्यपरिचयं वक्ष्यन्ति।
2. काव्यशास्त्रस्य नूतनसिद्धान्तं निरूपयिष्यन्ति।
3. काव्यशास्त्रस्य तत्त्वानि प्रतिपादयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4	वामनस्य काव्यशास्त्रीयचिन्तनम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. वामनः, तद्ग्रन्थपरिचयश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- वामनः तत्पूर्वपरम्परा।
- काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तेः परिचयः।
- प्रयोजनस्थापना, अधिकारीचिन्ता।
- रीतिनिश्चयः।
- काव्याङ्गानि, काव्यविशेषश्च।

अन्वितिः २. दोषनिर्णयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पददोषाः।
- पदार्थदोषाः।
- वाक्यदोषाः।
- वाक्यार्थदोषः।

अन्वितिः ३. गुणालङ्कारनिरूपणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- गुणसामान्यलक्षणम्।

- गुणालङ्कारयोर्भेदश्च।
- शब्दगुणाः।
- अर्थगुणाः।
- शब्दालङ्काराः।
- अर्थालङ्काराः।

अन्वितिः ४. कविसमयशब्दशुद्धिनिरूपणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शब्दशुद्धिनिरूपणम्।
- कविसमयः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. वामनः, (2016), *काव्यालङ्कारसूत्राणि* (कामधेनुटीकासहिता), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डे, डा. सुशीलकुमारः, & शर्मा, श्रीमायारामः, (1988), *संस्कृतकाव्यशास्त्र का इतिहास*, पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
2. हीरा, डा. राजवंश सहायः, (1988), *भारतीय साहित्यशास्त्रकोश*, पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
3. मिश्रः, डा. जयमन्तः, (2005), *काव्यात्ममीमांसा*, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भारती।
4. उपाध्यायः, बलदेवः, *संस्कृतवाङ्मय का बृहद् इतिहास (काव्यशास्त्रखण्डः)*, लखनऊ : उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान।

चितस्वशास्त्रविषयक-पाठ्यक्रमाः

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: काव्यशास्त्रपरम्परायां काव्यानुशासनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. प्राचीनकाव्यशास्त्रपरम्परायाः सामान्यपरिचयप्रदानम्।
2. काव्यशास्त्रीयतत्त्वानां परिचयप्रदानम्।
3. काव्यशास्त्रे नूतनचिन्तनं प्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. प्राचीनकाव्यशास्त्रपरम्परायाः सामान्यपरिचयं वक्ष्यन्ति।
2. काव्यशास्त्रीयतत्त्वानि ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. काव्यशास्त्रे नूतनचिन्तनं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1	काव्यशास्त्रपरम्परायां काव्यानुशासनम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम्(Details of Course)

अन्वितिः १. काव्यलक्षणकारणादीनां निरूपणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- हेमचन्द्रस्य परिचयः।
- काव्यानुशासनस्य सामान्यपरिचयः।
- काव्यप्रयोजनम्।
- काव्यकारणम्, काव्यलक्षणम् च।
- गुणदोषालङ्काराणां लक्षणं रसोपकारकत्वं च।
- शब्दाः, अर्थाः, शक्तयः।

अन्वितिः २. रसस्वरूपनिरूपणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- रसलक्षणम्।
- नवरसाः।
- स्थायिभावाः।
- व्यभिचारिभावाः।
- सात्त्विकभावाः।

- रसाभासः।

अन्वितिः ३. दोषनिरूपणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- रसदोषाः।
- पददोषाः।
- वाक्यदोषाः।
- पदवाक्यदोषाः।
- अर्थदोषाः।

अन्वितिः ४. गुणनिरूपणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- गुणभेदाः।
- माधुर्यगुणः, तद्व्यञ्जकाश्च।
- ओजोगुणः, तद्व्यञ्जकाश्च।
- प्रसादगुणः।
- गुणानामन्यथात्वम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/RecommendedReadings/Texts)

1. हेमचन्द्रः, (2001), *काव्यानुशासनम्(प्रथमतः चतुर्थाध्यायपर्यन्तम्)*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. राजवंश सहाय हीरा, (1988), *भारतीय साहित्यशास्त्र कोश*, पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
2. डा. सुशीलकुमार डे, (1988), *संस्कृतकाव्यशास्त्र का इतिहास*, पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
3. डा. ब्रह्ममित्र अवस्थी, (1989), *अलंकारकोशः*, दिल्ली : इन्दु प्रकाशनम्।
4. पी. वी. काणे, (2007), *संस्कृतकाव्यशास्त्र का इतिहास*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: अभिनवकाव्यशास्त्रम् - अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. आधुनिककाव्यशास्त्रपरम्परायाः सामान्यपरिचयप्रदानम्।
2. आधुनिककाव्यशास्त्रीयतत्त्वानां परिचयप्रदानम्।
3. काव्यशास्त्रे नूतनचिन्तनं प्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरंछात्राः :-

1. आधुनिककाव्यशास्त्रपरम्परायाः सामान्यपरिचयं करिष्यन्ति।
2. आधुनिककाव्यशास्त्रीयतत्त्वानि ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. काव्यशास्त्रे नूतनं चिन्तनं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2	अभिनवकाव्यशास्त्रम् - अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. ग्रन्थकारस्य परिचयःकाव्यस्वरूपनिरूपणं च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- राधावल्लभत्रिपाठिनः व्यक्तित्वम्।
- राधावल्लभत्रिपाठिनः कृतित्वम्।
- काव्यलक्षणनिरूपणम्।
- काव्यप्रयोजननिरूपणम्।
- काव्यकारणनिरूपणम्।
- काव्यभेदाः।

अन्वितिः २. शब्द-शास्त्र-अलङ्कारनिरूपणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शब्दस्वरूपम्, तद्व्यापाराश्च।
- शास्त्रनिर्णयः।
- अलङ्कारस्वरूपविवेचनम्।
- कविव्यापारसमीक्षणम्।

अन्वितिः ३. अलम्भावनिरूपणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अलम्भावनिरूपणम्।

- अलङ्कारविभागः।
- आभ्यान्तरालङ्काराः।
- बाह्यालङ्काराः।
- लयः।

अन्वितिः ४. काव्यविधा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- द्विविधं काव्यम्।
- खण्डकाव्यम्, गीतकाव्यम्।
- मुक्तकम्, गजलगीतिः, समस्या।
- गद्यकाव्यभेदाः।
- दृश्यकाव्यम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/RecommendedReadings/Texts)

1. राधावल्लभत्रिपाठिः, (2005), *अभिनवकाव्यालङ्कारसूत्रम् (स्वोपज्ञकारिकावृत्तिसंवलितम्)*, वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. आनन्द श्रीवास्तव, (1990), आधुनिक संस्कृत काव्यशास्त्र, दिल्ली : इंस्टर्न बुक लिंकर्स।
2. डा. रमाकान्त पाण्डेयः, (2009), *आधुनिकसंस्कृतकाव्यशास्त्रसमीक्षणम्*, जयपुर : जगदीश संस्कृत पुस्तकालय।
3. डा. स्मिता अग्रवाल, (2018), *आर्वाचीन संस्कृत काव्य एवं काव्यशास्त्र*, इलाहाबाद : अक्षयवट प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: आधुनिककाव्यशास्त्रम् - अभिराजयशोभूषणम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. वर्तमानकाव्यशास्त्रपरम्परायाः सामान्यपरिचयप्रदानम्।
2. काव्यशास्त्रस्य नूतनतत्त्वानां परिचयप्रदानम्।
3. लौकिककाव्यविधानां परिचयप्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. वर्तमानकाव्यशास्त्रपरम्परायाः सामान्यपरिचयं करिष्यन्ति।
2. काव्यशास्त्रस्य नूतनतत्त्वानानि निरूपयिष्यन्ति।
3. लौकिककाव्यविधानां परिचयप्रदातुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3	आधुनिककाव्यशास्त्र-परम्परायाम् - अभिराजयशोभूषणम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. आधुनिककाव्यशास्त्रपरम्परा अभिराजयशोभूषणं च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- आधुनिककाव्यशास्त्रपरम्परा।
- अभिराजराजेन्द्रमिश्रस्य तद्ग्रन्थस्य च सामान्यपरिचयः।
- मङ्गलाचरणम्, काव्यप्रशंसा च।
- काव्यप्रयोजनम्, काव्यहेतुश्च।
- काव्यलक्षणम्, काव्यशाखाश्च।

अन्वितिः २. शब्दार्थशक्तिस्वरूपनिरूपणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शब्दार्थस्वरूपम्।
- अभिधा, लक्षणा।
- व्यञ्जना- शाब्दी, आर्थी च।
- तात्पर्यवृत्तिः।
- रीति-वृत्ति-गुणाः।
- अलङ्कारनिरूपणम्।

अन्वितिः ३. आत्मतत्त्वनिरूपणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- रसतत्त्वम्।
- अलङ्कारतत्त्वम्।
- रीतितत्त्वम्।
- वक्रोक्तितत्त्वम्।
- औचित्यतत्त्वम्।
- ध्वनितत्त्वम्।

अन्वितिः ४. काव्यविधानिरूपणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- दृश्यकाव्यम् -
    - नाटकम्।
    - प्रकरणम्।
    - नाटिका।
- श्रव्यकाव्यम् -
    - पद्यभेदाः।
    - प्रबन्धकाव्यम्।
    - महाकाव्यम्।
    - खण्डकाव्यम्।
    - गीतकाव्यम्।
- गद्यकाव्यम् -
    - गद्यभेदाः।
    - कथा।
    - आख्यिका।
    - उपन्यासः।
    - कथानिका।
    - लघुकथा।
- गीतप्रकरणम् -
    - गीतलक्षणम्।
    - शास्त्रीयगीतम्।
    - लौकिकगीतम्।
    - गजलिका।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. अभिराजराजेन्द्रमिश्रः, (2006), *अभिराजयशोभूषणम्*, इलाहाबाद : वैजयन्तप्रकाशन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. आनन्द श्रीवास्तव, (1990), आधुनिक संस्कृत काव्यशास्त्र, दिल्ली : इंस्टर्न बुक लिंकर्स।
2. डा. रमाकान्त पाण्डेयः, (2009), *आधुनिकसंस्कृतकाव्यशास्त्रसमीक्षणम्*, जयपुर : जगदीश संस्कृत पुस्तकालय।
3. डा. स्मिता अग्रवाल, (2018), *आर्वाचीन संस्कृत काव्य एवं काव्यशास्त्र*, इलाहाबाद : अक्षयवट प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: आधुनिककाव्यशास्त्रम् - त्रिवेणिका

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. काव्यशास्त्रपरम्परायाः परिचयप्रदानम्।
2. शब्दशक्तिविषये विशिष्टज्ञानप्रदानम्।
3. काव्यशास्त्रविषये चिन्तनशक्तेः विकासः।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. काव्यशास्त्रपरम्परायाः परिचयप्रदातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. शब्दशक्तिविषये विशिष्टं प्रतिपादनं करिष्यन्ति।
3. काव्यशास्त्रविषये चिन्तनशक्तेः विकासो भविष्यति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1	आधुनिककाव्यशास्त्रम् - त्रिवेणिका	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. अभिधाप्रकरणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- त्रिवेणिकाभिधआनस्यौचित्यम्।
- काव्ये त्रयोऽर्थाः।
- वृत्तिविषयभूतार्थाः।
- सङ्केतग्रहकारणा तस्या भेदाश्च।
- उदाहरणानां समीक्षा।
- शक्तिग्राहकप्रकरणम्।
- शक्तिनियामकानि।

अन्वितिः २. लक्षणा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- लक्षणालक्षणम्।
- लक्षणाभेदाः।
- फलवतीजहल्लक्षणाया उदाहरणानां विश्लेषणम्।
- फलवत्यजहल्लक्षणाया उदाहरणानां समीक्षा।

- फलवतीजहदजहल्लक्षणाया उदाहरणानि।
- फलवतीसारोपाध्यवसानयोः निरूपणम्।
- फलवती शुद्धा गौणी च।

अन्वितिः ३. निरूढालक्षणा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- निरूढा जहल्लक्षणा।
- निरूढा जहदजहल्लक्षणा।
- लक्षणाप्रयोजकसम्बन्धः।
- संयोगः।
- समवायः।
- विशिष्टबुद्धियोगः।

अन्वितिः ४. वृन्दावनेश्वरीप्रकरणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- गौणीलक्षणायां विशेषः।
- सादृश्यसमीक्षा।
- व्यञ्जना।
- शब्दावयवाश्रया।
- लक्षणाश्रया।
- व्यञ्जनाश्रया।
- काव्यभेदाः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. आशाधरभट्टः, (1925), *त्रिवेणिका(सम्पूर्णम्)*, बनारस सिटी : जयकृष्णदास गुप्ता।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. राजवंश सहाय हीरा, (1988), *भारतीय साहित्यशास्त्र कोश*, पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
2. डा. सुशीलकुमार डे, (1988), *संस्कृतकाव्यशास्त्र का इतिहास*, पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
3. डा. ब्रह्ममित्र अवस्थी, (1989), *अलंकारकोशः*, दिल्ली : इन्दु प्रकाशनम्।
4. डा. जयमन्तः मिश्रः, (2005), *काव्यात्ममीमांसा*, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भारती।
5. पी. वी. काणे, (2007), *संस्कृतकाव्यशास्त्र का इतिहास*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: विशिष्टकाव्यशास्त्रम् - शृङ्गारप्रकाशः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. काव्यशास्त्रपरम्परायाः परिचयप्रदानम्।
2. नूतनसिद्धान्तानां ज्ञानप्रदानम्।
3. भोजराजस्य साहित्यशास्त्रीययोगदानस्य परिचयप्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. काव्यशास्त्रपरम्परायाः परिचयप्रदातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. नूतनसिद्धान्तानां विशिष्टं प्रतिपादनं करिष्यन्ति।
3. भोजराजस्य साहित्यशास्त्रीययोगदानस्य परिचयमाप्स्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2	विशिष्टकाव्यशास्त्रम् - शृङ्गारप्रकाशः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम्(Details of Course)

अन्वितिः १. भोजराजः शृङ्गारप्रकाशश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्राचीनकाव्यशास्त्रपरम्परायाः, भोजराजस्य च परिचयः।
- शृङ्गारप्रकाशस्य सामान्यपरिचयः।
- दोषाः- पददोषाः, वाक्यदोषाः।
- गुणाः- शब्दगुणाः, अर्थगुणाः।
- दोषगुणाः।
- शब्दब्रह्मणश्चतस्रोऽवस्था वैखरी-सूक्ष्मा।
- प्रत्यक्षभेदाः- आत्मप्रत्यक्षम्, मनःप्रत्यक्षम्, इन्द्रियप्रत्यक्षम्, छायातमः पदार्थः।

अन्वितिः २. अलङ्कारयोगः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- बाह्यालङ्काराः (शब्दालङ्काराः)
- आन्तरा अलङ्काराः (अर्थालङ्काराः)
- बाह्याभ्यन्तरालङ्काराः (उभयालङ्काराः)

अन्वितिः ३. रसावियोगः (रसालङ्कारसङ्करपर्यन्तम्) **श्रेयोऽङ्कः १**

- रसः प्रेमा च।
- भावाः।
- गुणरसादीनामलङ्कारत्वम्।
- गुणालङ्कारभेदः।
- विभावद्वैविध्यम्।
- भावेभ्यो रसनिष्पत्तिः।
- रसेभ्यो रसनिष्पत्तिः।
- रसा अष्टवेवेति न नियमः।
- सर्वेषामेव भावानां न रसत्वम्।
- अलङ्कारसङ्करः, रसालङ्कारसङ्करः।

अन्वितिः ४. रतिप्रकाशनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- धर्मशृङ्गारः।
- अर्थशृङ्गारः।
- कामशृङ्गारः।
- मोक्षशृङ्गारः।
- रतिप्रीतिहर्षादयः भावाः।
- रतेष्टौ प्रकाराः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. भोजराजः, (2013), शृङ्गारप्रकाशः(1,2,3,5 प्रकाशाः) वाराणसी : कालिदास संस्थानम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. राजवंश सहाय हीरा, (1988), *भारतीय साहित्यशास्त्र कोश*, पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
2. डा. सुशीलकुमार डे, (1988), *संस्कृतकाव्यशास्त्र का इतिहास*, पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
3. डा. ब्रह्ममित्र अवस्थी, (1989), *अलंकारकोशः*, दिल्ली : इन्दु प्रकाशनम्।
4. डा. जयमन्तः मिश्रः, (2005), *काव्यात्ममीमांसा*, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भारती।
5. पी. वी. काणे, (2007), *संस्कृतकाव्यशास्त्र का इतिहास*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: आधुनिककाव्यशास्त्रपरम्परायाम् - काव्यदर्पणः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. आधुनिककाव्यशास्त्रपरम्परायाः परिचयप्रदानम्।
2. नूतनकाव्यशास्त्रीयसिद्धान्तानां ज्ञानप्रदानम्।
3. राजचूडामणिदीक्षितस्य साहित्यशास्त्रीययोगदानस्य परिचयप्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. आधुनिककाव्यशास्त्रपरम्परायाः परिचयप्रदातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. नूतनकाव्यशास्त्रीयसिद्धान्तानां विशिष्टं प्रतिपादनं करिष्यन्ति।
3. राजचूडामणिदीक्षितस्य साहित्यशास्त्रीययोगदानं निरूपयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3	आधुनिककाव्यशास्त्र-परम्परायाम् - काव्यदर्पणः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम्(Details of Course)

अन्वितिः १. राजचूडामणिदीक्षितः, तद्ग्रन्थश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- आधुनिककाव्यशास्त्रपरम्परायाः, राजचूडाणिदीक्षितस्य च परिचयः।
- काव्यदर्पणस्य सामान्यपरिचयः।
- मङ्गलाचरणम्।
- काव्यप्रयोजनम्।
- काव्यकारणम्।
- काव्यलक्षणम्।
- काव्यभेदाः।

अन्वितिः २. शब्दार्थशक्तिनिरूपणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शब्दार्थभेदाः।
- सङ्केतग्रहणम्।
- अभिधालक्षणम्।
- अभिधाभेदाः।

अन्वितिः ३. लक्षणाप्रकरणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- लक्षणालक्षणम्।
- रूढिः, प्रयोजनवती।
- शुद्धा, गौणी।
- जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा।
- सारोपा, साध्यवसाना।
- उदाहरणानां समीक्षा।

अन्वितिः ४. व्यञ्जनाप्रकरणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- लक्षणामूलाव्यञ्जना।
- अभिधाया।
- अभिधामूलाव्यञ्जना।
- संयोगादीनां निरूणम्।
- आर्थीव्यञ्जना।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. राजचूडामणिदीक्षितः, (2013), काव्यदर्पणः(1,2 उल्लासौ) नई दिल्ली : न्यूभारतीय बुक कार्पोरेशन्स।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. आनन्द श्रीवास्तव, (1990), *आधुनिक संस्कृत काव्यशास्त्र*, दिल्ली : इंस्टर्न बुक लिंकर्स।
2. डा. रमाकान्त पाण्डेयः, (2009), *आधुनिकसंस्कृतकाव्यशास्त्रसमीक्षणम्*, जयपुर : जगदीश संस्कृत पुस्तकालय।
3. डा. स्मिता अग्रवाल, (2018), *आर्वाचीन संस्कृत काव्य एवं काव्यशास्त्र*, इलाहाबाद : अक्षयवट प्रकाशन।

नाट्यवर्गः

प्रधानपाठ्यक्रमाः

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: भारतीयनाट्यपरम्परा

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतीयनाट्यपरम्परापरिज्ञापनम्।
2. रङ्गमण्डपनिर्माणविधेः परिज्ञानम्।
3. नाट्यप्रयोगविधेः परिज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भारतीयनाट्यपरम्परां परिज्ञास्यन्ति।
2. रङ्गमण्डपनिर्माणविधिं वक्ष्यन्ति।
3. नाट्यप्रयोगविधिम् अवगमिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1	भारतीयनाट्यपरम्परा	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. नाट्यशास्त्रोत्पत्तिः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नाट्यशास्त्रकर्तुः परिचयः।
- मुनीनां प्रश्नः नाट्योत्पत्तिश्च।
- नाट्यग्रहणार्थं पुत्रशतोत्पत्तिः।
- कैशिकीवृत्तिप्रयोगाय अप्सरसः।

अन्वितिः २. नाट्यस्य प्रथमप्रयोगः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नान्दीप्रयोगः नाट्योपकरणप्रदानञ्च।
- नाट्यप्रयोगः विघ्नोत्पत्तिश्च।
- जर्जरमहत्त्वं नाट्यमण्डपरक्षणञ्च।
- नाट्यप्रयोजनं नाट्यपूजा च।

अन्वितिः ३. नाट्यमण्डपनिर्माणविधिः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नाट्यगृहस्य परिमाणम्।

- मध्यमनाट्यगृहस्य प्राशस्त्यम्।
- मनुष्याणां कृते उद्दिष्टस्य नाट्यमण्डपस्य निर्माणविधिः।
- नाट्यभूमिपूजनम्।

अन्वितिः ४. रङ्गमञ्चनिर्माणविधिः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नेपथ्यगृहनिर्माणम्।
- नाट्यमण्डपे स्तम्भस्थापनम्।
- स्तम्भोत्थापने दोषाः।
- मत्तवारणी, रङ्गशीर्षं, रङ्गपीठम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. पुनी, एन.पी., (2009), *भरतमुनिकृतं नाट्यशास्त्रम् (प्रथमद्वितीयाध्यायौ)*, दिल्ली : एन.बी.बी.सी प्रकाशक एवं वितरक।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. त्रिपाठी, डा. रामसागर, (1994), *संस्कृतनाट्यकोश*, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।
2. मुसलगांवकर, केशव राव, (2003), *संस्कृत नाट्य-मीमांसा*, दिल्ली : परिमल प्रकाशन।
3. द्विवेदी, डा. पारसनाथ, (2004), *नाट्यशास्त्र का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: आङ्गिकः अभिनयः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतीयनाट्यशास्त्रानुसारम् अभिनयकौशलस्य परिचयप्रदानम्।
2. अखिलाङ्गिकाभिनयस्य परिज्ञानम्।
3. अभिनयकौशलेन स्वजीवनस्य विकासः।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भारतीयनाट्यशास्त्रानुसारम् अभिनयकौशलं प्रदर्शयिष्यन्ति।
2. अखिलाङ्गिकाभिनयं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. अभिनयकौशलेन स्वजीवनस्याभिवृद्धिं करिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2	आङ्गिकः अभिनयः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. अभिनयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अभिनयशब्दस्य निर्वचनम्।
- अभिनयस्य भेदाः।
- आङ्गिकाभिनयस्य त्रैविध्यम्।
- षडङ्गः नाट्यसङ्ग्रहः।
- त्रयोदशविधं शिरःकम्पनम्।

अन्वितिः २. शिरःकम्पनं दृष्टिश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शिरःकम्पनविधिः, स्त्रीणां निहञ्चितशिरःकम्पनम्।
- सप्तत्रिंशद् दृष्टिप्रकाराः।
- दृष्टिप्रकाराणां लक्षणम्।
- चिन्तादिव्यभिचारिभावेषु दृष्टिप्रकाराः।
- रसाभिव्यञ्जने दृष्टिप्रकाराः अक्षितारका च।

अन्वितिः ३. नेत्राभिनयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- रसभावानुगुणम् अक्षितारकविधिः।
- अवस्थानुगुणं भ्रुकुटिसञ्चारविधिः।
- भ्रुकुटिचालनप्रयोजनम्।
- नासिकायाः षड्विधावस्था।
- नासिकाविनियोगप्रकारः।

अन्वितिः ४. गण्डोष्ठग्रीवानां सञ्चालनविधिः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- गण्डस्य भेदाः अवस्थानुगुणं तत्सञ्चालनञ्च।
- ओष्ठलक्षणं तस्याभिनयश्च।
- मुखरागाः तेषां प्रयोगाश्च।
- ग्रीवा, अवस्थानुगुणं तत्कर्मविधानञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. पुनी, एन.पी., (2009), *भरतमुनिकृतं नाट्यशास्त्रम् (प्रथमद्वितीयाध्यायौ)*, दिल्ली : एन.बी.बी.सी प्रकाशक एवं वितरक।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. त्रिपाठी, डा. रामसागर, (1994), *संस्कृतनाट्यकोश*, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।
2. मुसलगांवकर, केशव राव, (2003), *संस्कृत नाट्य-मीमांसा*, दिल्ली : परिमल प्रकाशन।
3. द्विवेदी, डा. पारसनाथ, (2004), *नाट्यशास्त्र का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: शूद्रकस्य भट्टनारायणस्य च नाट्यसाहित्यम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतीयनाट्यपरम्परायाः परिचयप्रदानम्।
2. भट्टनारायणशूद्रकयोः नाट्यकौशलस्य ज्ञानम्।
3. ऐतिहासिक-सामाजिकनाट्यकौशलस्य ज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. ऐतिहासिक-सामाजिकनाट्यकौशलं वर्णयिष्यन्ति।
2. भारतीयनाट्यपरम्परायाः परिचयं प्रदातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. भट्टनारायणशूद्रकयोः नाट्यकौशलस्य विषये वक्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3	शूद्रकस्य भट्टनारायणस्य च नाट्यसाहित्यम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. नाटकपरम्परा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- वेणीसंहारस्य परिचयः।
- वेणीसंहारस्य इतिवृत्तम्।
- वेणीसंहारस्य वैशिष्ट्यम्।
- भट्टनारायणस्य रचनावैदग्ध्यम्।
- भीमस्य कोपः।
- युद्धघटनावर्णनम्।
- मृत्युज्ञापनम्।

अन्वितिः २. युद्धभूमिवर्णनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- दुर्योधनवृत्तान्तः।
- दुर्योधनस्य पितृसङ्गमः।
- वेणीसंहरणम्।

अन्वितिः ३. मृच्छकटिकस्येतिवृत्तम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मृच्छकटिकस्य परिचयः।
- मृच्छकटिकस्य वैशिष्ट्यम्।
- शूद्रकस्य रचनावैदग्ध्यम्।
- अलङ्कारन्यासः।
- द्यूतकरसंवाहकः।
- सन्धिच्छेदः।
- मदनिका-शर्विलकौ।
- दुर्दिनम्।

अन्वितिः ४. व्यवहारसंहारादिः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्रवहणविपर्ययः।
- आर्यकापहरणम्।
- वसन्तसेनामोटनम्।
- व्यवहारः।
- संहारः।
- मृच्छकटिकस्य नाटकसङ्कल्पः काव्यत्वञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. भट्टनारायणः, *भट्टनारायणप्रणीतं वेणीसंहारम्* (सम्पूर्ण), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
2. शूद्रकः, *शूद्रकप्रणीतं मृच्छकटिकम्* (सम्पूर्ण), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. त्रिपाठी, डा. रामसागर, (1994), *संस्कृतनाट्यकोश*, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।
2. ऋषिः, उमाशंकरः, (2000), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्भा विश्वभारती अकादमी।
3. मुसलगांवकर, केशव राव, (2003), *संस्कृत नाट्य-मीमांसा*, दिल्ली : परिमल प्रकाशन।
4. द्विवेदी, डा. पारसनाथ, (2004), *नाट्यशास्त्र का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: धनञ्जयसम्मतानि दशरूपकाणि

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. रूपकसाहित्यस्य परम्परायाः परिचयप्रदानम्।
2. रूपकस्य भेद-परिभाषादीनां परिज्ञानम्।
3. नायकप्ररोचनादीनां ज्ञानम्।
4. रसभावादीनां परिज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. रूपकसाहित्यस्य परम्परायाः परिचयं दातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. रूपकस्य भेद-परिभाषादीनां विवेचनं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. नायकप्ररोचनादीनां वर्णनं कर्तुं प्रभविष्यन्ति।
4. रसभावादीनां विषयं वक्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4	धनञ्जयसम्मतानि दशरूपकाणि	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. रूपकसाहित्यपरम्परा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- संस्कृतरूपकाणाम् उत्पत्तिः विकासश्च।
- प्राचीनरङ्गमञ्चः।
- दशरूपकस्य परिचयः।
- दशरूपकस्य वैशिष्ट्यम्।
- धनञ्जयस्य नाट्यवैदग्ध्यम्।

अन्वितिः २. रूपकस्योद्देश्यपरिभाषादि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- इतिवृत्तभेदाः।
- पञ्च सन्धयः।
- अर्थोपक्षेपकाः।
- सर्वश्राव्यादयः।
- आकाशभाषितवैशिष्ट्यम्।

अन्वितिः ३. नायकलक्षणप्ररोचनादि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नायकभेदाः।
- नायिकाभेदाः।
- रसस्य काव्यार्थत्वम्।
- कैशिक्यादिवृत्तयः।
- निर्गमप्रकरणनाटिकाः।
- भाणादि-ईहामृगान्तरूपकाणि।

अन्वितिः ४. रसभावादिप्रकरणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- आलम्बनोद्दीपनादिविभावाः।
- अनुभावसात्त्विकसञ्चारिभावाः।
- रसास्वादलक्षणम्।
- भक्त्यादीनां रसादौ अन्तर्भावः।
- रूपकविषयोपसंहारः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. धनञ्जयः, *दशरूपकम्* (सम्पूर्ण), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. त्रिपाठी, डा. रामसागर, (1994), संस्कृतनाट्यकोश, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।
2. ऋषिः, उमाशंकरः, (2000), संस्कृत साहित्य का इतिहास, वाराणसी : चौखम्भा विश्वभारती अकादमी।
3. मुसलगांवकर, केशव राव, (2003), संस्कृत नाट्य-मीमांसा, दिल्ली : परिमल प्रकाशन।
4. द्विवेदी, डा. पारसनाथ, (2004), नाट्यशास्त्र का इतिहास, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: भासस्य भवभूतेश्च नाट्यरचनाकौशलम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भवभूतेः नाट्यकौशलस्य ज्ञानम्।
2. उत्तररामचरितस्य विषयवस्तूनां परिज्ञानम्।
3. भासस्य नाट्यकौशलस्य परिज्ञानम्।
4. स्वप्नवासवदत्तस्य विषयवस्तूनां ज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भवभूतेः नाट्यकौशलम् अवगमिष्यन्ति।
2. उत्तररामचरितस्य परिचयं वक्ष्यन्ति।
3. भासस्य नाट्यकौशलं प्रदर्शयिष्यन्ति।
4. स्वप्नवासवदत्तस्य विषयं प्रतिपादयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1	भासस्य भवभूतेश्च नाट्यरचनाकौशलम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. रूपकसाहित्यपरम्परा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- उत्तररामचरितस्य परिचयः।
- उत्तररामचरितस्य वैशिष्ट्यम्।
- भवभूतेः नाट्यवैदग्ध्यम्।
- नाट्ये करुणरसस्य स्थानम्।

अन्वितिः २. चित्रदर्शनादिविषयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- चित्रदर्शनस्येतिवृत्तम्।
- पञ्चवटीप्रवेशस्येतिवृत्तम्।
- छायायाः इतिवृत्तम्।
- कौसल्याजनकयोगस्येतिवृत्तम्।
- कुमारविक्रमकथायाः इतिवृत्तम्।

- कुमारप्रत्यभिज्ञानस्येतिवृत्तम्।
- सम्मेलनस्येतिवृत्तम्।
- करुणस्य हृदयसंवेदनस्येतिवृत्तम्।

अन्वितिः ३. भासरूपकसम्प्रदायः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- स्वप्नवासवदत्तस्य परिचयः।
- स्वप्नवासवदत्तस्य वैशिष्ट्यम्।
- भासस्य नाटकरचनापाटवम्।
- प्रथमाङ्कस्येतिवृत्तम्।
- द्वितीयाङ्कस्येतिवृत्तम्।
- तृतीयाङ्कस्येतिवृत्तम्।

अन्वितिः ४. उदयनविवाहादिप्रकरणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- चतुर्थाङ्कस्येतिवृत्तम्।
- पञ्चमाङ्कस्येतिवृत्तम्।
- षष्ठाङ्कस्येतिवृत्तम्।
- नाट्ये शृङ्गारस्य स्थानम्।
- उत्तररामचरितस्वप्नवासवदत्तयोः वैशिष्ट्यम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. भवभूतिः, *उत्तररामचरितम्*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
2. भासः, *स्वप्नवासवदत्ता*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत अकादमी।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. ऋषिः, उमाशंकरः, (2000), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्भा विश्वभारती अकादमी।
2. मुसलगांवकर, केशव राव, (2003), *संस्कृत नाट्य-मीमांसा*, दिल्ली : परिमल प्रकाशन।
3. द्विवेदी, डा. पारसनाथ, (2004), *नाट्यशास्त्र का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: धीरनैषधम् (रामावतारशर्मणः)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. रामावतारशर्मणः व्यक्तित्वस्य कृतित्वस्य च ज्ञानम्।
2. धीरनैषधे नलस्य व्यक्तित्वस्य परिज्ञानम्।
3. साहित्ये नलदमयन्त्योः चरितस्य वैशिष्ट्यज्ञापनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. रामावतारशर्मणः व्यक्तित्वस्य कृतित्वस्य च परिचयं प्राप्स्यन्ति।
2. धीरनैषधे नलस्य व्यक्तित्वं वर्णयिष्यन्ति।
3. साहित्ये नलदमयन्त्योः चरितस्य वैशिष्ट्यं निरूपयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2	धीरनैषधम् (रामावतारशर्मणः)	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. ग्रन्थकर्तुः परिचयो नलेन राजहंसस्य मोक्षश्च (प्रथमाङ्कः) **श्रेयोऽङ्कः १**

- नान्दी।
- प्रस्तावना।
- नलेन श्रुतशीलसंप्राप्तस्य दमयन्त्याश्चित्रस्य दर्शनम्।
- नलस्योपवनविहारः।
- राजहंसस्य ग्रहणम्।
- राजहंसस्य मोक्षः।

अन्वितिः २. नलदमयन्त्योः पूर्वरागः दमयन्त्यै कलेः संकल्पश्च (२-३ अङ्कौ) **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्रवेशकः।
- विरहिण्याः दमयन्त्याः शाण्डिल्यप्रेषितेन जलेनाभिषेकः।
- दमयन्त्याः कमलां प्रति स्वप्नवृत्तान्तस्य कथनम्।
- दमयन्त्याः मूर्छा।
- दमेन दमयन्त्याः रक्षाविधिः।
- भीमस्य विष्णुपूजनाय गमनम्।

- इन्द्रस्य दमयन्तीं प्रत्युनुरागस्तद्विषादश्च।
- दमयन्त्याः स्वमित्रे नले अनुरागं ज्ञातवतः इन्द्रस्य प्रसादः।
- गर्भाङ्कः।
- कलिदुर्विलसितमिति गर्भाङ्केन सूचितो दमयन्तीप्राप्तये कलेः संकल्पः।

अन्वितिः ३. दमयन्तीस्वयंवरं प्रति प्रस्थितेन नलेन सह लोकपालानां समागमो दमयन्त्या गौरीपूजनं च (४-५ अङ्कौ) **श्रेयोऽङ्कः १**

- विष्कम्भकः।
- तपस्विभिर्यागस्यारम्भः।
- दमयन्त्या विप्रलम्भावस्थायाः चित्रस्य दर्शनेन नलस्य विरहातिशयः।
- नलस्य समन्त्रकेण बाणेन तपस्विमखे विघ्नविधायिनां रक्षसां वधः।
- नलस्य पुनर्मदनबाधया मूर्छा।
- लोकपालानामागमनम्।
- नलरूपस्य मायाविनः असुरस्य तिरोधानम्।
- लोकपालेष्वन्यतमस्य वरणाय संदिष्टाया अपि दमयन्त्या नलमेव वरीतुं संकल्पः।
- दूत्यसमये अनुभूतायाः दमयन्त्याः दशायाः स्मरणेन नलस्य विषादः।
- दमयन्त्या गौर्याः पूजनं, नलपारुष्येण तस्या मूर्छा, नलस्पर्शेन चेतनाया अधिगमश्च।
- स्वयंवरस्योद्घोषणा।

अन्वितिः ४. दमयन्त्याः मानः, नलदमयन्त्योः पुनर्मेलनं च (६-७ अङ्कौ) **श्रेयोऽङ्कः १**

- नलदमयन्त्योः विवाहसमये विदूषकस्य मोदकप्रमोदः।
- नलस्य गृहे स्वस्याः कौमारदशायाश्चित्रं विलोकितवत्या नलस्य नायिकान्तरानुरागमनुमितवत्या दमयन्त्या मानः।
- नलेन दमयन्त्याः प्रसादनम्।
- नलस्य राज्ये दाहादय उत्पाताः।
- गर्भाङ्कः।
- पुष्करेण द्यूते नलस्य पराजयः।
- दमयन्तीं परित्यक्तवता कर्कोटकनाग-दंशविरूपेण नलेन पराजितस्य ऋतुपर्णस्य सारथ्यम्।
- विष्णोः सरस्वत्याश्च प्रसादेन नारदजलाभिषेकविगतवैरूप्यस्य नलस्य दारकाद्वयसहितया दमयन्त्या समागमः पुनः स्वराज्यस्य लाभश्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. शर्मा, रामावतारः, *धीरनैषधम्* (सम्पूर्णम्)

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. ऋषिः, उमाशंकरः, (2000), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्भा विश्वभारती अकादमी।
2. मुसलगांवकर, केशव राव, (2003), *संस्कृत नाट्य-मीमांसा*, दिल्ली : परिमल प्रकाशन।
3. द्विवेदी, डा. पारसनाथ, (2004), *नाट्यशास्त्र का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: जीमूतवाहनस्य परोपकारभावः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. नाट्यपरम्परायाः उत्पत्तेः विकासस्य च सामान्यपरिचयप्रदानम्।
2. नाट्यपरम्परायां श्रीहर्षयोगदानस्य परिज्ञानम्।
3. जीमूतवाहनस्य परोपकारभावावबोधनम्।
4. मलयवतीजीमूतवाहनयोः परस्परानुरागविषये परिज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. नाट्यपरम्परायाः उत्पत्तेः विकासस्य च परिचयं प्राप्स्यन्ति।
2. नाट्यपरम्परायां श्रीहर्षस्य महत्त्वविषये ज्ञानम् अवाप्स्यन्ति।
3. जीमूतवाहनस्य परोपकारभावानाम् अवगमिष्यन्ति।
4. मलयवतीजीमूतवाहनयोः परस्परानुरागविषये वर्णयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3	जीमूतवाहनस्य परोपकारभावः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. नाट्यसाहित्यपरम्परा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नाट्यपरम्परायाः उत्पत्तिः विकासश्च।
- नाट्यपरम्परायां श्रीहर्षस्य स्थानम्।
- नागानन्दनाटकोपरि पूर्वनाट्यपरम्परायाः प्रभावः।
  जीमूतवाहनस्य पितृभक्तिः। (ध्यानं व्याजमुपेत्य-------इति निष्क्रान्तौ) इति आमुखम्।
- मलयपर्वतसौन्दर्यम्। (ततः प्रविशति नायको विदूषकश्च---------- ततः प्रविशति भूमावुपविष्टा वीणां वादयन्तीं मलयवती च)

अन्वितिः २. मलयवतीजीमूतवाहनयोः परस्परानुरागः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्रथमदर्शनम्। (नायिका-(गायति)-उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते-------निष्क्रान्ताः सर्वे) इति प्रथमोऽङ्कः)
- मलयवत्याः चन्दनलतागृहप्रवेशः। (ततः प्रविशति चेटी------ उभे उपविशतः)
- मलयवत्याः चेट्या सह संलापः, जीमूतवाहनस्य तत्रागमनं च। (नायिका (निःश्वस्य आत्मगतम्) ----- ततः प्रविशति मित्रावसुः)

- मलयवतीजीमूतवाहनयोः परिणयः। (मित्रावसुः – आज्ञापितोऽस्मि------भवति पुण्यवताम्) इति निष्क्रान्ताः सर्वे) इति द्वितीयोङ्कः)

अन्वितिः ३. जीमूतवाहनस्य शंखचूडेन सह मेलनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- विटचेटविदूषकचेटीनां संवादः (ततः प्रविशति मत्तो विचित्रविह्वलवेषश्च --------- तद् यावत् पार्श्ववर्ती भवामि)
- मलयवतीजीमूतवाहनयोः संवादः, मित्रावसोः आगमनं च (ततः प्रविशति गृहीतवरनेपथ्यो-------नायिका चेट्या सह निष्क्रान्ता)
- मित्रावसुजीमूतवाहनयोः संवादः (ततः प्रविशति मित्रावसुः) अनिहत्य तं -------- कुतो वाऽस्या भयमिति स्फुटीकरिष्ये।(परिक्रामति, चतुर्थोऽङ्कः)
- शंखचूडस्य प्राणरक्षायै जीमूतवाहनेन कृता प्रतिज्ञा (ततः प्रविशति रुदत्या वृद्धयाऽनुगम्यः शंखचूडः ------ स्वाम्यादेशमनुतिष्ठामि (उभौ निष्क्रान्तौ)
- जीमूतवाहनस्य गरुडाय स्वशरीरसमर्पणम् (नायकः - कष्टं न सम्पन्नमभिलषितम् ----------यथेष्टमाहारयामि (इति निष्क्रान्ताः सर्वे, इति चतुर्थोङ्कः)

अन्वितिः ४. जीमूतवाहनाय गौरीप्रसादात्पुनर्जीवनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- जीमूतवाहनस्य परिजनानां मनोदशा, शंखचूडस्य जीमूतवाहनविषयकं वृतान्तकथनं च (ततः प्रविशति प्रतिहारः) प्रतिहारः – स्वगृहोद्यानगतेऽपि------- श्रृङ्गाग्रे मलयस्य पन्नगरिपुर्दूरादसौ दृश्यते, 5/14)
- गरुडस्य पश्चातापः (ततः प्रविशत्यासनस्थः पुरःपतितनायको गरुडः) गरुडः - (आत्मगतम्) - जन्मनः प्रभृति----------कीर्तिमेतां तवैव 5/28)
- गौर्या जीमूतवाहनाय जीवनप्रदानम् (नायकः - साधु महासत्त्व साधु, अनुमोदामहे---------सखी भवतु लोकः 5/41 (इति निष्क्रान्ताः सर्वे) इति पंचमोऽङ्कः)

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. श्रीहर्षः, *नागानन्दनाटकम्*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. ऋषिः, उमाशंकरः, (2000), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्भा विश्वभारती अकादमी।
2. मुसलगांवकर, केशव राव, (2003), *संस्कृत नाट्य-मीमांसा*, दिल्ली : परिमल प्रकाशन।
3. द्विवेदी, डा. पारसनाथ, (2004), *नाट्यशास्त्र का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: नाट्यपरम्परायां नाट्यदर्पणः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतीयरङ्गमञ्चस्य सामान्यपरिचयप्रदानम्।
2. अभिनयकौशलस्य ज्ञानप्रदानम्।
3. नाट्यविधानां ज्ञानप्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भारतीयरङ्गमञ्चस्य विषये वर्णयितुं शक्ष्यन्ति।
2. अभिनयकौशलं ज्ञात्वा तत्कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. नाट्यविधासु आधारितं काव्यं निर्मातुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4	नाट्यपरम्परायां नाट्यदर्पणः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. नाट्यपरम्परा, नाटकनिर्णयश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नाट्यपरम्परायाः परिचयः।
- नाट्यदर्पणस्य रामचन्द्रगुणचन्द्रयोश्च परिचयः।
- नाटकलक्षणम्।
- दशाभेदः।
- सन्धिलक्षणं, तद्भेदाश्च।

अन्वितिः २. एकादशरूपनिर्णयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्रकरण-नाटिकयोः लक्षणनिरूपणम्।
- प्रकरणी-व्यायोगयोर्लक्षणनिरूपणम्।
- समवकार-भाणयोः स्वरूपम्।
- प्रहसन-डिम- निरूपणम्।
- उत्सृष्टिकाङ्क-ईहामृगयोः स्वरूपम्।
- वीथीस्वरूपम्।

अन्वितिः ३. वृत्तिरसभावाभिनयविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- भारतीवृत्तिनिरूपणम्।
- सात्वतीवृत्तिनिरूपणम्।
- कैशिकीवृत्तिनिरूपणम्।
- आरभटीवृत्तिनिरूपणम्।
- रसभावादिविवेचनम्।
- अभिनयस्य भेदाः।

अन्वितिः ४. सर्वरूपकसाधारणलक्षणनिर्णयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नान्द्याः लक्षणम्।
- कविध्रुवालक्षणम्।
- पात्राणां प्रकृतिः।
- नायकस्य गुणाः।
- नायिकानां भेदाः।
- स्त्रीणां यौवनस्थाः धर्माः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः(Essential/Recommended Readings/Texts)

1. रामचन्द्रगुणचन्द्रौ, (2018), *नाट्यदर्पणः*, दिल्ली : परिमलपब्लिकेशन्स।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डॉ. रामजी उपाध्याय, (2014), आधुनिक संस्कृत नाटक, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
2. रामजी उपाध्याय, (2016), प्राचीन संस्कृत नाटक, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
3. पारसनाथद्विवेदी, (2022), नाट्यशास्त्र का इतिहास, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

चितस्वशास्त्रविषयक-पाठ्यक्रमाः

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: पात्राणां विशिष्टवर्णनम् - रसार्णवसुधाकरः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. नायकस्य सामान्यपरिचयप्रदानम्।
2. नायकगुणानां परिचयप्रदानम्।
3. नायिकानां भेदानां गुणानां ज्ञानप्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. नायकस्य सामान्यपरिचयकथने समर्थाः भविष्यन्ति।
2. नायकगुणानां विवेचने समर्थाः भविष्यन्ति।
3. नायिकानां भेदान् गुणान् च व्याख्यातुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (Major) 1.क.1	पात्राणां विशिष्टवर्णनम् - रसार्णवसुधाकरः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. नाट्योद्भवप्रयोजनविभावानां निरूपणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नाट्यपरम्परायाः परिचयः।
- श्रीशिङ्गभूपालस्य तद्ग्रन्थस्य च परिचयः।
- रसस्वरूपम्।
- नायकस्य साधारणगुणाः।
- धीरोदात्तादिनायकस्य सामान्यभेदाः।

अन्वितिः २. शृङ्गारवैशिकनायकनिरूपणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शृङ्गारनायकस्य भेदाः।
- पतिः, तद्भेदाश्च।
- शठ-अनुकूल-धृष्ट-दक्षिणनायकाः।
- उपपतिः, तद्वर्ज्यगुणाश्च।
- वैशिकनायकस्य भेदाः।

- नायकसहायाः, तद्गुणाश्च।

अन्वितिः ३. नायिकभेदोद्दीपनयोर्वर्णनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मुग्धा-मध्या-प्रगल्भानां निरूपणम्।
- परकीया-सामान्ययोः निरूपणम्।
- नायिकानामवस्थाः।
- शृङ्गारस्योद्दीपनविभावाः।
- अनुभावाः -
  - चित्तजाः, गात्रजाः, वाग्जाः, बुद्धिजाः च।

अन्वितिः ४. रीतिवृत्तिप्रवृत्तयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- कोमलारीतिः।
- कठिना मिश्रिता च रीतिः।
- वृत्तयः, तासां भेदाश्च।
- प्रवृत्तिः, भाषा, विभाषा च।
- सात्त्विकभावाः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः(Essential/Recommended Readings/Texts)

1. शिङ्गभूपालः, (2004), *रसार्णवसुधाकरः (प्रथमो विलासः)*, चौखम्बा संस्कृत सीरीज, वाराणसी।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा.रामजी उपाध्याय, (2014), आधुनिक संस्कृत नाटक, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
2. रामजी उपाध्याय, (2016), प्राचीन संस्कृत नाटक, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
3. पारसनाथद्विवेदी, (2022), नाट्यशास्त्र का इतिहास, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: नाट्यशास्त्रपरम्परायाम् - भावप्रकाशनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. नाट्यशास्त्रपरम्परायाः सामान्यपरिचयप्रदानम्।
2. रसभावादीनां विशिष्टज्ञानप्रदानम्।
3. शारदातनयस्य नाट्यशास्त्रीयचिन्तनस्य परिचयप्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. नाट्यशास्त्रपरम्परायाः सामान्यपरिचयं कथयिष्यन्ति।
2. रसभावादीनां विषये विशिष्टरूपेण विवेचनं करिष्यन्ति।
3. शारदातनयस्य नाट्यशास्त्रीयचिन्तनं प्रस्तोतुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2	नाट्यशास्त्रपरम्परायां भावप्रकाशनम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. प्राचीननाट्यशास्त्रपरम्परा शारदातनयश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्राचीननाट्यशास्त्रपरम्परायाः परिचयः।
- शारदातनयस्य परिचयः।
- भावप्रकाशनस्य सामान्यपरिचयः।
- ग्रन्थस्य विषयविवेचनम्।
- भावस्य सामान्यलक्षणं तद्भेदाश्च।
- विभावस्य लक्षणं, तद्भेदाश्च।
- आलम्बनम्।
- अनुभावलक्षणं, तद्भेदाश्च।
- सात्त्विकभावाः।
- व्यभिचारिणः।

अन्वितिः २. रसस्वरूपाश्रयवृत्तिनिर्णयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- व्यभिचारिभावानां निर्वचनम्।

- भावानामुपकार्योपकारकत्वम्।
- भावानामन्योऽन्यत्वम्।
- स्थायिभावानां रसोत्पादनहेतुता।
- रसस्वरूपविवेचनम्।
- भरतमतसमीक्षा।
- वासुकिमतसमीक्षा।
- विभावानुभावव्यभिचारिभावानां विशिष्टलक्षणानि।
- योगमालायां रसोत्पत्तिः।
- ताण्डवलास्यप्रकरणम्।
- रसानां निर्वचनम्।

अन्वितिः ३. रसभेदतत्प्रकारस्वरूपनिर्णयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- रसानामुत्पत्तिः।
- रसानां स्वरूपम्।
- रसानां भेदाः।
- रसानां देवता।
- गुणानां स्वरूपम्।
- क्रोधस्य विभिन्नाश्रयत्वम्।
- कोपक्रोधरोषाणां परस्परं भेदः।

अन्वितिः ४. शृङ्गारालम्बननायकनायिकादिस्वरूपनिर्णयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- भोगोपभेगसम्भोगानां परस्परं भेदः।
- रति-प्रेम-मान-प्रणय-ईर्ष्या-स्नेह-राग-अनुरागाणां स्वरूपम्।
- शृङ्गारस्य स्वरूपं, तद्भेदाश्च।
- वियोगस्य स्वरूपं, तद्भेदाश्च।
- सम्भोगस्य स्वरूपं, तद्भेदाश्च।
- नाट्यपात्राणां वर्णनम्।
- नायिकानामवस्थाः, तासां गुणाश्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः(Essential/Recommended Readings/Texts)

1. शारदातनयः, (2002), *भावप्रकाशनम्*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा.रामजी उपाध्याय, (2014), आधुनिक संस्कृत नाटक, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
2. रामजी उपाध्याय, (2016), प्राचीन संस्कृत नाटक, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
3. पारसनाथद्विवेदी, (2022), नाट्यशास्त्र का इतिहास, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: प्राचीननाट्यकौशलं - प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. प्राचीननाट्यपरम्परायाः सामान्यपरिचयप्रदानम्।
2. भासस्य नाट्यकौशलविषये विशिष्टज्ञानप्रदानम्।
3. अभिनयकौशलस्य विकासकरणम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. प्राचीननाट्यपरम्परायाः सामान्यपरिचयं वक्ष्यन्ति।
2. भासस्य नाट्यकौशलविषये विशिष्टं प्रतिपादनं करिष्यन्ति।
3. अभिनयकौशलं प्रदर्शयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3	प्राचीननाट्यकौशलम् - प्रतिज्ञायौगन्धरायणम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. प्राचीननाट्यपरम्परा महाकविभासश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्राचीननाट्यपरम्परायाः परिचयः।
- महाकविभासस्य परिचयः।
- प्रतिज्ञायौगन्धरायणस्य परिचयः।
- प्रस्तावना।
- यौगन्धरायण-सालक-विजयानां संवादः।
- निर्मुण्डकहसंकयोः प्रवेशः।
- हंसकद्वारा उदयनवन्दीकरणवृत्तान्तकथनम्।
- यौगन्धरायणस्य प्रतिज्ञा।

अन्वितिः २. वासवदत्तापरिणयसंवादः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- विष्कम्भकः।
- प्रद्योतकञ्चुक्योः संवादः।
- प्रद्योतस्य राज्ञ्या सह वासवदत्तापरिणयविषयकः संवादः।
- कञ्चुक्या वत्सराजवृत्तान्तसमुपस्थापनम्।

अन्वितिः ३. यौगन्धराणप्रतिज्ञा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- उन्मतकविदूषकयोः मोदकविषये विवादः।
- यौगन्धरायणेन सह अन्येषाम् अग्निगृहं प्रवेशः।
- विदूषकद्वारा वत्सराजस्य वासवदत्तायायामनुरागप्रस्तुतिः।
- यौगन्धराणस्य वासवदत्तामाप्तुं प्रतिज्ञा।

अन्वितिः ४. शृङ्गारालम्बननायकनायिकादिस्वरूपनिर्णयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- भट्टगात्रसेवकयोः संवादः।
- साधारणयोः संवादः।
- यौगन्धरायणस्य प्रवेशः।
- यौगन्धरायणभरतरोहकयोः संवादः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/RecommendedReadings/Texts)

1. महाकविभासः, (1995), *प्रतिज्ञायौगन्धरायम्*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. रामजी उपाध्याय, (2014), *आधुनिक संस्कृत नाटक*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
2. रामजी उपाध्याय, (2016), *प्राचीन संस्कृत नाटक,* वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
3. पारसनाथद्विवेदी, (2022), *नाट्यशास्त्र का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: नाटयसाहित्ये- अनर्घराघवम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. रामायणाधारितनाट्यपरम्परायाः सामान्यपरिचयप्रदानम्।
2. अनर्घरावस्य नाट्यकौशलविषये विशिष्टज्ञानप्रदानम्।
3. धार्मिकभावनायाः विकासकरणम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. प्राचीनमहाकाव्यपरम्परायाः सामान्यपरिचयं वक्ष्यन्ति।
2. अश्वघोषस्य काव्यसौन्दर्यविषये विशिष्टं प्रतिपादनं करिष्यन्ति।
3. महापुरुषाणां चरितविषये निरूपयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1	नाटयसाहित्ये - अनर्घराघवम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. कविग्रन्थपरिचयः मुनीन्द्रसंवादश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- रामायणनाट्यपरम्परायाः परिचयः।
- मुरारिकवेः परिचयः।
- अनर्घरावस्य सामान्यपरिचयः।
- यज्ञरक्षार्थं रामं नेतुं महर्षिविश्वामित्रस्यागमनम्।
- दशरथं विश्वामित्रस्य याचना, वामदेवस्य तदर्थं समर्थनं च।
- रामलक्ष्मणयोः विश्वामित्रस्याश्रमे गमनम्।

अन्वितिः २. कौमारविक्रमः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पशुमेढ्रशुनःशेपयोः संवादः (विष्कम्भकः)
- रामलक्ष्मणाभ्यां विश्वामित्राश्रमस्य वर्णनम्।
- रामविश्वामित्रयोः संवादः।
- दैत्यैः सह रामलक्ष्मणयोः युद्धम्।
- जनकविषयिणी विश्वामित्रस्य चिन्ता।

अन्वितिः ३. पिनाकभङ्गः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- विश्वामित्रेण सह रामलक्ष्मणयोः मिथिलागमनम्।
- राजभवनवर्णनम्।
- विश्वामित्रजनकयोः परस्परं प्रशंसाभावः।
- रामलक्ष्मणयोः जनकेन सह परिचयः।
- जनकस्य प्रतिज्ञा।
- विभिन्नराज्ञां पिनाकाय प्रयासः।
- रामेण पिनाकभग्नः।
- शौष्कलजनकयोः संवादः।

अन्वितिः ४. दशरथविप्रलम्भः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- माल्यवान्-शूर्पणखासंवादः(विष्कम्भकः)
- रामजामदग्नयोः संवादः।
- जामदग्नयस्य कोपप्रदर्शनम्।
- कोपस्य शान्तिः।
- केकैय्याः वचनद्वयेन जनकस्य शोकः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. मुरारिः, (2009), *अनर्घराघवम् (1-4अङ्पर्यन्तम्)*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवनं।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. रामजी उपाध्याय, (2014), *आधुनिक संस्कृत नाटक*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
2. रामजी उपाध्याय, (2016), *प्राचीन संस्कृत नाटक,* वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
3. पारसनाथद्विवेदी, (2022), *नाट्यशास्त्र का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: नाटयशास्त्रीयग्रन्थः - उज्ज्वलनीलमणिः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. नाट्यशास्त्रपरम्परायां नूतनचिन्तनस्य परिचयप्रदानम्।
2. उज्ज्वलनीलमणेः तत्कर्तुश्च परिचयप्रदानम्।
3. भक्तिसम्प्रदायस्य परिचयप्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. नाट्यशास्त्रपरम्परायां नूतनचिन्तनं प्रतिपादयिष्यन्ति।
2. उज्ज्वलनीलमणेः तत्कर्तुश्च परिचयं वक्ष्यन्ति।
3. भक्तिसम्प्रदायस्य विशिष्टतत्त्वानि निरूपयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1	नाटयशास्त्रीयग्रन्थः - उज्ज्वलनीलमणिः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. रूपगोस्वामिनः परिचयः, तद्ग्रन्थश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नाट्यपरम्परायां रूपगोस्वामिनः।
- उज्ज्वलनीलमणिग्रन्थस्य सामान्यपरिचयः।
- मङ्गलाचरणम्, मधुरलक्षणञ्च।
- आलम्बनस्य स्वरूपम्।
- श्रीकृष्णस्य गुणाः।
- पतिः, उपपतिश्च।
- अनुकूलनायकभेदाः।
- दक्षिण- शठ-धृष्टनायकाः।

अन्वितिः २. नायकसहायाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- चेटस्वरूपम्।
- विटस्वरूपम।
- विदूषकस्वरूपम्।

- विदूषकस्वरूपम्।
- पीठमर्दस्य स्वरूपम्।
- प्रियनर्मसखः।
- स्वयंदूती, वंशी।
- आप्तदूती।

अन्वितिः ३. हरिप्रियाप्रकरणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- स्वकीयाः।
- परकीयाः।
- कन्यका।
- परोढा।
- साधनपरा।
- यौथिक्यः।
- मुनयः।
- उपनिषदः।
- अयौथिक्यः।
- देव्यः।
- नित्यप्रियाः।

अन्वितिः ४. वृन्दावनेश्वरीप्रकरणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सुष्ठुकान्तस्वरूपा।
- धृतषोडशश्रृङ्गारा।
- द्वादशाभरणाश्रिता।
- वृन्दावनेश्वरीगुणाः।
    - मधुरा-नववया-उज्वलस्मिता-चारुसौभाग्यरेखा-गन्धोन्मादितमाधवा-संगीतप्रसराभिज्ञा-रम्यवाक्-नर्मपण्डिता-विनीता-करुणापूर्णा-विदग्धा-पाटवान्विता-लज्जाशीला-सुमर्यादा-धैर्यशालिनी-सुविलासाश्च।
- महाभावपरमोत्कर्षतर्षिणी गोकुलप्रमवसतिः च।
- जगच्छ्रेणीलसद्यशा-गुर्वर्पितगुरुस्नेहा-सखीप्रणयाधीनाश्च।
- कृष्णप्रियावलीमुख्या संतताश्रवकेशवा च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. रूपगोस्वामी, (1985), *उज्ज्वलनीलमणिः (वृन्दावनेश्वरीप्रकरणपर्यन्तम्)*, चौखम्बा संस्कृतप्रतिष्ठान वाराणसी।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. रामजी उपाध्याय, (2014), *आधुनिक संस्कृत नाटक*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
2. रामजी उपाध्याय, (2016), *प्राचीन संस्कृत नाटक,* वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
3. पारसनाथद्विवेदी, (2022), *नाट्यशास्त्र का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: कालिदासनाट्यसाहित्ये मालविकाग्निमित्रम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. नाट्यपरम्परायां कालिदासस्य नाट्यसाहित्यस्य परिचयप्रदानम्।
2. मालविकाग्निमित्रस्य सामान्यपरिचयप्रदानम्।
3. अभिनयकौशलस्य शैक्षिकतत्त्वानां विकासः।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. नाट्यपरम्परायां कालिदासस्य नाट्यसाहित्यं वर्णयिष्यन्ति।
2. मालविकाग्निमित्रस्य सामान्यपरिचयं वक्ष्यन्ति।
3. अभिनयकौशलस्य शैक्षिकतत्त्वानां प्रतिपादनं करिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3	कालिदासनाट्यसाहित्ये मालविकाग्निमित्रम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. आचार्ययोर्विवादः मालविकाभिनयश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मङ्गलाचरणं, प्रस्तावना, विष्कम्भकश्च।
- गणदासहरदत्तयोः विवादः, निवारणाय राज्ञः समीपे गमनम्।
- राजनं प्रति गणदासहरदत्ताभ्यां स्वपक्षोपस्थापनम्।
- परिव्राजिकया सह धारिण्याः प्रवेशः।
- गणदासहरदत्तयोः परीक्षार्थं गमनम्।
- मालविकायाः प्रस्तुतिः।
- मालविकायाः सौन्दर्यम्, गणदासस्य प्रशंसा च।

अन्वितिः २. मालविकया सह मेलनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- समाहितामधुकरिकयो संवादः (प्रवेशकः)
- राजविदूषकयोः संवादः, मालविकायाः प्रवेशश्च।
- इरावतीनिपुणिकयोः प्रवेशः।
- बकुलिकया मालविकां प्रति राज्ञः अनुरागस्योपस्थापनम्।
- इरावत्याः कोपः।

अन्वितिः ३. मालविकाबन्धनमोक्षः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मालविकायाः बन्धनवृत्तान्तः।
- राज्ञः देव्याः समीपगमनम्, विदूषकसर्पदशनाभिनयश्च।
- राज्ञः विदूषकयोः मालविकामन्वेष्टुं गमनम्।
- मालविकया राज्ञः चित्रदर्शनम्।
- मालविकायाः राज्ञश्च परस्परानुरागः।
- इरावत्याः निपुणिकया सह तत्रागमनम्।

अन्वितिः ४. वृन्दावनेश्वरीप्रकरणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- उद्यानपालिकयोः संवादः (प्रवेशकः)
- राज्ञो यशोगानम्, राज्ञः प्रवेशश्च।
- धारिणी-मालविका-पारिव्राजिकादीनां प्रवेशः।
- मालविकायाः परिचयः।
- मालविकायाः देवीसानिध्यस्य वृत्तान्तः।
- धारिण्या राज्ञे मालविकाहस्तप्रदानम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. कालिदासः, (2005), *मालविकाग्निमित्रम् (सम्पूर्णम्)*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाश।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. रामजी उपाध्याय, (2014), *आधुनिक संस्कृत नाटक*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
2. रामजी उपाध्याय, (2016), *प्राचीन संस्कृत नाटक,* वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
3. पारसनाथद्विवेदी, (2022), *नाट्यशास्त्र का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

काव्यवर्गः

प्रधानपाठ्यक्रमाः

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: शास्त्रकाव्यम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भट्टिकवेः काव्यकौशलस्य ज्ञानम्।
2. साहित्यव्याकरणयोः समन्वयस्य परिज्ञानम्।
3. रामायणाधारितकाव्यसौन्दर्यस्य परिज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भट्टिकवेः काव्यकौशलस्य परिचयं प्राप्स्यन्ति।
2. साहित्यव्याकरणयोः समन्वयस्वरूपान् वर्णयिष्यन्ति।
3. रामायणाधारितकाव्यसौन्दर्यस्य परिचयं ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1	शास्त्रकाव्यम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. शास्त्रकाव्यपरम्परा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शास्त्रकाव्यस्य परिचयः।
- भट्टिकाव्यस्य वैशिष्ट्यम्।
- भट्टिकवेः कवित्वम्।
- भट्टिकवेः शास्त्रवैदग्ध्यं शास्त्रप्रधानसाहित्यं च।

अन्वितिः २. भट्टिकाव्यं (प्रथमः सर्गः) **श्रेयोऽङ्कः १**

- दशरथस्य दानशीलता।
- नृपतेः वरस्वीकारः।
- राज्ञो मधुपर्कपूजा।
- सुतस्य गमनानुज्ञानम्।
- पक्षिणां कूजनम्।
  (अभून्नृपो विबुधसखः - १.१ इति पद्यादारभ्य अथ जगदुरनीचैः - १.२७ इति पद्यपर्यन्तम्)

अन्वितिः ३. भट्टिकाव्यं (द्वितीयः सर्गः) **श्रेयोऽङ्कः १**

- स्थलपद्मानां हासः।
- ताड़काहननम्।
- रामस्य धनुर्भञ्जनम्, सीतापरिणयश्च।
- जनकस्य दशरथं प्रति भाषणं परशुरामपराजयः च।
  (वनस्पतीनां सरसां-२.१ इति पद्यादारभ्य अथ पुरुजवयोगान्-२.५५ इति पद्यपर्यन्तम्)

अन्वितिः ४. भट्टिकाव्यं (तृतीयः सर्गः) **श्रेयोऽङ्कः १**

- रामस्य वने प्रव्रजनम्।
- भरतस्योत्कण्ठा।
- वेदनादाकर्णनम्।
- कुङ्कुमचन्दनानयनं रामभरतसंवादः च।
  (वधेन संख्ये पिशिताशनानां - ३.१ इति पद्यादारभ्यइति निगदितवन्तं - ३.५६ इति पद्यपर्यन्तम्)

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. भट्टिः, *भट्टिकाव्यम् (सर्गत्रयम्)*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. उमाशंकर ऋषि, (2000), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्भा विश्वभारती अकादमी।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: चम्पूसाहित्यम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. चम्पूकाव्यपरम्परायाः ज्ञानम्।
2. नलकथायाः वैशिष्ट्यस्य अवबोधनम्।
3. काव्ये अलङ्कारादिविषयाणां परिज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. चम्पूकाव्यपरम्परां वर्णयिष्यन्ति।
2. नलकथायाः वैशिष्ट्यं वक्ष्यन्ति।
3. काव्ये अलङ्कारादिविषयान् ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2	चम्पूसाहित्यम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. चम्पूकाव्यपरम्परा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- चम्पूकाव्यस्य परिचयः।
- नलचम्पूकाव्यस्य वैशिष्ट्यम्।
- त्रिविक्रमभट्टस्य कवित्वम्।
- गद्यपद्यसाहित्यम्।

अन्वितिः २. चम्पूकाव्यप्रशंसादयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सत्काव्यप्रशंसा।
- खलनिन्दा, सज्जनप्रशंसा च।
- वाल्मीक्यादिकविप्रशंसा।
- कविवंशपरिचयः।
- कविगतोद्देश्यानि।
- चम्पूकाव्यप्रशंसा।
- आर्यावर्तवर्णनम्।

अन्वितिः ३. आर्यावर्तसौख्यादिवर्णनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- निषधनगरीवर्णनम्।
- नलवर्णनम्।
- श्रुतशीलवर्णनम्।
- नलस्य व्यावहारिकजीवनम्।
- वर्षावर्णनम्।

अन्वितिः ४. आखेटादिवर्णनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नलस्याखेटवर्णनम्।
- नलसमीपे दाक्षिणात्यस्यागमनम्।
- कावेर्यादिनदीवर्णनम्।
- पथिकस्य दमयन्तीदर्शनम्।
- नलः दमयन्तीकथयाऽऽकृष्टः।
- नलस्य कामाकुलत्वम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. त्रिविक्रमभट्ट, *नलचम्पूः (प्रथमः उच्छ्वासः)*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. ऋषि, उमाशंकर, (2000), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्भा विश्वभारती अकादमी।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: महाकाव्यं पुरातनं नवीनं च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. प्राचीनार्वाचीनकाव्यपरम्परायाः ज्ञानम्।
2. महापुरुषाणां चरिताङ्कनम्।
3. भारतस्य प्राचीनवैभवस्य ज्ञानसम्पादनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. प्राचीनार्वाचीनकाव्यपरम्परां वक्ष्यन्ति।
2. महापुरुषाणां चरिताङ्कनं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. भारतस्य प्राचीनवैभवस्य ज्ञात्वा गौरवान्विताः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3	महाकाव्यम्- पुरातनं नवीनं च	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. (क) विक्रमाङ्कदेवचरितं (महाकाव्यपरम्परा) **श्रेयोऽङ्कः १**

- महाकाव्यानाम् उत्पत्तिः विकासश्च।
- प्राचीनपद्यकाव्यरचना।
- विक्रमाङ्कदेवचरितस्य परिचयः।
- विक्रमाङ्कदेवचरितस्य वैशिष्ट्यम्।
- बिल्हणस्य कवित्वम्।

अन्वितिः २. काव्यगुणानुकीर्त्तनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मङ्गलाचरणम्।
- साहित्यसमीक्षा।
- कविगौरवम्।
- दुर्जननिन्दा।
- चालुक्यवंशोत्पत्तिः।

अन्वितिः ३. (ख) दयानन्ददिग्विजयं (भारतगौरवम्) **श्रेयोऽङ्कः १**

- दयानन्ददिग्विजयस्य परिचयः।
- दयानन्ददिग्विजयस्य वैशिष्ट्यम्।
- मेधाव्रतस्य कवित्वम्।

अन्वितिः ४. भारतदुर्दशाङ्कनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- भारतस्य स्थितिः।
- महर्षिबाललीलावर्णनम्।
- राष्ट्रियतावलोकनम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. कविरत्न श्रीमद् अखिलानन्दशर्म, (1967), *दयानन्ददिग्विजयम् महाकाव्यम्, (हिन्दी भाषानुवाद सहित),* प्रयागः : "इण्डियन" यन्त्रालय।
2. मुसलगाँवकर, केशवराव, महाकवि श्रीबिल्हणविरचितं, विक्रमाङ्कदेवचरितं, *'विमर्शिनी' संस्कृत-हिन्दी व्याख्योपेतम् (प्रथमः सर्गः)*, वाराणसी : चौखम्भा संस्कृत भवन, चौक।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. ऋषि, उमाशंकर, (2000), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्भा विश्वभारती अकादमी।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: दशकुमाराणां जीवनवृत्तान्तः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. प्राचीनगद्यकाव्यपरम्परायाः परिज्ञानम्।
2. दण्डिनः पदलालित्यस्य परिज्ञानम्।
3. वर्णनकौशलस्य परिज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. प्राचीनगद्यकाव्यपरम्परायाः विषये वक्ष्यन्ति।
2. दण्डिनः पदलालित्यविषयान् ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. वर्णनकौशलस्य विकासस्य ज्ञास्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4	दशकुमाराणां जीवनवृत्तान्तः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. कविकृतिपरिचयः विदर्भराजवर्णनं च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- दण्डिनः व्यक्तित्वं कृतित्वं च।
- विदर्भराजवर्णनम्।
- विश्रुतनाम्ना मन्त्रिपुत्रेण कृतः कूपात् वृद्धोद्धारः।
- विदर्भदेशस्य राज्ञः पुष्पवर्मणः वर्णनम्।
- मन्त्रिणा वसुरक्षितेन पुष्पवर्मपुत्रम् अनन्तवर्माणं प्रति कथिता राजोचिता नीतिः।
- भृत्यस्य विहारभद्रस्य अनन्तवर्माणं प्रति दुरुपदेशप्रदानम्।

अन्वितिः २. राजनीतौ अविलासिता। **श्रेयोऽङ्कः १**

- चन्द्रपालितस्य महाराजम् अनन्तवर्माणं प्रति दुर्णयकथनम्।
- राजपुरे स्वेच्छाचारिताप्रसारः।
- स्त्रीणां चरित्रसंहारः।
- अनन्तवर्मणो दुरवस्था।

अन्वितिः ३. राज्यपतनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अननन्तवर्मणो राज्याधिकारिणां पतनम्।
- वसन्तभानुकृतम् अनन्तवर्मणः राज्यस्यायत्तीकरणम्।
- वसुरक्षितस्य राज्यात् पलायनम्।
- माहिष्मतीनगरे उत्सवायोजनम्।

अन्वितिः ४. अकार्यस्य फलं दुःखम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नालीजङ्घवृत्तान्तः।
- प्रचण्डवर्मणः पतनम्।
- अनन्तवर्मणा सह भानुवर्मणः युद्धम्।
- अश्मकेशस्य कूटनीतिः, प्रभुशक्ति-मन्त्रशक्तिः-उत्साहशक्तीनां महत्त्वकथनम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. दण्डिन्, (1999), *दशकुमारचरितम्, (उत्तरपीठिकायाम् अष्टमोच्छ्वासः),* वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठानम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. ऋषि, उमाशंकर, (2000), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्भा विश्वभारती अकादमी।
2. द्विवेदी, कपिलदेव, (2007), *संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास*, वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: थाइलेण्ड्देशे श्रीरामचरित्रम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. आधुनिककाव्यपरम्परायाः ज्ञानम्।
2. स्वसंस्कृतेरवबोधनम्।
3. रामायणस्य वैदेशिकवैशिष्ट्यस्य परिज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. आधुनिककाव्यपरम्परां वर्णयिष्यन्ति।
2. स्वसंस्कृतेः विषये गौरवान्विता भविष्यन्ति।
3. रामायणस्य वैदेशिकवैशिष्ट्यं निरूपयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1	थाइलेण्ड्देशे श्रीरामचरित्रम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. आधुनिकमहाकाव्यपरम्परायां श्रीरामकीर्तिमहाकाव्यम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- आधुनिकमहाकाव्यपरम्परा।
- रामकीर्तिमहाकाव्यस्य तत्कर्तुः च परिचयः।
- बैंकाकवर्णनम्।
- अनोमतन्नुपाख्यानम्।

अन्वितिः २. सीता-रामजन्मवृत्तान्तः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- रामजन्मोपाख्यानम्।
- नन्दकोपाख्यानम् (रावणपूर्वजन्मवृत्तान्तः)
- सीताजन्मोपाख्यानम्।
- सीताविवाहोपाख्यानम्।

अन्वितिः ३. वनवासः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- रामवनवासस्य जिह्वायाश्चोपाख्यानम्।
- सीताहरण-जटायुवधोपाख्यानम्।

अन्वितिः४. रामेण कृतं हनूमतः दर्शनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- हनुमत्सम्पर्कोपाख्यानम्।
- दरभ्यु(बालिवधलङ्कावधोपाख्यानम्) उपाख्यानम् (थोरप्पु)

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. दण्डि, (1999), *दशकुमारचरितम् (उत्तरपीठिकायाम् अष्टमोच्छ्वासः)*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठानम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. ऋषि, उमाशंकर, (2000), *संस्कृत साहित्य का इतिहास,* वाराणसी : चौखम्भा विश्वभारती अकादमी।
2. द्विवेदी, कपिलदेव, (2007), *संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास*, वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: प्राचीनगद्यसाहित्यम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. सुबन्धोः गद्यसाहित्यरचनाशैलीपरिज्ञानम्।
2. संस्कृतगद्यकाव्यानामुत्पत्तिविकासयोः परिज्ञानम्।
3. गद्यकाव्यसौन्दर्यस्य गद्येष्वलङ्कारदीनां च परिज्ञानम्।
4. गद्यसाहित्यपरिपाकादीनां, रसभावादीनां च परिज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. सुबन्धोः गद्यसाहित्यरचनाशैलीं वर्णयिष्यन्ति।
2. संस्कृतगद्यकाव्यानामुत्पत्तिविकासयोः परिज्ञानं प्रतिपादयिष्यन्ति।
3. गद्यकाव्यसौन्दर्यं गद्येष्वलङ्कारदीन् च निरूपयिष्यन्ति।
4. गद्यसाहित्यपरिपाकादीन्, रसभावादिपरिज्ञानं च कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2	प्राचीनगद्यसाहित्यम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. गद्यकाव्यपरम्परा। **श्रेयोऽङ्कः ०१**

- गद्यकाव्यानाम् उत्पत्तिः विकासश्च।
- प्राचीनगद्यकाव्यरचना।
- वासवदत्ताग्रन्थपरिचयः।
- वासवदत्ताग्रन्थवैशिष्ट्यम्।
- कविसुबन्धोः कवित्वम्।

अन्वितिः २. विक्रमादित्यस्य महिमवर्णनम्। **श्रेयोऽङ्कः ०१**

- सरस्वतीवर्णनम्।
- विक्रमादित्यकीर्त्तिः।
- पङ्कजानां सार्वभौमयोगादिः।
- कन्दर्पकेतुवर्णनम्।
- कन्यादर्शनवर्णनम्।

- कुसुमपुरनगरवर्णनम्।

अन्वितिः ३. भागीरथ्यादिवर्णनम्। **श्रेयोऽङ्कः ०१**

- वसन्तकालवर्णनम्।
- राजतनयः चिन्तामणिः।
- सन्ध्यावर्णनम्।
- अन्धकारवर्णनम्।

अन्वितिः ४. मत्तमातङ्गादिवर्णनम्। **श्रेयोऽङ्कः ०१**

- वियद्वर्णनम्।
- चन्द्रवर्णनम्।
- कामवर्णनम्।
- कामचापवर्णनम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. सुबन्धुकवि, *वासवदत्ता संपूर्ण*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठानम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. ऋषि, उमाशंकर, (2000), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्भा विश्वभारती अकादमी।
2. द्विवेदी, कपिलदेव, (2007), *संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास*, वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: गीतिकाव्यपरम्परा

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. गीतिकाव्यपरंपरायाः ज्ञानप्रदानम्।
2. पापनाशिन्याः गङ्गायाः माहात्म्यावबोधनम्।
3. भक्तिकाव्यसम्प्रदायस्य ज्ञानप्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. गीतिकाव्यपरम्परायाः विषये वक्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. पापनाशिन्याः गङ्गायाः माहात्म्यं ज्ञात्वा तद्रक्षणे तत्पराः भविष्यन्ति।
3. भक्तिकाव्यसम्प्रदायं वर्णयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3	गीतिकाव्यपरम्परा	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. गीतिकाव्यपरम्परायाः उद्गमः विकासश्च। **श्रेयोऽङ्कः ०१**

- भक्तिपरम्परा।
- भक्तिपरकसाहित्यम्।
- गङ्गानद्याः भौगोलिकं महत्त्वम्।
- पण्डितराजः तद्रचिता गङ्गालहरी च।

अन्वितिः २. अमङ्गलनाशिनी गङ्गा १- १३. **श्रेयोऽङ्कः ०१**

- गङ्गा सुधासौन्दर्यरूपिणी अविद्यानाशिनी सन्तापहारिणी च।
- गङ्गा शरणागतरक्षिका, गङ्गाजलस्य महत्त्वं, गङ्गाया अनुग्रहः च।
- गङ्गायाः नामजपस्य महिमा, भवदुःखहारिणी गङ्गा च।
- जननमरणदुःखहारिणी गङ्गा, विष्णुपदप्राप्तिः गङ्गाधरः शिवः, अनवरतं पापं हरन्ती गङ्गा च।

अन्वितिः ३. अपारमहिमान्विता गङ्गा १४-२६. **श्रेयोऽङ्कः ०१**

- गङ्गा शिवस्य जटालङ्कृता, पापिनाम् उद्धरत्री, गङ्गाया अनिर्वचनीया महिमा च।
- गङ्गायाः तीर्थान्तराद् वैशिष्ट्यम्, विशिष्टं वपुः, कृपायै प्रार्थना च।
- भवपाशमोचनाय प्रार्थना, पतिततारिणी गङ्गा, अनुपमा गङ्गा च।

- कामानां सवित्री अनाथरक्षिका च गङ्गा, कथायां गङ्गायाः सान्निध्यं च।

अन्वितिः ४. गङ्गायां प्रार्थना २७-५३. **श्रेयोऽङ्कः ०१**

- तापहरणाय प्रार्थना, भयनिवारणाय प्रार्थना च।
- दोषनिवारणाय प्रार्थना, मुक्तिदात्री गङ्गा च।
- गङ्गानुग्रहस्य अनुग्रहः, संसारनिवृत्तिः च।
- जगन्नाथस्य समुद्धरणाय प्रार्थना, ताण्डवं नः पुनातु इति प्रार्थना च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. पण्डितराज जगन्नाथ, गङ्गालहरी सम्पूर्ण।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. ऋषि, उमाशंकर, (2000), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्भा विश्वभारती अकादमी।
2. द्विवेदी, कपिलदेव, (2007), *संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास*, वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: चम्पूकाव्यपरम्परायां तीर्थवैशिष्ट्यम्- विश्वगुणादर्शचम्पूः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. चम्पूकाव्यपरम्परायाः सामान्यपरिचयप्रदानम्।
2. भारतीयतीर्थानां संस्कृतेश्च ज्ञानप्रदानम्।
3. काव्यसौन्दर्यतत्त्वानामवबोधनम्।
4. भारतराष्ट्रस्य तीर्थेषु मानवीयमूल्यानां ज्ञानप्रदानम्।
5. विभिन्नतीर्थक्षेत्राणां धार्मिकदृष्ट्या परिचयप्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भारतीयसाहित्ये चम्पूकाव्यपरम्परायाः परिचयं वक्तुं शक्ष्यन्ति।
2. भारतीयतीर्थानां संस्कृतेश्च वैशिष्ट्यं निरूपयितुं सिद्धाः भविष्यन्ति।
3. काव्यसौन्दर्यतत्त्वानि वर्णयितुं शक्ष्यन्ति।
4. भारतस्य तीर्थेषु मानवीयमूल्यानि व्याख्यातुं शक्ष्यन्ति।
5. विभिन्नतीर्थक्षेत्राणां धार्मिकदृष्ट्या परिचयप्रदाने समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4	चम्पूकाव्यपरम्परायां तीर्थवैशिष्ट्यम् - विश्वगुणादर्शचम्पूः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम्(Details of Course)

अन्वितिः १. चम्पूकाव्यपरम्परा वेङ्कटाध्वरी च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- चम्पूकाव्यपरम्परायाः परिचयः।
- वेङ्कटाध्वरिणः व्यक्तित्वं ग्रन्थपरिचयश्च।
- उपोद्घातः, सूर्यमहिमवर्णनञ्च।
- अयोध्यावर्णनम्।
- गङ्गामहिमवर्णनम्।
- काशीवर्णनञ्च।

अन्वितिः२. प्रकृतिवर्णनं देशविशेषवर्णनं च – 1 **श्रेयोऽङ्कः १**

- समुद्रवर्णनम्।

- जगन्नाथक्षेत्रम्।
- गुर्जरदेशः।
- यमुनायावैशिष्ट्यम्।
- महाराष्ट्रवर्णनम्।

अन्वितिः ३. प्रकृतिवर्णनं देशविशेषवर्णनं च - 2 **श्रेयोऽङ्कः १**

- आन्ध्रदेशवर्णनम्।
- कर्णाटकदेशवैशिष्ट्यम्।
- वेङ्कटगिरिवर्णनम्।
- वन-घटिकाचल- वीक्षीरण्यवर्णनम्।
- रामानुजवर्णनम्।

अन्वितिः ४. काञ्चीदेशात् कावेरीपर्यन्तं दर्शनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- चन्नपट्टण-काञ्चीदेशयोः वर्णनम्।
- श्रीमद्वेदान्तदेशिक-नृसिंह-त्रिविक्रमवर्णनम्।
- कामाक्षीदेवी-एकाम्रेश्वर-क्षीरनदीवर्णनम्।
- वाहानदी-तुण्डीरमण्डल-चञ्चीपुरीवर्णनम्।
- पिनाकिनीनदीतः कावेरीनदीपर्यन्तवर्णनम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. वेङ्कटाध्वरि, (2011), *विश्वगुणदर्शचम्पूः* (आदितः कावेरीनदीपर्यन्तं वर्णनम्), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. उपाध्यायः, रामजी (1988), *भारतस्य सांकृतिकनिधिः*, पटना : बिहार हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
2. ऋषि, उमाशङ्करः, (2005), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भारती।
3. उपाध्यायः, बलदेवः,(2009), *संस्कृतसाहित्य का इतिहास*, वाराणसी : शारदा निकेतन।

चितस्वशास्त्रविषयक पाठ्यक्रमाः

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: महाभारताश्रितं चम्पूभारतम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. चम्पूकाव्यपरम्परायाः सामान्यपरिचयप्रदानम्।
2. स्वपरम्परायाः संस्कृतेश्च ज्ञानप्रदानम्।
3. काव्यसौन्दर्यस्य ज्ञानप्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भारतीयसंस्कृतसाहित्ये चम्पूकाव्यपरम्परायाः परिचयकथने समर्थाः भविष्यन्ति।
2. स्वपरम्परां संस्कृतिं च वर्णयिष्यन्ति।
3. काव्यसौन्दर्यविषये वक्तुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1	महाभारताश्रितं चम्पूभारतम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. अनन्तभट्टः, तद्ग्रन्थश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अनन्तभट्टस्य व्यक्तित्वं कृतित्वं च।
- चम्पूकाव्यपरम्परा भारतचम्पूश्च।
- हस्तिनापुरवर्णनं, पाण्डुवर्णनं च।
- पाण्डुमृगयावर्णनम्।
- पाण्डोः कुन्त्याः संवादः, पाण्डवानामुत्पत्तिवर्णनं च।
- पाण्डोः देवलोकगमनं, कुन्त्याः हस्तिनापुरमागमनं च।

अन्वितिः २. द्वितीयः स्तबकः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पाण्डवैः सह कौरवव्यवहारवर्णनम्।
- कौरवपाण्डवानां विद्यार्जनम्।
- द्रोणाचार्यस्य प्रतिज्ञापूर्तिः।
- पाण्डवानां लाक्षागृहगमनम्।
- हिडम्बया सह भीमस्य मेलनम्।

- द्रौपदीस्वयंवरगमनम्।

अन्विति ३. तृतीयः स्तबकः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पाण्डवानां हस्तिनापुरमागमनम्।
- पाण्डवानां द्रौपदीविषयको नियमः।
- अर्जुनस्य नियमभङ्गः।
- अर्जुनस्य नागकन्यया सह मेलनम्।
- अर्जुनस्य चित्राङ्गदया सह मेलनम्।
- अर्जुनस्य सुभद्रया सह मेलनम्।
- कृष्णार्जुयोः मेलनं, खाण्डवदाहप्रसङ्गश्च।

अन्वितिः ४. चतुर्थः स्तबकः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- युधिष्ठिरस्य राजसूययज्ञविचारः।
- पाण्डवैः धनसञ्चयः, यज्ञारम्भश्च।
- शिशुपालवधः।
- दुर्योधनद्वारा पाण्डवानां कृते द्युतक्रीडानिमन्त्रणम्।
- द्यूतक्रीडावर्णनम्।
- पाण्डवानां वनगमनम्, अर्जुनस्य तपश्चर्या च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. अनन्तभट्ट, (2010), चम्पूभारतम् (प्रकाशटीकासहिता), चौखम्बा विद्याभवननम्, वाराणसी।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. ए.बी. कीथ, डा. मंगलदेव शास्त्री, (1967), संस्कृत साहित्य का इतिहास, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
2. उमाशंकर ऋषि, (2000), संस्कृत साहित्य का इतिहास, वाराणसी : चौखम्भा भारती अकादमी।
3. कपिलदेव द्विवेदी, (2007), संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास, विश्वविद्यालय प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: प्राचीनमहाकाव्येषु- सौन्दरानन्दमहाकाव्यम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. प्राचीनमहाकाव्यपरम्परायाः सामान्यपरिचयप्रदानम्।
2. अश्वघोषस्य काव्यसौन्दर्यविषये विशिष्टज्ञानप्रदानम्।
3. महापुरुषाणां चरितस्य ज्ञानप्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. प्राचीनमहाकाव्यपरम्परायाः परिचयं वक्तुं शक्ष्यन्ति।
2. अश्वघोषस्य काव्यसौन्दर्यविषये निरूपयितुं शक्ष्यन्ति।
3. महापुरुषाणां चरितविषये वर्णयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2	प्राचीनमहाकाव्येषु - सौन्दरानन्दमहाकाव्यम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. अश्वघोषः कपिलाश्रमवर्णनञ्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्राचीनमहाकाव्यपरम्परायाः परिचयः।
- अश्वघोषस्य परिचयः।
- गौतमाश्रमाश्रमवर्णनम्।
- राजपुत्राणां मुनेरामाश्रमे आगमनं शिक्षाग्रहणञ्च।

अन्वितिः २. कपिलवस्तुनगरनिर्माणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- राजपुत्राणामाचरणम्।
- नगरनिर्माणं, तत्सौन्दर्यवर्णनं च।
- ब्राह्मणैः नगरे यज्ञानुष्ठानादिकर्म।
- राजपुत्रैः नगरे जलाशयनिर्माणादिकर्म।
- नगरस्याभिधानं वैशिष्ट्यं च।

अन्वितिः ३. शुद्धोदनस्योत्पत्तिः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शुद्धोदनस्योत्पत्तिः।

- शुद्धोदनस्य शिक्षा।
- शुद्धोदनस्य गुणवर्णनम्।
- शुद्धोदनस्य मैत्रीभावः।
- शुद्धोदनस्य शत्रून् प्रति व्यवहारः।

अन्वितिः ४. शृङ्गारालम्बननायकनायिकादिस्वरूपनिर्णयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- धर्मे रतिः, प्रजापालनम् च।
- शुद्धोदनं प्रति देवदृष्टिः।
- शुद्धोदनकुले बोधिसत्त्वस्य जन्म।
- बोधिसत्त्वस्य जन्मनः प्रभावः।
- नन्दस्योत्पत्तिः, तत्प्रभावश्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. अश्वघोषः, (1994), *सौन्दरानन्दमहाकाव्यम् (1-2सर्गौ)*, मेरठ : साहित्यभण्डार सुभाषबाजार।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. ए.बी. कीथ, डा. मंगलदेव शास्त्री, (1967), संस्कृत साहित्य का इतिहास, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
2. उमाशंकर ऋषि, संस्कृत साहित्य का इतिहास, (2000), वाराणसी : चौखम्भा भारती अकादमी।
3. कपिलदेव द्विवेदी, (2007), संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास, विश्वविद्यालय प्रकाशन
4. राधावल्लभ त्रिपाठी, (2023), आधुनिक संस्कृत साहित्य का समग्र इतिहास, दिल्ली : न्यू भारतीय बुक कार्पोरेशन

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: आधुनिककाव्यम् - तदेव गगनं सैव धरा

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. आधुनिककाव्यपरम्परायाः परिचयप्रदानम्।
2. भारतगौरवस्य विषये विशिष्टज्ञानप्रदानम्।
3. राष्ट्रभावनायाः विकासः।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. आधुनिककाव्यपरम्परायाः परिचयप्रदातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. भारतगौरवस्य विशिष्ट्यं वर्णयितुं शक्ष्यन्ति।
3. राष्ट्रभावनां व्याख्यास्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3	आधुनिककाव्यम् - तदेव गगनं सैव धरा	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. भारतगौरवम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- तदेव गगनं सैव धरा।
- भारतजननी।
- उज्जयिनी जयते।
- सिप्रा सर्वहिता।
- रक्ष तद् भारतम्।
- रामो याति वनम्।
- भारतभूतये।
- जयति संस्कृतभारती।
- शङ्कर तव भाषितं विजयते।

अन्वितिः २. भारतसौन्दर्यम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मध्यप्रदेश जय हे।
- नवजीवनसंस्कारमहत्त्वम्।

- परम्परा।
- सेवाव्रतम्।
- प्रियदर्शनी।
- पुरुषार्थसंहिता।
- सुरभिपाटलम्।
- अपि जानीषे।
- शिमला।
- शान्तिवाचनम्।

अन्वितिः ३. मनोविभावाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- जटिला परम्परा।
- कतमा कविता।
- सुपरिचिते पथि।
- आधुनिके जीवने।
- उटजं भवतु।
- प्रतरिता वयम्।
- मलिनतामयते।
- वचनवैशसम्।
- चेतना विलीयते।
- यातनायतनम्।

अन्वितिः ४. नवचेतना। **श्रेयोऽङ्कः १**

- जीवनेऽधुनातने।
- किं मधुना।
- विज्ञाननौका।
- पाहि मुकुन्द हरे।
- विपत्रिता।
- सविता गगने।
- नवा कविता।
- न जाने।

- केवले द्वे नयने।
- रजनी-नीरवता।
- तव मुकुलितनयने।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. श्रीनिवासरथः, (1995), *तदेव गगनं सैव धरा (सम्पूर्णम्)*, नव देहली : राष्ट्रिय संस्कृत विश्वविद्यालय।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. ए. बी. कीथ, डा. मंगलदेव शास्त्री, (1967), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
2. उमाशंकर ऋषि, *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, (2000), वाराणसी : चौखम्भा भारती अकादमी
3. कपिलदेव द्विवेदी, (2007), *संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास*, विश्वविद्यालय प्रकाशन
4. राधावल्लभ त्रिपाठी, (2023), *आधुनिक संस्कृत साहित्य का समग्र इतिहास*, दिल्ली : न्यू भारतीय बुक कार्पोरेशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: ऐतिहासिकमहाकाव्यम् - नवसाहसाङ्कचरितम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. ऐतिहासिकमहाकाव्यपरम्परायाः परिचयप्रदानम्।
2. काव्यकौशलस्य विषये विशिष्टज्ञानप्रदानम्।
3. काव्यसौन्दर्यधायकतत्त्वानां समावेशस्य ज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. ऐतिहासिकमहाकाव्यपरम्परायाः परिचयप्रदातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. काव्यकौशलस्य विषये विशिष्टज्ञानमाप्स्यन्ति।
3. काव्यसौन्दर्यधायकतत्त्वानां समावेशकौशलमाप्स्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1	ऐतिहासिकमहाकाव्यम् नवसाहसाङ्कचरितम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. कविपरिचयः, उज्जयिनीवर्णनं च (1.1-57) **श्रेयोऽङ्कः १**

- महाकाव्यपरम्परा, कविपरिचयश्च।
- नवसाहसाङ्कचरितस्य परिचयः।
- मङ्गलाचरणम्।
- प्राचीनकविवर्णनम्।
- कवेः गुणाः।
- प्रतिज्ञा।
- उज्जयिनीवर्णनम् (1.17-57)

अन्वितिः २. नायकवैशिष्ट्यम् (1.58-91) **श्रेयोऽङ्कः १**

- शौर्यसम्पन्नः।
- दानशीलता।
- ऐश्वर्यसम्पन्नः।

- सचिववर्णनम् ।
- कुलराजधानीवर्णनम्।

अन्वितिः ३. मृगयाविहारः (2.1-46) **श्रेयोऽङ्कः १**

- राज्ञः मृगयायै प्रस्थानम्।
- वनप्रवेशवर्णनम्।
- राज्ञः मृगयावर्णनम्।
- विन्धाचले प्रवेशः।
- मृगदर्शनम्।

अन्वितिः ४. विश्रान्तिः (2.47-97) **श्रेयोऽङ्कः १**

- रमाङ्गदाय मृगवर्णनम्।
- स्नानादिकम्।
- पुनर्मृगयाविहारः।
- निशातिक्रमणम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. श्रीपरिमलपद्मगुप्त, (1996), *नवसाहसाङ्कचरितम् (1-2 सर्गौ)*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन ।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. ए. बी. कीथ, डा. मंगलदेव शास्त्री, (1967), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
2. उमाशंकर ऋषि, (2000), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्भा भारती अकादमी।
3. कपिलदेव द्विवेदी, (2007), *संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास*, विश्वविद्यालय प्रकाशन।
4. राधावल्लभ त्रिपाठी, (2023), *आधुनिक संस्कृत साहित्य का समग्र इतिहास*, दिल्ली : न्यू भारतीय बुक कार्पोरेशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: भारतस्यैतिहासिककाव्यम् - राजतरङ्गिणी

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतस्येतिहासस्य परिचयप्रदानम्।
2. भारतस्य सभ्यतायाः संस्कृतेश्च विशिष्टज्ञानप्रदानम्।
3. भारतस्य प्राचीनगौरवस्य परिचयप्रदानम्।
4. भारतस्य विभिन्नराजवंशावलिनां ज्ञानप्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भारतस्येतिहासस्य परिचयप्रदातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. भारतस्य सभ्यतायाः संस्कृतेश्च विशिष्टज्ञानमाप्स्यन्ति।
3. भारतस्य प्राचीनगौरवस्य परिचयमाप्स्यन्ति।
4. भारतस्य विभिन्नराजवंशावलिनां ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2	भारतस्यैतिहासिककाव्यम् - राजतरङ्गिणी	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. गोनन्दप्रशस्तिः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- काश्मीरेतिहासपरम्परा, कल्हणस्य परिचयश्च।
- राजतरङ्गिण्याः परिचयः।
- पूर्वज्ञानम्।
- ग्रन्थाध्ययनप्रयोजनम्।
- सृष्ट्युत्पत्तिवर्णनम्।
- काश्मीरसौन्दर्यम्।
- गोनन्दाद्यानां कालगणना।
- गोनन्दबलरामयोर्युद्धम्।
- दामोदरयशोवतीवर्णनम्।
- गोनन्दद्वितीयोत्पत्तिः।

- लवनरेन्द्रात् अशोकपर्यन्तं राज्ञां वर्णनम्।

अन्वितिः २. जलौकवर्णनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- जलौककृत्यैर्वर्णनम्।
- दामोदरद्वितीयस्य वर्णनम्।
- हुष्क-जुष्क-कनिष्क-अभिमन्युनृपाणां चरितम्।
- चन्द्रदेव-चन्द्रदेवद्वितीय-गोनन्दतृतीयानां वर्णनम्।
- विभीषण-इन्द्रजीत-रावण-विभीषणद्वितीयनराणां वर्णनम्।

अन्वितिः ३. विशाखवर्णनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- विशाखस्य नागकन्याभ्यां मेलनम्।
- विशाखस्य नागकन्यागृहे गमनम्।
- विशाखस्य नागकन्यया सह परिणयः।
- नागकन्यायां राज्ञः अनुरागः।
- नागस्य कोपः।
- रमण्याट्व्याः प्रभावः।
- सिद्धस्य वर्णनम्।
- मिहिरकुलस्य चरित्रम्।

अन्वितिः ४. युधिष्ठिरस्य चरित्रम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मिहिरकुलस्य विनाशः।
- बकस्योत्पत्तिः।
- क्षितिनन्द-वसुनन्द-नर-अक्षाणां वर्णनम्।
- गोपादित्य-गोकर्णयोः वर्णनम्।
- युधिष्ठिरस्योत्पत्तिः।
- युधिष्ठिरस्य चरित्रम्।
- युधिष्ठिरस्य पराभवः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः(Essential/Recommended Readings/Texts)

1. कल्हणः, (2024), *राजतरङ्गिणी (प्रथमतरङ्गः)*, राजस्थान : राजस्थानी ग्रन्थागार जोधपुर।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. ए.बी. कीथ, डा. मंगलदेव शास्त्री, (1967), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
2. कपिलदेव द्विवेदी, (2007), *संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास*, विश्वविद्यालय प्रकाशन।
3. उमाशंकर ऋषि, (2000), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्भा भारती अकादमी।
4. राधावल्लभ त्रिपाठी, (2023), *आधुनिक संस्कृत साहित्य का समग्र इतिहास*, दिल्ली : न्यू भारतीय बुक कार्पोरेशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: आधुनिकसाहित्ये अन्योक्तिदर्पणः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य परिचयप्रदानम्।
2. नूतनकाव्यविधायाः विशिष्टज्ञानप्रदानम्।
3. अभिराजराजेन्द्रस्य साहित्यविषये परिचयप्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. आधुनिकसंस्कृतसाहित्यस्य परिचयप्रदातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. नूतनकाव्यविधायाः वैशिष्ट्यं वक्ष्यन्ति।
3. अभिराजराजेन्द्रस्य साहित्यविषयस्य परिचयकथने क्षमाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3	आधुनिकसाहित्ये अन्योक्तिदर्पणः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः१. प्रास्ताविकम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- आधुनिककाव्यपरम्परा, अभिराजराजेन्द्रमिश्रस्य परिचयश्च।
- अन्योक्तिदर्पणस्य सामान्यपरिचयः।
- देववर्गः -
  - सामान्यदेवाः, ग्रामदेवाः, शम्भुः, विष्णुः, विरञ्चिः, शनिः, गणपतिः च।
- मानववर्गः -
  - पान्थः, निन्दकः, नरपिशाचः च।
  - कुलानन्दपुत्रः, रावणाः, भिल्लवधूः च।
  - सौगन्धिकः, डिण्डिकः,मालाकारः च।
  - प्रवीरः, कविः, तितीर्षुः, पुंश्चली, निर्मर्यादः च।

अन्वितिः २. प्रकृतिपशुवर्णनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्रकृतिवर्गः -
  - सामान्यप्रकृतिः, पर्वतः, गङ्गा।
  - चन्द्रः, सूर्यः,सागरः।

- मेघः, जलम्, आषाढघनाः।
- गन्धवातः, धरित्री, अग्निः, सरः, नदी।

- पशुवर्गः -
  - सामान्यपशवः, धेनुः, अश्वः।
  - मर्कटः, सूकरः, उष्ट्रः।
  - मृगः, बालिच्छागः, सारमेयः, मरुभूमि-खराः।

अन्वितिः ३. विहगजीववर्णनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- विहगवर्गः -
  - सामान्यपक्षिणः, राजहंसः, मयूरः।
  - काकः, कोकिलः, वर्तकी।
  - कुक्कुटः, चातकः, चकोरः, बकोटः।
- जीववर्गः -
  - भुजङ्गः, डुण्डुभः, दर्दुरः।
  - जलौकाः, मत्सः, कच्छपः।
  - नगरमूषकः, लूता, शतपदी।
  - गन्धमूषिका, वृश्चिकः, कर्कटः।
  - मूषिकः, मधुमक्षिका, क्षुमा।
  - वरटा, मशकखद्योतौ, भ्रमरः, पिपीलिका।

अन्वितिः ४. वनस्पतिसङ्कीर्णवर्णनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- वनस्पतिवर्गः -
  - सामान्यवृक्षः, शिंशपा, मधूकः, पारिजातः, सहकारः, भूर्जतरुः।
  - उदुम्बरकूष्माण्डौ, शिम्बाकूष्माण्डौ, न्यग्रोधः, श्मशानपिप्पिलः।
  - खर्जूरः, शमीतरुः, पनसः, निम्बः, कपित्थः, अशोकः।
  - चन्दनद्रुमः, चम्पकः, मल्लिका, धत्तूरं, तुलसीतरुः, बर्बूरः।
- सङ्कीर्णवर्गः -
  - मृत्युः, ग्रन्थः, दैवम्, दीपकः, घटीयन्त्रम्।
  - कपाटः, कर्णौ, उपनेत्रं, दूरदर्शनं, स्वप्ननिद्रा।
  - दूर्वा, समदृष्टिः, विध्वस्तराजभवनं, चञ्चा।
  - लवणं, लेखनी, नवयुगं, प्रपा, कर्पासः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. अभिराजराजेन्द्रमिश्रः, (2021), *अन्योक्तिदर्पणः*, इलाहाबाद : वैजयन्त प्रकाशन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डा. ए. बी. कीथ, डा. मंगलदेव शास्त्री, (1967), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास
2. उमाशंकर ऋषि, (2000), *संस्कृत साहित्य का इतिहास*, वाराणसी : चौखम्भा भारती अकादमी।
3. कपिलदेव द्विवेदी, (2007), *संस्कृत साहित्य का समीक्षात्मक इतिहास*, विश्वविद्यालय प्रकाशन
4. राधावल्लभ त्रिपाठी, (2023), *आधुनिक संस्कृत साहित्य का समग्र इतिहास*, दिल्ली : न्यू भारतीय बुक कार्पोरेशन।

One Year PG in

Vyakaranam

अधिगमपरिणाम-आधारितपाठ्यचर्यारूपरेखा

स्नातकोत्तरकार्यक्रमः - व्याकरणम्

2025

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC

विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगः

बहादुरशाह-जफर-मार्गः

नवदेहली – 110002

Curriculum Development Committee for One Year PG (Vyakaranam)

Dr. M V Natesan

Chairperson of the Committee and Retd Professor, SSV Kaladi, Kailash Nagar Kolazhy, Biyur, Trichur-10, ✉ natesanskt2000@gmail.com

Prof. Shivaram Bhat

Convenor of the Committee and Professor, Dept. of Research and Publications, National Sanskrit University, Tirupati-A.P.-517507, ✉ drshivaram@nsktu.org

विषयसूची

कार्यक्रमस्य परिचयः (Introduction of the Program) 1

कार्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Program Objectives) 1

कार्यक्रमस्य परिणामाः (Program Outcomes) 2

प्रधानानां पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम् 3

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम् 4

प्रधानपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः 5

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः 5

प्रधानपाठ्यक्रमाः 6

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) 7

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: ज्ञापकसंग्रहः सविवृतिः 7

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: समर्थसरूपसूत्रभाष्यविचारः 9

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: वाक्यपदीयम्-पदकाण्डम् (कालसमुद्देशात् लिङ्गसमुद्देशं यावत्) 11

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: वाक्यपदीयम्-पदकाण्डम् - जातिद्रव्यसमुद्देशः 13

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) 15

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: वैयाकरणभूषणसारः - शक्त्यादिक्त्वाद्यर्थनिर्णयं यावत् 15

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: लघुशब्देन्दुशेखरः - हलन्तस्त्रीप्रत्ययप्रकरणे 17

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: शाब्दबोधमीमांसा - शब्दप्रामाण्यादिविचारः 19

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: वैयाकरणसिद्धान्ताः 20

चितस्वशास्त्रविषयक-पाठ्यक्रमाः 22

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) 23

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: न्यायसिद्धान्तमुक्तावलिः - शब्दखण्डः दिनकरीसहितः 23

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: महाभाष्ये लौकिकन्यायाः 25

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: शाब्दबोधमीमांसा - शब्दार्थसम्बन्धविचारः पदार्थविचारश्च 27

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) 29

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: शब्दशक्तिप्रकाशिका 29

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: भट्टिकाव्यम् - 1-4 सर्गाः 31

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: पदचातुर्यविध्यविचारः चतुष्टयी च 32

कार्यक्रमस्य परिचयः
(Introduction of the Program)

स्नातकोत्तरपदवी (PG) (व्याकरणम्) एकस्य वर्षस्य कार्यक्रमः विद्यते। अस्मिन् कार्यक्रमे आहत्य चतुस्सत्रार्द्धाः भविष्यन्ति।

अर्हता - शास्त्री इति परीक्षायाम् उत्तीर्णाः तत्समकक्ष्यापरीक्षोत्तीर्णाः छात्राः एन्.टि.ए. द्वारा आयोज्यमानपरीक्षामाध्यमेन उत्तीर्य छात्राः अस्मिन् स्नातकोत्तरपदवी (PG) (व्याकरणम्) कार्यक्रमे प्रवेष्टुं शक्नुवन्ति। अत्र चतुर्षु सत्रार्द्धेषु स्वशास्त्रीयपाठ्यक्रमाः (Major) स्वशास्त्रसम्बद्धचयनितपाठ्यक्रमाः (Minor) च भविष्यन्ति। एतैः साकम् अन्तिमसत्रार्द्धे परियोजना(Project)/लघुशोधप्रबन्धः (Dissertation) च भविष्यन्ति।

कार्यक्रमस्य उद्देश्यानि
(Program Objectives)

1. भारतीयज्ञानपरम्परायां संस्कृतव्याकरणस्य प्रमेयविषयाणां प्रतिपादनम्।
2. महाभाष्ये समर्थादिविशिष्टसूत्रार्थबोधनम्।
3. व्याकरणप्राधान्यकाव्याध्ययनम्।
4. विभिन्नव्याख्याकारैः प्रतिपादितानां सिद्धान्तानामवगमनम्।
5. आधुनिकवैयाकरणव्याख्याकाराणां परिचयप्रदानम्।
6. शाब्दबोधप्रकाराणामवगमनम्।
7. व्याकरणशास्त्रे शोधकार्यं कर्तुं सामर्थ्यप्राप्तिः।
8. व्याकरणशास्त्रे विविधशास्त्रकारमतप्रतिपादनपुरस्सरं वाक्यार्थप्रस्तुतिसामर्थ्यप्राप्तिः।
9. व्याकरणशास्त्रे प्रमेयभागे क्रमेण शास्त्रार्थप्रतिपादनसामर्थ्यम्।
10. व्याकरणशास्त्रे नवीनदृष्टिदानम्।

कार्यक्रमस्य परिणामाः
(Program Outcomes)

एतं कार्यक्रमम् अधीत्य छात्राः -

1. व्याकरणशास्त्रे प्रक्रियाप्रमेयभागौ प्रतिपादयितुं समर्था भविष्यन्ति।
2. स्पर्धात्मकपरीक्षासु सुलभतया व्याकरणशास्त्रमधिकृत्य प्रतिस्पन्दितुं समर्था भविष्यन्ति।
3. व्याकरणशास्त्रे क्रमिकज्ञानं प्राप्य नवीनतत्त्वान्वेषणे समर्था भविष्यन्ति।
4. भारतीयज्ञानपरम्परायां व्याकरणस्य अनुप्रयोगं कर्तुं समर्था भविष्यन्ति।
5. व्याकरणशास्त्रस्य शास्त्रीयप्रयोजनेन सह लौकिकप्रयोजनं ज्ञास्यन्ति।
6. अन्यमतखण्डनपूर्वकं स्वमतोपस्थापने समर्था भविष्यन्ति।

प्रधानानां पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम्
(PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR MAJOR COURSES)

Course Name पाठ्यक्रमनाम	Rootedness भारतीयमूलानि	IKS भारतीय ज्ञान परम्परा	Futuristic भविष्यवादी	Employability वृत्तिप्रदानक्षमता	Value, Skill and Multidisciplinary मूल्यानि, कौशलानि एवं बहुशास्त्रीयपाठ्यक्रमः	Disciplinary Knowledge अध्ययनशाखायाः ज्ञानम्	Difficulty Level काठिन्यस्तरः
ज्ञापकसंग्रहः सविवृतिः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
समर्थसरूपसूत्रभाष्यविचारः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
वाक्यपदीयम्-पदकाण्डम् (कालसमुद्देशात् लिङ्गसमुद्देशं यावत्)	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
वाक्यपदीयम्-पदकाण्डम् - जातिद्रव्यसमुद्देशः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
वैयाकरणभूषणसारः- शक्त्यादिक्त्वाद्यर्थनिर्णयं यावत्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
लघुशब्देन्दुशेखरः- हलन्तस्त्रीप्रत्ययप्रकरणे	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
शाब्दबोधमीमांसा - शब्दप्रामाण्यादिविचारः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
वैयाकरणसिद्धान्ताः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम्
(PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR DSE COURSES)

Course Name पाठ्यक्रमनाम	Rootedness भारतीय मूलानि	IKS भारतीय ज्ञान परम्परा	Futuristic भविष्यवादी	Employability वृत्तिप्रदान क्षमता	Value, Skill and Multidisciplinary मूल्यानि, कौशलानि एवं बहुशास्त्रीय पाठ्यक्रमः	Disciplinary Knowledge अध्ययनशाखायाः ज्ञानम्	Difficulty Level कठिनतायाः स्तरः
न्यायसिद्धान्तमुक्तावलिः - शब्दखण्डः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
महाभाष्ये लौकिकन्यायाः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
शाब्दबोधमीमांसा - शब्दार्थसम्बन्धविचारः पदार्थविचारश्च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
शब्दशक्तिप्रकाशिका	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
भट्टिकाव्यम् - 1-4 सर्गाः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
पदचातुर्यविध्यविचारः चतुष्टयी च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

प्रधानपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः

क्र.सं.		पाठ्यक्रमाः	पाठ्यक्रम-श्रेयोऽङ्कः	पाठ्यक्रम-काठिन्यस्तरः
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः 1.1: ज्ञापकसंग्रहः सविवृतिः	4	600-699
2		प्रधानः 1.2: समर्थसरूपसूत्रभाष्यविचारः	4	600-699
3		प्रधानः 1.3: वाक्यपदीयम्-पदकाण्डम् (कालसमुद्देशात् लिङ्गसमुद्देशं यावत्)	4	600-699
4		प्रधानः 1.4: वाक्यपदीयम्-पदकाण्डम् - जातिद्रव्यसमुद्देशः	4	600-699
5	द्वितीयसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः 2.1: वैयाकरणभूषणसारः - (शक्त्यादिक्त्वाद्यर्थनिर्णयं यावत्)	4	600-699
6		प्रधानः 2.2: लघुशब्देन्दुशेखरः - हलन्तस्त्रीप्रत्ययप्रकरणे	4	600-699
7		प्रधानः 2.3: शाब्दबोधमीमांसा - शब्दप्रामाण्यादिविचारः	4	600-699
8		प्रधानः 2.4: वैयाकरणसिद्धान्ताः	4	600-699

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः

क्र.सं.		पाठ्यक्रमाः	पाठ्यक्रम-श्रेयोऽङ्कः	पाठ्यक्रम-काठिन्यस्तरः
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य चितस्वशास्त्रविषयक -पाठ्यकमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.1: न्यायसिद्धान्तमुक्तावलिः - शब्दखण्डः	4	600-699
2		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.2: महाभाष्ये लौकिकन्यायाः	4	600-699
3		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.3: शाब्दबोधमीमांसा - शब्दार्थसम्बन्धविचारः पदार्थविचारश्च	4	600-699
4	द्वितीयसत्रार्द्धस्य चितस्वशास्त्रविषयक -पाठ्यकमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.1: शब्दशक्तिप्रकाशिका	4	600-699
5		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.2: भट्टिकाव्यम् - 1-4 सर्गाः	4	600-699
6		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.3: पदचातुर्यविध्यविचारः चतुष्टयी च	4	600-699

प्रधानपाठ्यक्रमाः

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: ज्ञापकसंग्रहः सविवृतिः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. महाभाष्यादिषु प्रोक्तानां ज्ञापकानाम् उद्बोधनम्।
2. संज्ञापरिभाषादिषु सूत्रव्याख्यानेषु प्रोक्तानां ज्ञापकानाम् उद्बोधनम्।
3. समासादिसूत्रव्याख्यानेषु प्रोक्तानां ज्ञापकानाम् उद्बोधनम्।
4. तद्धितादिसूत्रव्याख्यानेषु प्रोक्तानां ज्ञापकानाम् उद्बोधनम्।
5. धात्वादिप्रक्रियायां प्रोक्तानां ज्ञापकानाम् उद्बोधनम्।
6. ज्ञापकसंग्रहे नागेशेन असङ्गृहीतानां भाष्यारूढानां वचनानाम् अवगमनम्।
7. भाष्यानारूढानां वैयाकरणसिद्धान्तकौमुद्यां पठितानां वचनानाम् अवगमनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes) अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. शास्त्रवचनानां पाणिन्यादिप्रामाण्यावगमने समर्थाः भविष्यन्ति।
2. ज्ञापकपदेनोच्चारितानां विषयाणाम् एकत्र अवगमने समर्थाः भविष्यन्ति।
3. सर्वेषां ज्ञापकानां पाणिन्यादिवचनप्रामाण्यावगमने समर्थाः भविष्यन्ति।
4. आगमादेशस्वरादिविभिन्नविषयाणां ज्ञापकत्वं निरूपयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1	ज्ञापकसंग्रहः सविवृतिः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. ज्ञापकसंग्रहः (अध्यायाः - 1-3) **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः २. ज्ञापकसंग्रहः (अध्यायाः - 4-8) **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ३. ज्ञापकसंग्रहपरिशिष्टम् - 1 **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ४. ज्ञापकसंग्रहपरिशिष्टम् - 2 **श्रेयोऽङ्कः १**

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. नागेशभट्टः, (2002), *ज्ञापकसंग्रहः* (म. म. एन्. एस्. रामानुजताताचार्यः, सम्पा०), तिरुपतिः : राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. श्री गुरुप्रसादशास्त्री (सम्पा०), (2001), *व्याकरणमहाभाष्यम्*, दिल्ली : प्रतिभा प्रकाशन।
2. श्री भार्गवशास्त्री जोशी, (2004), *व्याकरणमहाभाष्यम्*, दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।
3. श्रीनागोजिभट्टः, (2011), आचार्यविश्वनाथमिश्र (व्याख्याकारः), *परिभाषेन्दुशेखरः (सुबोधिनी)*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
4. गुरुप्रसादशास्त्री (सम्पा०), (2012), *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी*, तत्त्वबोधिनी-बालमनोरमा-शेखरव्याख्यात्रयविराजिता, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: समर्थसरूपसूत्रभाष्यविचारः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. समर्थसूत्रे दलप्रयोजनकथनम्।
2. समर्थसूत्रे सामर्थ्यविचारबोधनम्।
3. समर्थसूत्रे वाक्यलक्षणबोधनम्।
4. सरूपसूत्रे दलप्रयोजनकथनम्।
5. सरूपसूत्रारम्भप्रयोजनबोधनम्।
6. प्रादिपदिकानाम् उत विभक्त्यन्तानाम् एकशेष इति विचारकथनम्।
7. आकृतिद्रव्यपक्षादिविचाराणाम् अवगमनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes) अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. समर्थसूत्रभाष्ये एकार्थीभावसामर्थ्ये वृत्तिं ज्ञास्यन्ति।
2. समर्थसूत्रस्य परिभाषात्वं ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. वाक्यस्य विविधलक्षणानि ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
4. एकशेषवृत्तौ सरूपसूत्रस्य महत्त्वं ज्ञास्यन्ति।
5. तन्त्रस्य सरूपसूत्रस्य च भेदं ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2	समर्थसरूपसूत्रभाष्य विचारः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. समर्थः पदविधिः - 1 (आदितः सङ्घातस्यैकार्थ्यवार्तिकं यावत्) **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः २. समर्थः पदविधिः - 2 (परस्परव्यपेक्षामित्यतः समाप्तिं यावत्) **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ३. सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ (आदितः एकार्थानामपीति वार्तिकं यावत्) **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ४. सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ (स्वरभिन्नानामपीति वार्तिकात् समाप्तिं यावत्) **श्रेयोऽङ्कः १**

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. पतञ्जलिः, (1998), *व्याकरणमहाभाष्यम्*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

2. पतञ्जलिः, आचार्य जयशङ्करलाल त्रिपाठी (सम्पा०), (2004), *व्याकरणमहाभाष्यम्*, वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।
3. पतञ्जलिः, गुरुपादशास्त्री (सम्पा०), (2006), *व्याकरणमहाभाष्यम्*, नई दिल्ली : राष्ट्रिय संस्कृत संस्थानम्।
4. पतञ्जलिः, युधिष्ठिरमीमांसकः (व्याख्याकारः), (2021), *महाभाष्यम्*, हरयाणा : राम लाल कपूर ट्रस्ट।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. *महाभाष्यव्याख्यानमाला* - ई. पि. जी पाठशाला, ई.पि.जी पाठशाला-अन्तर्जालम्।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: वाक्यपदीयम्-पदकाण्डम् (कालसमुद्देशात् लिङ्गसमुद्देशं यावत्)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. क्रियायाः परिच्छेदकस्य कालस्य स्वरूपावगमनम्।
2. कालविषये विभिन्नमतानाम् अवगमनम्।
3. क्रियापदप्रयोगे पुरुषप्रयोगावगमनम्।
4. द्रव्याश्रितसंख्यास्वरूपकथनम्।
5. उपग्रहयोगे पदपदार्थस्वरूपकथनम्।
6. नामपदानां लिङ्गव्यवस्थावगमनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes) अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. कालस्य भेदान् ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. कालस्य क्रियाविशेषणत्वम् निरूपयिष्यन्ति।
3. भाष्यादिमते कालस्य भेदवैशिष्ट्यं ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
4. क्रियापदप्रयोगे पुरुषमहत्त्वम् प्रतिपादयिष्यन्ति।
5. दृष्टान्तमाध्यमेन संख्यायाः भेदं महत्त्वं च वक्ष्यन्ति।
6. उपग्रहप्रयोगे पदपरिवर्तनं करिष्यन्ति।
7. लिङ्गस्य पारिभाषिकत्वं लोकाश्रयत्वं च वर्णयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3	वाक्यपदीयम्-पदकाण्डम् (कालसमुद्देशात् लिङ्गसमुद्देशं यावत्)	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. कालसमुद्देशः - 1 **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः २. कालसमुद्देशः - 2 **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ३. पुरुषसंख्यासमुद्देशः। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ४. उपग्रहलिङ्गसमुद्देशः। **श्रेयोऽङ्कः १**

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. भर्तृहरिः, प्रो. हरिनारायण तिवारी (व्याख्याकारः), (2015), *वाक्यपदीयम्, पदकाण्डम्*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।
2. भर्तृहरिः, पण्डितश्रीरघुनाथशर्मा (व्याख्याकारः), (2016), *वाक्यपदीयम्, पदकाण्डम्*, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. चतुर्वेदी, मिथिलेश (सम्पादकः), (2021), *वाक्यपदीय विमर्श*, दिल्ली : आर्यन बुक इण्टर्नेशनल।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: वाक्यपदीयम्-पदकाण्डम् - जातिद्रव्यसमुद्देशः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. जातिपदार्थनिरूपणम्।
2. शब्दार्थजात्योः भेदकथनम्।
3. विविधशास्त्रकाराणां मते जातिविचारचर्चा।
4. द्रव्यपदार्थनिरूपणम्।
5. दृष्टान्तैः परमार्थसाधनबोधनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes) अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. जातिपक्षस्वीकारे विविधकारणानि वक्ष्यन्ति।
2. विविधशास्त्रकाराणां मते जातिपदार्थभेदं निरूपयिष्यन्ति।
3. संख्यालिङ्गगुणपदार्थान् ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
4. शब्दानां सर्वार्थवाचकत्वं प्रतिपादयिष्यन्ति।
5. प्रकृतेः सर्वशब्दवाचकत्वं प्रतिपादयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4	वाक्यपदीयम्-पदकाण्डम् - जातिद्रव्यसमुद्देशः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. जातिसमुद्देशे पदापोद्धारात् जातेः पदार्थत्वसमर्थनं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः २. जातिसमुद्देशे जातिव्यक्त्योः प्रविभागात् गुणद्रव्ययोः वाक्यीयसमन्वयं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ३. जातिसमुद्देशे वाक्यभेदनिराकरणात् ज्ञानस्य ज्ञेयत्वखण्डनं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ४. द्रव्यसमुद्देशः। **श्रेयोऽङ्कः १**

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. भर्तृहरिः, प्रो. हरिनारायण तिवारी (व्याख्याकारः), (2015), वाक्यपदीयम्, पदकाण्डम्, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।

2. भर्तृहरिः, पण्डितश्रीरघुनाथशर्मा (व्याख्याकारः), (2016), वाक्यपदीयम्, पदकाण्डम्, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालयः।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. चतुर्वेदी, मिथिलेश (सम्पादकः), (2021), *वाक्यपदीय विमर्श*, दिल्ली : आर्यन बुक इण्टर्नेशनल।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: वैयाकरणभूषणसारः - शक्त्यादिक्त्वाद्यर्थनिर्णयं यावत्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. शक्तिस्वरूपबोधनम्।
2. नञ्पदार्थनिरूपणम्।
3. निपातानां द्योतकत्ववाचकत्वविचारः।
4. तद्धिते त्वादिभावप्रत्ययार्थनिर्णयबोधनम्।
5. तद्धिते देवताप्रत्ययार्थनिर्णयबोधनम्।
6. वृत्तौ अभेदैकत्वसंख्याकथनम्।
7. कृदन्ते क्त्वादिप्रत्ययार्थबोधनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. शक्त्या शब्दार्थयोः अनादिसम्बन्धनिरूपणे समर्थाः भविष्यन्ति।
2. पर्युदासादिनञ्भेदं सोदाहरणम् वक्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. निपातानां द्योतकत्वसिद्धान्तकथने सिद्धाः भविष्यन्ति।
4. रूपादिशब्देभ्यः जात्याद्यर्थे त्वादिप्रत्ययं ज्ञास्यन्ति।
5. ऐन्द्रादिशब्दे देवताप्रत्ययार्थं ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
6. राजपुरुषादिशब्दे अभेदसंख्यां ज्ञास्यन्ति।
7. अव्ययकृतां भावार्थकत्वं ज्ञास्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1	वैयाकरणभूषणसारः- शक्त्यादिक्त्वाद्यर्थनिर्णयं यावत्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. शक्तिनिर्णयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः २. नञर्थनिर्णयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ३. निपातार्थनिर्णयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ४. त्वादितः क्त्वाद्यर्थनिर्णयं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. चन्द्रिकाप्रसाद द्विवेदी (सम्पा.), कौण्डभट्टः, *वैयाकरणभूषणसारः*, (२००५), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।
2. *वैयाकरणभूषणसारः (प्रभा)*, (२०११), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थानम्।
3. प्रो. बालशास्त्री (सम्पा.), *वैयाकरणभूषणसारः*, (२०१२), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
4. रामकृष्णमाचार्यः (सम्पा.), *वैयाकरणभूषणसारः (नृसिंहप्रिया)*, (२०१५), गुजरात : श्री सोमनाथ संस्कृत विश्वविद्यालयः।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: लघुशब्देन्दुशेखरः - हलन्तस्त्रीप्रत्ययप्रकरणे

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. दलप्रयोजनसहितानां हलन्तशब्दप्रक्रियासूत्राणां विश्लेषणम्।
2. सूत्रव्याख्याने महाभाष्यादिसन्दर्भाणाम् उद्बोधनम्।
3. स्त्रीप्रत्ययविधायकानां प्रक्रियाविधायकानां च सूत्राणां सदलप्रयोजनं बोधनम्।
4. जातिलक्षणादिषु मतभेदबोधनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. हलन्तप्रकरणे हकारान्तादिशब्दप्रक्रियायाः विश्लेषणं करिष्यन्ति।
2. कार्यकालादिपक्षसंचारस्य वर्णने दक्षाः भविष्यन्ति।
3. सर्वनामशब्दप्रक्रियायां ग्रन्थकारस्य मतं वर्णयिष्यन्ति।
4. स्त्रीप्रत्यययेषु तदन्तविचारान् निरूपयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2	लघुशब्देन्दुशेखरः - हलन्तस्त्रीप्रत्यय-प्रकरणे	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. होढः इति सूत्रमारभ्य स्कोः संयोगाद्योरिति सूत्रं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः २. ङेप्रथमयोरिति सूत्रमारभ्य हलन्तनपुंसकं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ३. स्त्रियामित्यारभ्य वयसीति सूत्रं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ४. अपरिमाणसूत्रमारभ्य शार्ङ्गरवादिसूत्रं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. डॉ.बालशास्त्री, (1992), *लघुशब्देन्दुशेखरः (टीकाषट्कोपेतः, खण्ड-1,2)*, वाराणसी : वाणी विलास प्रकाशन।

2. श्रीपादसत्यनारायणमूर्तिः, व्याख्याकारः, (2008), *लघुशब्देन्दुशेखरः-नागेशभट्टः*, तिरुपतिः : राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. द्विवेदी, शिवप्रसाद, *लघुशब्देन्दुशेखरसोपानम्*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: शाब्दबोधमीमांसा - शब्दप्रामाण्यादिविचारः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. परस्मैपद-आत्मनेपदानां विशेषज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. संस्कृतभाषायाः पुरुषवचनादिव्यवस्थां सविशेषं प्रतिपादयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3	शाब्दबोधमीमांसा - शब्दप्रामाण्यादिविचारः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course) -

अन्वितिः १.शब्दप्रामाण्यविचारः(चार्वाकमतात् योग्यतादेः प्रामाण्यप्रयोजकत्वं यावत्) **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः २. शब्दप्रामाण्यविचारः(चार्वाकमतात् योग्यतादेः प्रामाण्यप्रयोजकत्वं यावत्) **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ३. शब्दलक्षणविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ४. वाक्यवाक्यार्थस्वरूपविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts) –

1. एन्.एस्.रामानुजताताचार्यः, (2005), शाब्दबोधमीमांसा, नवदेहली : राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: वैयाकरणसिद्धान्ताः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. विविधशास्त्रेषु प्रतिपादितानां धात्वर्थविचाराणाम् उद्बोधनम्।
2. प्रथमादिविभक्त्यर्थविचाराणाम् अवगमनम्।
3. वैयाकरणानां स्फोटवादस्य बोधनम्।
4. विविधशास्त्रेषु शक्त्यादिवृत्तीनाम् अवगमनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. धात्वर्थविषये शास्त्रान्तरमतनिराकरणपूर्वकं वैयाकरणसिद्धान्तोपस्थापने समर्थाः भविष्यन्ति।
2. वैयाकरणानां सुबर्थसिद्धान्तोपस्थापने समर्थाः भविष्यन्ति।
3. वैयाकरणानां स्फोटसिद्धान्तोपस्थापने समर्थाः भविष्यन्ति।
4. वृत्तिविषये शास्त्रान्तरमतनिराकरणपूर्वकं वैयाकरणसिद्धान्तोपस्थापने समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4	वैयाकरणसिद्धान्ताः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. धात्वर्थसिद्धान्तः। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः २. सुबर्थसिद्धान्तः। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ३. स्फोटसिद्धान्तः। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ४. वृत्तिसिद्धान्तः। **श्रेयोऽङ्कः १**

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. श्रीनागोजिभट्ट, (1961), *परमलघुमञ्जूषा*, बड़ौदा : पं. कालिकाप्रसाद शुक्ल संस्कृत महाविद्यालय, महाराज सयाजीराव विश्वविद्यालय।
2. नागेश भट्ट, (1990), *वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा* (आचार्य रामप्रसाद त्रिपाठी, सम्पादक), वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय।

3. श्रीनागोजिभट्ट, (2003), *परमलघुमञ्जूषा* (पं. नित्यानन्द पन्त पर्वतीय कृत टिप्पणी सहित; जयकृष्णदास हरिदास गुप्त), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सिरिज ऑफिस।
4. कौण्डभट्ट, (2005), *वैयाकरणभूषणसारः* (चन्द्रिका प्रसाद द्विवेदी, सम्पादक), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।
5. एन. एस. रामानुज तताचार्य, (2005), *शाब्दबोध मीमांसा*, नई दिल्ली : राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान।
6. श्री नागोजिभट्ट, (2011), *परमलघुमञ्जूषा* (आचार्य लोकमणि दहाल), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
7. प्रभा, (2011), *वैयाकरणभूषणसारः*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
8. प्रो. बालशास्त्री, (2012), *वैयाकरणभूषणसारः*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
9. श्री नागोजिभट्ट, (2014), *परमलघुमञ्जूषा* (वंशी व्याख्या; पं. वंशीधर मिश्र), ग्राम चन्दौत, पो. अम्बा, जिला गया : स्वयं प्रकाशन।
10. रामकृष्ण माचार्य, (2015), *वैयाकरणभूषणसारः* (नृसिंहप्रिया), गुजरात : श्री सोमनाथ संस्कृत विश्वविद्यालय।

चितस्वशास्त्रविषयक-पाठ्यक्रमाः

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: न्यायसिद्धान्तमुक्तावलिः - शब्दखण्डः दिनकरीसहितः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. शब्दशक्तिनिरूपणम्।
2. शक्तिग्रहोपायानां निरूपणम्।
3. जातिशक्तिवादप्रतिपादनम्।
4. समासादिषु लक्षणानिरूपणम्।
5. आसत्तिनिरूपणम्।
6. योग्यतानिरूपणम्।
7. आकाङ्क्षानिरूपणम्।
8. तात्पर्यनिपरूपणम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. शाब्दबोधकारणानि अवगन्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. शाब्दबोधे वृत्तीनाम् अपेक्षां ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. शब्दानां परस्परं सम्बन्धं ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
4. समासादिषु लक्षणावृत्तेः विभिन्नानि उदाहरणानि अवगन्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1	न्यायसिद्धान्तमुक्तावलिः- शब्दखण्डः दिनकरीसहितः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. शाब्दबोधादितः शक्तिग्रहनिरूपणं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः २. जातिशक्तितः पदविभागं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ३. लक्षणानिरूपणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ४. आसक्तितः तात्पर्यनिरूपणं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः, श्री, (२००८), न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (व्याख्याकारः-श्रीकृष्णवल्लभाचार्यः), वाराणसी: चौखम्बाप्रकाशनम्।
2. विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः, श्री, (२००८), न्यायसिद्धान्तमुक्तावली (सम्पादकः-हरिरामशुक्लशास्त्री), वाराणसी: चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: महाभाष्ये लौकिकन्यायाः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. लौकिकन्यायानां परिचयप्रदानम्।
2. लौकिकन्यायानां शास्त्रेषु प्रयोजनप्रतिपादनम्।
3. शास्त्रीयसन्दर्भाणां लौकिकन्यायैः सरलतया अवगमनमार्गबोधनम्।
4. लोकोक्त्यादीनां लौकिकन्यायानां च भेदबोधनम्।
5. व्याकरणमहाभाष्ये प्रतिपादितानां विभिन्नलौकिकन्यायानां अवबोधनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. लौकिकन्यायैः ससन्दर्भं सरलतया सूत्राणि अवगन्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. सूत्रज्ञापितन्यायान् अवगन्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. लौकिकव्यवहारे दीर्घम् अर्थं लघुतया बोधयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
4. लौकिकन्यायानां स्वरूपं, प्रयोजनं च सम्यगवगन्तुं शक्नुवन्ति।
5. न्यायविचारस्य आधुनिकप्रसङ्गेषु अपि तेषां प्रासङ्गिकत्वं प्रतिपादयितुं प्रवीणाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2	महाभाष्ये लौकिकन्यायाः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. प्रथमोध्यायः- लौकिकन्यायपरिचयादिः। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः २. द्वितीयोध्यायः-लौकिकन्यायविश्लेषणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ३. तृतीयोध्यायः-लौकिकन्यायप्रचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ४. चतुर्थोध्यायः-संकीर्णपरिच्छेदः। **श्रेयोऽङ्कः १**

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. राणी लक्ष्मी नरसिंहशास्त्री, (२००४), महाभाष्ये लौकिकन्यायाः, राजमण्ड्री : रोहिणी प्रकाशनम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. पद्मशास्त्री, (२०१०), लौकिकन्यायकुसुमाञ्जलिः, जयपुरम् : जगदीशसंस्कृतपुस्तकालयः।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: शाब्दबोधमीमांसा - शब्दार्थसम्बन्धविचारः पदार्थविचारश्च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. न्यायदर्शनानुसारं शब्दार्थसम्बन्धबोधनम्।
2. मीमांसकमतानासारं शब्दार्थसम्बन्धबोधनम्।
3. अपभ्रंशानां वाचकत्वबोधनम्।
4. वैयाकरणानुसारं शब्दार्थसम्बन्धबोधनम्।
5. शब्दार्थसम्बन्धसन्दर्भे शक्त्यादिवृत्तीनां प्रतिपादनम्।
6. न्यायदर्शनानुसारं पदशक्यार्थबोधनम्।
7. महाभाष्यानुसारं पदार्थनिरूपणम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. शब्दार्थसम्बन्धे शास्त्राणां परस्परं भेदं ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. अपभ्रंशानां वाचकत्वे अपि असाधुत्वं पुण्यजनकत्वाभावं च ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. शब्दार्थसम्बन्धे शास्त्रेष्वपि व्याख्याकाराणां परस्परं मतभेदं ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
4. लक्षणाविषये विभिन्नमतानि ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3	शाब्दबोधमीमांसा - शब्दार्थसम्बन्धविचारः पदार्थविचारश्च	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. शब्दार्थसम्बन्धविचारे आदितः जैमिनिसूत्रप्रदर्शनं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः २. शब्दार्थसम्बन्धविचारे आलङ्कारिकशक्तिविचारात् व्यञ्जनावृत्तिं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ३. पदार्थविचारे पदवाक्यार्थनिरूपणात् शक्तिवादे मण्डनमतं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ४. पदार्थविचारे व्यक्तिलक्षणातः व्यञ्जनावृत्तिस्वीकारं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. म. म. ना. श. रामानुजताताचार्यः, (२००६), शाब्दबोधमीमांसा - तृतीयभागः, नवदेहली: राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: शब्दशक्तिप्रकाशिका

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. नामसम्बन्धिविचारबोधनम्।
2. शब्दप्रामाण्यबोधनम्।
3. शक्तिग्राहकप्रमाणावगमनम्।
4. जातिशक्तिविचारबोधनम्।
5. समासबोधनम्।
6. कारकबोधनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. यौगिकशब्दानां रूढशब्दानां च भेदं ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. प्रकृतिप्रत्ययनिपातादीनां लक्षणं ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. सोदाहरणं समासभेदान् ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
4. सोदाहरणं कारकनियमान् ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1	शब्दशक्तिप्रकाशिका	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. नामप्रकरणे मङ्गलाचरणात् शक्तिग्राहकवर्णनं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः २. नामप्रकरणे अन्विताभिधानखण्डनात् यौगिकनामलक्षणं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ३. समासप्रकरणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ४. कारकप्रकरणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. भर्तृहरिः, (२०१६), वाक्यपदीयम्, पदकाण्डम् (व्याख्याकारः-पण्डितश्रीरघुनाथशर्मा), वाराणसी: सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
2. भर्तृहरिः, (२०१५), वाक्यपदीयम्, पदकाण्डम् (व्याख्याकारः-प्रो. हरिनारायणतिवारी), वाराणसी: चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ ऑफिस।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. चतुर्वेदी, मिथिलेश (सम्पा.), (२०२१), वाक्यपदीय विमर्श, नवदिल्ली: आर्यन बुक इण्टर्नेशनल।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: भट्टिकाव्यम् - 1-4 सर्गाः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. काव्यमाध्यमेन व्याकरणाध्यापनम्।
2. व्याकरणशास्त्रानुसारं सामान्यविशेषकार्याणाम् उदाहरणद्वारा अवबोधनम्।
3. विशिष्टक्रियापदानां प्रयोगतज्ञानम्।
4. साहित्यव्याकरणोभयविषयबोधनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. काव्यपठनपूर्वकं व्याकरणवैशिष्ट्यज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
2. साहित्यव्याकरणशास्त्रद्वयस्य ज्ञानं प्राप्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. व्यवहारे विशिष्टक्रियापदानां प्रयोगं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
4. काव्यव्याकरणाध्ययनेन सह रामस्य चरित्रमपि ज्ञातुं सक्षमाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2	भट्टिकाव्यम् - 1-4 सर्गाः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. रामोत्पत्तिवर्णनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः २. सीतापरिणयवर्णनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ३. रामप्रवासवर्णनम् - 1 **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ४. रामप्रवासवर्णनम् - 2 **श्रेयोऽङ्कः १**

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. भट्टिः, (१८८७), भट्टिकाव्यम् (सम्पादकः-गोविन्दशङ्करशास्त्री बापटः), मुम्बई: निर्णयसागरप्रेस्।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: पदचातुर्यविध्यविचारः चतुष्टयी च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. जातेः समग्रस्वरूपबोधनम्।
2. लिङ्गसंख्याविचारबोधनम्।
3. क्रियाकारकविचारबोधनम्।
4. उपसर्गनिपातानां द्योतकत्वविचारप्रतिपादनम्।
5. कालस्वरूपबोधनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भाष्यादिषु प्रोक्तानि जातिविषयकाणि विभिन्नमतानि ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
2. आख्यातार्थाद्यवगमनेन शाब्दबोधप्रकारं ज्ञातुं सक्षमाः भविष्यन्ति।
3. धात्वर्थविषये वैयाकरणानां स्पष्टं मतं ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
4. निपातानाम् उपसर्गाणां च सार्थप्रयोगे समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3	पदचातुर्यविध्यवि-चारः चतुष्टयी च	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. पदचातुर्विध्यविचारे नामतः बहुषु बहुवचनविचारं सूत्रं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः २. पदचातुर्विध्यविचारे क्रीतात् करणपूर्वात् निपातानां विभागं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ३. चतुष्टय्यां समर्थसूत्रविचारात् मम्मटाभिप्रायपरिशीलनं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

अन्वितिः ४. चतुष्टय्यां हरदत्ताशयात् भाष्यप्रमाणं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. चेरुकुमिल्लि सत्यसूर्यनरसिंहमूर्तिः, डा० (२००८), पदचातुर्विध्यविचारः, नवदेहली : राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्।

2. चेरुकुमिल्लि सत्यसूर्यनरसिंहमूर्तिः, डा० (२०१५), चतुष्टयी, काञ्चीपुरम् : संस्कृतभारतसंस्कृतिविभागः, श्रीचन्द्रशेखरेन्द्रसरस्वतीविश्वमहाविद्यालयः।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. द्विवेदी, शिवप्रसाद, लघुशब्देन्दुशेखरसोपानम्, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

One Year PG in

Darshanam

अधिगमपरिणाम-आधारितपाठ्यचर्यारूपरेखा

स्नातकोत्तरकार्यक्रमः - दर्शनम्

2025

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC

विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगः

बहादुरशाह-जफर-मार्गः

नवदेहली – 110002

Curriculum Development Committee for One Year PG (Darshanam)

Prof. Sukant Kumar Senapati
Chairperson of the committee and Vice-Chancellor, Shri Somnath Sanskrit University, Veraval,
✉ sukantsnpt@gmail.com

Dr. Pooja Manmohan Upadhyaya
Assistant Professor and Head, Department of Vishisht Sanskrit, Maharshi Panini Sanskrit evam Vedic Vishwavidyalaya, Dewas Road, Ujjain 456010
✉ dr.pooja80@gmail.com

Dr. G. Narasimhulu
Assistant Professor, Dept. of Indian and Western Philosophy, Central Sanskrit University, Bhopal Campus, Sanskrit Marg, Baghsewaniya, Bhopal, Madhya Pradesh - 462043
✉ dr.gnarasimhulu.@csu.co.in

Dr. Ghanshyam Mishra
Assistant Professor, Dept. of Indian and Western Philosophy, Central Sanskrit University, Bhopal Campus, Sanskrit Marg, Baghsewaniya, Bhopal, Madhya Pradesh - 462043
✉ dr.ghanshyam.mishra@csu.co.in

Dr. Chetan Kumar, Guest Faculty (Asst. Prof. Grade), Dept. of Indian and Western Philosophy, Central Sanskrit University, Jaipur Campus, Jaipur (Raj.) 302018
✉ dr.chetan@csu.co.in

Dr. Pavan Vyas
Co-Ordinator of the committee and Associate Professor, Dept. of Indian and Western Philosophy, Central Sanskrit University, Bhopal Campus, Sanskrit Marg, Baghsewaniya, Bhopal, Madhya Pradesh - 462043
✉ dr.pavan.vyas@csu.co.in

विषयसूची

कार्यक्रमस्य परिचयः 1

कार्यक्रमस्य उद्देश्यानि 2

कार्यक्रमस्य परिणामाः 3

प्रधानानां पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम् 4

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम् 5

प्रधानपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः 6

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः 6

प्रधानपाठ्यक्रमाः 7

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) 8

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: न्यायवैशेषिकदर्शनम् 8

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: साङ्ख्यदर्शनम् 10

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: योगदर्शनम् 13

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: चार्वाकदर्शनम् 15

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) 18

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: बौद्धदर्शनम् 18

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: मीमांसादर्शनम् 21

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: औपनिषददर्शनम् 24

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: अद्वैतवेदान्तदर्शनम् 26

चितस्वशास्त्रविषयक-पाठ्यक्रमाः 29

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) 30

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: शैवदर्शनानि 30

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: वैष्णवदर्शनानि 33

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: शाब्दबोधविमर्शः 36

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.4: आधुनिकभारतीयदर्शनानि 39

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) 42

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: तुलनात्मकदर्शनम्..... 42
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: पाश्चात्यदर्शनम्..... 44
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: जैनदर्शनम्..... 46

कार्यक्रमस्य परिचयः

(Introduction of the Program)

आचार्यः दर्शनम् (M.A. in Darshan) इत्याख्यः पाठ्यक्रमः एकवर्षात्मकः कार्यक्रमः वर्तते। कार्यक्रमेऽस्मिन् आहत्य द्वे सत्रे भवतः। अस्य कार्यक्रमस्य उद्देश्यं तावत् नवीनदृष्टिकोणयुक्तानां छात्राणां भारतीयदर्शनस्य स्नातकोत्तरपाठ्यक्रमेषु उन्मुखीकरणम् अस्ति। अयं पाठ्यक्रमः "अधिगमपरिणामाधारितपाठ्यक्रमचर्यारूपरेखा (LOCF)" इत्यस्य आधारेण निरूपितोऽस्ति, यः विविधविश्वविद्यालयेषु अनुसर्तुं योग्यः विद्यते। LOCF पद्धतिः स्नातकोत्तरस्तरे लक्ष्यकेन्द्रितस्य पाठ्यक्रमस्य प्रस्तुतये उपकरोति। इयं पद्धतिः छात्रकेन्द्रितायाः शिक्षणाधिगमप्रक्रियायाः आविष्करणे अत्युपयुक्ता भवतीत्यभिप्रायेण निरूपिता अस्ति। एषा पद्धतिः अधिगमानुभवे स्पष्टतां दार्ढ्यं च समुत्पादयति। अनया पद्धत्या छात्राः यथेच्छं स्वीयपाठ्यक्रमे संलग्नाः भवन्ति। ईदृशः स्नातकोत्तरपाठ्यक्रमः न केवलं दर्शनविषये शिक्षणं प्रददाति अपितु व्यक्तित्वविकसनेन सह उपजीविकां कल्पयति। LOCF पद्धतिः पाठ्यक्रमस्य स्वरूपं विस्तरेण वर्णयति। अपि च पाठ्यक्रमस्य अध्ययनाद् ये ये परिणामाः प्राप्यन्ते, तानपि सूचयति। अयं कार्यक्रमः छात्रेषु निरन्तराध्ययनयोग्यतां, स्थिरजीवनं च कल्पयति। पुनः भारतीयदर्शनाध्ययनविषये दृष्टिकोणं च परिवर्तयति।

आचार्यः दर्शनम् (M.A. in Darshan) इत्येषः पाठ्यक्रमः प्राच्यप्रतीच्यदर्शनानां परम्परां प्रमाणं प्रमेयं पुरुषार्थचिन्तनं च प्रबोधयितुं सङ्कल्पितो विद्यते। एषः पाठ्यक्रमः विविधदर्शनान्याश्रित्य समीक्षात्मकरूपेण, विमर्शणात्मकरूपेण, विशिष्टचिन्तनेन च निर्मितोऽस्ति। अयं पाठ्यक्रमः अन्तःशास्त्रीयपद्धतिम् अनुसरति यया छात्राः भारतीयदर्शनस्य विस्तृतं परिचयं प्राप्नुवन्ति। ये च छात्राः अन्यान्विषयान् शोधसम्बद्धान् अपि पठन्ति, तेषु विषयेषु अपि विशिष्टं ज्ञानं प्राप्नुवन्ति। अयं पाठ्यक्रमः न केवलं अध्यात्मविज्ञानेन सह सम्बन्धं स्थापयति, अपितु जीवनकौशलैः सह अपि सम्बन्धं स्थापयति। अनेन पाठ्यक्रमेण छात्राः भारतीयदर्शनानां विश्लेषणे समस्या-समाधानयोरधिगमने च सामर्थ्यं सम्पादयन्ति। एषः पाठ्यक्रमः छात्रेषु बौद्धिकसामर्थ्यं जनयितुं रचितोऽस्ति, येन छात्रः व्यक्तित्वविकासं जीवनविकासं च आसादयितुं समर्थः भवेत्। अयं पाठ्यक्रमः भारतीयदर्शनाध्ययनस्य सामान्यरूपेण प्रचलितान् दृष्टिकोणान् आविष्कर्तुम् अन्यथाधारणां च अपाकर्तुं तद्द्वारा भारतीयदर्शनाध्ययने छात्राणां रुचिं च जनयितुं संरचितः वर्तते।

अर्हता - शास्त्रीकक्ष्यायां तत्समकक्ष्यापरीक्षायां N.T.A. द्वारा सञ्चाल्यमानार्हतापरीक्षायां वा उत्तीर्णाः छात्राः कार्यक्रमेऽस्मिन् प्रवेष्टुमर्हन्ति। अत्र सत्रद्वये आहत्य -

- प्रधानपाठ्यक्रमाः (Major Course) 08 पाठ्यक्रमाः (Courses/Papers)
- चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाः (DSE) 06 पाठ्यक्रमाः (Courses/Papers)

कार्यक्रमस्य उद्देश्यानि

(Program Objectives)

अस्य पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यम् एवम्प्रकारेण निर्दिष्टं भवति –

1. सर्वेषां दर्शनानां परम्परायाः प्रमाणानां प्रमेयाणां पुरुषार्थानां च परिचयप्रदानं प्रवचनकौशलसामर्थ्यविकासश्च।।
2. प्राच्य-प्रतीच्य-आधुनिकदर्शनानां प्रमुखसिद्धान्तानां तुलनात्मकदृष्ट्या अवबोधनम्।
3. वर्तमानसन्दर्भे प्राच्य-प्रतीच्य-आधुनिकदर्शनानां प्रासाङ्गिकता-प्रतिपादनम्।
4. दर्शनशास्त्रेषु प्रतिपादितानां सिद्धान्तानां शास्त्रान्तरेषु प्रयोगबोधः।
5. प्राचीनकालादारभ्य अद्यावधिपर्यन्तं महत्याः दार्शनिकपरम्परायाः सम्यगवबोधः।
6. दर्शनशास्त्रेषु अनुसन्धानदृष्टिविकासः।
7. दर्शशास्त्राध्यनेन नैतिकमूल्यानां परिपोषणम्।
8. तर्कशास्त्राध्ययनेन वाक्यार्थकौशलाभिवर्धनम्।
9. वाक्यार्थपद्धत्याः शिक्षणेन शास्त्रसंरक्षणम् अभिवर्धनं च।
10. दर्शनशास्त्रैः सह शास्त्रान्तरेषु शाब्दबोधप्रक्रियायाः अवबोधनम्।

कार्यक्रमस्य परिणामाः

(Program Outcomes)

दर्शनशास्त्राध्ययनं सर्वशास्त्रोपकारकमिति लक्ष्यं मनसि निधाय संरचितपाठ्यक्रममधीत्य विद्यार्थिनः सर्वाङ्गीणविकासमार्गे उन्मुखाः भूत्वा कार्यक्रमसमाप्तेः परं अधोदत्तदक्षताः प्रदर्शयितुं शक्ताः भविष्यन्ति।

- विद्यार्थिषु तर्ककौशलविकासेन सर्वविषयेषु अप्रतिहतगतिः भविष्यति।
- भारतीयेन सह वैश्विकदार्शनिकपरम्पराबोधेन तुलनात्मकदृष्टिविकासो भविष्यति।
- विविधदर्शनानां ज्ञानमीमांसातत्त्वमीमांसयोः गूढार्थबोधः छात्राणां जीवनदृष्टिं परिमार्क्ष्यन्ति।
- विविधदर्शनानामाचारमीमांसाऽवबोधेन विद्यार्थिषु नैतिकमूल्यानि विवेकशक्तिश्च सहजतया वर्धिष्यते।
- दर्शनशास्त्रस्य जीवनेन सह अपरिहार्यसम्बन्धबोधः भविष्यति।
- दर्शनशास्त्रे अनुसन्धानसम्भावनायाः परिचयात् दार्शनिकशोधेषु नवाचाराः भविष्यन्ति।
- दर्शनशास्त्रस्य शास्त्रान्तरेण सह अन्तर्विषयकानुसन्धानानि कर्त्तुं छात्राः प्रेरिताः भविष्यन्ति।
- दर्शनशास्त्रस्य विषयं बुद्ध्वा प्राचीनशास्त्रार्थपद्धत्या अभिव्यक्तौ समर्थाः भविष्यन्ति।
- आधुनिककाले दर्शनशास्त्रस्य प्रासङ्गिकताबोधो भविष्यति।
- दर्शनशास्त्रस्याध्ययनेन उत्तमव्यक्तित्ववन्तः भूत्वा छात्राः कल्याणप्रदसमाजनिर्माणे प्रवृत्ताः भविष्यन्ति।

प्रधानानां पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम्

(PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR MAJOR COURSES)

Course Name पाठ्यक्रमनाम	Rootedness भारतीय मूलानि	IKS भारतीय ज्ञान परम्परा	Futuristic भविष्यवादी	Employability वृत्तिप्रदान क्षमता	Value, Skill and Multidisciplinary मूल्यानि, कौशलानि एवं बहुशास्त्रीयपाठ्यक्रमः	Disciplinary Knowledge अध्ययन शाखायाः ज्ञानम्	Difficulty Level काठिन्यस्तरः
न्यायवैशेषिकदर्शनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
साङ्ख्यदर्शनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
योगदर्शनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
चार्वाकदर्शनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
बौद्धदर्शनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
मीमांसादर्शनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
औपनिषददर्शनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
अद्वैतवेदान्तदर्शनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम्

(PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR DSE COURSES)

Course Name पाठ्यक्रमनाम	Rootedness भारतीयमूलानि	IKS भारतीय ज्ञान परम्परा	Futuristic भविष्यवादी	Employability वृत्तिप्रदान क्षमता	Value, Skill and Multidisciplinary मूल्यानि, कौशलानि एवं बहुशास्त्रीय पाठ्यक्रमः	Disciplinary Knowledge अध्ययनशाखायाः ज्ञानम्	Difficulty Level कठिनतायाः स्तरः
शैवदर्शनानि	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
वैष्णवदर्शनानि	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
शाब्दबोधविमर्श	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
आधुनिकभारतीयदर्शनानि	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
तुलनात्मकदर्शनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
पाश्चात्यदर्शनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
जैनदर्शनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

प्रधानपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः

क्र.सं.		पाठ्यक्रमाः	पाठ्यक्रम-श्रेयोऽङ्कः	पाठ्यक्रम-काठिन्यस्तरः
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः 1.1: न्यायवैशेषिकदर्शनम्	4	600-699
2		प्रधानः 1.2: साङ्ख्यदर्शनम्	4	600-699
3		प्रधानः 1.3: योगदर्शनम्	4	600-699
4		प्रधानः 1.4: चार्वाकदर्शनम्	4	600-699
5	द्वितीयसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः 2.1: बौद्धदर्शनम्	4	600-699
6		प्रधानः 2.2: मीमांसादर्शनम्	4	600-699
7		प्रधानः 2.3: औपनिषददर्शनम्	4	600-699
8		प्रधानः 2.4: अद्वैतवेदान्तदर्शनम्	4	600-699

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः

क्र.सं.		पाठ्यक्रमाः	पाठ्यक्रम-श्रेयोऽङ्कः	पाठ्यक्रम-काठिन्यस्तरः
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य चितस्वशास्त्रविषयक -पाठ्यकमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.1: शैवदर्शनानि	4	600-699
2		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.2: वैष्णवदर्शनानि	4	600-699
3		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.3: शाब्दबोधविमर्श	4	600-699
4		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.4: आधुनिकभारतीयदर्शनानि	4	600-699
5	द्वितीयसत्रार्द्धस्य चितस्वशास्त्रविषयक -पाठ्यकमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.1: तुलनात्मकदर्शनम्	4	600-699
6		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.2: पाश्चात्यदर्शनम्	4	600-699
7		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.3: जैनदर्शनम्	4	600-699

प्रधानपाठ्यक्रमाः

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: न्यायवैशेषिकदर्शनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. न्यायवैशेषिकदर्शनयोः आचार्यपरम्परायाः परिज्ञानम्।
2. न्यायवैशेषिकदर्शनयोः ज्ञानमीमांसायाः अवबोधनम्।
3. न्यायदर्शनस्य तत्त्वमीमांसायाः विमर्शः।
4. न्यायदर्शने ईश्वरस्वरूपस्य परिज्ञानम्।
5. पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यप्रतिपादनम्।
6. वैशेषिकदर्शने पाकजोत्पत्तिप्रक्रियायाः विवेचनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. न्यायवैशेषिकदर्शनयोः आचार्यपरम्परां ग्रन्थपरम्परां च परिज्ञातुं शक्ष्यन्ति।
2. न्यायवैशेषिकदर्शनयोः प्रमाणानां ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
3. न्यायदर्शनस्य षोडशपदार्थान् विज्ञाय तेषां विवेचनं कर्तुं प्रभविष्यन्ति।
4. पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यं बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
5. वैशेषिकदर्शनस्य सप्तपदार्थानां विश्लेषणं कर्तुं शक्ष्यन्ति।
6. न्यायवैशेषिकदर्शनस्य सृष्टिसंहारप्रक्रियां वक्तुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1	न्यायवैशेषिकदर्शनम्	4	0	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. न्यायवैशेषिकदर्शनस्य आचार्यपरम्परा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- न्यायदर्शनस्य आचार्यपरम्परा - अक्षपादगौतमः, वात्स्यायनः, वाचस्पतिमिश्रः।
- गङ्गेशोपाध्यायः, वर्धमानः, पक्षधरमिश्रः, केशवमिश्रः, शङ्करमिश्रः, वासुदेवसार्वभौमः, रघुनाथशिरोमणिः।
- जयन्तभट्टः, भासर्वज्ञः, उदयनाचार्यः, शिवादित्यः, श्रीवत्सः, मथुरानाथतर्कवागीशः।
- जगदीशतर्कालङ्कारः, शङ्करमिश्रः, गदाधरभट्टाचार्यः, विश्वनाथपञ्चाननभट्टाचार्यः।
- वैशेषिकदर्शनस्य आचार्यपरम्परा - कणादः, प्रशस्तपादाचार्यः, श्रीधराचार्यः, व्योमशिवाचार्यः, उद्योतकरः, अन्नंभट्टः।

अन्वितिः २. न्यायवैशेषिकदर्शनस्य ज्ञानमीमांसा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्रमाणसामान्यलक्षणम्।
- प्रमाणानि - प्रत्यक्षप्रमाणम्, अनुमानप्रमाणम्, उपमानप्रमाणम्, शब्दप्रमाणम्।
- चतुर्षु प्रमाणेषु अर्थापत्त्यादीनां प्रमाणानामन्तर्भावः।
- प्रामाण्यवादः।

अन्वितिः ३. न्यायदर्शनस्य तत्त्वमीमांसा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- षोडशपदार्थाः - प्रमाणम्, प्रमेयम्, संशयः, प्रयोजनम्, दृष्टान्तः, सिद्धान्तः, अवयवः, तर्कः, निर्णयः, वादः, जल्पः, वितण्डा, हेत्वाभासः, छलः, जातिः, निग्रहस्थानम्।
- आत्मा।
- ईश्वरः।
- मोक्षः।
- कार्यकारणवादः (कारणलक्षणं, कारणभेदाः, असत्कार्यवादः)

अन्वितिः ४. वैशेषिकदर्शनस्य तत्त्वमीमांसा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- द्रव्यम्।
- गुणः।
- कर्म।
- सामान्यम्।
- विशेषः।
- समवायः।
- अभावः।
- पदार्थानां साधर्म्यं वैधर्म्यम्।
- सृष्टिप्रक्रिया, पीलुपाकः, पिठरपाकः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. प. श्रीकृष्णवल्लभाचार्यः, न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, (1971), वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस।
2. शुक्लः, बदरीनाथः, तर्कभाषा, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. उपाध्याय, आचार्य बलदेव, भारतीय दर्शन, (2001), वाराणसी : शारदा मन्दिर।

काठिन्यस्तरः 600-699	श्रेयोऽङ्काः - 4 होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: साङ्ख्यदर्शनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. साङ्ख्यदर्शनस्य उद्भवविकासयोः परिचायनम्।
2. साङ्ख्यदर्शनस्य आचार्यपरम्परावबोधः।
3. साङ्ख्यदर्शनस्य तत्त्वमीमांसायाः ज्ञानमीमांसायाश्च विश्लेषणम्।
4. दुःखत्रयस्वरूपबोधः हानोपायबोधनं च।
5. सृष्टिप्रक्रियापरिज्ञानं, सत्कार्यवादबोधनं च।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. साङ्ख्यशब्दस्य व्युत्पत्तिम्, ऐतिहासिकपृष्ठभूमिञ्च वर्णयितुं शक्ष्यन्ति।
2. चतुर्विंशतितत्त्वानां स्वरूपं, परस्परसम्बन्धञ्च निरूपयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. प्रमाणत्रयस्य स्वरूपं, तद्भेदान्, प्रामाण्यं च यथावत् व्याख्यातुं शक्ष्यन्ति।
4. सत्कार्यवादं, दुःखत्रयस्वरूपं, बन्धस्वरूपं कैवल्यञ्च विश्लेषयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
5. साङ्ख्यदर्शनस्य वैज्ञानिकतार्किकतत्त्वचिन्तनात्मकपद्धतिं विविच्य आधुनिकदर्शनेषु तस्य प्रासङ्गिकताम् अन्वेष्टुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2	साङ्ख्यदर्शनम्	4	0	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. साङ्ख्यदर्शनस्य उद्भवो विकासश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- साङ्ख्यशब्दनिष्पत्तिः।
- श्रुतिस्मृतिपुराणेषु साङ्ख्यदर्शनसन्दर्भाः।
- साङ्ख्यदर्शनस्य आचार्यपरम्परा : कपिलमुनिः, आसुरिः, पञ्चशिखाचार्यः, विज्ञानभिक्षुः, ईश्वरकृष्णः, वाचस्पतिमिश्रः, गौडपादाचार्यः, माठराचार्यप्रभृतयः।

अन्वितिः २. साङ्ख्यदर्शनस्य तत्त्वमीमांसा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पुरुषतत्त्वम्।
- प्रकृतिस्वरूपम्।
- महत्तत्त्वम्।
- अहङ्कारतत्त्वम्।

- इन्द्रियाणि (ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च)।
- मनः।
- तन्मात्राः।
- महाभूतानि।

अन्वितिः ३. साङ्ख्यदर्शनस्य ज्ञानमीमांसा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- दृष्टप्रमाणम्।
- अनुमानप्रमाणं तद्भेदाश्च।
    - वीतम् (पूर्ववत्, सामान्यतोदृष्टम्)
    - अवीतम् (शेषवत्)
- शब्दप्रमाणम्।

अन्वितिः ४. साङ्ख्यदर्शनस्य प्रमुखसिद्धान्ताः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- दु:खत्रयस्वरूम्।
- सत्कार्यवाद:।
- बन्धविमर्श:।
- कैवल्यविमर्श: तत्साधनञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. वाचस्पतिमिश्र:, (2004), साङ्ख्यतत्त्वकौमुदी, पं. ज्वालाप्रसादगौडकृतहिन्दीव्याख्यासहिता, वाराणसी : चौखम्बासुरभारतीप्रकाशनम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. ईश्वरकृष्ण:, (1999), *साङ्ख्यकारिका, तत्त्वप्रभाटीका, हिन्दी-अनुवादसहिता* (डॉ. रमाशंकरत्रिपाठी) तृतीयसंस्करणम्, कृष्णदास-अकादमी।
2. ईश्वरकृष्ण:, (2001), *साङ्ख्यकारिका, गौडपादभाष्यसहिता तथा पं. ज्वालाप्रसादगौडकृतहिन्दी-व्याख्यासहिता* (पुनर्मुद्रितसंस्करणम्), चौखम्बाविद्याभवनम्।
3. ईश्वरकृष्ण:, (2001), *साङ्ख्यकारिका, वाचस्पतिमिश्रकृतसाङ्ख्यतत्त्वकौमुद्या तथा सारबोधिनीव्याख्यया सहिता,* पं. शिवनारायणशास्त्रिव्याख्यासहिता, पुनर्मुद्रितसंस्करणम्, चौखम्बाविद्याभवनम्।
4. विज्ञानभिक्षु:, (2000), *साङ्ख्यदर्शनम्, विज्ञानभिक्षुकृतसाङ्ख्यप्रवचनभाष्येन, डॉ. मुसलगांवकरकृतप्रदीप-व्याख्यया सहितम्* (द्वितीयसंस्करणम्), चौखम्बासंस्कृतसंस्थानम्।
5. विज्ञानभिक्षु:, (1998), *साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम्,* डॉ. धर्मानन्दशर्मा, (हिन्दी-अनुवादक), अमरग्रन्थपब्लिकेशन्स।
6. *युक्तिदीपिका* (1996), आचार्यकेदारनाथकृतहिन्दीव्याख्यासहिता, प्रथमसंस्करणम्, सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय:।

7. शास्त्री, आचार्य उदयवीर, (2012), सांख्यदर्शन का इतिहास, दिल्ली : विजयकुमार गोविन्दराम हासानन्द, 4408 नई सड़क – 110006
8. शास्त्री, आचार्य उदयवीर, (2012), सांख्यसन्दर्भ, विजयकुमार गोविन्दराम हासानन्द, 4408 नई सड़क - 110006

काठिन्यस्तरः 600-699	श्रेयोऽङ्काः - 4 होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: योगदर्शनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. योगलक्षणावबोधः।
2. चित्तवृत्तीनां स्वरूपावगमः तदुपायावगतिश्च।
3. समाधिस्वरूपावगमनम्।
4. अन्तरायादीनां विवेचनसामर्थ्यसम्पादनम्।
5. क्रियायोगस्य स्वरूपज्ञानम्।
6. यमनियमादियोगसाधनानां स्वरूपज्ञानसम्पादनम्।
7. योगाभ्यासवशात् प्राप्तसिद्धीनां ज्ञानावाप्तिः।
8. दृश्यद्रष्टृस्वरूपावगतिः।
9. कैवल्यस्वरूपविचारसामर्थ्यसम्पादनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. योगलक्षणविचारे अधिकारिणः भविष्यन्ति।
2. चित्तवृत्तीनां स्वरूपज्ञानेन सह तदुपायोपस्थापने समर्थाः भविष्यन्ति।
3. समाधिस्वरूपप्रतिपादनं कर्तुं शक्ष्यन्ति।
4. अन्तरायादीनाम् उपस्थापने समर्थाः भविष्यन्ति।
5. क्रियायोगस्य स्वरूपावबोधने समर्थाः भविष्यन्ति।
6. यमनियमादियोगसाधनानां प्रतिपादने सक्षमाः भविष्यन्ति।
7. योगाभ्यासवशात् प्राप्तसिद्धीनां विवरणं कर्तुं शक्ष्यन्ति।
8. दृश्यद्रष्टृस्वरूपप्रतिपादने अधिकारिणः भविष्यन्ति।
9. कैवल्यविचारं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3	योगदर्शनम्	4	0	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १.योगस्वरूपम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- योगदर्शनस्य आचार्यपरम्परा।
- योगस्य लक्षणं तत्फलं च।
- चित्तवृत्तयः योगोपायाश्च।
- समाधिस्वरूपम्।

- अन्तरायाः पञ्चक्लेशाश्च।

अन्वितिः २. योगसाधनानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- क्रियायोगः।
- कर्मफलविचारः।
- हानस्वरूपं तदुपायश्च।
- यमनियमादीनि अष्टौ अङ्गानि।

अन्वितिः ३. योगविभूतयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- चित्तस्य त्रिविधपरिणामः।
- संयमस्य अन्तरङ्गता।
- संयमस्य सिद्धयः।
- भूतजयस्य इन्द्रियजयस्य च सिद्धयः।

अन्वितिः ४. पुरुषार्थचिन्तनम् – कैवल्यम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- दृश्यद्रष्टृस्वरूपम्।
- विवेकज्ञाननिरूपणं कैवल्यनिर्वचनं च।
- धर्मिस्वरूपम्।
- जीवन्मुक्तस्य मनोवृत्तिः कैवल्यस्वरूपव्यवस्था च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. महर्षिपतञ्जलिः, (2020), पातञ्जलयोगदर्शनम् (व्यासभाष्यसहितम्), डॉ.सुरेशचन्द्रश्रीवास्तव (व्याख्याकारः), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. महर्षिपतञ्जलिः, पातञ्जलयोगदर्शनम् (भोजवृत्तिसहितम्), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन
2. वाचस्पतिमिश्रः, योगदर्शनभाष्यटीका-तत्त्ववैशारदी, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
3. सेनापतिः, सुकान्तकुमारः, दर्शनार्णवः, (2024), नई दिल्ली : केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: चार्वाकदर्शनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. चार्वाकदर्शनस्य मूलतत्त्वानां प्रसिद्धसिद्धान्तानाञ्च सम्यक्बोधनम्।
2. प्रमाण-प्रमेय-मोक्षस्वरूपाणां परिज्ञानम्।
3. वैदिकदर्शनैः सह तुलनात्मकदृष्ट्या चार्वाकदर्शनस्य सिद्धान्तानामवबोधनम्।
4. चार्वाकदर्शनस्य व्यापकत्वपरिचायनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. दर्शनशब्दस्य व्युत्पत्तिं, दर्शनानां भेदं च व्याख्यातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. चार्वाकजैनदर्शनस्य सामान्यवर्णनं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. चार्वाकदर्शनानुसारं जगतः स्वरूपं वर्णयितुं शक्ष्यन्ति।
4. चार्वाकदर्शनानुसारं प्रमाणप्रमेयस्वरूपं सम्यक् व्याख्यातुं शक्ताः भविष्यन्ति।
5. वैदिकदर्शनेन सह चार्वाकदर्शनस्य तुलनात्मकविवेचनं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
6. चार्वाकजैनदर्शनस्य मुख्यसिद्धान्तानां विवेचनं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4	चार्वाकदर्शनम्	3	1	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. चार्वाकदर्शनस्य सामान्यपरिचयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- दर्शनभेदविचारः।
- चार्वाकदर्शनस्येतिहासः।
- चार्वाकशब्दविचारः।
- लोकायतिकशब्दविचारः।
- चार्वाकदर्शनस्य व्यापकत्वं महत्वञ्च

अन्वितिः २. चार्वाकदर्शनस्य सिद्धान्ताः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पुत्रात्मवादः।

- देहात्मवाद :।
- इन्द्रियात्मवाद:।
- प्राणात्मवाद:।
- मनआत्मवाद:।
- सुखवाद:।
- स्वभाववाद:।

अन्वितिः ३. चार्वाकदर्शने ज्ञानमीमांसा तत्त्वनिरूपणञ्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ज्ञानमीमांसा प्रत्यक्षप्रमाणविवेचनञ्च।
- अनुमानप्रमाणखण्डनम्।
- तत्त्वमीमांसा।
- चैतन्यविचार:।

अन्वितिः ४. चार्वाकमते आचारमीमांसा मोक्षविचारश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ईश्वरः।
- आत्मा।
- मोक्षः।
- आचारमार्गः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. माधवाचार्यः (विद्यारण्यः), (2010), सर्वदर्शनसंग्रहः, वाराणसी : चौखम्बा।
2. नागसम्पिगे, ए. वि., अडिगः, शङ्करनारायणः, (2012), षड्दर्शनसारः, बेङ्गलूरुः पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्।
3. मिश्रः, प्रो. गोपबन्धु,(2020),शास्त्रपरिचायिका, वेरावलम् : श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
4. झा, आचार्य आनन्द, (2013), चार्वाक दर्शन, लखनऊ : उत्तर प्रदेश हिन्दी संस्थान।
5. Chattopadhyaya, Debiprasad, (1959), Lokayat A study in Ancient Indian Materialism, New Delhi : People's Publishing House.

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. त्रिपाठी, शिवदत्तः, भारतीयदर्शनों का इतिहास, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन।
2. उपाध्याय, बलदेवः, भारतीयदर्शन – साङ्ख्य और योग, प्रयागराज : हिंदी साहित्य सम्मेलन।
3. दासगुप्त, सुरेन्द्रनाथः, भारतीयदर्शन (भाग–1), अनुवादक: - राधाकृष्ण शर्मा, दिल्ली : भारतीयज्ञानपीठ दिल्ली।

4. उपाध्याय , बलदेव, (2002), भारतीय दर्शन, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।
5. गुप्त, जे. एल. चैतन्य', सम्पादक, (2004), षड्दर्शनसूत्रसङ्गहः, नई दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान|
6. गैरोला , वाचस्पति, (1962), भारतीय दर्शन, इलाहाबाद : लोकभारती प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: बौद्धदर्शनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. बौद्धदर्शनस्य तत्त्वमीमांसायाः सम्यगवबोधनम्।
2. बौद्धदर्शनानुसारं प्रमाण-प्रमेय-निर्वाणस्वरूपाणां परिज्ञानम्।
3. बौद्धदर्शनस्य अन्यदर्शनेन सह तुलनात्मकदृष्ट्या अवबोधनम्।
4. बौद्धदर्शनस्य प्रसिद्धसिद्धान्तानां सम्यक्बोधनम्।
5. बौद्धदर्शनस्य आचारमीमांसायाः स्वरूपज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. बौद्धदर्शनस्य सिद्धान्तान् व्याख्यातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. बौद्धदर्शनस्य वैशिष्ट्यं ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. बौद्धदर्शनानुसारं जगतः स्वरूपं वर्णयितुं शक्ष्यन्ति ।
4. बौद्धदर्शनानुसारं प्रमाणप्रमेयस्वरूपं सम्यक् व्याख्यातुं शक्ताः भविष्यन्ति।
5. वैदिकदर्शनेन सह बौद्धदर्शनस्य तुलनात्मकविवेचनं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1	बौद्धदर्शनम्	4	0	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. बौद्धदर्शनस्य सामान्यपरिचयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- बौद्धदर्शनस्येतिहासः, गौतमबुद्धस्य जीवनकालः।
- बौद्धदर्शनस्याचार्यपरम्परा -
  - सङ्घभद्रः
  - नागार्जुनः
  - आर्यदेवः
  - भव्यः
  - असङ्गः
  - वसुबन्धुः
  - दिङ्नागः
  - धर्मकीर्त्तिः
  - स्थिरमतिः
  - धर्मपालः

- शान्तरक्षितः
- त्रिपिटकसाहित्यपरिचयः
- सुत्तपिटकम्
- विनयपिटकम्
- अभिधम्मपिटकम्

अन्वितिः २. बौद्धदर्शनस्य ज्ञानमीमांसा तत्त्वमीमांसा च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- बौद्धदर्शने ज्ञानस्वरूपम्, प्रत्यक्षप्रमाणम्, अनुमानप्रमाणम्।
- बौद्धदर्शने तत्त्वनिरूपणम्।

अन्वितिः ३. बौद्धदर्शनस्य आचारमीमांसा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- आर्यसत्यानि –
  - दुःखम्
  - दुःखसमुदयः
  - दुःखःनिरोधः
  - दुःखनिरोधगामिनीप्रतिपत्
- प्रतीत्यसमुत्पादवादः (द्वादशनिदानानि)
- रत्नत्रयम् –
  - शीलः
  - समाधिः
  - प्रज्ञा
- निर्वाणविचारः

अन्वितिः ४. बौद्धदर्शनस्य प्रधानसिद्धान्ताः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नैरात्म्यवादः।
- सन्तानवादः।
- बौद्धमते सम्प्रदायाः तेषां सिद्धान्ताश्च –
  - महायानम्
  - हीनयानम्
  - वैभाषिकाः
  - सौत्रान्तिकाः
  - योगाचाराः
  - माध्यमिकाः
- बाह्यार्थप्रत्यक्षवादः, बाह्यार्थानुमेयवादः, विज्ञानवादः, शून्यवादश्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. माधवाचार्यः, (2010), सर्वदर्शनसंग्रहः, वाराणसी : चौखम्बा।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. उपाध्याय, बलदेव, (1946), बौद्ध दर्शन, वाराणसी : शारदा मन्दिर।
2. धर्मकीर्त्तिः, (1972), न्यायबिन्दु, जयपुर : दर्शन प्रतिष्ठान।
3. उपाध्याय, बलदेवः, (1976), भारतीयदर्शन, वाराणसी : चौखम्बा ओरियण्टालिया।
4. पाण्डेय, रामचन्द्र , अञ्जू, (1990), आचार्य नागार्जुन का निःस्वभावता-दर्शन, दिल्ली : ईस्टर्न बुक लिंकर्स।
5. नागार्जुन, (1999), माध्यमिककारिका, दिल्ली : मोतीलाल बनारसी दास।
6. गुप्त, कनछेदीलाल, (2014), धम्मपदम्, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन।
7. मिश्रः, प्रो.गोपबन्धु, (2020), शास्त्रपरिचायिका, वेरावलम् : श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
8. वरखेडी, श्रीनिवासः, (2024), शास्त्रपद्धतिः, नवदेहली : केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
9. दासगुप्त, सुरेन्द्रनाथः, भारतीयदर्शन (भाग–1), अनुवादकः - राधाकृष्ण शर्मा, दिल्ली : भारतीयज्ञानपीठ।

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: मीमांसादर्शनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course objectives)

1. मीमांसाशास्त्रपरिचयः शास्त्रे प्रवेशलाभश्च।
2. मीमांसाशास्त्रविषयाणां प्रतिपादनसामर्थ्यलाभः।
3. मीमांसान्यायानां सञ्चारक्रमावबोधः।
4. मीमांसाशास्त्रसिद्धान्तदृढीकरणे न्यायानाम् उपादेयत्वावगमः।
5. मीमांसाशास्त्रे प्रतिपादितानां शास्त्रान्तरसम्बद्धानां विषयाणां बोधः।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. मीमांसाविषयान् विज्ञाय स्वशास्त्रे सम्बन्धं कल्पयितुं शक्ष्यन्ति।
2. मीमांसान्यायानां समन्वयनं कृत्वा स्वशास्त्रसिद्धान्तं दृढीकर्तुं सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति।
3. शास्त्रान्तरेण सह मीमांसादर्शनस्य सिद्धान्तानां तुलनां कृत्वा विशेषाध्ययनं कर्तुं शक्ष्यन्ति।
4. मीमांसादर्शनस्य समन्वयात्मिकां पद्धतिं विज्ञाय वादप्रतिपादने समर्थाः भविष्यन्ति।
5. मीमांसादर्शनस्य वेदवाक्यार्थपद्धतिम् अधिगम्य वाक्यार्थविश्लेषणं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2	मीमांसादर्शनम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. मीमांसादर्शनस्य आचार्यपरम्परा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मीमांसादर्शनस्य उद्भवो विकासश्च।
- मीमांसापदार्थविचारः।
- सूत्रकारः - महर्षिः जैमिनिः, भाष्यकारः- शबरमुनिः।
- मीमांसादर्शने प्रस्थानभेदाः।
- कुमारिलभट्टः।
- प्रभाकरमिश्रः।
- प्रमुखाः भाट्टमीमांसकाः -
    - पार्थसारथिमिश्रः

  - उम्बेकाचार्यः
  - कमलाकरभट्टः
  - खण्डदेवः
  - वाचस्पतिमिश्रः
  - आपदेवः
  - लौगाक्षिभास्करः
- गुरुमतस्य प्रमुखाः आचार्याः -
  - शालिकनाथः
  - नन्दीश्वरः
  - रामानुजाचार्यः
  - अहोबलसूरिः

अन्वितिः २.२ मीमांसादर्शनस्य प्रमाणमीमांसा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मीमांसादर्शने प्रमाणसामान्यलक्षणम्।
- प्रमाणानि- प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानं, शब्दः, अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिश्च।
- धर्मबोधकप्रमाणानि - विधिः, अर्थवादः, मन्त्रः, नामधेयं, स्मृतिः, आचारश्च।
- विनियोजकप्रमाणानि - श्रुतिः, लिङ्गं, वाक्यं, प्रकरणं, स्थानं, समाख्या च।
- क्रमबोधकप्रमाणानि - श्रुतिः, अर्थः, पाठः, स्थानं, मुख्यः, प्रवृत्तिः।
- प्रमाणचिन्तने भाट्ट-प्राभाकरयोः मतभेदः।
- स्वतःप्रामाण्यम्।

अन्वितिः ३. मीमांसादर्शनस्य प्रमेयमीमांसा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- धर्मः।
- प्रमेयाणि – द्रव्यं, जातिः, गुणः, क्रिया, अभावः च।
- अपूर्वः।
- स्वर्गः।

अन्वितिः ४. मीमांसादर्शनस्य प्रमुखाः सिद्धान्ताः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- वेदापौरुषेयत्वम्।
- भावनासिद्धान्तः।
- शब्दनित्यत्वम्।
- स्वतःप्रामाण्यवादः।

- जगन्नित्यतावादः।
- भाट्टानां विपरीतख्यातिः।
- प्राभाकराणाम् अख्यातिः।
- वाक्यार्थविचारपद्धतिः/शाब्दबोधः।
- तात्पर्यनिर्णायकलिङ्गानि।
- अधिकरणपद्धतिः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. लौगाक्षिभास्करः, अर्थसंग्रहः, वाराणसी : चौखम्बा प्रकाशन।
2. नारायणभट्टः, मानमेयोदयः, वाराणसी : चौखम्बा प्रकाशन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. उपाध्याय, (1976), बलदेव, वाराणसी : चौखम्बा ओरियण्टालिया।
2. सेनापतिः, सुकान्तकुमारः, दर्शनार्णवः, (2024), नई दिल्ली : केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
3. आपदेवः, मीमांसान्यायप्रकाशः, नई दिल्ली : श्रीलालबहादुरशास्त्री राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ।
4. मुसलगाँवकर, गजाननशास्त्री, वाराणसी : चौखम्बा प्रकाशन।
5. श्रीकृष्ण यज्वा, मीमांसापरिभाषा, वाराणसी : चौखम्बा प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः 600-699	श्रेयोऽङ्काः - 4 होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: औपनिषददर्शनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives):

1. उपनिषत्सु विद्यमानानां दर्शनविचारबीजानाम् अभिज्ञानम्।
2. उपनिषद्वाङ्मयस्य स्वरूपप्रवृत्तिप्रयोजनज्ञानम्।
3. उपनिषदां भाष्यपद्धतेः परिज्ञानम्।
4. उपनिषत्सु वर्णितानां सदाचाराणां सम्प्राप्तिः।
5. विविधदर्शनप्रस्थानेषु उपनिषदां प्रभावस्य अन्वेषणम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. उपनिषत्सु विद्यमानानि दर्शनविचारबीजानि अभिज्ञातुं प्रभविष्यति।
2. उपनिषद्वाङ्मयस्य स्वरूपं प्रवृत्तिं प्रयोजनञ्च विज्ञाय तत्र विद्यमानान् विषयान् प्रतिपादयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. उपनिषदां भाष्यपद्धतिं विज्ञातुं बोधयितुं च समर्थाः भविष्यन्ति।
4. उपनिषत्सु वर्णितानां सदाचाराणां स्वजीवने सम्प्रयोगं कर्तुं प्रभविष्यन्ति।
5. विविधदर्शनप्रस्थानेषु उपनिषदां प्रभावस्य अन्वेषणं कर्तुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3	औपनिषददर्शनम्	4	0	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. उपनिषद्वाङ्मयस्य परिचयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- उपनिषच्छब्दस्य व्युत्पत्तिः निर्वचनञ्च।
- उपनिषदां परिचयः।
- उपनिषद्वाङ्मयस्य प्रयोजनम्।
- उपनिषद्वाङ्मयस्य वैशिष्ट्यप्रतिपादनम्।
- उपनिषदां प्रतिपाद्यविषयाः प्रवृत्तयश्च।

अन्वितिः २. उपनिषत्सु वर्णिताः प्रमुखाः दार्शनिकविचाराः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- आत्मा।
- ब्रह्म।
- जगत् (सृष्टि-लयप्रक्रिया)
- पञ्चकोशानाम् अवधारणा।
- पुनर्जन्म।
- उपासना।
- कर्मवादः।
- मोक्षः।

अन्वितिः ३. उपनिषदां भाष्यपद्धतिविमर्शः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अधिकरणपद्धतिः।
- उपोद्घातपद्धतिः।
- व्युत्पत्तिविवेचनपद्धतिः।
- शास्त्रार्थपद्धतिः।
- प्रश्नोत्तरपद्धतिः।
- तर्कपद्धतिः।
- निर्वचनपद्धतिः।
- दृष्टान्तपद्धतिः।
- न्यायपद्धतिः।
- लक्षण-परिभाषापद्धतिः।

अन्वितिः ४. औपनिषददर्शनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- विविधवेदान्तदर्शनसिद्धान्तेषु उपनिषदां प्रभावः।
- साङ्ख्ययोगदर्शनसिद्धान्तेषु उपनिषदां प्रभावः।
- अन्यदर्शनसिद्धान्तेषु उपनिषदां प्रभावः।
- उपनिषत्सु वर्णिता आचारमीमांसा।
- श्रीमद्भगवद्गीतायाः दार्शनिकं महत्त्वम् ।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. आचार्यशङ्करभगवत्पादः, (२००९), ईशादि नौ उपनिषद्, शाङ्करभाष्यार्थ, गोरखपुर : गीताप्रेस।
2. आचार्यशङ्करभगवत्पादः, (२००९), छान्दोग्य उपनिषद्, शाङ्करभाष्यार्थ, गोरखपुर : गीताप्रेस।
3. आचार्यशङ्करभगवत्पादः, (२००९), बृहदारण्यक उपनिषद्, शाङ्करभाष्यार्थ, गोरखपुर : गीताप्रेस।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. उपाध्याय, बलदेव (प्रधान सम्पादक), (१९९६), संस्कृत-वाङ्मय का बृहद् इतिहास (दशम-खण्ड, वेदान्त), लखनऊ : उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान ।
2. उपाध्याय, बलदेव, (१९९६), भारतीयदर्शन का इतिहास, शारदा प्रकाशन।
3. शर्मा, राममूर्ति, (२००८), भारतीय दर्शन की चिन्तनधारा, दिल्ली, चौखम्भा ओरियन्टालिया।
4. प्रो. सुरेन्द्र सिंह नेगी, (२००१), भारतीय दर्शन, गाजियाबाद, के. एल. पचौरी प्रकाशन।
5. भद्रेशदासः, (2022), स्वामिनारायणसिद्धान्तसारः, अहमदाबाद : स्वामिनारायण-अक्षरपीठम्।
6. भद्रेशदासः, (2022), स्वामिनारायणसिद्धान्तसुधा, अहमदाबाद : स्वामिनारायण-अक्षरपीठम्।
7. भद्रेशदासः, (2022), स्वामिनारायणभाष्यम्, अहमदाबाद : स्वामिनारायण-अक्षरपीठम्।

काठिन्यस्तरः 600-699	श्रेयोऽङ्काः - 4 होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: अद्वैतवेदान्तदर्शनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. अद्वैतवेदान्तशब्दार्थावबोधनम्।
2. प्रस्थानत्रयपरिचयावाप्तिः।
3. प्रमुखाद्वैताचार्याणां परिचयप्राप्तिः।
4. अनुबन्धचतुष्टयावबोधनम्।
5. अद्वैतवेदान्तदर्शनप्रतिपादितप्रमाणस्वरूपावगमनम्।
6. अध्यासस्य तत्कारणभूताविद्यायाः स्वरूपावबोधनम्।
7. जीवेश्वरस्वरूपावबोधनं मोक्षस्वरूपावगमश्च।
8. मोक्षसाधनावबोधः।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. अद्वैतवेदान्तशब्दार्थं निर्वक्तुं शक्ष्यन्ति।
2. प्रस्थानत्रयपरिचयं प्रदातुं शक्ष्यन्ति।
3. प्रमुखाद्वैताचार्याणां परिचयं दातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
4. अनुबन्धचतुष्टयं विवेचयितुं शक्ष्यन्ति।
5. अद्वैतवेदान्तप्रतिपादितप्रमाणानां विश्लेषणं कर्तुं शक्ष्यन्ति।
6. अध्यासस्य तत्कारणभताविद्यायाः स्वरूपोपस्थापने समर्थाः भविष्यन्ति।
7. जगत्कारणत्वनिरूपणं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
8. जीवेश्वरस्वरूपं मोक्षस्वरूपं च प्रतिपादयितुम् अधिकारिणः भविष्यन्ति।
9. मोक्षसाधनानाम् उपस्थापने समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4	अद्वैतवेदान्तदर्शनम्	4	0	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. अद्वैतवेदान्तपरम्परापरिचयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अद्वैतशब्दार्थः वेदान्तशब्दार्थश्च।
- प्रस्थानत्रयी।
- प्रमुखाचार्याणां परिचयः।

- अनुबन्धचतुष्टयम्।

अन्वितिः २. अद्वैतवेदान्ते प्रमाणविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्रमाणलक्षणविचारः।
- प्रत्यक्षप्रमाणस्वरूपम्।
- अनुमानप्रमाणस्वरूपम्।
- उपमानप्रमाणस्वरूपम्।
- शब्दप्रमाणस्वरूपम्।
- अर्थापत्तिप्रमाणस्वरूपम्।
- अनुपलब्धिप्रमाणस्वरूपम्।

अन्वितिः ३. अद्वैतवेदान्ते तत्त्वविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अध्यासविचारः।
- अविद्यास्वरूपविचारः।
- ब्रह्मणः जगत्कारणत्वविचारः।
- जीवेश्वरस्वरूपविचारः।
- बह्मस्वरूपविचारः।
- महावाक्यार्थविचारः।
- मोक्षस्वरूपविचारः।

अन्वितिः ४. अद्वैतवेदान्ते मोक्षसाधनविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- साधनचतुष्टयविचारः।
- मोक्षं प्रति निष्कामकर्मणः साधनत्वम्।
- मोक्षं प्रति पराभक्तेः साधनत्वम्।
- मोक्षं प्रति ज्ञानस्य साक्षात् साधनत्वम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. श्रीसदानन्दयोगीन्द्रः, वेदान्तसारः।
2. श्रीधर्मराजाध्वरी, वेदान्तपरिभाषा।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. ईशादि नौ उपनिषद् (शाङ्करभाष्यम्), (2006), गीता प्रेस, गोरखपुर

2. श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यः, (2017), ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन
3. श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यः, (2021), विवेकचूडामणिः, गोरखपुर : गीता प्रेस।
4. श्री शङ्करभगवत्पादाचार्यः, भगवद्गीताभाष्यम्, गोरखपुर : गीता प्रेस।
5. आचार्यः अप्पय्यदीक्षितः, सिद्धान्तलेशसंग्रहः, वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

चितस्वशास्त्रविषयक-पाठ्यक्रमाः

काठिन्यस्तरः 600-699	श्रेयोऽङ्काः - 4 होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: शैवदर्शनानि

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. काश्मीरशैव-वीरशैवविशिष्टाद्वैत-शैव-दर्शनानाम् उद्भवविकासयोः ज्ञानप्रदानम्।
2. नकुलीशपाशुपत-शाक्तदर्शनयोः उद्भवविकासबोधनम्।
3. काश्मीरशैव-वीरशैवविशिष्टाद्वैत-शैव-दर्शनानां ज्ञानमीमांसावबोधः।
4. नकुलीशपाशुपत-शाक्तदर्शनयोः ज्ञानमीमांसापरिचयः।
5. काश्मीरशैव-वीरशैवविशिष्टाद्वैत-शैव-दर्शनानां तत्त्वमीमांसापरिज्ञानम्।
6. बिम्बप्रतिबिम्बवाद-आभासवाद-परिणामवादानां परिज्ञानम्।
7. शक्तिविशिष्टाद्वैत-शैवाद्वैत-स्वरूपाद्वैतवादानां ज्ञानप्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. काश्मीरशैव-वीरशैवविशिष्टाद्वैत-शैव-नकुलीशपाशुपत-शाक्त-दर्शनानाम् उद्भवविकासपरम्परां वर्णयितुं शक्ष्यन्ति।
2. काश्मीरशैव-वीरशैवविशिष्टाद्वैत-शैव-नकुलीशपाशुपत-शाक्त-दर्शनानां ज्ञानमीमांसां निरूपयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. काश्मीरशैव-वीरशैवविशिष्टाद्वैत-शैव-दर्शनानां तत्त्वमीमांसां वर्णयितुं शक्ष्यन्ति।
4. बिम्बप्रतिबिम्बवादं, आभासवादं, परिणामवादं, शक्तिविशिष्टाद्वैतवादं, शैवाद्वैतवादं, स्वरूपाद्वैतवादञ्च विश्लेषयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
5. शैवदर्शनानां वैज्ञानिकतार्किकतत्त्वचिन्तनात्मकपद्धतिं विविच्य आधुनिकदर्शनेषु तस्य प्रासंगिकताम् अपि अन्वेष्टुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1	शैवदर्शनानि	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. शैवदर्शनपरम्परा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- काश्मीरशैवदर्शनस्य उद्भवो विकासश्च।

- शैवदर्शनस्य उद्भवो विकासश्च।
- वीरशैवविशिष्टाद्वैतदर्शनस्य उद्भवो विकासश्च।
- नकुलीशपाशुपतशैवदर्शनस्य उद्भवो विकासश्च।
- शाक्तदर्शनस्य उद्भवो विकासश्च।

अन्वितिः २. शैवदर्शनानां ज्ञानमीमांसा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शैवदर्शनस्य ज्ञानमीमांसा।
- काश्मीरशैवदर्शनस्य ज्ञानमीमांसा।
- वीरशैवविशिष्टाद्वैतदर्शनस्य ज्ञानमीमांसा।
- नकुलीशपाशुपतशैवदर्शनस्य ज्ञानमीमांसा।
- शाक्तदर्शनस्य ज्ञानमीमांसा।

अन्वितिः ३. शैवदर्शनानां तत्त्वमीमांसा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शैवदर्शनस्य तत्त्वमीमांसा।
- काश्मीरशैवदर्शनस्य तत्त्वमीमांसा।
- वीरशैवविशिष्टाद्वैतदर्शनस्य तत्त्वमीमांसा।
- नकुलीशपाशुपतशैवदर्शनस्य तत्त्वमीमांसा।
- शाक्तदर्शनस्य तत्त्वमीमांसा।

अन्वितिः ४. शैवदर्शनानां प्रमुखसिद्धान्ताः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- बिम्बप्रतिबिम्बवादः, आभासवादः।
- प्रत्यभिज्ञासिद्धान्तः, परिणामवादः।
- शक्तिविशिष्टाद्वैतवादः (वीरशैवविशिष्टाद्वैतवादः)
- शैवाद्वैतवादः, स्वरूपाद्वैतवादः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. श्रीकण्ठः, १९८६, ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, अप्पयदीक्षितकृतशिवार्कमणिदीपिकाव्याख्यासहितम्, दिल्ली : नाग पब्लिशर्स।
2. श्रीकण्ठः, १९८६, ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, अप्पयदीक्षितकृतशिवार्कमणिदीपिकासहितम्, व्या. द्विवेदी, व्रजवल्लभः, चतुःसूत्रीपर्यन्तम्, वाराणसी : जंगमवाणीमठः।

3. श्रीकण्ठः, १९०८, ब्रह्मसूत्रभाष्यम्, अप्पयदीक्षितकृतशिवार्कमणिदीपिकाव्याख्यासहितम्, बम्बई : निर्णयसागरप्रेस।
4. भट्टाचार्यः, पञ्चाननतर्करत्नः, २००५, शक्तिभाष्यम्, कविराजः, गोपीनाथः, (भूमिकाकारः), दिल्ली : परिमल-पब्लिकेशन्स।
5. श्रीपतिः, २००३, श्रीकरभाष्यम्, रावः, हयवदनः, नई-दिल्ली : अक्षयप्रकाशनम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. त्रिपाठी, आलोकमणिः, १९९८, पाशुपतसूत्र-पञ्चार्थभाष्यम्, दिल्ली : प्रतिभाप्रकाशनम्।
2. टि. जि. सिद्धप्पाराध्यः, १९६१, शक्तिविशिष्टाद्वैतदर्शनम्, बालेहोन्नूर : रम्भापुरीसंस्थानमठः।
3. पाण्डेयः, ब्रजेशकुमारः, २००८, श्रीभाष्य सिद्धान्त और प्रतिपक्ष, दिल्ली : शिवालिकप्रकाशनम्।
4. शिवाचार्यः, चन्द्रशेखरः, १९९६, शक्तिविशिष्टाद्वैततत्त्वत्रयविमर्शः, वाराणसी : जङ्गमवाणीमठः, शैव-भारतीशोधप्रतिष्ठानम्।
5. डॉ. सुशीला 'कमलेश', १९७२, शक्ति-भाष्य का अध्ययन, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस।
6. उपाध्याय, बलदेव (प्रधान सम्पादक), १९९६, संस्कृत-वाङ्मय का बृहद् इतिहास (दशम-खण्ड, वेदान्त), लखनऊ : उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान।
7. शर्मा, राममूर्ति, २००८, भारतीय दर्शन की चिन्तनधारा, दिल्ली : चौखम्भा ओरियन्टालिया।

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: वैष्णवदर्शनानि

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. वैष्णवदार्शनिकसम्प्रदायानां परिचयज्ञानम्।
2. विविधवैष्णवदर्शनेषु प्रतिपादितप्रमाणस्वरूपावगमनम्।
3. वैष्वणदर्शनेषु प्रतिपादिततत्त्वानाम् अवबोधः।
4. वैष्णवदर्शनेषु सूचितानां मुक्त्युपायानाम् अधिगमः।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. वैष्णवदार्शनिकसम्प्रदायानाम् उपस्थापने समर्थाः भविष्यन्ति।
2. विविधवैष्णवदर्शनेषु निरूपितानां प्रमाणानां प्रतिपादने योग्याः भविष्यन्ति।
3. वैष्वणवदर्शनेषु प्रतिपादितानां जीवेश्वरजगदादितत्त्वानाम् उपपादने समर्थाः भविष्यन्ति।
4. वैष्णवदर्शनेषु सूचितान् मुक्त्युपायान् बोधयितुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2	वैष्णवदर्शनानि	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. वैष्णवदर्शनसम्प्रदायपरिचयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- विशिष्टाद्वैतसम्प्रदायः।
- द्वैतसम्प्रदायः।
- द्वैताद्वैतसम्प्रदायः।
- शुद्धाद्वैतसम्प्रदायः।
- अचिन्त्यभेदाभेदसम्प्रदायः।
- अक्षरपुरुषोत्तमसम्प्रदायः।

अन्वितिः २. वैष्णवदर्शनस्य ज्ञानमीमांसा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- विशिष्टाद्वैतदर्शने ज्ञानमीमांसा।
- द्वैतवेदान्तदर्शने ज्ञानमीमांसा।

- द्वैताद्वैतवेदान्तदर्शने ज्ञानमीमांसा।
- शुद्धाद्वैतवेदान्तदर्शने ज्ञानमीमांसा।
- अचिन्त्यभेदाभेददर्शने ज्ञानमीमांसा।
- अक्षरपुरुषोत्तमदर्शने ज्ञानमीमांसा।

अन्वितिः ३. वैष्णवदर्शनस्य तत्त्वमीमांसा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- विशिष्टाद्वैतदर्शने तत्त्वमीमांसा।
- द्वैतवेदान्तदर्शने तत्त्वमीमांसा।
- द्वैताद्वैतवेदान्तदर्शने तत्त्वमीमांसा।
- शुद्धाद्वैतवेदान्तदर्शने तत्त्वमीमांसा।
- अचिन्त्यभेदाभेददर्शने तत्त्वमीमांसा।
- अक्षरपुरुषोत्तमदर्शने तत्त्वमीमांसा।

अन्वितिः ४. वैष्णवदर्शनेषु मोक्षप्राप्त्युपायाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- विशिष्टाद्वैतदर्शने मोक्षप्राप्त्युपायाः।
- द्वैतवेदान्तदर्शने मोक्षप्राप्त्युपायाः।
- द्वैताद्वैतवेदान्तदर्शने मोक्षप्राप्त्युपायाः।
- शुद्धाद्वैतवेदान्तदर्शने मोक्षप्राप्त्युपायाः।
- अचिन्त्यभेदाभेददर्शने मोक्षप्राप्त्युपायाः।
- अक्षरपुरुषोत्तमदर्शने मोक्षप्राप्त्युपायाः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. माधवाचार्य, (2008), सर्वदर्शनसंग्रह (हिन्दी व्याख्या: उमाशंकर शर्मा), वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
2. त्रिपाठी, रामशरण, (1972), ब्रह्मसूत्र प्रमुख भाष्य पंचक समीक्षणम्, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ ऑफिस।
3. श्रीनिवासाचार्य, (1961), यतीन्द्रमतदीपिका. मद्रास।
4. पद्मनाभसूरि, (2009), मध्वसिद्धान्तसार (पदार्थसंग्रह सहित). बेंगलुरु : द्वैत वेदान्त अध्ययन एवं शोध प्रतिष्ठान ।
5. उपाध्याय, बलदेव,(1996), संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास (दशम खण्ड—वेदान्त), लखनऊ : उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान।
6. स्वामिभद्रेशदासः, (2022), स्वामिनारायणसिद्धान्तसारः, अहमदाबाद : स्वामिनारायण-अक्षरपीठम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. नरसिंहाचार्यपुरोहितः, (2004), प्रमाणमीमांसा (मध्वमतानुसार), श्रीगुरुसार्वभौम संस्कृत विद्यापीठम्।
2. आनन्दतीर्थः (मध्वाचार्य), (2011), विष्णुतत्त्वविनिर्णय. बैंगलोर : द्वैत वेदान्त स्टडीज़ एंड रिसर्च फाउंडेशन, ।
3. गोस्वामी, गिरिधर, (1888), शुद्धाद्वैत मार्तण्ड (सम्पा. सत्यनारायण मिश्र), वाराणसी : वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय।
4. नारायण के, (1990), माध्व दर्शन, आसनसोल : बंगाल, इण्डोलॉजिकल रिसर्च सेंटर।
5. चतुर्वेदी कृष्णकान्त, (1980), द्वैत वेदान्त का तात्त्विक अनुशीलन, दिल्ली : विद्याप्रकाशन मन्दिर।
6. भट्टाचार्य माला, (2004), वल्लभाचार्य के दार्शनिक सिद्धान्त, आगरा : बी.एस. शर्मा एंड ब्रदर्स।
7. रामकृष्ण, (1960), ब्रह्मसूत्र के वैष्णव भाष्यों का तुलनात्मक अध्ययन, आगरा : विनोद पुस्तक मन्दिर।
8. लता सुमन, (2000), विशिष्टाद्वैत की आचार-मीमांसा, नई दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
9. शर्मा वाचस्पति, (1995), अणुभाष्य: एक समीक्षात्मक अध्ययन, दिल्ली : ईस्टर्न बुक लिंकर्स।
10. शास्त्री प्रभाकर, (2002), भगवान् निम्बार्काचार्य सिद्धान्त, उपासना एवं आचार्य-परम्परा. जयपुर : रचना प्रकाशन।
11. त्रिभुवनदास, (2013), विशिष्टाद्वैत वेदान्त का विस्तृत विवेचन. दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।
12. भद्रेशदास, (2025), स्वामिनारायणसिद्धान्तसुधा, अहमदाबाद् : स्वामिनारायण-अक्षरपीठम्।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: शाब्दबोधविमर्शः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. मीमांसादर्शनानुगुणं शाब्दबोधप्रक्रियायाः अवबोधनम्।
2. न्यायदर्शनानुसारं शब्दार्थस्वरूपप्रकाशनम्।
3. व्याकरणशास्त्रानुगुणं पदपदार्थावबोधनम्।
4. अलङ्कारशास्त्रदृष्ट्या शब्दार्थभेदस्वरूपयोः बोधनम्।
5. विविधशास्त्रेषु निरूपितायाः शाब्दबोधप्रक्रियायाः तुलनात्मकम् अध्ययनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भारतीयदार्शनिकदृष्ट्या शाब्दबोधप्रक्रियायाः गहनस्वरूपविवेचने शक्ताः भविष्यन्ति।
2. मीमांसाशास्त्रानुसारं शब्दार्थस्वरूपविवेचने समर्थाः भविष्यन्ति।
3. न्यायदर्शनदिशा पदपदार्थविमर्शे गतिः भविष्यति।
4. व्याकरणशास्त्रदृष्ट्या शब्दार्थयोः तात्त्विकस्वरूपं विज्ञाय गूढविवेचने निपुणाः भविष्यन्ति।
5. अलङ्कारशास्त्रदिशा पदपदार्थयोः भेदान् ज्ञात्वा इतरशास्त्रेभ्यः वैशिष्ट्यकथने शक्ताः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3	शाब्दबोधविमर्शः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. मीमांसादर्शने शाब्दबोधः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मीमांसादर्शने शब्दस्वरूपम्।
- शब्ददेवतावादः।
- शब्दार्थविचारः।
- शब्दार्थसम्बन्धविचारः।
- शब्दनित्यतावादः।
- भावनाविशेष्यकशाब्दबोधः।
- आख्यातार्थविचारः।

- लिङर्थविचार:।
- शाब्दबोधप्रक्रिया - अभिहितान्वयवाद:, अन्विताभिधानवाद:।

अन्वितिः २. न्यायदर्शने शाब्दबोध:। **श्रेयोऽङ्कः १**

- न्यायदर्शने शब्दस्वरूपम्।
- शब्दार्थविचार:।
- शब्दार्थसम्बन्धविचार:।
- शक्तिग्रह:।
- आकाङ्क्षा।
- योग्यता।
- सन्निधि:।
- शाब्दबोधप्रक्रिया।

अन्वितिः ३. व्याकरणशास्त्रे शाब्दबोध:। **श्रेयोऽङ्कः १**

- व्याकरणशास्त्रे शब्दस्वरूपम्।
- चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्ति:।
- शब्दार्थसम्बन्धविचार:।
- धात्त्वर्थविचार:।
- तिङर्थविचार:।
- शाब्दबोधप्रक्रिया।

अन्वितिः ४. अलङ्कारशास्त्रे शाब्दबोध:। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अलङ्कारशास्त्रे शब्दस्वरूपं भेदाश्च।
- अर्थभेदा: - वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्या:।
- शब्दार्थसम्बन्धविचार:।
- अभिधा।
- लक्षणा।
- व्यञ्जना।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. ताताचार्य:, एन.एस. रामानुज:, (2005), शाब्दबोधमीमांसा, नवदेहली : राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्।
2. भट्टाचार्य:, विश्वनाथ:, न्यायसिद्धान्तमुक्तावली, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्।
3. कौण्डभट्ट:, (2004), वैयाकरणभूषणसार:, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्।
4. भर्त्तृहरि:, (2015) वाक्यपदीयम् - ब्रह्मकाण्डम्, वाराणसी : चौखम्बा भारती एकेडमी।
5. आपदेव:, मीमांसान्यायप्रकाश:, नई दिल्ली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीसंस्कृतविद्यापीठम्।

6. मम्मटाचार्यः, (2015), काव्यप्रकाशः, वाराणसी : चौखम्बा प्रकाशन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. शर्मा, बालकृष्ण, काव्यप्रकाश का दार्शनिक धरातल, नई दिल्ली : प्रतिभा प्रकाशन।
2. Bilimoria, Purusottama, (1988), Sabdapramana:Word and Knowledge, London: Kluwer Academic Publishers.

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.4: आधुनिकभारतीयदर्शनानि

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. स्वामिविवेकानन्दस्य व्यावहारिकवेदान्तदर्शनं परिज्ञानम्।
2. महर्षेः अरविन्दस्य जीवनदर्शनस्य मानवचेतनायाश्च अवबोधः।
3. श्रीरविन्द्रनाथठाकुरस्य मानवधर्मस्य राष्ट्रवादस्य च प्रतिपादनम्।
4. श्रीकृष्णचन्द्रभट्टाचार्यस्य दर्शने स्वराजचिन्तनस्य अवगमनम्।
5. सर्वपल्लीराधाकृष्णवर्यस्य दार्शनिकसिद्धान्तानां परिचयप्रदानम्।
6. जे. कृष्णमूर्तिवर्यस्य स्वातन्त्र्यचिन्तनस्य निरूपणम्।
7. गान्धिदर्शनस्य सिद्धान्तानां बोधप्राप्तिः।
8. नवबुद्धवादविषये भीमराव-अम्बेडकरस्य चिन्तनस्य प्रबोधनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. आधुनिकदार्शनिकानां परिचयपुरस्सरं तेषां सिद्धान्तानां प्रतिपादने च समर्थाः भविष्यन्ति।
2. मानवधर्मस्य राष्ट्रवादचिन्तनस्य परिज्ञानेन राष्ट्रधर्मपरायणाः भविष्यन्ति।
3. भिन्नानां दार्शनिकसिद्धान्तानां विश्लेषणं कर्तुं शक्ष्यन्ति।
4. सत्य-अहिंसादि नैतिकमूल्यानाम् अभिज्ञानेन समर्थसमाजनिर्माणाय चिन्तयितुं शक्ष्यन्ति।
5. पारम्परैकदर्शनैः सह आधुनिकभारतीयदर्शनसिद्धान्तानां तुलनात्मकं विवेचनं कर्तुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.4	आधुनिकभारतीय-दर्शनानि	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. **श्रेयोऽङ्कः १**

- स्वामिविवेकानन्ददृशा व्यावहारिकजीवने वेदान्तस्य उपादेयता।
- स्वामिविवेकानन्दस्य व्याख्यानचतुष्टयम्।
- स्वामिविवेकानन्ददर्शने सार्वभौमिकधर्मः।
- स्वामिविवेकानन्ददर्शने राजयोगः।

- अरविन्ददर्शने मानवचेतनायाः विकासः।
- अरविन्ददर्शने मनस्तत्त्वम् अतिमनस्तत्त्वं च।
- अरविन्ददर्शने समग्रयोगः।
- महर्षेः अरविन्दस्य जीवनदर्शनम्।
- राष्ट्रवादस्य अवधारणा।

अन्वितिः २. **श्रेयोऽङ्कः १**

- श्रीरविन्द्रनाथठाकुरस्य मानवधर्मः राष्ट्रवादस्य अवधारणा च।
- श्रीरविन्द्रनाथठाकुरस्य शिक्षादर्शनम्।
- श्रीकृष्णचन्द्रभट्टाचार्यस्य दर्शने स्वराजचिन्तनम्।
- श्रीकृष्णचन्द्रभट्टाचार्यस्य दर्शने मायावादः।
- सर्वपल्लीराधाकृष्णवर्यस्य जीवनदृष्टिः।
- सर्वपल्लीराधाकृष्णवर्यस्य सार्वभौमिकधर्मसङ्कल्पना।

अन्वितिः ३. परमेश्वरविरचितं ग्रहणमण्डनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- जे. कृष्णमूर्तिवर्यस्य विचारप्रत्ययः।
- जे. कृष्णमूर्तिवर्यस्य स्वातन्त्र्यचिन्तनम्।
- आत्मतत्त्वविषये जे. कृष्णमूर्तिवर्यस्य दृष्टिः।
- गान्धिदर्शनम् – सत्यम्, अहिंसा, सत्याग्रहः, स्वराजः।
- भीमराव-अम्बेडकरस्य नवबुद्धवादः।

अन्वितिः ४. नीलकण्ठविरचितः गोलसारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- श्रीरामावतारशर्मणः परमार्थदर्शनम्।
- श्रीगोविन्दचन्द्रपाण्डेयस्य भक्तिदर्शनविमर्शः।
- पण्डितदीनदयाल- उपाध्यायस्य एकात्ममानववादः।
- महर्षेः दयानन्दस्य त्रैतवादः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. स्वामि विवेकानन्द, व्यावहारिक जीवन में वेदान्त, (1959), नागपुर : श्री रामकृष्ण आश्रम वन्तोली।
2. https://share.google/8UjAc0BA5hBfHdHUX

3. रवीन्द्र, श्री अरविन्द जीवन और दर्शन, (1999), पाण्डिचेरी : श्री अरविन्द सोसाइटी।
4. पाठक, प्रो. पी. आर., रवीन्द्र नाथ टैगोर का शिक्षा दर्शन, दिल्ली : कनिष्क पब्लिशर्स डिस्ट्रीब्यूटर्स।
5. D.K Bhattacharya, Fundamentals of K.C. Bhattachary's Philosophy, (2016), Delhi: D.K. Print world Pvt. Ltd.
6. Radhakrishnan, Sarvapalli, Search For Truth (1948), सालिगराम शर्मा (अनुवादक), सत्य की खोज आगरा : शिवलाल अग्रवाल एण्ड कम्पनी लिमिटेड।
7. J. Krishnamurti, Total Freedom The Essential Krishnamurti, Bengaluru: Krishnamurti Foundation India.
8. मिश्र, जगदीश चन्द्र, भारतीय दर्शन (2012), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती वाराणसी।
9. दयानन्द सरस्वती, सत्यार्थ प्रकाश (2008), दिल्ली : आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट।
10. श्रीरामावतार शर्मा, जनार्दन शास्त्री पाण्डेय (सम्पादक), परमार्थदर्शनम् (1994), दिल्ली : मोतीलाल बनारसीलाल पब्लिशर्स प्राइवेट लिमिटेड।
11. पाण्डेय, श्रीगोविन्दचन्द्र, भक्तिदर्शनविमर्शः (1991), वाराणसी : सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालय।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डॉ. शशिबाला गौड, दर्शनशास्त्रस्येतिहासः (2021), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती।
2. विवेकानन्दसाहित्यसंचयन, (2017) नागपुर : श्री रामकृष्ण मठ।
3. सक्सेना, डॉ. लक्ष्मी, समकालीन भारतीयदर्शन, लखनऊ : उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: तुलनात्मकदर्शनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. विविधदर्शनप्रस्थानेषु प्रमाणानां तुलनात्मकं विचारः।
2. प्रामाण्यवादविषये तुलनात्मकं विमर्शः।
3. विविधदर्शनप्रस्थानेषु प्रतिपादितानां तत्त्वानां तुलनात्मकं प्रतिपादनम्।
4. विविधदर्शनप्रस्थानेष्वागतानां कर्मवाद-ख्यातिवाद-शाब्दबोधादिसिद्धान्तानां तुलनात्मकमवगमनम्।
5. श्रीमद्भगवद्गीतायाः कर्मसिद्धान्तस्य परिज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. तुलनात्मकमध्यनेन प्रमाणानां विशिष्टज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
2. प्रामाण्यवादस्य स्पष्टज्ञानमवाप्स्यन्ति।
3. विविधदर्शनप्रस्थानेषु प्रतिपादितानां तत्त्वानां तुलनात्मकं ज्ञानेन तत्त्वजिज्ञासाविषयकं ज्ञानमवगमिष्यन्ति।
4. विविधदर्शनप्रस्थानेष्वागतानां विविधसिद्धान्तानामवबोधपुरस्सरं विश्लेषणं शक्ष्यन्ति।
5. श्रीमद्भगवद्गीतायाः कर्मसिद्धान्तस्य आधुनिकदार्शनिकानां दृष्ट्या अवबोधं प्राप्स्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1	तुलनात्मकदर्शनम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. विविधदर्शनप्रस्थानानां ज्ञानमीमांसायाः तुलनात्मकम् अध्ययनम्। श्रेयोऽङ्कः १

- प्रमाणसामान्यलक्षणानां तुलनात्मकम् अध्ययनम्।
- प्रमाणविशेषलक्षणानां तुलनात्मकम् अध्ययनम्।
- प्रमाणानां सङ्ख्याविषये तुलनात्मकम् अध्ययनम्।
- विविधदर्शनेषु प्रामाण्यवादः।

अन्वितिः २. विविधदर्शनप्रस्थानानां तत्त्वमीमांसायाः तुलनात्मकम् अध्ययनम्। श्रेयोऽङ्कः १

- विविधदर्शनप्रस्थानेषु आत्मनः स्वरूपम्।

- विविधदर्शनप्रस्थानेषु सृष्टिसंहारप्रक्रियायाः तुलनात्मकम् अध्ययनम्।
- विविधदर्शनप्रस्थानेषु ईश्वरः।
- विविधदर्शनप्रस्थानेषु मोक्षविचारः।

अन्वितिः ३. विविधदर्शनप्रस्थानानाम् प्रसिद्धसिद्धान्तानां तुलनात्मकम् अध्ययनम्। श्रेयोऽङ्कः १

- कर्मवादः (स्वभाववादः, साङ्ख्ययोगस्य कर्मसिद्धान्तः, कर्मेति मीमांसकाः)
- ख्यातिवादः।
- शाब्दबोधः।
- विविधदर्शनप्रस्थानेषु आचारमीमांसा।

अन्वितिः ४. श्रीमद्भगवद्गीता-कर्मसिद्धान्तस्य आधुनिकदार्शनिकदृष्ट्या तुलनात्मकमध्यनम्। श्रेयोऽङ्कः १

- निष्कामकर्मयोगः।
- महात्मागान्धिनः अनासक्तियोगः।
- बालगङ्गाधरतिलकस्य गीतारहस्यम्।
- श्रीअरविन्दस्य गीतानिबन्धः (Essays on the Geeta)

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. सांकृत्यायन, राहुल, (1944), दर्शन दिग्दर्शन, इलाहाबाद : किताब महल।
2. उपाध्यायः, आचार्य बलदेव, (1999), संस्कृत साहित्य का बृहत् इतिहास, न्यायखण्ड, वेदान्तखण्ड, लखनऊ : उत्तर प्रदेश संस्कृत संस्थान।
3. शतपथी, डॉ. सावित्री, सृष्टिविमर्शः, (2008), दिल्ली : राष्ट्रिय संस्कृत संस्थान।
4. माधवाचार्यः,प्रो. उमाशङ्कर ऋषि, (2008), सर्वदर्शनसङ्ग्रहः, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवनम।
5. गान्धी, मोहनदास करमचंद, (1976) अनासक्तियोगः, कलकत्ता : सीताराम सेखसरिया शुद्ध खादी भण्डार।
6. तिलक, बाल गंगाधर, (1915) गीतारहस्यम्, पुणे : केसरी व चित्रशाला पुणे।
7. श्री अरविन्द, Essay on the Gita, (1997) पांडेचेरी : श्री अरविन्द आश्रम प्रेस।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डॉ. विजयारानी, प्रमाण एवं प्रामाण्य विमर्श, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन।

काठिन्यस्तरः 600-699	श्रेयोऽङ्काः - 4 होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: पाश्चात्यदर्शनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. पाश्चात्यदर्शनस्य सामान्यपरिचयः, उद्भवविकासपरम्परायाः अवबोधनम्।
2. पाश्चात्यदर्शनपरम्परामवगम्य तत्प्रमुखसिद्धान्तानामवगमनम्।
3. मध्यकालीनपाश्चात्यदार्शनिकानां परिचयप्राप्तिः।
4. आधुनिकपाश्चात्यदार्शनिकानां विमर्शः।
5. पाश्चात्यदर्शनस्य प्रमुखसिद्धान्तानां विवेचनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. पाश्चात्यदर्शनस्य विकासक्रमं अवगन्तुं शक्ष्यन्ति।
2. पाश्चात्यदार्शनिकानां परिचयं प्राप्स्यन्ति।
3. पाश्चात्यदार्शनिकसिद्धान्तान् अधिगम्य प्राच्यदर्शनवादैः सह तुलनात्मकं विवेचनं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
4. आधुनिकपाश्चात्यदार्शनिकानां विमर्शं प्राप्स्यन्ति।
5. पाश्चात्यदार्शनिकसिद्धान्तानां विश्लेषणं कृत्वा तेषामुपादेयत्वं प्रतिपादयितुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2	पाश्चात्यदर्शनम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. पाश्चात्त्यदर्शनम् (प्राचीनयुगस्य दर्शनम्) **श्रेयोऽङ्कः १**

- पाश्चात्यदर्शनस्य परिचयः उद्भवो विकासश्च।
- पाश्चात्यदार्शनिकाः – थेलीज, अनेक्जमेनीज, एनेक्जिमेडर, अनाक्जमेनीज, पाइथागोरस।
- पार्मेनाइडीज, हेराक्लिटस, जीनो, डेमोक्रिटस, सोफिस्ट्स।
- सेक्रोटीज्, प्लेटो, एरिस्टोटल।

अन्वितिः २. पाश्चात्त्यदर्शनम् (मध्ययुगस्य दर्शनम्) **श्रेयोऽङ्कः १**

- सन्त ऑगस्टाइन, सन्त एन्थेल्स, सन्त थॉमस एक्विनास।
- जॉन स्काटस एरिनेजा, एन्सेल्म, एलेबार्ड।

- टॉमस एक्विनस, डन्स स्कॉटस।

अन्वितिः ३. पाश्चात्त्यदर्शनम् (आधुनिकयुगस्य दर्शनम्) **श्रेयोऽङ्कः १**

- रेने डेकार्ट, स्पिनोजा, जान लॉक।
- बर्कले, डेविड ह्यूम, इम्मेनुइल कॉट।
- फ्रांसिस बेकन, लाइबनित्ज, हेगल।

अन्वितिः ४. पाश्चात्यदर्शनस्य प्रमुखवादाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- बुद्धिवादः – देकार्त, स्पिनोजा, लाइबनित्ज।
- अनुभववादः – जान लॉक, जार्ज बर्कले, डेविड ह्यूम।
- विज्ञानवादः - इम्मेनुइल कांट, शेलिंग,हेगल।
- प्रगमतावादः – विलियम जेम्स, जॉन ड्यूई।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. चक्रवर्ती, अरिंदम, (2005), आधुनिकप्रतीच्यप्रमाणमीमांसा, नई दिल्ली: राष्ट्रीय संस्कृत अकादमी।
2. डॉ. दयाकृष्ण, (2008), पाश्चात्य दर्शन का इतिहास (भाग-1, भाग-2), जयपुर : राजस्थान हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
3. श्रीरामचन्द्रुडु, पुल्लेल, (2010), पाश्चात्यतत्त्वशास्त्रेतिहासः, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
4. शर्मा, चन्द्रधर, (2010), पाश्चात्य दर्शन, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. जड्डीपाल, डॉ. व्ही. व्ही, (2000) तर्कशास्त्रप्रभावमीमांसा, तिरुपति : राष्ट्रीय संस्कृत विद्यापीठ।
2. जायसवाल, शेखर कुमार, (2010), पाश्चात्य दर्शन एक सिंहावलोकन, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
3. निगम, शोभा, (2008) यूनानी दार्शनिक चिंतन, मध्यप्रदेश : मध्यप्रदेश हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: जैनदर्शनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. जैनदर्शनस्य मूलतत्त्वानां सम्यक्बोधनम्।
2. जैनदर्शनस्य आचार्यपरम्परायाः ग्रन्थपरम्परायाश्च अध्ययनेन विकासपरम्परापरिबोधनम्।
3. जैनदर्शनस्य प्रमाण-प्रमेय-मोक्षस्वरूपाणां परिज्ञानम्।
4. वैदिकावैदिकदर्शनानां तुलनात्मकदृष्ट्या अवबोधनम्।
5. जैनदर्शनस्य प्रसिद्धसिद्धान्तानां सम्यक्बोधनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. दर्शनशब्दस्य व्युत्पत्तिं, अवैदिकपद्धतिषु दर्शनानां भेदं च व्याख्यातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. जैनदर्शनसिद्धान्तानां वर्णनं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. जैनदर्शनानुसारं जगतः स्वरूपं वर्णयितुं शक्ष्यन्ति।
4. जैनदर्शनानुसारं प्रमाणप्रमेयस्वरूपं सम्यक् व्याख्यातुं शक्ताः भविष्यन्ति।
5. दर्शनान्तरैः सह जैनदर्शनस्य सिद्धान्तानां तुलनात्मकविवेचनं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3	जैनदर्शनम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. जैनदर्शनपरम्परा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- जैनदर्शनस्येतिहासः।
- आचार्यपरम्परा – आचार्यः भद्रबाहुः, धरसेनाचार्यः, कुन्दकुन्दाचार्यः, उमास्वामी, समन्तभद्राचार्यः, आचार्यः अकलङ्कः, हेमचन्द्राचार्यः।

अन्वितिः २. जैनदर्शनस्य प्रमाणमीमांसाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्रमाणसामान्यस्वरूपम्।
- प्रमाणभेदनिरूपणम्- प्रत्यक्षं परोक्षं च।
- हेत्वाभासाः।

- ज्ञानभेदाः - मतिज्ञानं, श्रुतज्ञानं, अवधिज्ञानं, मन:पर्यायज्ञानं केवलज्ञानञ्च।

अन्वितिः ३. जैनदर्शनस्य तत्त्वमीमांसा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- तत्त्वलक्षणम्।
- जैनदर्शनानुसारं तत्त्वमीमांसा – जीव-अजीव-आस्रव-बन्ध-संवर-निर्जरा-मोक्षतत्त्वानां निरूपणम्।
- स्याद्वाद:।
- अनेकान्तवादः।

अन्वितिः ४. जैनदर्शनस्य आचारमीमांसा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- रत्नत्रयम् - सम्यग्दर्शनम्, सम्यग्ज्ञानम्, सम्यग्चारित्र्यम्।
- पञ्चमहाव्रतानि - अहिंसा, सत्यम्, अस्तेय:, अपरिग्रह:, ब्रह्मचर्यम्।
- जैनदर्शने मोक्षविचार: - प्रकृति-प्रदेश-स्थिति-अनुभाग-बन्धभेदा:।
- ईर्या-भाषा-एषणा-आदान-उत्सर्गपञ्चसमितीनां मनोवचनकायगुप्तीनां च विवेचनम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. माधवाचार्यः (विद्यारण्यः), (2010), सर्वदर्शनसंग्रहः, वाराणसी : चौखम्बा प्रकाशन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. नागसम्पिगे, ए. वि., अडिगः, शङ्करनारायणः, (2012), षड्दर्शनसारः, बेङ्गलूरु : पूर्णप्रज्ञसंशोधनमन्दिरम्।
2. मिश्रः, प्रो. गोपबन्धु, (2020), शास्त्रपरिचायिका, वेरावलम् : श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
3. उमास्वामी, आचार्य, (2005), तत्त्वार्थसूत्र, जयपुर : पं. टोडरमल स्मारक ट्रस्ट।
4. उमास्वामी, आचार्य,(1991), तत्त्वार्थाधिगमसूत्रम्, जोधपुर : श्री सुशील साहित्य प्रकाशन|
5. यशोविजयगणि, (1964), जैन तर्कभाषा, अहमदनगर : श्री त्रिलोक रत्न स्थानकवासी जैन धार्मिक परीक्षा बोर्ड।
6. आचार्य अमृतचन्द्र, (2022), पुरुषार्थसिद्धि उपाय, जयपुर : पं. टोडरमल स्मारक ट्रस्ट।
7. त्रिपाठी, शिवदत्तः, भारतीय दर्शनों का इतिहास, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन।
8. उपाध्याय, बलदेवः, भारतीयदर्शन - साङ्ख्य और योग, प्रयागराज : हिंदी साहित्य सम्मेलन।
9. दासगुप्त, सुरेन्द्रनाथः, भारतीयदर्शन (भाग–1), अनुवादक: - राधाकृष्ण शर्मा, दिल्ली : भारतीयज्ञानपीठ दिल्ली।
10. उपाध्याय , बलदेव. (2002). भारतीय दर्शन . वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।
11. गुप्त, जे. एल. चैतन्य,' सम्पादक. (2004). षड्दर्शनसूत्रसङ्गहः नई दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान|
12. Chattopadhyay, Debiprasad, Lokayata – A Study in Ancient Indian Materialism, New Delhi, People`s Publishing House.

13. गैरोला, वाचस्पति, (1962), भारतीय दर्शन, इलाहाबाद : लोकभारती प्रकाशन।
14. सेनापतिः, सुकान्तकुमारः, दर्शनार्णवः, (2024), नई दिल्ली : केन्द्रीयसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

One Year PG in

Veda-Paurohitya-Karmakandam

अधिगमपरिणाम-आधारितपाठ्यचर्यारूपरेखा

स्नातकोत्तरकार्यक्रमः – वेद-पौरोहित्य-कर्मकाण्डम्

2025

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC

विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगः

बहादुरशाह-जफर-मार्गः

नवदेहली - 110002

Curriculum Development Committee for One Year PG (Veda-Paurohitya-Karmakandam)

Prof. Viroopaksha V Jaddipal
Chairperson of the committee and Secretary, Maharishi Sandipani Rashtriya Ved Vidya Pratishthan, Ujjain ✉vvjaddipal@gmail.com

Prof. Manoj Kumar Mishra
HoD. of Veda, Paurohitya & Karmakanda, Central Sanskrit University, New Delhi,
✉ vedanga.mkmishra@gmail.com

Shri Satyam Shukla
Rigveda Adhyapaka, Rashtriya Adarsh Ved Vidyalaya, Maharshi Sandipani Rashtriya Vedavidya Pratishthan -Ujjain ✉ rigvedisatyam@gmail.com

Shri Chidanand Shastri
Rigveda Adhyapaka, Rashtriya Adarsh Ved Vidyalaya, Maharshi Sandipani Rashtriya Vedavidya Pratishthan, Ujjain ✉ shastri.cg@gmail.com

Shri Saurav Nautiyal
Rigveda Adhyapaka, Rashtriya Adarsh Ved Vidyalaya, Maharshi Sandipani Rashtriya Vedavidya Pratishthan, Ujjain ✉ saurabh96.delhi@gmail.com

Dr. D. Dayanath
Convenor of the committee and Asst. Professor (Veda), Central Sanskrit University, New Delhi
✉ sridayanath@gmail.com

विषयसूची

कार्यक्रमस्य परिचयः **1**

कार्यक्रमस्य उद्देश्यानि **2**

कार्यक्रमस्य परिणामाः **3**

योग्यतासंसूचकानि **4**

प्रधानानां पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम् **5**

गौणानां पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम् **6**

प्रधानपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः **7**

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः **7**

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) **8**

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: सभाष्यसूक्ताध्ययनम् - 1 8

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: दर्शपूर्णमास-मन्त्रभाष्यम् 10

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् (वर्णोत्पत्त्यादिविचारः स्वरनियमाश्च) 12

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: दर्शपूर्णमासप्रकरणं (कात्यायनश्रौतसूत्रे द्वितीयाध्यायः), कातीयेष्टिदीपकश्च 14

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester-2) **17**

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: शतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमद्वितीयाध्यायौ 17

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: सभाष्यसूक्ताध्ययनम् – 2 19

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: अग्न्याधान-अग्निहोत्रमन्त्रभाष्यम् 21

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: उपनिषदाम् अध्ययनम् (शाङ्करभाष्यसहितम्) 23

चितस्वशास्त्रविषयाः **25**

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) **26**

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: वैदिकवाङ्मयविस्तरः - 1 26

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: मनुस्मृतिः (द्वितीयाध्यायः) 28

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: याज्ञवल्क्यस्मृतिः (आचाराध्यायः) 31

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) **34**

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: वैदिकवाङ्मयविस्तरः - 2 (शिक्षादिषडङ्गानि) 34

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: अर्थसङ्ग्रहः 36

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: वैदिकदेवतावादः वेदविज्ञानं च 40

कार्यक्रमस्य परिचयः

(Introduction of the Program)

अस्य कार्यक्रमस्य उद्देश्यं तावत् नवीनदृष्टिकोणयुक्तानां छात्राणां सर्वेषां वेदस्य स्नातकोत्तरपाठ्यक्रमेषु उन्मुखीकरणम् अस्ति। अयं पाठ्यक्रमः **Learning Outcome-based Curriculum Framework (LOCF)** इत्यस्य आधारेण निरूपितःअस्ति, यःविविधविश्वविद्यालयेषु अनुसर्तुं योग्यः अस्ति।

LOCF - पद्धतिः स्नातकोत्तरस्तरे लक्ष्यकेन्द्रितस्य पाठ्यक्रमस्य प्रस्तुतये उपकरोति। इयं पद्धतिः "छात्रकेन्द्रितायाःशिक्षण-अधिगमप्रक्रियायाः आविष्करणे अत्युपयुक्ता भवति इति अभिप्रायेण निरूपिता अस्ति। एषा पद्धतिः छात्राणाम् अधिगमानुभवे स्पष्टतां दार्ढ्यं च समुत्पादयति। अनया पद्धत्या छात्राः यथेच्छं स्वीयपाठ्यक्रमे संलग्नाःभवन्ति। ईदृशः स्नातकोत्तरपाठ्यक्रमः छात्राणां न केवलं वेदविषये शिक्षणं प्रददाति अपितु व्यक्तित्वविकसनेन सह उपजीविकां कल्पयति।

LOCF - पद्धतिः पाठ्यक्रमस्य स्वभावं स्वरूपं वा विस्तरेण वर्णयति अपि च पाठ्यक्रमस्य अध्ययनाद् यानि यानि फलानि प्राप्यन्ते, तान् अपि सूचयति। अनया पद्धत्या स्नातकोत्तरस्तरपाठ्यक्रमात् व्यज्यमानाः गुणाः निर्दिश्यन्ते। एते गुणाः स्वास्थ्यम्, भावनात्मकसंतुलनम्, समालोचनात्मकचिन्तनम्, सामाजिकन्यायः च औद्योगिककौशलानि भवन्ति। अयं कार्यक्रमः छात्रेषु निरन्तराध्ययनयोग्यतां, स्थिरजीवनं च जनयति। भारतीयदर्शनाध्ययनविषये दृष्टिकोणं च परिवर्तयति।

एम.ए. वेदः इत्यस्मिन् पाठ्यक्रमे विविधवैदिकविषयान् आधृत्य समीक्षात्मकानि, विमर्शात्मकानि, विशिष्टचिन्तनपराणि लेखनानि रचयितुं वैदिककार्यक्रमान् याग-होमादीन् वा आयोजयितुं स्रोतः समुपलभ्यते। अयं पाठ्यक्रमः अंतर्विषयात्मकपद्धतिम् अनुसरति यया छात्राः वेदस्य संक्षिप्तं, गूढं च परिचयं प्राप्नुवन्ति, ये च अन्यान्विषयान् अपि पठन्ति, तेषु विषयेषु अपि विशिष्टां जिज्ञासां प्राप्नुवन्ति। अयं पाठ्यक्रमः मानवजीवनकौशलेन, सामाजिकविज्ञानेन, अध्यात्मविज्ञानेन च सह सम्बन्धं स्थापयति। अनेन पाठ्यक्रमेण छात्राः वेदानां तदुपदिष्टकर्मणां च विश्लेषणे समस्या-समाधानयोरधिगमने च सामर्थ्यं सम्पादयन्ति।

एषः पाठ्यक्रमः छात्रेषु सर्वोत्तमं बौद्धिकसामर्थ्यं जनयितुं रचितः अस्ति। येन छात्रः व्यक्तित्वविकासं सामाजिकजीवनविकासं च आसादयितुं समर्थः भवेत्।

अयं पाठ्यक्रमः वेदाध्ययनस्य सामान्यरूपेण प्रचलितान् दृष्टिकोणान् आविष्कर्तुम् अन्यथाधारणां च अपाकर्तुं तद्द्वारा वेदाध्ययने छात्राणां रुचिं जनयितुं विविधवैदिकक्रियाणां तत्त्वम् अवगन्तुं संरचितः वर्तते। अयं कार्यक्रमः छात्राणाम् अधिकतमां मनोनुकूलतां (**flexibility**) कल्पयितुम् आयोज्यते।

अत्र मुख्यविषयान्तर्गतानि चतुर्दश (**Core Disciplinary papers**) 14 पत्राणि सन्ति, यानि वेदविषये मूलभूतं ज्ञानं, समीक्षात्मकं तार्किकं तुलनात्मकं ज्ञानं, विमर्शात्मकं विवेचनात्मकम् अध्ययनं च यथावत्प्रयच्छन्ति।

पाठ्यक्रमेऽस्मिन् बहवः विषयाः छात्राणां सौकर्यदृष्ट्या दत्ताः सन्ति । तेषां पत्राणां/विषयाणां माध्यमेन वैदिकतत्त्वागमबोधः सरलः स्यादिति उद्देश्यमासीत् ।

पाठ्यक्रमोऽयं न केवलं वेदानाम् अपितु वेदोपदिष्टकर्मणां ज्ञानं कौशलं च संवर्धयति । अन्येषु विषयेषु अपि आवश्यकानि कौशलानि संवर्धयति। एम.ए. वेदपाठ्यक्रमः अंतश्शास्त्रीयः बहुशास्त्रीयश्च । यः विविधविषयेषु विशेषज्ञानं प्राप्तुं सहायकः अस्ति् । यश्च अन्यविषयाणां सम्बद्धकौशलानां प्राप्त्युपायः। अनेन वेदस्य अध्ययनं कुर्वन् छात्रः तत्सम्बद्धविषयेभ्यः अपि यथायोग्यं ज्ञानं लभते।

स्वरूपं विस्तृतिः च (Nature and Scope)

एम.ए. वेदपाठ्यक्रमः एकवर्षीयः। अत्र द्वे सत्रार्द्धे भवतः। प्रति पत्रं श्रेयोऽङ्कचतुष्टयमितं अध्ययनाध्यापनमूल्याङ्कनकालः निश्चितो भवति । अस्मिन्पाठ्यक्रमे अध्यापनं अध्ययनं च सैद्धान्तिककक्षाभिः (**Lecture** व्याख्यानरूपेण) तथा प्रशिक्षणकक्षाभिः (**tutorial)** सह सम्पन्नं। पाठ्यक्रमः औपचारिकव्याख्यानैः सह अध्याप्यते**,** यत्र **PowerPoint** प्रस्तुतीनां**, audio-video** उपकरणानां च उपयोगः करणीयः। यथायोग्यमवसरः प्राप्तः चेत् अन्यानि शिक्षणसाधनानि अपि प्रयोक्तुं शक्यन्ते।

केषुचित्पाठ्येषु अतिरिक्तानि अपेक्ष्यानि भवन्ति**,** यथा – वृत्तचित्रदर्शनम् (**documentary),** चलनचित्रदर्शनम्**,** क्षेत्रकार्यं (**field work),** अभिलेखसंग्रहणम् (**archival work),** विविधविदुषां/संस्थानां दर्शनम् (**Interaction with Scholars and Visit to Gurukula/Yajnashala),** परियोजनायाः कार्यम् (**project work),** वैदिकयज्ञेषु भागग्रहणम् इत्यादीनि । एतानि नियमिताध्यापनसहितं सम्यक्समायोज्यन्ते ।

कार्यक्रमस्य उद्देश्यानि

(Program Objectives)

अस्य पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यम् एवं प्रकारेण निर्दिष्टं भवति -

1. छात्रेभ्यः वैदिकपरम्परायाः ज्ञानस्य प्रदानम्।
2. एतत् ज्ञानं समाजस्य श्रेयसि कथम् उपयोगी भवति**,** इति शिक्षणम्।
3. वैदिकाः ऋषयः आचार्याश्च कथम् अनुसन्धानम् अकुर्वन्**,** कथं मीमांसादिशास्त्रमाश्रित्य वेदवाक्येषु विवाद-समाधानं कुर्वन्तीत्यस्य ज्ञानप्रापणम् ।
4. प्राचीनज्ञानपरम्परायाः अध्ययनात् अधुनातनजीवनस्य निर्माणम् ।
5. अतीतवर्तमानयोः ज्ञानकर्मणोः परस्परं सम्बद्धतायाः ज्ञानप्रदानम् ।
6. छात्राणां चिन्तनकौशल-जीवनकौशल-विश्लेषणशक्ति-तार्किकचिन्तनानां वर्धनम् ।
7. अनुसन्धानाभिमुखदृष्टेः प्रदानम् ।
8. वैदिकस्वरस्य देवताविज्ञानस्य च शास्त्रप्रमाणसहितम् अध्ययनम् ।

कार्यक्रमस्य परिणामाः

(Program Outcomes)

कार्यक्रमस्य परिणामः – 1	**भारतीयमूलानि -** वैदिकपरम्परायाः मूलज्ञानं प्रदाय कुशलविश्लेषकचिन्तकानां छात्राणां निर्माणम्।
कार्यक्रमस्य परिणामः – 2	**भारतीयज्ञानपरम्परा** – भारतीयज्ञानपरम्परायै वेदस्य अभिन्नाङ्गत्वस्य अवबोधः।
कार्यक्रमस्य परिणामः – 3	**भविष्यवाद्युपागमः -** वेदेषु निपुणत्त्वेन छात्राणां निर्माणम्।
कार्यक्रमस्य परिणामः – 4	**भविष्यवाद्युपागमः** - वैदिकसिद्धान्तानां व्यावहारिकानुप्रयोगे कुशलान् छात्रान् निर्माय तेषां नैतिकतासंवर्धनम्।
कार्यक्रमस्य परिणामः – 5	**बहुशास्त्रीयम् -** वेदेषु प्रतिपादितान् लोकोपयोगिनः मौलिकान् नियमान् समाजे सप्रमाणं प्रतिपादयितुं समर्थानां छात्राणां निर्माणम्।
कार्यक्रमस्य परिणामः – 6	**वृत्तिप्रदानक्षमता -** छात्रान् व्यावसायिक-विश्लेषणात्मकप्रौद्योगिकी-कौशलेन सुसज्जितान् कृत्वा तेषां वृत्तिसामर्थ्यस्य वर्धनम्।

योग्यतासंसूचकानि

(QUALIFICATION DESCRIPTORS FOR SANSKRIT POST GRADUATES)

संस्कृतं किञ्चन क्षेत्रं भवति यत्र वयं सामाजिक-राजनैतिक-न्याय-नैतिकादीनां विभिन्नानां विश्वं प्रभावयतां पक्षाणाम् अध्ययनं कर्तुं प्रवृत्ताः भवेम। तदर्थम् अधोदत्तानि योग्यतासंसूचकानि स्वीकृतानि –

- संस्कृतस्य संस्कृतशास्त्राणाञ्च गहनतया अवबोधस्य प्रदर्शनम्।
- सरलमानकसंस्कृतेन समृद्धप्राचीनप्रज्ञावबोधाय ज्ञानस्य अनुप्रयोगः।
- संस्कृतशास्त्राणां (IKS) समकालीनज्ञानप्रणालीनां च विस्तृतज्ञानस्य प्रदर्शनम्।
- अर्थशास्त्र-राजनीति-न्याय-गणित-भौतिक-रसायन-विज्ञानादिविषयज्ञानोपेतस्य वेदस्य बहुशास्त्रियोपागमत्त्वेन प्रदर्शनम्।
- समकालीनविषयाणां व्यापकं ज्ञानं, चितक्षेत्रसम्बद्धः वैदुष्यपूर्णशोधः, समकालीनविषयावगमनाय आवश्यककौशलानां प्रविधीनां च प्रदर्शनम्।

पाठ्यक्रमस्य समुचितरीत्या समापनानन्तरं छात्राः वेदे स्नातकोत्तरपदवीम् (**M.A. Veda**) प्राप्नुवन्ति। अस्य विभागस्य वेदस्नातकाः विभिन्नज्ञानक्षेत्रेषु, औद्योगिकक्षेत्रेषु च संलग्नाः आत्मसंतोषजनकं कार्यं सम्पादयितुं समर्थाः भविष्यन्ति। ते वेदे प्रमुखानां ग्रन्थानां ज्ञानं सम्पाद्य वेदसम्बद्धैः विद्वत्संवादैः सह सम्बन्धं च स्थापयितुं शक्नुवन्ति। एषः ज्ञानप्रकारः वेदे शोधप्रवृत्तौ एकः दृढः आधारः भवति । अपि च विशिष्टविषयकौशलेन सह यानि जीवनोपयोगीनि कौशलानि - यथा तर्कशक्तिः, संवादकौशलम्, नूतना दृष्टिः, व्यक्तित्वविकसनं, मूल्याङ्कनबुद्धिः च इत्येतानि अपि वेदविषयाध्ययनेन विकसितानि भवन्ति। जटिलेऽस्मिन् जीवनसन्दर्भे मानवसमाजस्य उत्कर्षाय वैदिकतत्त्वानाम् अध्ययनं कुर्वन्तः एते छात्राः समृद्धं, फलप्रदम्, अर्थपूर्णं, शान्तिपूर्णं च जीवनं नेतुं समर्थाः भवन्ति।

अधोलिखिताः विकल्पाः वेदस्नातकोत्तरपाठ्यक्रमे प्रशिक्षितस्य छात्रस्य उद्योगावकाशान् सूचयन्ति—

- अध्यापनम् अनुसंधानञ्च।
- नीतिनिर्माणं शासनञ्च।
- धार्मिकसंस्थासु नियुक्तिः।
- मन्दिरेषु नियुक्तिः ।
- सार्वजनिकजीवनं जनप्रतिनिधित्वञ्च।
- पत्रकारितायां तथा समूहमाध्यमेषु कार्यम्।
- सामाजिकसेवा तथा सामाजिककार्यसम्बद्धकार्याणि।
- अभिलेखागारेषु, सङ्ग्रहालयेषु, पुरातत्त्व-अनुसन्धानक्षेत्रेषु च संलग्नता।
- प्रशासनिककार्येषु नियुक्तिः ।
- स्ववित्तोपार्जनसामर्थ्यस्य वर्धनम् ।

प्रधानानां पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम्

(PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR MAJOR COURSES)

Course Name पाठ्यक्रमनाम	Rootedness भारतीयमूलानि	IKS भारतीय ज्ञान परम्परा	Futuristic भविष्यवादी	Employability वृत्तिप्रदानक्षमता	Value, Skill and Multidisciplinary मूल्यानि, कौशलानि एवं बहुशास्त्रीयपाठ्यक्रमः	Disciplinary Knowledge अध्ययनशाखायाः ज्ञानम्	Difficulty Level काठिन्यस्तरः
सभाष्यसूक्ताध्ययनम् - 1	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
दर्शपूर्णमास-मन्त्रभाष्यम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् (वर्णोत्पत्त्यादिविचारः स्वरनियमाश्च)	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
दर्शपूर्णमासप्रकरणं (कात्यायनश्रौतसूत्रे द्वितीयाध्यायः), कातीयेष्टिदीपकश्च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
शतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमद्वितीयाध्यायौ	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
सभाष्यसूक्ताध्ययनम् – 2	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
अग्न्याधान-अग्निहोत्रमन्त्रभाष्यम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
उपनिषदाम् अध्ययनम् (शाङ्करभाष्यसहितम्)	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

गौणानां पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम्

PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR MINOR COURSES

Course Name पाठ्यक्रमनाम	Rootedness भारतीय मूलानि	IKS भारतीय ज्ञान परम्परा	Futuristic भविष्यवादी	Employability वृत्तिप्रदानक्षमता	Value, Skill and Multidisciplinary मूल्यानि, कौशलानि एवं बहुशास्त्रीयपाठ्यक्रमः	Disciplinary Knowledge अध्ययनशाखायाः ज्ञानम्	Difficulty Level कठिनतायाः स्तरः
वैदिकवाङ्मयविस्तरः - 1	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
मनुस्मृतिः (द्वितीयाध्यायः)	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
याज्ञवल्क्यस्मृतिः (आचाराध्यायः)	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
वैदिकवाङ्मयविस्तरः - 2 (शिक्षादिषडङ्गानि)	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
अर्थसङ्ग्रहः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
वैदिकदेवतावादः वेदविज्ञानं च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

प्रधानपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः

क्र.सं.		प्रधानपाठक्रमाः	पाठ्यक्रम-श्रेयोऽङ्कः	पाठ्यक्रम-काठिन्यस्तरः
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः 1.1: सभाष्यसूक्ताध्ययनम् - 1	4	600-699
2		प्रधानः 1.2: दर्शपूर्णमास-मन्त्रभाष्यम्	4	600-699
3		प्रधानः 1.3: शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् (वर्णोत्पत्त्यादिविचारः स्वरनियमाश्च)	4	600-699
4		प्रधानः 1.4: दर्शपूर्णमासप्रकरणं (कात्यायनश्रौतसूत्रे द्वितीयाध्यायः), कातीयेष्टिदीपकश्च	4	600-699
5	द्वितीयसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः 2.1: शतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमद्वितीयाध्यायौ	4	600-699
6		प्रधानः 2.2: सभाष्यसूक्ताध्ययनम् – 2	4	600-699
7		प्रधानः 2.3: अग्न्याधान-अग्निहोत्रमन्त्रभाष्यम्	4	600-699
8		प्रधानः 2.4: उपनिषदाम् अध्ययनम् (शाङ्करभाष्यसहितम्)	4	600-699

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः

क्र.सं.		पाठ्यक्रमः	पाठ्यक्रम-श्रेयोऽङ्कः	पाठ्यक्रम-काठिन्यस्तरः
1	प्रथमवर्षीयाः चितस्वशास्त्रविषयकाः पाठ्यक्रमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.1: वैदिकवाङ्मयविस्तरः - 1	4	600-699
2		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.2: मनुस्मृतिः (द्वितीयाध्यायः)	4	600-699
3		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.3: याज्ञवल्क्यस्मृतिः (आचाराध्यायः)	4	600-699
4	द्वितीयवर्षीयाः चितस्वशास्त्रविषयकाः पाठ्यक्रमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.1: वैदिकवाङ्मयविस्तरः - 2 (शिक्षादिषडङ्गानि)	4	600-699
5		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.2: अर्थसङ्ग्रहः	4	600-699
6		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.3: वैदिकदेवतावादः वेदविज्ञानं च	4	600-699

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: सभाष्यसूक्ताध्ययनम् - 1

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. वैदिकसंहितासु निहितानां विविधसूक्तानां परिचयप्रदानम्।
2. सूक्तेषु निर्दिष्टानाम् ऋषीणां, छन्दसां, देवतानामथ च सूक्तविनियोगस्य स्वरूपप्रतिपादनम्।
3. सायणमहीधरकृतभाष्यपद्धत्योः तात्त्विकं वैयाकरणिकं च स्वरूपवर्णनम्।
4. सूक्तेष्वन्तर्भूतानां दार्शनिकचिकित्साविषयकमन्त्राणामवबोधनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. स्वाध्यायेन चतुर्वेदेष्वन्तर्भूतानां सूक्तानाम् अर्थवर्णने समर्थाः भविष्यन्ति।
2. सूक्तेषु निहितदर्शनसिद्धान्तान् सांस्कृतिकपरम्पराः च सरलतया निरूपयिष्यन्ति।
3. वैदिकसंस्कृतेः छन्दोबद्धवाङ्मयस्य शुद्धपठनम्, अन्वितार्थग्रहणं, पदविन्यासं, स्वरयुक्तोच्चारणशुद्धिं च अभ्यासेन करिष्यन्ति।
4. सायणमहीधरयोः भाष्यपद्धत्योः तुलनां कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1	सभाष्यसूक्ताध्ययनम् - 1	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. ऋग्वेदीयसूक्तानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सरस्वतीसूक्तस्य (६.६१) ऋषिच्छन्दोदैवताः, सूक्तविनियोगः, सायणभाष्यं च।
- रुद्रसूक्तस्य (१.११४) ऋषिच्छन्दोदैवताः, सूक्तविनियोगः, सायणभाष्यं च।
- यक्ष्मनाशनसूक्तस्य (१०.१६३) ऋषिच्छन्दोदैवताः, सूक्तविनियोगः, सायणभाष्यं च।

अन्वितिः २. यजुर्वेदीयसूक्तानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- उत्तरनारायणसूक्तस्य (अ. ३५ अनु. २) ऋषिच्छन्दोदैवताः, सूक्तविनियोगः, महीधरभाष्यं च।
- ओषधिसूक्तस्य (अ. १३ अनु. ६) ऋषिच्छन्दोदैवताः, सूक्तविनियोगः, महीधरभाष्यं च।

- सूर्यसूक्तस्य ऋषिच्छन्दोदैवताः, सूक्तविनियोगः, महीधरभाष्यं च।

अन्वितिः ३. सामवेदीयसूक्तानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ऐन्द्रपर्वणः प्रथमद्वितीययोः दशत्योः ऋषिच्छन्दोदैवताः, सूक्तविनियोगः, सायणभाष्यं च।

अन्वितिः ४. अथर्ववेदीय सूक्तानि **श्रेयोऽङ्कः १**

- अपां भेषजम् (का.१ सू.४-५) इति सूक्तस्य ऋषिच्छन्दोदैवताः, सूक्तविनियोगः, सायणभाष्यं च।
- नक्षत्रसूक्तस्य (का.१९) ऋषिच्छन्दोदैवताः, सूक्तविनियोगः, सायणभाष्यं च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. पंडित, शंकर पाण्डुरङ्ग (सं.), (1895), *सायणभाष्यसहिता अथर्ववेदसंहिता*, मुम्बई : निर्णयसागरमुद्रणालयः।
2. निर्णयसागरमुद्रणालयः, (1929), *उव्वटाचार्यमहीधरयोः भाष्योपेता शुक्लयजुर्वेदवाजसनेयिसंहिता*, मुम्बई : निर्णयसागरमुद्रणालयः।
3. वैदिकसंशोधनमण्डलम्, (1936), *सायणभाष्यसमेता ऋग्वेदसंहिता*, पुणे : वैदिकसंशोधनमण्डलम्।
4. भट्टाचार्यः, सत्यव्रत सामश्रमि (सं.), (1983), *सायणभाष्यसहिता सामवेदसंहिता,* दिल्ली : मुनशीराम मनोहरलाल मुद्रणालयः।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. महर्षि सान्दीपनिराष्ट्रियवेदविद्याप्रतिष्ठानम्, (2023), *वेदकल्पतरुः*, नई दिल्ली : राष्ट्रीय पुस्तक न्यास।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: दर्शपूर्णमास-मन्त्रभाष्यम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. दर्शपूर्णमासयागानां विवेचनम्।
2. यागोपयोगिविधीनां वर्णनम्।
3. यज्ञवस्तूनां निर्माणप्रक्रियायाः निरूपणम्।
4. उव्वटमहीधरयोः भाष्ययोः वैशिष्ट्यावबोधनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. श्रौतयागविषये वर्णयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. यागक्रियाणां प्रतिपादनं कर्तुं सिद्धाः भविष्यन्ति।
3. यज्ञवस्तूनां निरूपणे समर्थाः भविष्यन्ति।
4. भाष्याध्ययनेन विषये नैपुण्यं सम्प्राप्य क्रियान्वयने समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2	दर्शपूर्णमास-मन्त्रभाष्यम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. प्रथमाध्याये आरम्भतः षोडशकण्डिकाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- दर्शयागांगभूतः शाखाछेदनविधिः।
- श्रौतयागीयपात्रप्रतपनम्।
- अपां प्रणयनम्।
- पवित्रकरणविधिः।

अन्वितिः २. सप्तदशकण्डिकातः एकत्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- कपालोपधानविधिः।
- हविषः पेषणविधिः।
- पुरोडाशश्रपणविधिः।

- स्तम्बयजुर्हरणम्।

अन्वितिः ३. द्वितीयाध्याये आरम्भतः त्रयोदशकण्डिकाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- इध्मप्रोक्षणं परिधिनिधानञ्च।
- इडाप्राशनं, सूक्तवाग्विधिः च।
- संस्रवाहुतिः दक्षिणाग्निहोमप्रयोगश्च।
- समिष्टयजुर्होममन्त्राः।

अन्वितिः ४. द्वितीयाध्याये चतुर्दशकण्डिकातः चतुस्त्रिंशत्कण्डिकापर्यन्तम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- बर्हिर्होमप्रयोगः।
- व्रतविसर्जनम्।
- प्रणीताविमोकविधिः।
- पिण्डपितृयज्ञः।
- पितॄणां प्रार्थना च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. उव्वटाचार्यमहीधरौ (भाष्यकारौ), (2019), *भाष्योपेता शुक्लयजुर्वेद वाजसनेयीसंहिता,* वाराणसी : चौखम्बा प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् (वर्णोत्पत्त्यादिविचारः स्वरनियमाश्च)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. वर्णोत्पत्तेः परिचयप्रदानम्।
2. संज्ञापरिभाषाणां, वर्णोच्चारणस्थानकरणानां च परिचयप्रदानम्।
3. पूर्वाङ्गपराङ्गचिन्तायाः परिचयप्रदानम्।
4. वैदिकस्वरनियमानां परिचयप्रदानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. वर्णानामुत्पत्तिविषये वक्तुं सिद्धाः भविष्यन्ति।
2. उच्चारणस्थानकरणानां परिचयप्रदाने क्षमाः भविष्यन्ति।
3. स्वरविषयकविषयान् वर्णयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3	शुक्लयजुःप्रातिशाख्यम् (वर्णोत्पत्त्यादिविचारः स्वरनियमाश्च)	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. प्रथमाध्याये 1 तः 40 सूत्राणि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- वर्णोत्पत्तिः, अध्ययनविधिश्च।

अन्वितिः २. प्रथमाध्याये 41 तः 100 सूत्राणि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सञ्ज्ञा, परिभाषा, वर्णानाम् उच्चारण-स्थान-करणानि।

अन्वितिः ३. प्रथमाध्याये 101 तः 169 सूत्राणि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पूर्वाङ्गपराङ्गचिन्ता।

अन्वितिः ४. द्वितीयाध्यायः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- स्वरनियमाः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. वर्मा, वीरेन्द्र कुमार (डा.), *वाजसनेयिप्रातिशाख्यम्*, नई दिल्ली : चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठान।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: दर्शपूर्णमासप्रकरणं (कात्यायनश्रौतसूत्रे द्वितीयाध्यायः), कातीयेष्टिदीपकश्च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. दर्शपूर्णमासेष्टिस्वरूपविवेचनम्।
2. पञ्चभूसंस्कारविधिविवेचनम्।
3. वेदिनिर्माणप्रक्रियाविज्ञानम्।
4. ब्राह्मणवरणादिविधिविवेचनम्।
5. इष्टिसम्बन्धिपात्रादिसंस्कारविधिविवेचनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. दर्शपूर्णमासेष्टिसम्बद्धक्रियाः ज्ञात्वा वर्णयितुं शक्ष्यन्ति।
2. इष्टिसम्बद्धविकृतियागानां परिचयप्रदाने समर्थाः भविष्यन्ति।
3. सर्वेषु यागेषु हवनादिषु च पञ्चभूसंस्कारविधौ प्रवृत्ताः भविष्यन्ति।
4. वेदिनिर्माणविधिविज्ञानेन शुल्बादिशास्त्रेषु प्रवेशं प्राप्स्यन्ति।
5. प्राचीनपरिमाणादिविषयैः परिचिताः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4	दर्शपूर्णमासप्रकरणं (कात्यायनश्रौतसूत्रे द्वितीयाध्यायः), कातीयेष्टिदीपकश्च	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. द्वितीयाध्याये १-४ कण्डिकाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- यजमानकर्तृककर्मनिरूपणम् (इष्टिपूर्वदिने.... इत्यारभ्य आसनात्तृणनिरसनपर्यन्तम्)
- ब्रह्मकर्तृककर्मनिरूपणम् (ब्रह्मासने उपवेशनमित्यारभ्य उपहितानां कपालानामङ्गारैस्तापनपर्यन्तम्)

अन्वितिः २. द्वितीयाध्याये ५-८ कण्डिकाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पिष्टसंयवनार्थानामपां गार्हपत्येऽधिश्रयणमित्यारभ्य द्वितीयाध्यायान्तम्।

अन्वितिः ३. कातीयेष्टिदीपके आरम्भतः आज्यभागानुष्ठानपर्यन्तम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- दर्शपूर्णमासयोः सङ्कल्पः।
- पञ्चभूसंस्कारः।
- आहवनीयाद्यग्नीनामुद्धरणम्।
- अग्न्यन्वाधानविधिः।
- व्रतग्रहणाशनानशनादिकम्।
- यजमानस्य ब्रह्मादि-ऋत्विजां चासनानि।
- ब्रह्मवरणम्।
- चमसप्रणयनम्।
- अग्निपरिस्तरणम्।
- पात्रासादनम्।
- शूर्पादिपात्राणां प्रतपनं संस्कारश्च।
- हविर्निर्वापः ।
- पवित्रीनिर्माणं प्रणीताजलस्य संस्कारश्च।
- आग्नेयादिहविषां संस्कारः।
- आसादितपात्राणां प्रोक्षणम्।
- हविषः कुट्टनोपक्रमः।
- दृषदुपलयोराहननम्।
- हविष्कण्डनम्।
- कपालोपधानम्।
- तण्डुलानां पेषणक्रमः।
- वेदीनिर्माणविधिः।
- उपसर्जनीजलेन पिष्टस्य सम्मिश्रणम्।
- पुरोडाशश्रपणम्।
- पिष्टलेपस्य निनयनम्।
- वेदीनिर्माणक्रमः।
- स्तम्बयजुर्हरणम्।
- पूर्वपरिग्रहः।
- वेदेरुत्तरपरिग्रहः।
- वेदेः समीकरणम्।
- स्रुवादिपात्राणामासादनं मार्जनञ्च।
- पुनस्स्रुवादिपात्राणां प्रतपनं मार्जनञ्च।
- योक्त्रसन्नहनम्।
- आज्यावेक्षणम्।
- आज्यसंस्कारः।
- इध्मवेदिबर्हिषां प्रोक्षणोपक्रमः।
- आहवनीयाग्निं परितः परिधीनां स्थापनम्।
- व्रतग्रहणस्यान्तिमोऽवसरः।
- होतुः कर्म।
- सामिधेनीनाम् ऋचां पाठः ।
- पूर्वाघारः।
- आहवनीयाग्नेः सम्मार्जनम्।
- उत्तराघारः।
- आर्षेयप्रवरणम्।
- पञ्च प्रयाजाः।
- जुहूध्रुवयोरभिघारणम्।
- आज्यभागानुष्ठानम्।

अन्वितिः ४. कातीयेष्टिदीपके प्रधानयागतः ग्रन्थसमाप्तिपर्यन्तम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्रधानयागः।
- स्विष्टकृदाहुतिः।

- प्राशित्रस्य प्राशनम्।
- इडोपाह्वानम्।
- इडादिहविश्शेषस्य भक्षणम्।
- भक्षणान्ते मार्जनम्।
- अन्वाहार्यदक्षिणायाः सङ्कल्पः समर्पणञ्च।
- अनुयाजयागस्योपक्रमः।
- अनुयाजयागः।
- सूक्तवाक्पाठः।
- प्रस्तरप्रहरणम्।
- परिध्यनुप्रहरणम्।
- संस्रवहोमः।
- पत्नीसंयाजाः।
- पत्नीसंयाजकर्मान्ते पुनः संस्रवहोमः।
- पिष्टलेपहोमः।
- समष्टियजुस्संज्ञको होमः।
- बर्हिर्होमः।
- प्रणीताजलस्य निनयनम्।
- पूर्णपात्रजलेन मुखमार्जनम्।
- विष्णुपादबुद्ध्या पादप्रक्षेपः (विष्णुक्रमा:)
- आशिष: प्रार्थयेत्।
- व्रतसमाप्तिर्भागग्रहणम्।
- ब्राह्मणभोजनस्य सङ्कल्पः।
- कर्मसमाप्तौ समिद्धोमः।
- प्रार्थना-क्षमायाचना।
- सोमयाजिनो नियमेन सान्नायवती दर्शेष्टिः।
- पिण्डपितृयज्ञः।
- परिशिष्टः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. मिश्रः, देवेन्द्रप्रसाद (डा.), (2021), *कात्यायनश्रौतसूत्रम्,* दिल्ली : चौखम्भा सुरभारती प्रकाशन।
2. मिश्र, श्रीदेव (डा.), (2021), *कातीयेष्टिदीपकः,* वाराणसी : चौखम्भासंस्कृतभवनम्।
3. पं० नित्यानन्दपन्तपर्वतीयः, म०म० (2007), *कातीयेष्टिदीपकः (दर्शपौर्णमासपद्धतिः),* वाराणसी : चौखम्भासंस्कृतसंस्थानम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. झा, लक्ष्मीश्वर (प्रो०), (2021), *कात्यायनश्रौतसूत्रम् (प्रथमो भागः),* दिल्ली : चौखम्भा ओरियण्टालिया।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester-2)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: शतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमद्वितीयाध्यायौ

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. शतपथब्राह्मणे निरूपितवैदिकधर्मस्य यज्ञानुष्ठानस्य च गूढतत्त्वानां निरूपणम्।
2. यागादिषु उपयुज्यमानानां वेदीनां यज्ञपात्राणां च विवेचनम्।
3. यजमानस्य व्रताचारनियमानां स्वरूपोपस्थापनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. वैदिककर्मसु निपुणतामर्जिष्यन्ति।
2. वैदिककर्मविधानस्य प्रतिपादने समर्थाः भविष्यन्ति।
3. यज्ञानुष्ठाने निषिद्धकर्मणां निरूपणे सक्षमाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1	शतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथमद्वितीयाध्यायौ	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. प्रथमाध्याये प्रथमद्वितीयब्राह्मणे। **श्रेयोऽङ्कः १**

- व्रतोपक्रम-यजमाननियमादिविवरणम्।
- शूर्पाद्यादानहविस्सम्पादननियमाः।

अन्वितिः २. प्रथमाध्याये तृतीयचतुर्थब्राह्मणे। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पवित्रकरणात् यज्ञपात्रप्रोक्षणपर्यन्तम्।
- कृष्णाजिनादानम्।
- त्रिःफलीकरणम्।
- शम्यासमाहननादिपर्यन्तम्।

अन्वितिः ३. द्वितीयाध्याये प्रथमद्वितीयतृतीयब्राह्मणानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- कपालोपधानात् आज्यनिर्वापप्रकरणनिरूपणपर्यन्तम्।

- पिष्टसंवपनादिप्रकरणात् तुषविमोकप्रकरणनिरूपणं यावत्।
- आप्त्यसञ्ज्ञकदेवतानामुत्पत्तिकथनम्।
- विश्वरूपवधप्रतिपादनम्।
- अदक्षिणाकयागानुष्ठानस्य निषेधकथनम्।
- अन्वाहार्यदक्षिणादिपुरोडाशपाङ्क्तत्वनिरूपणम्।

अन्वितिः ४. द्वितीयाध्याये चतुर्थपञ्चमब्राह्मणे। **श्रेयोऽङ्कः १**

- वेदिकरणात् स्तम्बयजुर्हरणपर्यन्तम्।
- वेदिपरिग्रहात् वेदिस्पर्शनिषेधपर्यन्तम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. शतपथब्राह्मणभाष्यम्, सायणहरिस्वामीभाष्य, दिल्ली : नाग प्रकाशक।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. युगलकिशोरमिश्रः, प्रो., (टीकाकारः), शतपथब्राह्मणभाष्यम्, सायणभाष्यं हिन्दीटीकासहितम्।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: सभाष्यसूक्ताध्ययनम् – 2

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. वेदचतुष्टयस्य सूक्तानां सभाष्यमध्ययनम्।
2. सूक्तनिर्दिष्टानाम् ऋषीणां, छन्दसां, देवतानां सूक्तविनियोगस्य च वर्णनम्।
3. सायणाद्याचार्याणां भाष्यपद्धतेः अवलोकनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes) अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. सूक्ताध्ययनेन अर्थबोधने समर्थाः भविष्यन्ति।
2. विविधभाष्यावलोकनेन तुलनां कर्तुं शक्ष्यन्ति।
3. भैषज्यसिद्धान्तानां दार्शनिकविषयाणां प्रतिपादने समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2	सभाष्यसूक्ताध्ययनम् - 2	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. ऋग्वेदीयसूक्तानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- राजयक्ष्मघ्नसूक्तस्य (१०.१६१) ऋषिच्छन्दोदैवताः, सूक्तविनियोगः, सायणभाष्यं च।
- श्रद्धासूक्तस्य (१०.१५१) ऋषिच्छन्दोदैवताः, सूक्तविनियोगः, सायणभाष्यं च।
- नदीसूक्तस्य (१०.७५) ऋषिच्छन्दोदैवताः, सूक्तविनियोगः, सायणभाष्यं च।

अन्वितिः २. यजुर्वेदीयसूक्तानि **श्रेयोऽङ्कः १**

- अग्निसूक्तस्य (अ.२९ अनु. १) ऋषिच्छन्दोदैवताः, सूक्तविनियोगः, महीधरभाष्यं च।
- शान्तिसूक्तस्य (अ. २७) ऋषिच्छन्दोदैवताः, सूक्तविनियोगः, महीधरभाष्यं च।

अन्वितिः ३. सामवेदीयसूक्तानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पावमानपर्वणः प्रथमाद्वितीयदशत्योः ऋषिच्छन्दोदैवताः, सूक्तविनियोगश्च।
- माधवभरतस्वामिभाष्यं च।

अन्वितिः ४. अथर्ववेदीयसूक्तानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- कृषिसूक्तस्य (का. ३ सू. १६) ऋषिच्छन्दोदैवताः, सूक्तविनियोगः, सायणभाष्यं च।
- मेधासूक्तस्य (का. ६ सू. १३९) ऋषिच्छन्दोदैवताः, सूक्तविनियोगः, सायणभाष्यं च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. वैदिक संशोधन मण्डल, (1936), *सायणभाष्यसमेता ऋग्वेदसंहिता*, पुणे : वैदिक संशोधन मण्डल।
2. निर्णयसागर मुद्रणालय, (1929), *उवटाचार्य-महीधरयोः भाष्योपेता शुक्लयजुर्वेद वाजसनेयीसंहिता*, मुम्बई : निर्णयसागर मुद्रणालय।
3. सत्यव्रत सामश्रमि भट्टाचार्य, (1983), *सायणभाष्यसहित सामवेदसंहिता*, दिल्ली : मुनशीराम मनोहरलाल मुद्रणालय।
4. शंकर पाण्डुरंग पंडित, (1895), *सायणभाष्यसहिता अथर्ववेदसंहिता*, मुम्बई : निर्णयसागर मुद्रणालय।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: अग्न्याधान-अग्निहोत्रमन्त्रभाष्यम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. अग्निहोत्रस्य महत्त्वविवेचनम्।
2. वैदिकमन्त्राणां विश्लेषणात्मकमध्ययनम्।
3. चातुर्मास्ययागस्य परिचयः।
4. मन्त्राणाम् ऋषिच्छन्दोदैवतानां निरूपणम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes) अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. यज्ञानां माध्यमेन आत्मशुद्धेः लोककल्याणस्य च विषयान् वर्णयिष्यन्ति।
2. वेदवाङ्मये मन्त्रार्थविवेचनं, भाष्यगौरवं चाधीत्य अग्न्याधानादीनां परिचयं वक्तुं शक्ष्यन्ति।
3. शुक्लयजुर्वेदस्य वाजसनेयिसंहितायाः विषयान् निरूपयितुं शक्ष्यन्ति।
4. चातुर्मास्यादिप्रकरणान् ज्ञात्वा बोधने समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3	अग्न्याधान-अग्निहोत्रमन्त्रभाष्यम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. अग्न्याधानादिपरिचयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अग्न्याधानपरिचयः।
- अग्निहोत्रपरिचयः।
- चातुर्मास्यपरिचयः।
- मन्त्राणाम् ऋषिच्छन्दोदैवतज्ञानम्।

अन्वितिः २. तृतीयाध्याये प्रथमकण्डिकातः एकोनविंशकण्डिकापर्यन्तम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- घृताक्तसमिदाधानात् आहवनीयस्योपविश्यजपपर्यन्तम्।

अन्वितिः ३. विंशकण्डिकातः त्रिचत्वारिंशकण्डिकापर्यन्तम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- गोऽभ्ययनात् उपस्थानमन्त्रसमाप्तिपर्यन्तम्।

अन्वितिः ४. चतुश्चत्वारिंशकण्डिकातः त्रिषष्ठिकण्डिकापर्यन्तम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- चातुर्मास्यप्रकरणात् मुण्डनार्थं क्षुरादानपर्यन्तम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. उव्वटाचार्य-महीधर, (2019), *भाष्योपेता शुक्लयजुर्वेद वाजसनेयीसंहिता*, वाराणसी : चौखम्बा प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: उपनिषदाम् अध्ययनम् (शाङ्करभाष्यसहितम्)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. उपनिषदां परिचयप्रदानम्।
2. उपनिषत्सु अद्वैततत्त्वस्य परिचयप्रदानम्।
3. उपनिषत्सु संवादविषयकपरिचयप्रदानम्।
4. ज्ञानकर्ममार्गयोः परिज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes) अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भगवच्छङ्करपादानाम् अद्वैततत्त्वज्ञानस्य परिचयं वक्तुं शक्ष्यन्ति।
2. आत्मतत्त्वविषकविचारान् प्रतिपादयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. छान्दोग्योपनिषदः आरुणिश्वेतकेतुसंवादं वर्णयितुं शक्ष्यन्ति।
4. ज्ञानकर्ममार्गयोः विवेचनं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4	उपनिषदाम् अध्ययनम् (शाङ्करभाष्यसहितम्)	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. ईशावास्योपनिषच्छाङ्करभाष्यम् - आरम्भतः अष्टममन्त्रपर्यन्तम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शान्तिपाठः, सम्बन्धभाष्यं, सर्वत्र भगवद्दृष्टेरुपदेशश्च।
- मनुष्यत्वाभिमानिनां कृते कर्मविधिः।
- अज्ञनिन्दा, आत्मनः स्वरूपञ्च।
- अभेददर्शिनः स्थितिः, आत्मनिरूपणञ्च।

अन्वितिः २. ईशावास्योपनिषच्छाङ्करभाष्यं - नवममन्त्रतः समाप्तिपर्यन्तम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ज्ञानमार्गः कर्ममार्गश्च।
- कर्मणः उपासनायाश्च समुच्चयः।
- व्यक्ताव्यक्तोपासनासमुच्चयः।

- व्यक्ताव्यक्तोपासनाफलानि।
- उपासकस्य मार्गयाचना, उपासकस्य प्रार्थना च।
- ग्रन्थार्थविवेचनम्।
- शान्तिपाठः।

अन्वितिः ३. छान्दोग्योपनिषच्छाङ्करभाष्यम् (1-8 खण्डाः) **श्रेयोऽङ्कः १**

- श्वेतकेतुं प्रति आरुणेरुपदेशः।
- पूर्वपक्षखण्डनपूर्वकं जगतः सद्रूपतायाः समर्थनम्।
- सृष्टिक्रमः, समष्टिव्यष्टिज्ञानञ्च।
- अन्नादीनां त्रिविधाः परिणामाः।
- मन आदीन्द्रियाणाम् अन्नादीनां सूक्ष्मभागत्वसिद्धत्वम्।
- षोडशकलाविशिष्टपुरुषस्य उपदेशः ।
- सुषुप्तिकाले जीवस्थितेरुपदेशः।

अन्वितिः ४. छान्दोग्योपनिषच्छाङ्करभाष्यम् (9-16 खण्डाः) **श्रेयोऽङ्कः १**

- मधुकृतां दृष्टान्तद्वारा उपदेशः ।
- नद्याः दृष्टान्तद्वारा उपदेशः।
- वृक्षस्य दृष्टान्तद्वारा उपदेशः।
- न्यग्रोधफलस्य दृष्टान्तद्वारा उपदेशः।
- लवणस्य दृष्टान्तद्वारा उपदेशः।
- अन्यत्रानीतपुरुषस्य दृष्टान्तद्वारा उपदेशः।
- मुमूर्षुपुरुषस्य दृष्टान्तद्वारा उपदेशः।
- चौरेण तप्तपरशुग्रहणस्य दृष्टान्तद्वारा उपदेशः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. गीताप्रेस, (2014), *ईशादि नौ उपनिषद् (सानुवाद शाङ्करभाष्यसहित)*, गोरखपुर : गीताप्रेस।
2. गीताप्रेस, (2014), *छान्दोग्योपनिषद् (सानुवाद शाङ्करभाष्यसहित)*, गोरखपुर : गीताप्रेस।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. गिरि, विष्णुदेवानन्द, (2014), *छान्दोग्योपनिषत् (सटिप्पणी शाङ्करभाष्यसमेता)*, ऋषिकेश : कैलासाश्रम ब्रह्मविद्यापीठम्।

चितस्वशास्त्रविषयाः

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: वैदिकवाङ्मयविस्तरः - 1

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. वेदचतुष्टयस्य सामान्यज्ञानम्।
2. संहिताग्रन्थानां परिचयप्रदानम्।
3. ब्राह्मणग्रन्थानां निरूपणम्।
4. आरण्यकानां प्रतिपादनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. वेदचतुष्टयस्य सामान्यपरिचयप्रदाने क्षमाः भविष्यन्ति।
2. संहिताग्रन्थानां परिचयकथने सिद्धाः भविष्यन्ति।
3. ब्राह्मणग्रन्थप्रतिपादितविषयान् वक्तुं शक्ष्यन्ति।
4. आरण्यकोपनिषद्ग्रन्थानां विषयवर्णने सिद्धाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1	वैदिकवाङ्मयविस्तरः - 1	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. संहिताः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ऋग्वेदः, ऋग्वेदस्य शाखाः प्रतिपादितविषयाश्च।
- शुक्लयजुर्वेदः, शुक्लयजुर्वेदस्य शाखाः प्रतिपादितविषयाश्च।
- कृष्णयजुर्वेदः, कृष्णयजुर्वेदस्य शाखाः प्रतिपादितविषयाश्च।
- सामवेदः, सामवेदस्य शाखाः प्रतिपादितविषयाश्च।
- अथर्ववेदः, अथर्ववेदस्य शाखाः प्रतिपादितविषयाश्च।

अन्वितिः २. ब्राह्मणानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ऋग्वेदीयब्राह्मणेषु प्रतिपादितविषयाणां विशिष्टाध्ययनम्।
- शुक्लयजुर्वेदीयब्राह्मणेषु प्रतिपादितविषयाणां विशिष्टाध्ययनम्।

- कृष्णयजुर्वेदीयब्राह्मणेषु प्रतिपादितविषयाणां विशिष्टाध्ययनम्।
- सामवेददीयब्राह्मणेषु प्रतिपादितविषयाणां विशिष्टाध्ययनम्।
- अथर्ववेदीयब्राह्मणेषु प्रतिपादितविषयाणां विशिष्टाध्ययनम्।

अन्वितिः ३. आरण्यकानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ऋग्वेदीय-आरण्यकेषु प्रतिपादितविषयाणां विशिष्टाध्ययनम्।
- शुक्लयजुर्वेदीय-आरण्यकेषु प्रतिपादितविषयाणां विशिष्टाध्ययनम्।
- कृष्णयजुर्वेदीय-आरण्यकेषु प्रतिपादितविषयाणां विशिष्टाध्ययनम्।
- सामवेदीय-आरण्यकेषु प्रतिपादितविषयाणां विशिष्टाध्ययनम्।
- अथर्ववेदीय-आरण्यकेषु प्रतिपादितविषयाणां विशिष्टाध्ययनम्।

अन्वितिः ४. उपनिषदः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ऋग्वेदीय-उपनिषत्सु प्रतिपादितविषयाणां विशिष्टाध्ययनम्।
- शुक्लयजुर्वेदीय-उपनिषत्सु प्रतिपादितविषयाणां विशिष्टाध्ययनम्।
- कृष्णयजुर्वेदीय-आरण्यकेषु प्रतिपादितविषयाणां विशिष्टाध्ययनम्।
- सामवेदीय-आरण्यकेषु प्रतिपादितविषयाणां विशिष्टाध्ययनम्।
- अथर्ववेदीय-आरण्यकेषु प्रतिपादितविषयाणां विशिष्टाध्ययनम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. मिश्रः, जगदीशचन्द्र (डा.), (2018), *वैदिकवाङ्मयस्येतिहासः*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. महर्षि सान्दीपनिराष्ट्रियवेदविद्याप्रतिष्ठानम्, (2023), *वेदकल्पतरुः*, नई दिल्ली : राष्ट्रीय पुस्तक न्यास।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: मनुस्मृतिः (द्वितीयाध्यायः)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. मानवस्य आद्यानां संस्काराणां परिचयसम्पादनम्।
2. गुरुवन्दनविधेः अध्ययनसम्बन्धिनियमानाञ्च निरूपणम्।
3. नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनानां महत्त्ववर्णनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. अध्ययननियमान् निरूपयितुं सिद्धाः भविष्यन्ति।
2. गुर्वाज्ञाकारित्वनियमतः अध्यायसमाप्तिपर्यन्तविषयान् निरूपयितुं शक्ष्यन्ति।
3. शिष्यगुणान् आचार्यगुणांश्च विस्तरेण वर्णयितुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2	मनुस्मृतिः (द्वितीयाध्यायः)	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. अध्यायस्यादितः समावर्तनान्तम् ("होमादि कर्तव्यम्" इति श्लोकपर्यन्तम्) श्रेयोऽङ्कः १

- गुरुवन्दनविधिः।
- अध्ययननियमाः।
- प्राणायामः।
- प्रणवोत्पत्तिः।
- सावित्र्युत्पत्तिः।
- सावित्रीजपफलम्।
- सावित्रीजपाकरणे प्रायश्चित्तम्।
- प्रणवव्याहृतिसावित्रीप्रशंसा।
- प्रणवप्रशंसा।
- मानसजपस्याधिकारम्।
- इन्द्रियसंयमः।
- एकादशेन्द्रियाणि।
- इन्द्रियसंयमेन सिद्धिः न तु भोगैः।
- विषयोपेक्षकः श्रेष्ठः।
- इन्द्रियसंयमोपायाः।
- कामासक्तस्य यागादयो न फलदाः।
- जितेन्द्रियस्वरूपम्।
- एकेन्द्रियासंयमोऽपि निवार्यः।
- इन्द्रियसंयमस्य पुरुषार्थहेतुत्वम्।
- सन्ध्यात्रयवन्दनम्।
- वेदपाठाशक्तौ सावित्रीमात्रजपः।
- नित्यकर्मादौ नानध्यायः।
- जपयज्ञफलम्।
- समावर्तनान्तं होमादिकर्तव्यम्।

अन्वितिः २. शिष्यगुणवर्णनतः आचार्यगुणवर्णनपर्यन्तम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शिष्यगुणाः।
- अपृष्टो वेदं न ब्रूयात्।
- निषेधातिक्रमे दोषः।
- असच्छिष्याय विद्या न वक्तव्या।
- सच्छिष्याय वक्तव्या।
- अध्ययनं विना वेदग्रहणनिषेधः।
- अध्यापकानां मान्यत्वम्।
- अविदिताचरणनिन्दा।
- आदौ गुरोः अभिवादनम्।
- वृद्धाभिवादनम्।
- अभिवादनफलम्।
- अभिवादनविधिः।
- प्रत्यभिवादनम्।
- प्रत्यभिवादनाज्ञाने दोषः।
- कुशलप्रश्नः।
- दीक्षितादेः नामग्रहणनिषेधः।
- परस्त्र्यादेः नामग्रहणनिषेधः।
- कनिष्ठमातुलवन्दननिषेधः।
- मातृष्वस्रादयो गुरुस्त्रीवत्पूज्याः।
- भ्रातृभार्याद्यभिवादनम्।
- ज्येष्ठभगिन्याद्यभिवादनम्।
- दशवर्षोऽपि ब्राह्मणः क्षत्रियादिभिः वन्द्यः।
- वित्तादीनि मान्यत्वकारणानि।
- रथारूढादेः पन्था देयः।
- स्नातकस्य पन्था राज्ञा देयः।

अन्वितिः ३. आचार्यगुणवर्णनतः अध्ययने गुरुहिते च यत्नकरणपर्यन्तम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- आचार्य-उपाध्याय-गुरु-ऋत्विक्-अध्यापकप्रशंसा।
- मात्रादीनामुत्कर्षः।
- आचार्यस्य श्रेष्ठत्वम्।
- बालोऽप्याचार्यः पितेव।
- वर्णक्रमेण ज्ञानादिना ज्यैष्ठ्यम्।
- मूर्खनिन्दा।
- शिष्याय मधुरा वाणी प्रयोक्तव्या।
- नरस्य वाङ्मनस्संयमः।
- परद्रोहादिनिषेधः।
- परेणावमाने कृतेऽपि क्षमा कार्या।
- अवमन्तुर्दोषः अनेन विधिना वेदोऽध्येतव्यः।
- वेदाभ्यासस्य श्रेष्ठत्वम्।
- वेदाभ्यासस्तुतिः।
- वेदमनधीत्य वेदाङ्गान्यविद्याध्ययननिषेधः।
- द्विजत्वनिरूपणम्।
- अनुपनीतस्यानधिकारः।
- कृतोपनयनस्य वेदाध्ययनम्।
- गोदानादौ नव्यदण्डादयः।
- नियमा एते अनुष्ठेयाः।
- नित्यस्नानतर्पणहोमादिब्रह्मचारिणो नियमाः।
- आचार्यार्थं जलकुशाद्याहरणम्।
- वेदयज्ञोपेतगृहाद्भिक्षा कर्त्तव्या।
- गुरुकुलादिभिक्षा।
- अभिशस्तभिक्षानिषेधः।
- सायंप्रातर्होमसमिधः।

- होमाद्यकरणे दोषः।
- एकगृहभिक्षानिषेधः।
- अध्ययने गुरुहिते च यत्नं कुर्यात्।

अन्वितिः ४. गुर्वाज्ञाकारित्वनियमतः अध्यायसमाप्तिपर्यन्तम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- गुर्वाज्ञाकारित्वम्।
- गुरुसमीपे चाञ्चल्यनिषेधः।
- गुरोः नामग्रहणादिकं न कार्यम्।
- गुरुनिन्दाश्रवणनिषेधः।
- गुरुपरिवादकरणफलम्।
- समीपं गत्वा गुरुं पूजयेत्।
- गुर्वादिपरोक्षे न किञ्चित्कथयेत्।
- यानादौ गुरुणा सहोपवेशनविचारः।
- परमगुरौ गुरुवद् वृत्तिः।
- विद्यागुरुविचारः।
- गुरुपुत्रविचारः।
- गुरुस्त्रीविचारः।
- स्त्रीस्वभावकथनम्।
- मात्रादिभिरेकान्तवासनिषेधः।
- युवतिगुरुस्त्रीवन्दनविचारः।
- गुरुशुश्रूषाफलम्।
- ब्रह्मचारिणः प्रकारत्रयम्।
- सूर्योदयास्तकालस्वापविचारः।
- सन्ध्योपासनमवश्यं कार्यम्।
- स्त्र्यादेः श्रेयकरणविचारः।
- त्रिवर्गः।
- पित्राचार्यादयो नावमान्याः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. मनुस्मृतिः – मेधातिथिव्याख्यासहिता।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. आचार्य नारायण राम (सं.), *मनुस्मृतिः (मन्वर्थमुक्तावलीसहिता)* (दशमावृत्तिः), मुम्बई : निर्णयसागरमुद्रणालयः।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: याज्ञवल्क्यस्मृतिः (आचाराध्यायः)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. याज्ञवल्क्यस्मृतौ आचाराध्यायस्य निरूपणम्।
2. धर्मशास्त्रस्य स्वरूपं, चतुर्वर्णाश्रमव्यवस्थायाः महत्त्वञ्च।
3. विवाहप्रकाराणां, विधीनां, योग्यतानाञ्च निरूपणम्।
4. गृहस्थाश्रमिणां नित्यकर्मणां यज्ञादीनाञ्च वर्णनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. ब्रह्मचर्यगृहस्थाश्रमयोः धर्मकार्याणि ज्ञात्वा कथने समर्थाः भविष्यन्ति।
2. नैतिकतायाः, संयमस्य, कर्तव्यनिष्ठायाश्च प्रतिपादने क्षमाः भविष्यन्ति।
3. भारतीयसंस्कृतेः परम्पराः, आचारविचारांश्च निरूपयितुं सिद्धाः भविष्यन्ति।
4. भक्ष्याभक्ष्यादिविषयान् ज्ञात्वा वक्तुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3	याज्ञवल्क्यस्मृतिः (आचाराध्यायः)	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. उपोद्घातप्रकरणं ब्रह्मचारिप्रकरणं च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- धर्मस्य कारकाः ज्ञापकाः च।
- संस्काराः।
- संस्कारफलानि।
- स्त्रियः संस्काराः।
- उपनयनसमयः।
- गुरोः धर्माः।
- शौचनियमाः।
- प्राजापत्यादितीर्थाः।
- आचमनविधिः।
- प्राणायामः।
- सावित्रीजपविधिः।
- अग्निकार्यम्।
- अभिवादनविधिः।
- अध्यापनयोग्याः।
- दण्डादीनां धारणम्।
- भिक्षाचरणविधिः।
- भोजननियमाः।
- ब्रह्मचारिणः निषिद्धधर्माः।
- आचार्यलक्षणम्।
- ब्रह्मचर्यस्यावधिः।
- उपनयनस्य समयसीमा।

- द्विजत्वस्य कारणम्।
- वेदाध्ययनफलम्।
- काम्यब्रह्मयज्ञाध्ययनस्य फलम्।
- पञ्चमहायज्ञस्य फलम्।
- नैष्ठिकब्रह्मचारिणः धर्माः।

अन्वितिः २. विवाहप्रकरणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- गुरुदक्षिणायाः पूर्वस्नानम्।
- कन्यायाः लक्षणानि।
- सपिण्डविचारः।
- कन्यावरणनियमः।
- कन्यादाने वरनियमाः।
- अनुलोमविवाहः।
- विवाहस्य अष्टप्रकाराः।
- सवर्णविवाहे विशेषः।
- कन्याहरणदण्डः।
- कन्यादोषगोपनम्।
- नियोगविधिः।
- व्यभिचारिण्यै दण्डः।
- स्त्रियः पवित्रता।
- पुनर्विवाहहेतुः।
- पतिव्रतायाः प्रशंसा।
- स्त्रीधर्माः।
- ऋतुकालविचारः।
- स्त्रीणामादरः।
- स्त्रीणां कर्तव्यानि।

अन्वितिः ३. वर्णजातिविवेकप्रकरणं, गृहस्थधर्मप्रकरणं, स्नातकप्रकरणं च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सजातिपुत्रः।
- अनुलोमप्रतिलोमविवाहेन उत्पन्नः पुत्रः।
- जात्युत्कर्षनियमः।
- स्मार्ताग्निः श्रौताग्निश्च।
- गृहस्थधर्माः।
- राजाश्रयः।
- वेदादीनां जपाः।
- पञ्चमहायज्ञाः।
- भोजननियमाः।
- वेदपाठिनः सत्कारः।
- मधुपर्कपात्रम्।
- सायङ्कालीनकर्तव्याः।
- धर्मार्थकामानां सन्तुलनम्।
- द्विजातीनां कर्तव्याः।
- साधारणधर्माः।
- जीवनवृत्तेः चयनम्।
- श्रौतकर्म।
- आर्थिकविचारः।
- स्नातकव्रताः।
- शारीरिकपवित्रता।
- स्नातकधर्माः।
- दानस्वीकारे दोषः।
- उपाकर्मसमयः।
- उत्सर्जनसमयः।
- अनध्यायावसरः।
- औपचारिककर्तव्याः।
- धर्माचरणस्याधाराः।
- विवादपरित्यागफलम्।
- स्नाननियमाः।
- अन्येषां वस्तूनाम् उपयोगाय निषेधः।
- अभोज्यान्नम्।

अन्वितिः ४. भक्ष्याभक्ष्यप्रकरणं, द्रव्यशुद्धिप्रकरणं, दानप्रकरणं च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- निषिद्धान्नम्।
- अपेयक्षीरम्।

- मांसभक्षणनिषेधः।
- पलाण्ड्वादीनां भक्षणनिषेधः।
- स्वर्णपात्रशुद्धिः।
- यज्ञपात्रशुद्धिः।
- वस्त्रशुद्धिः।
- भूमिशुद्धिः।
- अन्नशुद्धिः।
- जलशुद्धिः।
- मुखशुद्धिः।
- ब्राह्मणानां महत्वम्।
- दानवस्तूनि।
- दानपात्रम्।
- गोदानं तस्य फलं च।
- दानास्वीकारप्रशंसा।
- दातृचरित्रविचारः।
- वृत्तिनिर्वाहार्थं नियमापवादाः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. चौखम्बा संस्कृत संस्थान, (1994), *याज्ञवल्क्यस्मृतिः (मिताक्षराव्याख्यासंवलिता)*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: वैदिकवाङ्मयविस्तरः - 2 (शिक्षादिषडङ्गानि)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. वैदिकवाङ्मये षडङ्गानां परिचयदानम्।
2. शिक्षाकल्पयोः विश्लेषणम् ।
3. व्याकरणशास्त्रस्य सामान्यपरिचयः।
4. छन्दःशास्त्रस्य वर्णनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. शिक्षावेदाङ्गस्याध्ययनेन स्वरोच्चारणप्रक्रियां वक्तुं शक्ष्यन्ति।
2. निरुक्तवेदाङ्गस्य विश्लेषणं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. छन्दःशास्त्रस्याध्ययनेन वैदिकानां लौकिकानां च छन्दसां वर्णनं कर्तुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1	वैदिकवाङ्मयविस्तरः - 2 (शिक्षादिषडङ्गानि)	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. शिक्षावेदाङ्गं, कल्पवेदाङ्गञ्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शिक्षावेदाङ्गविश्लेषणम्।
- कल्पवेदाङ्गविश्लेषणम्।

अन्वितिः २. व्याकरणवेदाङ्गम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- व्याकरणवेदाङ्गविश्लेषणम्।

अन्वितिः ३. छन्दोवेदाङ्गं, ज्यौतिषवेदाङ्गञ्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- छन्दोवेदाङ्गविश्लेषणम्।
- ज्यौतिषवेदाङ्गविश्लेषणम्।

अन्वितिः ४. निरुक्तवेदाङ्गम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- निरुक्तवेदाङ्गविश्लेषणम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. मिश्र, जगदीशचन्द्र, (2018), *वैदिकवाङ्मयस्य इतिहासः*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. महर्षिसान्दीपनिराष्ट्रीयवेदविद्याप्रतिष्ठानम्, (2023), *वेदकल्पतरुः*, नई दिल्ली : राष्ट्रीय पुस्तक न्यास।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: अर्थसङ्ग्रहः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. मीमांसादर्शनस्य प्रमेयाणां परिचयप्रदानम्।
2. वेदभागस्य विधेः प्रकाराणां वर्णनम्।
3. भावनायाः स्वरूपं तद्भेदनिरूपणञ्च।
4. क्रमबोधकानां सहकारिप्रमाणानां प्रतिपादनम्।
5. वेदस्य विध्यादिपञ्चभागानां निरूपणम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. विधेः पञ्चभेदानां परिचयकथने समर्थाः भविष्यन्ति।
2. विधिमीमांसया अङ्गादिभावविचारदृष्टिं वर्णयितुं सिद्धाः भविष्यन्ति।
3. यागादिषु विभिन्नकर्मणां पौर्वापर्यं वक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2	अर्थसङ्ग्रहः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. मङ्गलाचरणतः उत्पत्तिविधिपर्यन्तम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- उपोद्घातः।
- धर्मलक्षणम्।
- भावनासामान्यलक्षणम्।
- भावनाभेदौ –
  - शाब्दीभावना
  - आर्थीभावना
- वेदलक्षणम्।
- विधिमीमांसा -
  - गुणविधिः

- विशिष्टविधिः
- उत्पत्तिविधिः

अन्वितिः २. विनियोगविधिः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- विनियोगविधिः।
- अङ्गत्वबोधकषट्सहकारिप्रमाणानि।
- श्रुतिः, लिङ्गं, वाक्यं च।
- प्रकृतिविकृतिलक्षणम्।
- प्रकरणम्
    - महाप्रकरणम्।
    - अवान्तरप्रकरणम्।
- सन्दंशलक्षणम्।
- स्थानम्।
- पाठसादेश्यम्।
- यथासङ्ख्यपाठः।
- सन्निधिपाठः।
- अनुष्ठानसादेश्यम्।
- समाख्या।
- सन्निपत्योपकारकम्।
- आरादुपकारकम्।

अन्वितिः ३. प्रयोगविधितः परिसङ्ख्याविधिपर्यन्तम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्रयोगविधिः।
- क्रमबोधकषट्सहकारिप्रमाणानि -
    - श्रुतिक्रमः
    - अर्थक्रमः
    - पाठक्रमः
        - मन्त्रपाठः
        - ब्राह्मणपाठः
    - स्थानक्रमः
    - मुख्यक्रमः

  - प्रवृत्तिक्रमः
- अधिकारविधिः।
- मन्त्रमीमांसा।
- नियमविधिः।
- परिसङ्ख्याविधिः।

अन्वितिः ४. नामधेयप्रकरणतः ग्रन्थसमाप्तिपर्यन्तम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नामधेयत्वे निमित्तचतुष्टयम्।
- मत्वर्थलक्षणाभयम्।
- वाक्यभेदभयम्।
- तत्प्रख्यशास्त्रम्।
- तद्व्यपदेशः।
- निषेधमीमांसा।
- पर्युदासः।
- उपसंहारः।
- अर्थवादपरिच्छेदः -
  - विधिशेषः
  - निषेधशेषः
  - गुणवादः
  - अनुवादः
  - भूतार्थवादः
- निगमनपरिच्छेदः -
  - काम्यकर्मणः स्वर्गाद्यनित्यफलहेतुत्वम्।
  - ईश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितः यागः निःश्रेयसत्वहेतुरिति प्रतिपादनम्।
  - स्मृतिप्रामाण्यम्।
- अर्थसङ्ग्रहप्रयोजनम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. *अर्थालोकटीकासहितः अर्थसंग्रहः*, वाराणसी : चौखम्बा ओरियंटालिया।
2. मुसलगांवकर, राजेश्वरशास्त्री, *अर्थसंग्रहः*, वाराणसी : चौखम्बा प्रकाशन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. काशीनाथशास्त्री, पं., (सम्पा.) (1942), अर्थसङ्ग्रहकौमुदीसहितः अर्थसङ्ग्रहः, मुम्बई : निर्णयसागरमुद्रणालयः।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: वैदिकदेवतावादः वेदविज्ञानं च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. वैदिकवाङ्मये देवतानां ज्ञानम्।
2. वैदिकदेवतावादस्य दार्शनिकस्वरूपविवेचनम्।
3. वेदेषु विज्ञानस्य स्वरूपावबोधनम्।
4. वैदिकविज्ञानस्य आधुनिकसन्दर्भे उपयोगितापरिज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. वैदिकग्रन्थेषु उल्लिखितानां देवतानां स्वरूपं, तेषां कार्यविभागं च वर्णयिष्यन्ति।
2. निरुक्तशास्त्रसाहाय्येन दैवतकाण्डस्य अध्ययनं कृत्वा तस्य व्युत्पत्तिशास्त्रीयं ज्ञानमपि निरूपयिष्यन्ति।
3. वैदिकवाङ्मये उल्लिखितं पर्यावरणचिन्तनं, वनस्पतिविज्ञानं, कृषिविज्ञानं, नक्षत्रविज्ञानं च वैज्ञानिकदृष्ट्या वर्णयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
4. वैदिकविज्ञानस्य आधुनिकजगति उपयोगं, तस्य ऐतिहासिकं महत्त्वं च वक्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3	वैदिकदेवतावादः वेदविज्ञानं च	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. वैदिकवाङ्मये देवताविचारः **श्रेयोऽङ्कः १**

- देवतावादस्य अवधारणाः।
- वेदेषु देवतानां स्वरूपम्।
- निरुक्तशास्त्रे दैवतकाण्डस्य सामान्याध्ययनम्।
- वैदिकदेवतानां पुराणसन्दर्भाः।

अन्वितिः २. वैदिकदेवतावादः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- वैदिकदेवशास्त्रस्य स्वरूपम्।
- वैदिकदेवतानां विभाजनम्।

- पृथिवी-अन्तरिक्ष-द्युस्थानीयदेवतानां स्वरूपं वैशिष्ट्यं च।

अन्वितिः ३. वेदेषु ज्ञानविज्ञानस्वरूपम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- वेदेषु ज्ञानविज्ञानस्य अवधारणाः।
- वेदेषु शरीरविज्ञानं, पदार्थविज्ञानं च।
- वेदेषु प्रौद्योगिकी, चिकित्साविज्ञानं, भौतिकविज्ञानं, रसायनविज्ञानं च।

अन्वितिः ४. वेदनिहितं विविधविज्ञानम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- वैदिकपर्यावरणं, वैदिकवनस्पतिविज्ञानं च।
- वैदिकस्थापत्यविज्ञानं, वैदिकधातुविज्ञानं च।
- वैदिकवास्तुविद्या, वैदिककृषिविज्ञानं च।
- वैदिकनक्षत्रविज्ञानं, वैदिकभूगर्भविज्ञानादिकं च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. त्रिपाठी, ग. (1983), *वैदिक देवता: उद्भव एवं विकास*, वाराणसी : भारतीय विद्या प्रकाशन।
2. द्विवेदी, क. (2004), *वेदों में विज्ञान*, ज्ञानपुर (उ.प्र.) : विश्वभारती अनुसन्धान परिषद्।
3. छज्जूरामशास्त्री, पं. (2020). *निरुक्तपञ्चाध्यायी*, नईदिल्ली : मेहरचन्द लछमनदास पब्लिकेशन्स्।

One Year PG in

Siddhanta Jyotisha

अधिगमपरिणाम-आधारितपाठ्यचर्यारूपरेखा

स्नातकोत्तरकार्यक्रमः - सिद्धान्तज्यौतिषम्

2025

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC

विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगः

बहादुरशाह-जफर-मार्गः

नवदेहली – 110002

Curriculum Development Committee for One year PG (Siddhanta Jyotisha)

Prof. Deviprasad Tripathi

Chairman of the Sub-Committee and Professor, Shri Lal Bahadur Shastri National Sanskrit University, New Delhi ✉ devi@slbsrsv.ac.in

Prof. Vinay Kumar Pandey

Professor, Ex. Head, Department of Jyotish, Banaras Hindu University, Varanasi-5

✉ drvkpbhu@gmail.com

Dr. Upendra Bhargava

Asst. Professor, Maharshi Panini Sanskrit Evam Vedic University, Ujjain

✉ astroindia2020@gmail.com

Dr. Vijayananda Adiga B

Asst. Professor, Department of Jyotish, Central Sanskrit University, Rajiv Gandhi Campus Sringeri – Karnataka 577139 ✉ adiga.vijaya@gmail.com

Dr. Dinakar Marathe

Convenor of the Sub-Committee and Assoc. Professor, Department of Jyotish, Kavikulguru Kalidas Sanskrit University, Ratnagiri Campus, Ratnagiri, Maharashtra - 415612

✉ dinakarmarathe@gmail.com

विषयसूची

कार्यक्रमस्य परिचयः (Introduction of the Program) 1

कार्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Program Objectives) 2

कार्यक्रमस्य परिणामाः (Program Outcomes) 3

कार्यक्रमस्य वैशिष्ट्यम् (Graduate Attributes of the Program) 3

प्रधानानां पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम् 4

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम् 5

प्रधानपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः 6

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः 6

प्रधानपाठ्यक्रमाः 7

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) 8

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: भगणोपपत्तिः ग्रहस्पष्टीकरणोपपत्तिश्च 8

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: दिग्देशकालसाधनोपपत्तिः 11

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: ग्रहणोपपत्तिः 14

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: युत्युदयास्तशृङ्गोन्नतिपातोपपत्तिः 16

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) 18

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ताधारेण तन्त्रपरीक्षोपपत्तिः 18

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: सिद्धान्ततत्त्वविवेकाधारेण बिम्बोपपत्तिः छायोपपत्तिश्च 21

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: करणगणितोपपत्तिः 24

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: ग्रहगणितपरिष्कारविधिः 26

चितस्वशास्त्रविषयक-पाठ्यक्रमाः 28

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) 29

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: ज्योतिर्मीमांसा ग्रहणमण्डनं गोलसारश्च 29

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: सिद्धान्तसम्राट् (प्रथमः भागः) 32

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: भद्रगणितम् 35

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.4: ज्योतिर्गणितम् (प्रथमः परिच्छेदः) 37

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) 40

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते क्षेत्रव्यवहारः कुट्टकञ्च 40

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: सिद्धान्तसम्राट् (द्वितीयः भागः) 43
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: रेखागणितम्..... 46
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.4: ज्योतिर्गणितम् (द्वितीयः परिच्छेदः)..... 49

कार्यक्रमस्य परिचयः

(Introduction of the Program)

आचार्यः सिद्धान्तज्यौतिषम् (M.A. in Siddhanta Jyotisha) इत्याख्यः पाठ्यक्रमः एकवर्षात्मकः कार्यक्रमः वर्तते। कार्यक्रमेऽस्मिन् आहत्य द्वे सत्रे भवतः। छात्राः सिद्धान्तज्यौतिषस्य शास्त्रिस्तरे शुद्धगणितस्य अनुप्रयुक्तगणितस्य च अध्ययनं कृत्वा सम्प्रति आचार्यस्तरे तेषां गणितानाम् उपपत्तिम् अध्येतुं प्रवर्तन्ते। अतः सम्पूर्णस्य सिद्धान्तज्यौतिषपाठ्यक्रमस्य अध्ययनेन छात्राः ग्रहगणितस्य तत्कारणस्य चेति द्वयोरपि ज्ञानं प्राप्नुवन्तीति कार्यक्रमस्य वैशिष्ट्यं वर्तते।

अर्हता - शास्त्रीकक्ष्यायां तत्समकक्ष्यापरीक्षायां N.T.A. द्वारा सञ्चाल्यमानार्हतापरीक्षायां वा उत्तीर्णाः छात्राः कार्यक्रमेऽस्मिन् प्रवेष्टुमर्हन्ति। अत्र सत्रद्वये आहत्य -

- प्रधानपाठ्यक्रमाः (Major Course) 8 पाठ्यक्रमाः (Courses/Papers)
- चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाः (DSE) 8 पाठ्यक्रमाः (Courses/Papers)

कार्यक्रमस्य उद्देश्यानि

(Program Objectives)

- भारतीयपरम्पराधारेण ग्रहगणितस्य उपपत्तीनामध्ययनम्। तद्द्वारा भारतीयज्योतिषशास्त्रस्य सिद्धान्तपारम्पर्ये गूढार्थज्ञानस्य विकसनम्।
- ग्रहगणिते, कालदिग्देशनिर्णये, ग्रहणयुत्यादिषु च शास्त्रीययुक्तीनां प्रपञ्चनम्।
- ग्रहगणितस्य तत्परीक्षणक्रमस्य च अध्ययनेन भारतीयार्षपरम्पयाः संरक्षणम् , आधुनिकगणितदृष्ट्या प्राच्यज्योतिषशास्त्रस्य सामञ्जस्यसाधनं च।
- प्राचीनाचार्यकृतसिद्धान्तग्रन्थेषु निहितानां गोलीयोपपत्तीनां गणितीयोपपत्तीनां च तात्त्विकं समीक्षणम्।
- प्रयोगात्मकशिक्षायाः माध्यमेन स्वयं पञ्चाङ्गनिर्माणे, गणितपरीक्षायां, ग्रहवेधे च दक्षतासम्पादनम्।
- नूतनपद्धत्याः समवायेन शास्त्रपरम्परायाः संरक्षणं प्रसारणं च।

कार्यक्रमस्य परिणामाः

(Program Outcomes)

अस्य कार्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः -

- ब्राह्मस्फुटसिद्धान्त-सिद्धान्तशिरोमणि-सिद्धान्ततत्त्वविवेकादिसिद्धान्तग्रन्थेषु निहितानां गणितोपपत्तीनां तत्त्वं सम्यक् ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- नक्षत्रग्रहयुत्यादीनां कारणं यथार्थतया विवेचयितुं कुशलाः भूत्वा तद्विषये समाजे अन्यान् अवबोधयितुं सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति। स्वयं पञ्चाङ्गं, ग्रहणगणितं, युत्युदयास्तगणितं च साधयितुं प्रवीणाः भविष्यन्ति।
- ग्रहगणिते पाश्चात्त्यपद्धतिभिः सह तुलनात्मकं चिन्तनं कर्तुं सक्षमाः भविष्यन्ति।
- गणितपद्धत्याः शुद्धिपरीक्षणं कर्तुं, नूतनगणितविधानं च प्रस्तोतुं सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति।
- शास्त्रार्थसंवादे, शोधनलेखने, व्याख्याने च तर्कयुक्ततया प्रस्तुतीकरणाय दक्षाः भविष्यन्ति।

भगणोपपत्तिः, ग्रहानयनोपपत्तिः, देशान्तरभुजान्तरोदयान्तरोपपत्तिः, लग्नानयनोपपत्तिः, दिक्साधनोपपत्तिः, अक्षक्षेत्रीयानुपातोपपत्तिः, छायानयनोपपत्तिः, छायातो ग्रहानयनोपपत्तिः, देवासुरपितृब्राह्मदिनोपपत्तिः, युत्याद्युपपत्तिः, तन्त्रपरीक्षोपपत्तिः, यन्त्राध्यायोपपत्तिः, बिम्बाधिकारोपपत्तिः, करणगणितोपपत्तिः चेत्यादिग्रहगणितीयोपपत्तीः ज्ञात्वा ग्रहगणिते सम्प्रति कथं परिष्कारः विधेयः इत्यस्मिन् विषये जागरूकाः सन्तः स्वयं परिष्कर्तुं सक्षमाः भविष्यन्ति।

कार्यक्रमस्य वैशिष्ट्यम्

(Graduate Attributes of the Program)

अयं सिद्धान्तज्यौतिषस्य आचार्यकार्यक्रमः छात्रेषु संस्कृतभाषासंवर्धनं, शास्त्रानुरागम्, अनुसन्धानदक्षतां, प्रयोगकौशलं, वैज्ञानिकदृष्टिं च विस्तारयितुं, भारतीयज्ञानपरम्परायां ग्रहगणितस्य उपपत्तीः सम्यग्ज्ञापयितुं च सहकरोति, तद्द्वारा भारतस्य प्राचीनपरम्परायाः स्रोतसः वैशिष्ट्यं समग्रे विश्वे द्योतयितुम् उपकरोति।

प्रधानानां पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम्

(PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR MAJOR COURSES)

Course Name पाठ्यक्रमनाम	Rootedness भारतीय मूलानि	IKS भारतीय ज्ञान परम्परा	Futuristic भविष्यवादी	Employability वृत्तिप्रदानक्षमता	Value, Skill and Multidisciplinary मूल्यानि, कौशलानि एवं बहुशास्त्रीयपाठ्यक्रमः	Disciplinary Knowledge अध्ययनशाखायाः ज्ञानम्	Difficulty Level काठिन्यस्तरः
भगणोपपत्तिः ग्रहस्पष्टीकरणोपपत्तिश्च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
दिग्देशकालसाधनोपपत्तिः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
ग्रहणोपपत्तिः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
युत्युदयास्तशृङ्गोन्नतिपातोपपत्तिः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ताधारेण तन्त्रपरीक्षोपपत्तिः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
सिद्धान्ततत्त्वविवेकाधारेण बिम्बोपपत्तिः छायोपपत्तिश्च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
करणगणितोपपत्तिः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
ग्रहगणितपरिष्कारविधिः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम्

(PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR DSE COURSES)

Course Name पाठ्यक्रमनाम	Rootedness भारतीयमूलानि	IKS भारतीय ज्ञान परम्परा	Futuristic भविष्यवादी	Employability वृत्तिप्रदानक्षमता	Value, Skill and Multidisciplinary मूल्यानि, कौशलानि एवं बहुशास्त्रीयपाठ्यक्रमः	Disciplinary Knowledge अध्ययनशाखायाः ज्ञानम्	Difficulty Level कठिनतायाः स्तरः
ज्योतिर्मीमांसा ग्रहणमण्डनं गोलसारश्च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
सिद्धान्तसम्राट् (प्रथमः भागः)	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
भद्रगणितम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
ज्योतिर्गणितम् (प्रथमः परिच्छेदः)	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते क्षेत्रव्यवहारः कुट्टकञ्च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
सिद्धान्तसम्राट् (द्वितीयः भागः)	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
रेखागणितम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
ज्योतिर्गणितम् (द्वितीयः परिच्छेदः)	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

प्रधानपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः

क्र.सं.		पाठ्यक्रमाः	पाठ्यक्रम-श्रेयोऽङ्कः	पाठ्यक्रम-काठिन्यस्तरः
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः 1.1: भगणोपपत्तिः ग्रहस्पष्टीकरणोपपत्तिश्च	4	600-699
2		प्रधानः 1.2: दिग्देशकालसाधनोपपत्तिः	4	600-699
3		प्रधानः 1.3: ग्रहणोपपत्तिः	4	600-699
4		प्रधानः 1.4: युत्युदयास्तशृङ्गोन्नतिपातोपपत्तिः	4	600-699
5	द्वितीयसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः 2.1: ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ताधारेण तन्त्रपरीक्षोपपत्तिः	4	600-699
6		प्रधानः 2.2: सिद्धान्ततत्त्वविवेकाधारेण बिम्बोपपत्तिः छायोपपत्तिश्च	4	600-699
7		प्रधानः 2.3: करणगणितोपपत्तिः	4	600-699
8		प्रधानः 2.4: ग्रहगणितपरिष्कारविधिः	4	600-699

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः

क्र.सं.		पाठ्यक्रमाः	पाठ्यक्रम-श्रेयोऽङ्कः	पाठ्यक्रम-काठिन्यस्तरः
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य चितस्वशास्त्रविषयक -पाठ्यकमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.1: ज्योतिर्मीमांसा ग्रहणमण्डनं गोलसारश्च	4	600-699
2		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.2: सिद्धान्तसम्राट् (प्रथमः भागः)	4	600-699
3		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.3: भद्रगणितम्	4	600-699
4		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.4: ज्योतिर्गणितम् (प्रथमः परिच्छेदः)	4	600-699
5	द्वितीयसत्रार्द्धस्य चितस्वशास्त्रविषयक -पाठ्यकमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.1: ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते क्षेत्रव्यवहारः कुट्टकञ्च	4	600-699
6		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.2: सिद्धान्तसम्राट् (द्वितीयः भागः)	4	600-699
7		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.3: रेखागणितम्	4	600-699
8		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.4: ज्योतिर्गणितम् (द्वितीयः परिच्छेदः)	4	600-699

प्रधानपाठ्यक्रमाः

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: भगणोपपत्तिः ग्रहस्पष्टीकरणोपपत्तिश्च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. युगे कल्पे वा ग्रहाणां भगणसंख्यानिर्धारणक्रमज्ञानम्।
2. ग्रहानयने बहुविधप्रकाराणाम् अध्ययनम्।
3. प्रत्यब्दशुद्धेः अवमाधिकमासयोश्च सोपपत्ति अवगमनम्।
4. ग्रहस्फुटीकरणप्रयोजनस्य तदुपपत्तेश्च अध्ययनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. प्रत्येकं सिद्धान्ते ग्रहभगणानां व्यत्यासे कारणं ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. प्रत्यब्दशुद्धिगणितं विज्ञाय लघुना उपायेन ग्रहाणामानयनं कथं कर्तव्यमिति ज्ञानं सम्पादयिष्यन्ति।
3. मध्यगतेः वासनां, नीचोच्चवृत्त-प्रतिवृत्त-मिश्रभङ्गीभिः स्पष्टगतेः वासनां च अधिगमने दक्षाः भविष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1	भगणोपपत्तिः ग्रहस्पष्टीकरणोपपत्तिश्च	4	0	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. सिद्धान्तशिरोमणेः भगणाध्यायः भगणवासना च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- कल्पे ग्रहाणां मन्दोच्चानां पातानां च भगणाः।
- भगणसंख्यानिर्धारणक्रमः।
- भभ्रम-कुदिन-सूर्याह-चन्द्राहाः।
- अधिमासावमसंख्याः, तदुपपत्तिश्च।

अन्वितिः २. सिद्धान्तशिरोमणेः ग्रहानयनाध्यायश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अहर्गणोपपत्तिः।
- ग्रहसाधने बहुविधप्रकाराः।
- अवमशेषात् चन्द्रानयनम्।

- अधिमासावमशेषाभ्यां रविचन्द्रानयनम्।
- मध्यग्रहात् अहर्गणानयनम्।
- अहर्गणात् कल्पगतज्ञानम्।
- ग्रहाणां बीजकर्म।

अन्वितिः ३. सिद्धान्तशिरोमणेः स्पष्टाधिकारस्य विशेषाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- लघुज्याः।
- भोग्यखण्डस्पष्टीकरणम्।
- रवीन्द्वोः कुजादीनां च स्फुटीकरणप्रक्रिया।
- प्रकारचतुष्टयेन कर्णानयनम्।
- गतिफलानयनं तत्र लल्लमतखण्डनञ्च।
- वक्रतासम्भवः उदयास्तसम्भवश्च।
- पञ्चज्यानयनम्।
- चरकर्म।
- लङ्कोदयसाधने त्रयः प्रकाराः।
- भुजान्तरम्।
- उदयान्तरम्।
- सूक्ष्मनक्षत्रानयनम्।

अन्वितिः ४. गोलाध्याये मध्यगतिवासना स्पष्टगतिवासना च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- भूमेरुपरि सप्त वायुस्कन्धाः।
- मध्यस्पष्टसावनयोः भेदः।
- अधिमासावमयोः उपपत्तिः।
- उदयान्तरकर्मोपपत्तिः।
- देशान्तरोपपत्तिः।
- नीचोच्चवृत्तभङ्गिः प्रतिवृत्तभङ्गिः मिश्रभङ्गिश्च।
- मन्दकर्मणि कर्णत्यागे कारणम्।
- नतकर्मवासना।
- गतिफलाभावस्थानकथनम्।
- भुजान्तरकर्मोपपत्तिः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. Sri Bapudeva Shastri, Ed. (2005), सिद्धान्तशिरोमणिः (वासनाभाष्योपेतः) Choukhamba Sanskrit Sansthan.

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. Sri Kapileshvara Shastri, (1946), सूर्यसिद्धान्तः (तत्त्वामृतटीकोपेतः), Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Series Office.
2. Krishnachandra Dwivedi, Ed. (1966), सिद्धान्ततत्त्वविवेकः, Varanasi: Sampurnananda Sanskrit Vishwavidyalay.
3. Babuvaji Mishra, (Part-1-1932 & Part-2-1947), *सिद्धान्तशेखरः*, University of Calcutta.

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: दिग्देशकालसाधनोपपत्तिः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. दिग्देशकालसाधनगणितस्य उपपत्तिज्ञानम्।
2. ग्रहच्छायासाधनस्य प्रकाराणाम् अवगमनम्।
3. ग्रहवेधोपकरणानां साधनानाम् अध्ययनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. लग्नसाधनोपपत्तिं दिक्साधनोपपत्तिम् अक्षक्षेत्रानुपातोपपत्तिं च सालेख्यं प्रतिपादयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. इष्टकाले छायानयनं, छायातः इष्टकालसाधनम्, इष्टच्छायातः ग्रहानयनं च कथं कर्तव्यमिति ज्ञास्यन्ति। समेषामेतेषां सोपपत्ति निरूपणं कर्तुं सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति।
3. ग्रहच्छायादिविषये पूर्वाचार्याणां मतं भृशं परिशील्य सम्प्रति काले छायागणितवैचित्र्यं लोके साधारं प्रदर्शयितुं पटवः भविष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2	दिग्देशकालसाधनोपपत्तिः	4	0	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. सिद्धान्तशिरोमणेः त्रिप्रश्नाधिकारः - १ **श्रेयोऽङ्कः १**

- लग्नानयनोपपत्तिः।
- दिक्साधनोपपत्तिः।
- अक्षक्षेत्राणि तदनुपाताश्च।
- दिङ्नियमेन छायानयनं (कोणशङ्कु-दिनार्धशङ्कु-अन्त्या-हृति-दिग्ज्या-दिनार्धकर्ण-उन्मण्डलकर्ण-समकर्णानुपातोपपत्तयः)
- इच्छादिक्च्छायानयनम्।
- कालनियमेन छायानयनम्।

अन्वितिः २. सिद्धान्तशिरोमणेः त्रिप्रश्नाधिकारः - २ **श्रेयोऽङ्कः १**

- छायातः कालज्ञानं रविसाधनं च।

- क्रान्तेः पलभाज्ञानम्।
- छायातः भुजानयनम्।
- छायाप्रश्नः।
- सममण्डलप्रश्नः।
- इष्टप्रभाप्रश्नः।
- अन्ये प्रश्नाः, ग्रहावलोकनप्रकारः च।

अन्वितिः ३. सिद्धान्तशिरोमणेः गोलाध्याये त्रिप्रश्नवासना। **श्रेयोऽङ्कः १**

- चरफलोपपत्तिः।
- दिननिशोः लघुमहत्त्वे हेतुः।
- देवासुराणां दिनरात्रस्वरूपे संहितामतविमर्शः।
- पितृदिनोपपत्तिः।
- ब्राह्मदिनोपपत्तिः।
- चरखण्डैरुदयासूनां न्यूनाधिक्ये कारणम्।
- लग्नार्थम् अर्कतात्कालिकीकरणस्य वासना।
- देशविशेषेण सदोदितराशयः तत्र लल्लमतखण्डनञ्च।
- अक्ष-लम्ब-अग्रा-क्रान्तिक्षेत्राणि।

अन्वितिः ४. सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य त्रिप्रश्नाधिकारस्य विशेषाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- गोलावयवानां नाडीवृत्तादीनां ज्ञानम्।
- वृत्तद्वयपरमान्तरकथनम्।
- कुच्छन्नचापसाधनम्।
- समविषमकोण-चापीयत्रिभुजादिलक्षणम्।
- विषवांशज्ञानप्रकाराः।
- पृष्ठक्षितिजानुरोधेन सदोदितत्वलक्षणम्।
- दृष्ट्युच्छ्रिति-दृश्यांशसाधनप्रकारः।
- रविभुजपदव्यवस्था।
- वृत्तविशेषवशेन शङ्कोः विशेषत्वं भास्करोक्तशङ्कुलक्षणविमर्शश्च।
- असम्भवसमशङ्कुस्वरूपकथनम्।

- कपालभेदेन भाद्वयसम्भवासम्भवविमर्शः।
- बिम्बीयनतांशवशेन भासाधनम्।
- अन्येषामाचार्याणामुपरि आक्षेपः मतभेदः स्वमतनिरूपणं च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. Sri Bapudeva Shastri, Ed. (2005), *सिद्धान्तशिरोमणिः (वासनाभाष्योपेतः)* Choukhamba Sanskrit Sansthan.
2. Krishnachandra Dwivedi, Ed. (1966), *सिद्धान्ततत्त्वविवेकः*, Varanasi: Sampurnananda Sanskrit Vishwavidyalay.

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. Sri Kapileshvara Shastri, (1946), सूर्यसिद्धान्तः (तत्त्वामृतटीकोपेतः), Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Series Office.
2. Babuvaji Mishra, (Part-1-1932 & Part-2-1947), *सिद्धान्तशेखरः*, University of Calcutta.

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: ग्रहणोपपत्तिः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. रविचन्द्रयोः ग्रहणस्य सम्भवासम्भवज्ञानम्।
2. रविचन्द्रयोः ग्रहणयोः भेदानामवगमनम्।
3. ग्रहणगणितस्य उपपत्तिविज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. स्वयं ग्रहणगणितं कर्तुं सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति, गणितस्य कारणमपि वक्तुं पटवः भविष्यन्ति।
2. ग्रहणे राहोः कारणत्वम् उत अन्यस्य इति प्राचीनाचार्यैः सूक्ष्मेक्षिकया यत् विमृष्टं तस्य प्रतिपादने दक्षाः भविष्यन्ति।
3. उत्क्रमज्यया वलनानयने दोषाः कथं भवन्तीति भास्कराचार्यस्य मतं परिशीलयितुं पाटवं प्राप्स्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3	ग्रहणोपपत्तिः	4	0	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. सिद्धान्तशिरोमणेः पर्वसम्भवाधिकारः **श्रेयोऽङ्कः १**

- चन्द्रग्रहसम्भवः, सूर्यग्रहसम्भवः, पर्वसम्भवोपपत्तिः च।

अन्वितिः २. सिद्धान्तशिरोमणेः चन्द्रसूर्यग्रहणाधिकारौ। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ग्रहणोपकरणानां कक्षाव्यासार्ध-योजनात्मककर्ण-कलाकर्ण-रविचन्द्रभूभाबिम्ब-चन्द्रशराणामानयनस्य उपपत्तिः।
- ग्रासमानस्य स्थित्यर्धविमर्दार्धयोः तत्स्फुटीकरणस्य चोपपत्तिः।
- वलनोपपत्तिः।
- ग्रहणपरिलेखोपपत्तिः।
- अनादेश्यग्रहणविमर्शः।
- सूर्यग्रहणे लम्बनस्य नतेः च साधनक्रमः तदुपपत्तिश्च।

अन्वितिः ३. सिद्धान्तशिरोमणेः गोलाध्याये ग्रहणवासना। **श्रेयोऽङ्कः १**

- रविचन्द्रयोः ग्रहणे स्पर्शमोक्षयोः दिग्व्यत्यासे कारणम्।
- नतिलम्बनयोः कारणम्।
- छादकनिर्णयः तत्र ग्रहणे राहोः कारणत्वविमर्शः।
- लम्बनोपपत्तिः।
- नत्युपपत्तिः, स्फुटलम्बनवासना, वलनवासना, वलनानयने उत्क्रमज्यानिरासश्च।

अन्वितिः४. सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य ग्रहणाधिकारस्य विशेषाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पर्वसम्भवाधिकारस्य विशेषाः।
- चन्द्रग्रहणाधिकारगतविशेषाः।
- सूर्यग्रहणाधिकारगतविशेषाः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. Krishnachandra Dwivedi, Ed. (1966), *सिद्धान्ततत्त्वविवेकः*, Varanasi: Sampurnananda Sanskrit Vishwavidyalay.
2. Sri Bapudeva Shastri, Ed. (2005), *सिद्धान्तशिरोमणिः (वासनाभाष्योपेतः)* Choukhamba Sanskrit Sansthan.

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. Sri Kapileshvara Shastri, (1946), सूर्यसिद्धान्तः (तत्त्वामृतटीकोपेतः), Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Series Office.
2. Babuvaji Mishra, (Part-1-1932 & Part-2-1947), *सिद्धान्तशेखरः*, University of Calcutta.

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: युत्युदयास्तशृङ्गोन्नतिपातोपपत्तिः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. ग्रहयुतेः भग्रहयुतेश्च उपपत्तिज्ञानम्।
2. उदयास्तयोः चन्द्रशृङ्गोन्नतेश्च उपपत्तिज्ञानम्।
3. ग्रहयुत्यादीनां सम्भवस्य प्रदर्शनम्।
4. महापातयोः वासनापरिज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. ग्रहाणां परस्परं युतेः भेदान्, ग्रहयद्धे जयपराजययोः लक्षणं च ज्ञात्वा तं विषयम् अन्येभ्यः प्रतिपादयितुं कुशलाः भविष्यन्ति।
2. युतिगणितं विधाय आकाशे ग्रहयुतिं साक्षात् दर्शयितुं प्रवीणाः भविष्यन्ति।
3. संहिताग्रन्थेषु प्रतिपादितस्य ग्रहयुद्धफलस्य चन्द्रशृङ्गोन्नतिफलस्य च याथातथ्यं भृशं परिशीलयितुं सक्षमाः भविष्यन्ति।
4. शुभकर्मणि वर्ज्यस्य गुरुशुक्रयोः अस्तकालस्य महापकालस्य च आनयनं कृत्वा स्वकीयगणितस्य शुद्धिं परीक्षितुं सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4	युत्युदयास्तशृङ्गोन्नतिपातोपपत्तिः	4	0	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. सिद्धान्तशिरोमणेः युति-उदयास्त-शृङ्गोन्नत्यधिकाराः तद्वासनाश्च। श्रेयोऽङ्कः १

- ग्रहाणां बिम्बमानानि।
- युतिकालसाधनम्।
- स्फुटदक्षिणोत्तरान्तरज्ञानम्।
- युतिभेदाः।
- भध्रुवकाः शराश्च।
- कालव्यत्यासेन भध्रुवकाणां स्फुटीकरणप्रक्रिया।

- नक्षत्रोदयास्तज्ञानम्।
- दैनिकोदयास्तः अर्कासन्नोदयास्तश्च।
- ग्रहाणां नक्षत्राणां च कालांशाः।
- गोलाध्याये युतिवासना शृङ्गोन्नतिवासना च।

अन्वितिः २. सिद्धान्तशिरोमणेः पाताधिकारः (सोपपत्तिकः) **श्रेयोऽङ्कः १**

- सूर्याचन्द्रमसोः गोलायनसन्धिज्ञानम्।
- सामान्यक्रान्तिसाम्यसम्भवः।
- महापातलक्षणम्।
- क्रान्तिसाम्यस्य गतैष्यत्वप्रतिपादनम्।
- पातस्थित्यर्धविमर्दार्धयोरानयनम्।

अन्वितिः ३. सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य भग्रहयुत्यधिकारस्य विशेषाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- भग्रहयुतौ कमलाकरभट्टेन प्रतिपादितानाम् अन्येषामाचार्याणां मतानां विवेचनम्।

अन्वितिः ४. सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य महाप्रश्नाधिकारस्य विशेषाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- दिग्देशकालादिविषयकाः सोत्तराः प्रश्नविशेषाः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. Krishnachandra Dwivedi, Ed. (1966), *सिद्धान्ततत्त्वविवेकः*, Varanasi: Sampurnananda Sanskrit Vishwavidyalay.
2. Sri Bapudeva Shastri, Ed. (2005), *सिद्धान्तशिरोमणिः (वासनाभाष्योपेतः)* Choukhamba Sanskrit Sansthan.

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. Sri Kapileshvara Shastri, (1946), सूर्यसिद्धान्तः (तत्त्वामृतटीकोपेतः), Varanasi: Chaukhamba Sanskrit Series Office.
2. Babuvaji Mishra, (Part-1-1932 & Part-2-1947), *सिद्धान्तशेखरः*, University of Calcutta.

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ताधारेण तन्त्रपरीक्षोपपत्तिः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तस्य वैशिष्ट्यज्ञानम्।
2. ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तस्य गणितप्रक्रियाणाम् अध्ययनम्।
3. ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तस्य तन्त्रपरीक्षाध्याय-ग्रहोपदेशाध्यायादीनां विमर्शनम्।
4. गणितकाराणां परस्परं मतभेदस्य तत्कारणानां च परिशीलनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. आर्यभटस्य युगप्रमाणादिभेदे कारणं ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. दृगुपलब्ध्यभावे सति गणितं कथं परिष्कर्तव्यमिति निरूपयिष्यन्ति।
3. बहुभिः प्रकारैः ध्रुवक-क्षेपकयोः साधनक्रमम् अवगन्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1	ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ताधारेण तन्त्रपरीक्षोपपत्तिः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तस्य तन्त्रपरीक्षाध्यायः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- युगादिभेदे संहिताकार-जैन-आर्यभटादीनां मतखण्डनम्।
- मन्दोच्चपातानामस्थिरत्वम्।
- आर्यभटप्रतिपादितानां राहु-कल्पादिवार-वारप्रवृत्ति-भूव्यास-मन्दशीघ्रपरिधि-सममण्डलप्रवेश-नतिलम्बन-चन्द्रदिनगतशेष-दृक्कर्मादिविषयाणां खण्डनम्।
- श्रीषेणविष्णुचन्द्रकतसूर्यग्रहणखण्डनम्।
- स्थिरपातमन्दोच्चखण्डनम्।
- विष्णुचन्द्रादीनाम् अयनचलनदूषणम्।
- निजसिद्धान्तोत्कर्षप्रतिपादनं च।

अन्वितिः २. ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तस्य मध्य-स्पष्टगति-त्रिप्रश्नोत्तराध्यायाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मध्यगत्युत्तराध्यायगताः सोत्तराः प्रश्नाः।
- स्फुटगत्युत्तराध्यायगताः सोत्तराः प्रश्नाः।
- त्रिप्रश्नोत्तराध्यायगताः सोत्तराः प्रश्नाश्च।

अन्वितिः ३. ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तस्य यन्त्राध्यायः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- गोलयन्त्रम्।
- धनुर्यन्त्रम्।
- तुर्ययन्त्रम्।
- चक्रयन्त्रम्।
- घटिकायन्त्रम्।
- यष्टियन्त्रम्।
- शङ्कुयन्त्रम्।
- कपालयन्त्रम्।
- कर्तरीयन्त्रम्।
- पीठयन्त्रम्।
- स्वयंवहयन्त्र च।

अन्वितिः ४. ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तस्य संज्ञाध्यायः ध्यानग्रहोपदेशाध्यायश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सिद्धान्तस्य एकत्वनिरूपणम्।
- सूर्यसिद्धान्तादीनां भिन्नत्वम्।
- सूर्यग्रहणे चन्द्रशङ्कोरभावकथनम्।
- चैत्रादौ मासगणानयनम्।
- तिथिध्रुवकादिसाधनम्।
- इष्टमासादौ रव्यादीनामानयनम्।
- रवि-चन्द्र-केन्द्राणां राशिमानादिकथनम्।
- तिथौ फलसंस्कारः।
- केन्द्रतः एव मन्दफलानयनम्।
- प्रकारान्तरैः ग्रहादीनामानयनञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. भास्कराचार्यः, (1966), *ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः*, सम्पादकः - आचार्य रामस्वरूप शर्मा, नयी दिल्ली : Indian Institute of Astronomical & Sanskrit Research.

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. कपिलेश्वर शास्त्री, (1946), *सूर्यसिद्धान्तः (तत्त्वामृतटीकोपेतः)*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ ऑफिस।
2. बाबुवाजी मिश्रः, (1932, 1947), *सिद्धान्तशेखरः*, कलकत्ता : कलकत्ता विश्वविद्यालयः (भाग १ - १९३२, भाग २ - १९४७)
3. बापुदेव शास्त्री, (2005), *सिद्धान्तशिरोमणिः (वासनाभाष्योपेतः)*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
4. कृष्णचन्द्र द्विवेदी, (1966), *सिद्धान्ततत्त्वविवेकः*, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: सिद्धान्ततत्त्वविवेकाधारेण बिम्बोपपत्तिः छायोपपत्तिश्च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. ग्रहबिम्बसाधनगणितस्य उपपत्तिज्ञानम्।
2. ग्रहबिम्बविषये प्राचीनाचार्याणां मतभेदविमर्शनम्।
3. छायास्वरूपच्छायादैर्घ्यादिविषयाणाम् अध्ययनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes) अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. दिने नक्षत्राणां दृष्यादृष्यत्वम्, अर्कोर्ध्वबिम्बानां सदोज्वलत्वम्, बिम्बस्य वास्तविकं स्वरूपम् इत्यादिविषयाणाम् प्रतिपादने कुशलाः भविष्यन्ति।
2. दृष्टिस्थानं भूगर्भाभिप्रायिकं पृष्टाभिप्रायिकं वेति सोपपत्ति निरूपयितुं सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति।
3. ग्रहच्छायादिविषये पूर्वाचार्याणां मतं विज्ञाय पृष्ठीयदृष्टिसूत्रादीनि साधयितुं पटवः भविष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2	सिद्धान्ततत्त्वविवेका-धारेण बिम्बोपपत्तिः छायोपपत्तिश्च	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य बिम्बाधिकारः - १ **श्रेयोऽङ्कः १**

- ग्रहबिम्बानां दृश्यादृश्यत्वविचारः।
- रवीन्द्वोः बिम्बविषये व्यासमतम्।
- सूर्यबिम्बे सच्छिद्रताविमर्शः।
- बुधशुक्रयोः स्वतस्तैजसत्वखण्डनम्।
- बिम्बानाम् अणुत्वस्थूलत्ववर्णनम्।
- नीलगोलविषयवर्णनम्।
- वास्तवबिम्बसाधनम्।

- गर्भाभिप्रायिकबिम्बकलानयनं च।

अन्वितिः २. सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य बिम्बाधिकारः - २ **श्रेयोऽङ्कः १**

- मुनीश्वरोक्तबिम्बप्रदेशखण्डनम्।
- बिम्बस्थैर्यकथनम्।
- भास्कर-मुनीश्वरोक्तबिम्बकलासाधनखण्डनम्।
- नीलाम्बरगोले बिम्बवैचित्र्यवर्णनम्।
- भगोलीयबिम्बसाधनप्रकारः।
- ग्रहगोलीयबिम्बसाधनप्रकारः।
- बिम्बान्तरसाधने श्रीपतिभास्कराचार्यमतखण्डनम्।
- ग्रहणभेदनिरूपणम्।
- ग्रहान्नक्षत्रज्ञानम्।
- ग्रहयुतिदर्शनप्रकारः च।

अन्वितिः ३. सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य छायाधिकारः - १ **श्रेयोऽङ्कः १**

- छायास्वरूपम्।
- भायाः क्रमापचयत्वसूचनम्।
- बिम्बभादैर्घ्यसाधनम्।
- सितवृत्तीयान्तरांशसाधनम्।
- बिम्बान्तरसूत्रसाधनं तस्य परमाल्पत्वं च।
- छायासाधने भास्करमतखण्डनं च।

अन्वितिः ४. सिद्धान्ततत्त्वविवेकस्य छायाधिकारः - २ **श्रेयोऽङ्कः १**

- मुनीश्वरोक्तदृश्यभासाधनप्रकारः।
- मुनीश्वरमतेन छायातः नतांशसाधनप्रकारः।
- स्पष्टदृश्यच्छायानयनप्रकारः तत्र सार्वभौममतदूषणं च।
- नतांशसाधनम्।
- कुपृष्ठीयभायाः उपयोगितादर्शनम्।
- पृष्ठीयदृष्टिसूत्रसाधनपूर्वकं सिद्धान्तसार्वभौममतनिराकरणम्।

- बिम्बे आसन्नमध्यमध्यबिन्दुगतकिरणवशेनैव।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. कृष्णचन्द्र द्विवेदी, (1966), *सिद्धान्ततत्त्वविवेकः*, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. कपिलेश्वर शास्त्री, (1946), *सूर्यसिद्धान्तः (तत्त्वामृतटीकोपेतः)*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ आफिस।
2. बाबुवाजी मिश्र, (1932-1947), *सिद्धान्तशेखरः*, कोलकाता : यूनिवर्सिटी ऑफ़ कलकत्ता।
3. बापुदेव शास्त्री, (2005), *सिद्धान्तशिरोमणिः (वासनाभाष्योपेतः)*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: करणगणितोपपत्तिः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. सिद्धान्तकरणग्रन्थयोः गणितभेदानाम् अवगमनम्।
2. करणग्रन्थस्य लाघवत्वे उपपत्त्यवगमनम्।
3. बहूनां करणग्रन्थानां गणितप्रकारस्य उपपत्तेः अध्ययनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes) अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. सम्प्रति गणिते दशमलवं गृहीत्वा करणग्रन्थानां परिष्करणं विधातुं पटवः भविष्यन्ति।
2. करणगणितस्य सूत्राणि उपयुज्य तन्त्रांशानां निर्माणे दक्षाः भविष्यन्ति।
3. करणगणितस्य सौष्ठवम् अभ्यस्य बहुभिः प्रकारैः गणितं तदुपपत्तीश्च साधयितुं प्रावीण्यं प्राप्स्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3	करणगणितोपपत्तिः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. ग्रहलाघवस्य केतकीग्रहगणितस्य च उपपत्तीनामध्ययनम् - १ श्रेयोऽङ्कः १

- मध्यमाधिकार-रविचन्द्रस्पष्टाधिकार-पञ्चतास्पष्टाधिकारपर्यन्तभागानाम् उपपत्तीनाम् अध्ययनम्।
- (विशेषतया तत्तद्गुणकभाजकादीनां स्वीकरणे गणितोपपत्तिः द्रष्टव्या) उभयोः करणग्रन्थयोः तुलना च।

अन्वितिः २. ग्रहलाघवस्य केतकीग्रहगणितस्य च उपपत्तीनामध्ययनम् - २ श्रेयोऽङ्कः १

- ग्रहलाघवस्य रविचन्द्रग्रहणाधिकार-मासगणाधिकार-ग्रहणद्वयसाधनाधिकार-पञ्चाङ्गचन्द्रग्रहणाधिकाराणाम् उपपत्तीनाम् अध्ययनम्।
- ग्रहलाघवस्य केतक्याः ग्रहणगणितेन सह तुलना च।

अन्वितिः ३. खण्डखाद्यक-करणप्रकाशयोः उपपत्तीनामध्ययनम्। श्रेयोऽङ्कः १

- खण्डखाद्यके तिथिनक्षत्र-ग्रहगति-ग्रहणाध्यायानामुपपत्तिः।
- करणप्रकाशे मध्य-स्पष्टाधिकारयोरुपपत्तिः च।

अन्वितिः ४. भास्वतीकरण-मकरन्दसारिण्योः उपपत्तीनामध्ययनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- भास्वतीकरणे तिथ्यादिध्रुवाधिकार-ग्रहध्रुवाधिकार-पञ्चाङ्गस्पष्टाधिकाराणाम् उपपत्तिः।
- मकरन्दसारिण्यनुसारं पञ्चाङ्गानयनक्रमश्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. गङ्गाधरः, (1867), *मकरन्दसारिणी*, मुम्बई : लक्ष्मीवेंकटेश्वर स्टीम प्रेस।
2. सुधाकर द्विवेदी, (1899), *करणप्रकाशः*, बनारस : चौखम्बा संस्कृत सीरीज़।
3. मातृप्रसाद पाण्डेयः, (1917), *भास्वती (शतानन्दकृता)*, बनारस सिटी : एच. डी. गुप्ता ॲण्ड सन्स, चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ आफ़िस।
4. बीना चटर्जी, (1970), *खण्डखाद्यकम् (भट्टोत्पलविवृतिसहितम्)*, दिल्ली : बीना चटर्जी।
5. भारतीय विद्या प्रकाशन, (2001), *केतकीग्रहगणितम् (अङ्कविवृतिव्याख्योपेतम्)*, वाराणसी।
6. केदारदत्त जोशी, (2006), *ग्रालाघवम् (मल्लारि-विश्वनाथयोः व्याख्योपेतम्)*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. बाबुवाजी मिश्र, (1932, 1947), *सिद्धान्तशेखरः*, कलकत्ता : यूनिवर्सिटी ऑफ़ कलकत्ता (भाग १ - १९३२, भाग २–१९४७)
2. श्री कपिलेश्वर शास्त्री, (1946), *सूर्यसिद्धान्तः (तत्त्वामृतटीकोपेतः)*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ ऑफिस।
3. कृष्णचन्द्र द्विवेदी, (1966), *सिद्धान्ततत्त्वविवेकः*, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय।
4. श्री बापूदेव शास्त्री, (2005), *सिद्धान्तशिरोमणिः (वासनाभाष्योपेतः)*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: ग्रहगणितपरिष्कारविधिः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. सिद्धान्तद्वारा ग्रहसाधने लक्षितानां दोषाणां निवारणम्।
2. पूर्वाचार्यैः दृग्गणितैक्यसाधनाय कृतानां प्रयासानां सार्थक्यसम्पादनम्।
3. स्वकृतनूतनगणितस्य शुद्धिपरीक्षणम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes) अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. पूर्वाचार्यैः प्रदर्शितमार्गानुसारेण स्वयं नूतनं गणितं कर्तुं समर्थाः प्रभविष्यन्ति।
2. नूतनतया ध्रुवक-क्षेपकादीन् प्रसाध्य शुद्धं गणितं लोके प्रसारयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. पाश्चात्त्यानां गणितस्य अपेक्षां विना भारतीयपरम्परामाश्रित्य एव ग्रहगणितं शुद्धं कर्तुं कौशलं प्राप्स्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रम-कूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/ Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4	ग्रहगणितपरिष्कारविधिः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. सिद्धान्तमतमाश्रित्य मध्यमाधिकारस्य परिष्कारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्रस्तुतं वर्षदैर्घ्यमादाय सिद्धान्तमार्गमवलम्ब्य भगणादीनां परिष्कारः।
- परिष्कृतभगणेभ्यः मध्यमग्रहानयनम्।
- अन्तरपरिशीलनं च।

अन्वितिः २. सिद्धान्तमतमाश्रित्य स्पष्टाधिकारस्य परिष्काराः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सूर्याचन्द्रमसोः मन्दपरिधेः परिष्करणम्।
- कुजादीनां मन्दशीघ्रपरिध्योः परिष्करणम्।
- तद्वशात् फलमानीय ग्रहेषु फलं संस्कृत्य अन्तरपरिसशीलनं च।

अन्वितिः ३. करणरीत्या परिष्कारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अभीष्टवर्षादौ ध्रुवकं प्रसाध्य वर्षगणादिकरणगणितनियमानुसारं ग्रहाणां परिष्कृतिः।
- तेषां परिशीलनं च।

अन्वितिः ४. परिष्कृतग्रहाणां परिशीलनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- त्रिप्रश्नोक्तप्रकारेण पूर्वसाधितग्रहाणाम् अन्तरपरिशीलनम्।
- रवीन्द्वोः ग्रहणपरिशीलनम्।
- युत्यादिपरिशीलनं च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. कृष्णचन्द्र द्विवेदी, (1966), *सिद्धान्ततत्त्वविवेकः*, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय।
2. केतकीग्रहगणितम् (अङ्कविवृतिव्याख्योपेतम्), (2001), वाराणसी : भारतीय विद्या प्रकाशन।
3. श्री बापूदेव शास्त्री, (2005), *सिद्धान्तशिरोमणिः (वासनाभाष्योपेतः)*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
4. केदारदत्त जोशी, (2006), *ग्रालाघवम् (मल्लारि-विश्वनाथयोः व्याख्योपेतम्)*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. भट्ट कपिलेश्वर शास्त्री, (1946), *सूर्यसिद्धान्तः (तत्त्वामृतटीकोपेतः)*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज़ ऑफिस।
2. बाबूवाजी मिश्र, (1932–1947), *सिद्धान्तशेखरः*, कोलकाता : यूनिवर्सिटी ऑफ कलकत्ता।
3. आचार्य रामस्वरूप शर्मा, (1966), *ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तः*, नई दिल्ली : Indian Institute of Astronomical & Sanskrit Research.

चितस्वशास्त्रविषयक-पाठ्यक्रमाः

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: ज्योतिर्मीमांसा ग्रहणमण्डनं गोलसारश्च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. ग्रहगणिते नीलकण्ठपरमेश्वराभ्यां निरूपितानां तत्त्वानाम् अध्ययनम्।
2. ग्रहगणिते केरलीयपद्धतेः वैशिष्ट्यस्य अवगमनम्।
3. ग्रहगणिते परिष्करणस्य अनिवार्यतायाः विमर्शनम्।
4. बीजसंस्कारस्य तत्कारणानां च परिशीलनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. ज्योतिश्शास्त्रस्य शोधनात्मकत्व प्रयोगात्मकत्व च निरूपयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. दृगुपलब्ध्यभावे सति प्रादुर्भूतानां विभिन्नानां सिद्धान्तानां गणितं कथम् एकरूपता प्राप्नोतीति व्याख्यातुं शक्ताः भविष्यन्ति।
3. ग्रहणैः गणितशोधनप्रकारान् अवगन्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
4. भगणादीनां परिष्करणस्य अनिवार्यतां वैज्ञानिकदृष्ट्या वर्णनं कर्तुं शक्ष्यन्ति।
5. बीजसंस्कारस्य स्वरूपं प्रयोजनं च विवेक्तुं सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1	ज्योतिर्मीमांसा ग्रहणमण्डनं गोलसारश्च	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. नीलकण्ठप्रणीता ज्योतितर्मीमांसा-१. **श्रेयोऽङ्कः १**

- भगणादीनां परिष्कररणस्य अनिवार्यता।
- नूतनसिद्धान्तकरणे देवताप्रसादस्य आवश्यकता।
- परीक्षण-अनुमानादिभिः भगणनिर्णयः।
- करणग्रन्थानां वैशिष्ट्यम्।
- बीजसंस्कारः।

- भटसंस्कारप्रारम्भकालोपरि विमर्शः।
- तत्र लल्लकृतविपर्यासस्य समर्थनं।
- भगणसाम्येऽपि मध्यमभेदे हेतुः।
- अनुमानेन ग्रहगत्यवधारणे श्रुतेः प्रामाण्यम्।
- विभिन्नेषु सिद्धान्तेषु प्रतिपादिताः भगणादयः तेषु संस्कारश्च।

अन्वितिः २. नीलकण्ठप्रणीता ज्योतितर्मीमांसा-२. **श्रेयोऽङ्कः १**

- विभिन्नसिद्धान्तेषु पारस्परिकं सौक्ष्म्यशोधनं तत्र आर्यभटीयार्धरात्रिकसिद्धमध्यमानां शोधनम्।
- सिद्धान्तशेखरसिद्धमध्यमानां शोधनम्।
- सिद्धान्तशेखरे स्वीकृतचन्द्रोच्चपातयोः विशेषः।
- ग्रहणैः गणितशोधनप्रकारः।
- ग्रहाणां मन्दपरिधिस्फुटीकरणे विशेषः।
- अयनचलनम्।
- परिलेखद्वारा भुजकोटिकर्णानां सम्बन्धनिर्णयः।
- दृग्गोलगतमानेषु भगोललिप्तासम्पादनविमर्शः च।

अन्वितिः ३. परमेश्वरविरचितं ग्रहणमण्डनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ग्रन्थावतरणम्।
- मध्यमानयनम्।
- ध्रुवाणि।
- देशान्तरसंस्कारः।
- भुजफलसंस्कारः।
- चरार्धसंस्कारः।
- स्फुटक्रिया।
- बृहज्ज्याः।
- ग्रहणसम्भवः।
- ग्रहणस्वरूपम्।
- चन्द्रविक्षेयः।
- रविग्रहणे लम्बनम्।

- चन्द्रस्य स्फुटविक्षेपः।
- स्थित्यर्धम्।
- आयन-आक्ष-विक्षेप-स्फुटवलनानि।
- इष्टग्रासः।
- परिलेखः।
- अनादेश्यग्रहणानि।

अन्वितिः ४. नीलकण्ठविरचितः गोलसारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- गोलसारे प्रथम-द्वितीय-तृतीयपरिच्छेदाः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. Nīlakaṇṭha. (1977). *Jyotirmīmāṃsā* (K. V. Sharma, Ed.). V.V.B. Institute of Sanskrit & Indological Studies, Panjab University, Hoshiarpur.
2. Parameśvara. (1965). *Grahaṇamaṇḍanam* (K. V. Sharma, Ed.). V.V.B. Institute of Sanskrit & Indological Studies, Panjab University, Hoshiarpur.
3. Nīlakaṇṭha. (1970). *Golasāra* (K. V. Sharma, Ed.). V.V.B. Institute of Sanskrit & Indological Studies, Panjab University, Hoshiarpur.

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. Bapudeva Śāstrī, Śrī (Ed.). (1932–1947). *Siddhāntaśekharaḥ* (Parts 1–2, Ed. by Bābuvājī Miśra). University of Calcutta.
2. Kapileśvara Śāstrī, Śrī. (1946). *Sūryasiddhāntaḥ (Tattvāmṛtatīkā-sametaḥ)*. Chaukhamba Sanskrit Series Office.
3. Kṛṣṇacandra Dvivedī (Ed.). (1966). *Siddhāntatattvavivekaḥ*. Sampurnananda Sanskrit Vishvavidyalaya.
4. Śukla, K. S., & Sharma, K. V. (Eds.). (1976). *Āryabhaṭīyam*. Indian National Science Academy (INSA).
5. Bapudeva Śāstrī, Śrī (Ed.). (2005). *Siddhāntaśiromaṇiḥ (Vāsanābhāṣyopetaḥ)*. Choukhamba Sanskrit Sansthan.

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: सिद्धान्तसम्राट् (प्रथमः भागः)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. पूर्वकाले एव भारतवर्षात् बहिः अपि लोकव्यवहारे प्रचलितस्य ग्रहगणितक्रमस्य अध्ययनम्।
2. छायाक्षेत्राणां चापीयक्षेत्राणां च स्पष्टं परिज्ञानम्।
3. गोलयन्त्रद्वारा ग्रहवेधप्रकाराणाम् अवगमनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. "मिजास्ती" इति अरबीभाषायां यत् गणितम् आसीत् यस्य च भाषान्तरीकरणं पण्डितजगन्नाथेन कृतं तस्य गणितप्रक्रियाम् अवगन्तुं समर्थाः प्रभविष्यन्ति।
2. ज्याचापादिरेखागणितसाध्यानां विषये प्राचीनानां मतानि लोके प्रसारयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. अस्माकं परम्परागतगणितस्य, पाश्चात्त्यानां गणितस्य च मध्ये विद्यमानं साम्यं वैषम्यं च अवगत्य तदनुरोधेन ग्रहगणितं परिष्कर्तुं कौशलं प्राप्स्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2	सिद्धान्तसम्राट् (प्रथमः भागः)	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. सम्राट्सिद्धान्तस्य प्रथमः अध्यायः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- भूम्याकाशयोर्वर्णनम्।
- भूमेर्गोलत्वादिनिरूपणम्।
- ज्याचापादिरेखागणितसाध्यम्।
- पूर्णज्योत्पादननिरूपणम्।
- अर्धज्यानयनप्रकाराः।
- अयनवृत्ते कर्कमकराहोरात्रवृत्तयोरन्तरसाधनम्।
- क्रान्ति-निरक्षोदयांशादिसाधनम् पञ्चदश क्षेत्राणि च।

अन्वितिः २. सम्राट्सिद्धान्तस्य द्वितीयः अध्यायः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पृथिव्यां मनुष्याणां सञ्चारप्रदेशवर्णनम्।
- अग्रासाधनम्।
- चापक्षेत्र-छायाक्षेत्रव्यवहाराः।
- वर्षे अक्षांशवशेन रवेः खमध्यभेदवर्णनम्।
- सायनमेषतुलामकरकर्कशङ्कुतः मध्याह्नच्छायावैशिष्ट्यम्।
- कालांश-अक्षांशयोः सारिणी।
- पञ्चविंशतिः क्षेत्राणि।

अन्वितिः ३. सम्राट्सिद्धान्तस्य तृतीयचतुर्थाध्यायौ। **श्रेयोऽङ्कः १**

- तृतीयाध्याये सूर्यचारनिरूपणम्।
- ग्रहगतावन्तरनिरूपणम्।
- रविमध्यमानयनाय सारिणी।
- अन्याः सारिण्यः।
- क्षेपकाः।
- ध्रुवकाः विंशतिः क्षेत्राणि।
- चतुर्थाध्याये चन्द्रचारनिरूपणम्।
- चन्द्रवेधप्रक्रिया।
- गतिनिरूपणम्।
- मध्यमगत्यादिसारिण्यः।
- मध्यमचन्द्रसूर्ययोः अन्तरगतिः।
- शरकेन्द्रगतिः।
- मन्दकेन्द्रगतिः।
- चन्द्रवर्षगत्यादिः।
- नव क्षेत्राणि।

अन्वितिः ४. सम्राट्सिद्धान्तस्य पञ्चमषष्ठाध्यायौ। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पञ्चमाध्याये – गोलयन्त्रनिरूपणम्।
- चन्द्रस्य द्वितीयफलनिरूपणम्।

- भूकेन्द्र-प्रतिवृत्तयोरन्तरस्य निष्पत्तिः।
- अभिमुखकेन्द्रनिरूपणम्।
- मन्दफलसारिणीसाधनम्।
- सारिणीतः स्पष्टचन्द्रसाधनम्।
- चन्द्रलम्बनबोधकं यन्त्रम्।
- रवीन्द्वोः कर्णानयनम्।
- बिम्बमानानि।
- लम्बनसारिणी।
- विंशतिः क्षेत्राणि।
- षष्ठाध्याये – सारिण्यः।
- चन्द्रसूर्ययोः ग्रहणसाधनम्।
- सप्त क्षेत्राणि।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. Śarma, Rāmasvarūpa (Ed.). (1967). Samrāṭsiddhāntaḥ. Indian Institute of Astronomical & Sanskrit Research.

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. Miśra, Bābuvājī (Ed.). (1932–1947). *Siddhāntaśekharaḥ* (Parts 1–2). University of Calcutta.
2. Kapileśvara Śāstrī, Śrī. (1946). *Sūryasiddhāntaḥ (Tattvāmṛtatīkā-sametah)*. Chaukhamba Sanskrit Series Office.
3. Śarmā, Rāmasvarūpa Ācārya (Ed.). (1966). *Brāhmasphuṭasiddhāntaḥ*. Indian Institute of Astronomical & Sanskrit Research.

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: भद्रगणितम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भद्रगणिते नारायणपण्डितस्य अन्येषामाचार्याणां च योगदानस्य अध्ययनं, गणितीयसौन्दर्यस्य च विश्लेषणम्।
2. प्राचीनभारतीयगणितपरम्परायाम् अतीव विस्मयजनकस्य मायाचतुरस्रस्य गणितीयतत्त्वानां परिज्ञानम्।
3. मायाचतुरस्रनिर्माणस्य विविधप्रकाराणां, नियमानां च उपस्थापनम्।
4. छात्रेषु गणनाशास्त्रविषये तार्किकरूपेण सर्जनात्मकचिन्तनस्य संवर्धनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भद्रगणितस्य परिभाषां, स्वरूपं, इतिहासं च स्पष्टरूपेण व्याख्यातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. भारतीयाः न केवलं ग्रहगणितप्रपञ्चे कुशलाः, अपि तु शुद्धगणितप्रपञ्चे अपि निपुणाः आसन् इति उदाहरणमुखेन प्रतिपादयितुं सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति।
3. प्राचीनभारतीयानां गणितनवोन्मेषं लोके प्रपञ्चयितुं प्रावीण्यम् अर्जयिष्यन्ति।
4. मायाचतुरस्रनिर्माणस्य विविधप्रकाराणां, नियमानां च उपस्थापनं कर्तुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3	भद्रगणितम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. भद्रगणितस्य स्वरूपम् इतिहासश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मायाचतुरश्रस्य महत्त्वम्।
- प्राचीनभारते अस्य उल्लेखाः।
- ऋग्वेदे मायाचतुरस्रस्य उल्लेखः।
- नागार्जुनस्य मायाचतुरस्राणि तत्र विशेषाश्च।
- वाराहमिहिरस्य मायाचतुरस्राणि।
- जैनगणितेषु मायाचतुरस्राणि तत्र विशेषाश्च।

अन्वितिः २. नारायणपण्डितस्य भद्रगणितम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- भद्रगणितम्।

- तस्य परिभाषा स्वरूपविस्तारः क्षेत्रनिर्णयश्च।
- भद्रगणिते नारायणपण्डितस्य वैशिष्ट्यम्।
- भद्रगणितम् इति नाम्नः व्युत्पत्तिः महत्त्वं च।

अन्वितिः ३. मायाचतुरश्रस्य विभिन्नरूपाणि - १ **श्रेयोऽङ्कः १**

- सामान्यमायाचतुरश्रे चतुरश्रनियमः मायासंख्यानियमश्च।
- मायाचतुरस्रनिर्माणे प्रयुक्तानां श्रेणीनां निर्धारणम्।
- ४ × ४ आकारेण मायाचतुरस्रस्य निर्माणम्।
- वामदक्षिणचालनप्रकाराभ्यां संख्यास्थापनविधिः अस्य विभिन्नरूपाणि च।
- मायाचतुरस्रनिर्माणे अनियतसंख्याश्रेणीनामुपयोगः।
- अनियतश्रेणीनिर्धारणे प्रकारद्वयम्।
- चतुरस्रपरिवर्तनपद्धतिः।

अन्वितिः ४. मायाचतुरश्रस्य विभिन्नरूपाणि – २ **श्रेयोऽङ्कः १**

- समगर्भचतुरस्रनिर्माणम्।
- करसम्पुटविधानम्।
- मायाचतुरश्रे दीर्घचतुरश्रविधानम्।
- नियतानियतसंख्याभ्यः विषमगर्भचतुरस्रनिर्माणम्।
- दश-चतुर्दश-अष्टादशचतुरश्राणां निर्माणविधिः।
- पीठपङ्क्तिविधानम्, विषमभद्रसम्पुटविधानम्।
- विषमभद्रे लघूपायः।
- सङ्कीर्णभद्राणि तत्र वितान-मण्डप-वज्र-सर्वतोभद्र-द्वादशकर-वज्रपद्म-पद्मभद्र-षट्कजभद्र-पद्मवृत्तानि च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. Kavirāj, Gopinātha, & Dvivedī, Padmakara (Eds.). (1936). Gaṇitakaumudī (Parts 1–2) [by Narāyaṇa Paṇḍita]. Government Printing Press.

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. Rao, S. Balachandra, & Shailaja, M. (Eds.). (2016). Māyācaukagala-svārasyā [In Kannada]. Navakarnataka Publications.
2. Heroor, Venugopal D. (Ed.). (2024). Bhadragaṇitam [In English]. Central Sanskrit University.

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.4: ज्योतिर्गणितम् (प्रथमः परिच्छेदः)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. ग्रहगणिते वेङ्कटेशकेतकरेण नूतनतया प्रतिपादितानां गणितविधीनाम् अध्ययनम्।
2. ग्रहगणिते पाश्चात्यपद्धतीनां विमर्शनं तासां वैशिष्ट्यस्य अवगाहनं च।
3. ग्रहगणिते प्राच्यपाश्चात्त्यपद्धत्योः सामञ्जस्यसम्पादनम्।
4. सिद्धैः कोष्ठकैः लघुना उपायेन तिथ्यादीनां साधनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. ग्रहगणिते प्राच्य-पाश्चात्यपद्धत्योः तुलनात्मकम् अध्ययनं कर्तुं सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति।
2. ग्रहाणां रविमध्यगणितं भूमध्यगणितं च अधीत्य तस्य गणितस्य उपपत्तिमपि ज्ञात्वा अन्यान् गणितप्रकारान् स्वयं प्रतिपादयितुं प्रवीणाः भविष्यन्ति।
3. ग्रन्थोक्तप्रकारेण स्वदेशीयं पञ्चाङ्गं विरचयितुं पटवः भविष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.4	ज्योतिर्गणितम् (प्रथमः परिच्छेदः)	4	0	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. पञ्चाङ्गाध्यायः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ग्रन्थवैशिष्ट्यम्।
- पौष्णान्तविचारः।
- पञ्चाङ्गगणितार्थं प्रतिमासं प्रतितिथि च।
- ध्रुवानयनम्।
- पराख्यानयनम्।
- गतगम्यभाज्यहारसाधनम्।
- तिथ्यादीनां समाप्तिकालाः।
- गणितोदाहरणम्।
- पञ्चाङ्गलेखनक्रमः।

- सङ्क्रान्तिः।
- महानक्षत्राणि।
- अब्दपतिः।
- तिथिशुद्धिः।
- विषुवायनर्तूनां कालानयनम्।
- मध्यमाः सूर्य-सूर्योच्च-चन्द्र-चन्द्रोच्च-पाताः।
- स्पष्टाः चन्द्रः सूर्यः एतयोर्गतिः चन्द्रशरः रवीन्द्वोः बिम्बं भूभा रविक्रान्तिः परमलम्बनं चरः रव्युदयान्तरं च।
- उज्जयिनीमध्यरेखातः इष्टग्रामे अर्कसावनकालानयनम्।
- दिनमानादिकं, रेखान्तरप्रयोजनं च। (एतत्साधनाय कोष्ठकाः उपकोष्ठकाश्च आहत्य २०)

अन्वितिः २. चन्द्रसूर्याध्यायः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- चन्द्रभोगगणितम्, चन्द्रशरगणितम्, सूर्यभोगगणितम्, अन्तर्न्यासगणितम्, पूर्णिमान्ते चन्द्रतुलना च। (एतत्साधनाय १० कोष्ठकाः)

अन्वितिः ३. ग्रहगणिताध्यायः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अहर्गणः।
- ग्रहाणां मध्यमगणितम्।
- गुरुशन्योः मिथः आकर्षणम्।
- केन्द्रदिवसाः।
- पाताः।
- ग्रहाणां रविमध्यगणितम्।
- रविमध्ये दृश्याः ग्रहाणां भोगाः मन्दकर्णाः शराश्च।
- ग्रहाणां भूमध्यगणितं शीघ्रकेन्द्रं स्पष्टग्रहाः स्पष्टगतिश्च।
- ग्रहाणां शीघ्रकर्णादिः।
- विषुवकालः क्रान्तिः तयोर्गतिश्च।
- ग्रहाणाम् अवान्तरविशेषाः।
- गणितोदाहरणं च। (एतत्साधनार्थं २० कोष्ठकाः)

अन्वितिः ४. नक्षत्राध्यायः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नक्षत्राणां विषुवकालः क्रान्तिः।
- मध्यमसूर्यस्य विषुवकालः।
- ग्रहर्क्षाणामुदयमध्यास्तकालाः।
- चन्द्रोदयगणितम्।
- सूर्यसिद्धान्तव्याख्यामुखेन धनिष्ठायोगतारानिर्णयः।

- वराहमिहिरोक्तदिशा धनिष्ठायोगतारानिर्णयः, पौष्णान्तोपपत्तिः च। (साधनार्थं ४ कोष्ठकाः)

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. वेङ्कटेशकेतकर, (1898), ज्योतिर्गणितम्, पूना : आनन्दाश्रममुद्रणालयः।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते क्षेत्रव्यवहारः कुट्टकञ्च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. त्रिभुज-चतुर्भुज-वृत्तादिक्षेत्राणां लक्षणपरिज्ञानपूर्वकं तद्गणितविधीनाम् अध्ययनम्।
2. कुट्टकगणितस्य ग्रहगणितोपयोगित्वप्रदर्शनम्।
3. क्षेत्रव्यवहारे कुट्टके च अन्येषां मतानां विमर्शनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. त्रिभुजादिक्षेत्रगणितीयविषयेषु पाश्चात्त्यगणितं प्रति भारतीयगणितस्य प्रभावः कीदृशः वर्तते इति लोके प्रतिपादयितुं कुशलाः भविष्यन्ति।
2. ग्रहगणिते वेधेन निर्ज्ञातुं दुश्शकयोः मन्दोच्चपातयोः भगणानां निर्धारणार्थं कुट्टकगणितं कथम् उपयुक्तं भवतीति निरूपयितुं सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति।
3. व्यावहारिकगणिते ग्रहगणिते च भास्कराचार्यप्रभृतीनामुत्तरवर्तीनामाचार्याणामुपरि ब्रह्मगुप्तस्य प्रभावं गवेषणदृष्ट्या अध्येतुं तुलनां कर्तुं च समर्थाः भविष्यन्ति।
4. कुट्टकगणितस्य ग्रहगणितोपयोगित्वप्रदर्शनं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1	ब्राह्मस्फुटसिद्धान्ते क्षेत्रव्यवहारः कुट्टकञ्च	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. क्षेत्रव्यवहारः - १ **श्रेयोऽङ्कः १**

- क्षेत्रव्यवहारे आबाधाज्ञानम्।
- चतुर्भुजे लम्बकर्णयोः आनयनम्।
- जात्यत्रिभुजे भुजकोटिकर्णानयनम्।
- लम्बकर्णयोः ऊर्ध्वाधरखण्डानयनम्।
- चतुर्भुजोपरिगतवृत्तस्य व्यासानयनम्।

- त्रिभुजोपरिगतवृत्तस्य व्यासानयनम्।
- विषमचतुर्भुजे कर्णयोरानयनम्।
- विषमचतुर्भुजे लम्बानयनम्।
- विषमचतुर्भुजे कर्णयोगतः कर्णखण्डानयनम्।
- विषमचतुर्भुजे मध्यलम्ब-ऊर्ध्वाधरखण्डज्ञानम्।
- इष्टकल्पनया भुजकोटिकर्णानयनम्।
- अभीष्टजात्यद्वयेन विषमत्रिभुजानयनं च।

अन्वितिः २. क्षेत्रव्यवहारः - २ **श्रेयोऽङ्कः १**

- जात्यद्वयेन आयतानयनम्।
- समानलम्बचतुर्भुजक्षेत्रम्।
- कोटिकर्णानयनम्।
- वृत्तक्षेत्रगणितम्।
- ज्याव्यासयोरानयनम्।
- ज्याव्यासाभ्यां शरानयनम्।
- वृत्तसंयोगे जीवाशराभ्यां व्यासयोरानयनं च।
- लीलावत्यां क्षेत्रव्यवहारे भास्कराचार्येण उक्तानां सूत्राणां ब्रह्मगुप्तोक्तसूत्रैः सह तुलना च।

अन्वितिः ३. कुट्टकगणितम् - १ **श्रेयोऽङ्कः १**

- कुट्टकप्रयोजनम्।
- कुट्टकप्रशंसा।
- कुट्टके विशेषः।
- भगणादिशेषतः अहर्गणानयनम्।
- स्थिरकुट्टककथनम्।
- स्थिरकुट्टकात् अहर्गणानयनम्।
- स्थिरकुट्टके विशेषः।
- विलोमगणितं च।

अन्वितिः ४. कुट्टकगणितम् - २ **श्रेयोऽङ्कः १**

- कुट्टकप्रश्नाः, भास्कराचार्येण बीजगणिते उक्तस्य कुट्टकस्य स्वरूपम्, उभयोः गणितयोः तुलना च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. Sharma, A. R. (Ed.). (1966). Brāhmasphuṭasiddhāntaḥ. Indian Institute of Astronomical & Sanskrit Research.

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. Bhāskara II. (1931). *Līlāvatī* (G. P. Dwivedi, Ed.). Newul Kishor Printing Press.
2. Nārāyaṇa Paṇḍita. (1936). *Gaṇitakaumudī* (G. Kaviraj & P. Dwivedi, Eds.). Tara Printing Works.
3. Mahāvīrācārya. (1912). *Gaṇitasārasaṅgrahaḥ* (M. Rangacharya, Ed.). Superintendent Government Press.
4. Śrīdhara. (2004). *Triśatikā*. Rāṣṭrīya Saṃskṛta Saṃsthān.
5. Bhāskara II. (2012). *Bījagaṇitam* (A. Jha, Ed.). Chaukhambha Prakashan.
6. Nārāyaṇa Paṇḍita. (2019). *Bījagaṇitāvatamsaḥ* (V. D. Heroor, Ed.). Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University.

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: सिद्धान्तसम्राट् (द्वितीयः भागः)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. नक्षत्राणां वेधवशात् ध्रुवकादीनां स्पष्टक्रान्तेः च परिज्ञानम्।
2. बुधशुक्रयोः अन्येषां ग्रहाणां च सारिणीवशात् स्पष्टीकरणप्रक्रियायाः परिज्ञानम्।
3. नक्षत्राणाम् अस्तोदयादिकालज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. प्राच्य-पाश्चात्त्यगणितपद्धत्योः प्रक्रियाम् अवगन्तुं पटवो भविष्यन्ति।
2. पाश्चात्त्यग्रहगणितस्यापि मूलं भारतीयं ग्रहगणितमेव इति लोके प्रसारयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. वेधितानां नक्षत्राणां संख्यां निश्चित्य तेषां क्रमविन्यासज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
4. गोलरचनायाः प्रकारं तत्त्वतः बोधयितुं, नक्षत्राणाम् अस्तोदयमध्याह्नकालवर्णनस्य गणनाप्रक्रियां ज्ञातुं च कुशलाः भविष्यन्ति।
5. ग्रहगणितस्य परिष्करणे नूतनं मार्गम् अन्वेष्टुं सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2	सिद्धान्तसम्राट् (द्वितीयः भागः)	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. सम्राट्सिद्धान्तस्य सप्तमः अध्यायः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नक्षत्रबिम्बानां स्थिरत्वादिप्रतिपादनम्।
- नक्षत्रगोलस्य कदम्बद्वयानुरोधेन पश्चाद्भ्रमणप्रतिपादनम्।
- स्पष्टक्रान्तयः।
- वेधद्वयकालदर्शनम्।
- नक्षत्राणां क्रान्तेः शरस्य च सारिणी।
- राशीनां पृथक् पृथक् नक्षत्रविशेषाणां च ध्रुवकादिनिरूपणम्।

अन्वितिः २. सम्राट्सिद्धान्तस्य अष्टम-नवमाध्यायौ। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अष्टमाध्याये – वेधितानां नक्षत्राणां संख्यानिरूपणम्।
- आकाशगङ्गासंस्थानम्।
- गोलरचनाप्रकारः।
- नक्षत्राणाम् अस्तोदयमध्याह्नकालवर्णनम्।
- चत्वारि क्षेत्राणि।
- नवमाध्याये – ग्रहकक्षास्थितिवर्णनम्।
- मध्यगतिशीघ्रकेन्द्रगत्योः सारिणी।
- बुधस्य उच्चगति-परमनीचस्थान-परमफलानां विचाराः।
- दश क्षेत्राणि।

अन्वितिः ३. सम्राट्सिद्धान्तस्य दशम-एकादशाध्यायौ। **श्रेयोऽङ्कः १**

- दशमाध्याये- शुक्रविचारः तत्र नीचोच्चवृत्तव्यासार्ध-प्रतिवृत्तभूकेन्द्रान्तर-केन्द्रद्वयान्तर-केन्द्रगति-क्षेपादीनां साधनम् च।
- भौम-गुरु-शनीनां वेधोपकरणानि, क्षेत्राणि च।
- एकादशाध्याये ग्रहाणां वेधत्रयनिरूपणम्।
- वेधन स्पष्टगतिविवेकः।
- भौम-गुरु-शनीनां क्षेपाः।
- सारिणीनिरूपणं ततः फलस्पष्टीकरणं च।

अन्वितिः ४. सम्राट्सिद्धान्तस्य द्वादश-त्रयोदशाध्यायौ। **श्रेयोऽङ्कः १**

- द्वादशाध्याये – वक्रगतिज्ञानोपकरणानि।
- वक्र-मार्गगतिसारिणी।
- स्पष्टरवितः प्रत्येकं राशौ बुधशुक्रयोः परमान्तरज्ञानम्।
- दिनरात्रिविभागेन सूर्यात् बुधशुक्रयोः परमकर्णानयनसारिणी।
- क्षेत्राणि च। त्रयोदशाध्याये – शरविचारः।
- शरानयने बुधशुक्रयोः अन्येषां च विशेषः।
- सारिणीतः शरसाधनम्।
- ताराग्रहाणामुदयास्तनिरूपणं च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. Śarmā, Rāmasvarūpa (Ed.). (1967). Samrāṭsiddhāntaḥ. Indian Institute of Astronomical & Sanskrit Research.

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. Miśra, Bābuvājī (Ed.). (1932–1947). *Siddhāntaśekharaḥ* (Parts 1–2). University of Calcutta.
2. Kapileśvara Śāstrī, Śrī. (1946). *Sūryasiddhāntaḥ (Tattvāmṛtatīkā-sametah)*. Chaukhamba Sanskrit Series Office.
3. Śarmā, Rāmasvarūpa Ācārya (Ed.). (1966). *Brāhmasphuṭasiddhāntaḥ*. Indian Institute of Astronomical & Sanskrit Research.

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: रेखागणितम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. रेखाधरातलसम्बन्धविषयकज्ञानम्।
2. वृत्तान्तःसम्बन्धजन्यविषयाणाम् अध्ययनम्।
3. धरातलगतैः त्रिभिः कोणैः यः घनकोणः भवति तत्र कोणद्वययोगः तृतीयकोणादधिकः भवतीत्यादिविषयाणामवगमनम्।
4. एकस्मिन् धरातले यदि द्वे रेखे लम्बरूपे तदा ते रेखे समानान्तरे स्यातामित्यादिविषयाणामध्ययनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. रेखागणितस्य मूलपरिभाषाः घनक्षेत्रादीनां स्वरूपं च व्याख्यातुं शक्ताः भविष्यन्ति।
2. समानान्तररेखाणां, कोणभुजयोः च सम्बन्धं स्पष्टं व्याखास्यन्ति तथा धरातलयोः समानान्तरभावं, रेखाधरातलसम्बन्धं च व्यावहारिकदृष्ट्या अवबोधयिष्यन्ति।
3. धरातलयोः रेखाधरातले वा लम्बकरणस्य प्रकारान् अवगम्य तेषां प्रयोगं दर्शयिष्यन्ति तथा धरातलयोः रेखयोः च सम्पातं, लम्बं च निर्देष्टुं ज्ञानं सम्पादयिष्यन्ति।
4. वृत्तद्वयान्तर्गते ये सजातीये क्षेत्रे तयोः फलोत्पन्नं निष्पत्तिमानं यत् तथा व्यासवर्गजं सम्बन्धमानं च यत्, ते द्वे अपि सम्बन्धमाने समे भवेताम् इत्यादिविषयाणां सोपपत्ति प्रतिपादने प्रवीणाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3	रेखागणितम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. रेखागणितस्य एकादशः अध्यायः (१ - १५ क्षेत्राणि) **श्रेयोऽङ्कः १**

- घनक्षेत्रादीनां परिभाषाः।
- रेखाधरातलसम्बद्धाः विषयाः।
- धरातलयोः रेखयोः च सम्पातः।
- रेखाधरातलगतो लम्बः।
- मिथः समानान्तराः रेखाः।

- कोणभुजयोः सम्बधः।
- धरातले पिण्डात् इष्टचिह्नात् वा लम्बकरणम्।
- धरातलयोः समानान्तरता च।

अन्वितिः २. रेखागणितस्य एकादशः अध्यायः (१६ - ३० क्षेत्राणि) **श्रेयोऽङ्कः १**

- सम्पातरेखयोः समानान्तरत्वम्।
- धरातलगतस्य लम्बस्य विशेषः।
- घनकोणः।
- कोणसम्मुखभुजः।
- त्रिभुजधरातले भुजद्वययोगस्य तृतीयभुजादाधिक्यम्।
- कोणद्वययोगस्य तृतीयकोणादाधिक्यम्।
- समानान्तरधरातलघनक्षेत्रम्।
- सजातीयघनक्षेत्रम्।
- छेदितघनक्षेत्रम्।

अन्वितिः ३. रेखागणितस्य एकादशः अध्यायः (३१ - ४१ क्षेत्राणि) **श्रेयोऽङ्कः १**

- समानान्तरधरातलघनक्षेत्राणां समानत्वम्।
- समानान्तरधरातलघनक्षेत्राणां निष्पत्तिः।
- सजातीययोः समानान्तरधरातलघनक्षेत्रयोः निष्पत्तिः।
- द्वयोः घनक्षेत्रयोः मिथः समानत्वं च।

अन्वितिः ४. आसक्तितः तात्पर्यनिरूपणं यावत्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- वृत्तमध्यस्थयोः सजातीयक्षेत्रयोः निष्पत्तिः।
- वृत्तफलयोः निष्पत्तिः।
- छेदितघनक्षेत्रयोः निष्पत्तिः।
- त्रिभुजभूमिकशङ्कुः।
- समतलमस्तकपरिधिक्षेत्रम्।
- एककेन्द्रकवृत्तद्वयम्।
- बहुधरातलघनक्षेत्रम्।

- गोलनिष्पत्तिः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. Samrāṭ Jagannātha. (1901). Rekhāgaṇitam (K. P. Trivedi, Ed.). Government Central Book Depot.

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. Sudhākara Dvivedī, Mahāmahopādhyāya. (2001). *Rekhāgaṇitam*. Chaukhamba Sanskrit Series Office.
2. Sharma G. L. (2008). *Rekhāgaṇitam* (Ed.). Hansa Prakashan.

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.4: ज्योतिर्गणितम् (द्वितीयः परिच्छेदः)

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. ग्रहणलोपदर्शनादिषु वेङ्कटेशकेतकरेण नूतनतया प्रतिपादितानां गणितविधीनाम् अध्ययनम्।
2. समस्तभूमण्डले ग्रहणं कथं दृश्यते इत्यस्य अध्ययनम्।
3. ग्रहणे छायाकल्पस्य (छायाभासस्य) वैशिष्ट्यनिरूपणम्।
4. कोष्ठकानां रचनाक्रमस्य अध्ययनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. लघुना उपायेन रवीन्द्वोः ग्रहणगणितक्रमम् अधीत्य सूर्यादिसिद्धान्तद्वारा कृतेन गणितेन सह यावत् अन्तरं यथा आयाति इति तुलनां कर्तुं सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति।
2. कालविपरिणामगणितं ज्ञात्वा दिथि-दिनाङ्कयोः विपरिणमने पटवः भविष्यन्ति।
3. कोष्ठकरचनाक्रममधीत्य गच्छता कालेन ग्रहगणिते आगतस्य अन्तरस्य परिष्करणे प्रावीण्यं प्राप्स्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.4	ज्योतिर्गणितम् (द्वितीयः परिच्छेदः)	4	0	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. चन्द्रसूर्यग्रहणाध्यायौ। **श्रेयोऽङ्कः १**

- **चन्द्रग्रहणाध्यायः -**
  - ग्रहणसम्भवः।
  - मूलाङ्काः।
  - ग्रास-खग्रास-स्थिति-विमर्दाः।
  - विरलच्छायागणितम्।
  - मान्द्यस्थितिगणितम्।
  - केवलात् छेद्यकात् स्पर्शादिकालानयनम्।
  - चन्द्रग्रहणभङ्गी। (एतत्साधनाय ६ कोष्ठकाः)
- **सूर्यग्रहणाध्यायः -**

- ग्रहणसम्भवः।
- मूलाङ्कः।
- त्रिभोनलग्ननतांशाः।
- नतिः।
- लम्बनम्।
- इष्टग्रामे स्पर्शमध्यमोक्षाः।
- ग्रास-खग्रास-कङ्कणग्रहणनिर्णयः।
- स्पर्शमोक्षस्थानानि।
- सूर्यस्य शिरोबिन्दुसकाशात् स्पर्शादिस्थानानयनम्।
- केवलात् छेद्यकात् स्पर्शादिकालानयनम्।
- परिलेखः, सूर्यग्रहणभङ्गी च। (एतत्साधनाय ५ कोष्ठकाः)

- भूमण्डलसम्बन्धिगणितम् (एतत्साधनाय ६ कोष्ठकाः) च।

अन्वितिः २. युतिलोपदर्शनाध्यायौ। **श्रेयोऽङ्कः १**

- चन्द्रदर्शनम्।
- अगस्त्यलोपदर्शनम्।
- गुरुशुक्रयोः उदयास्तगणितं तत्र कालांशापेक्षया उन्नतांशपद्धतेः वैशिष्ट्यञ्च।
- युतिकाले तिथिगणः।
- सन्ध्यारुणसंस्कारः।
- दृक्कर्मसंस्कारः।
- वारनिर्णयः।
- भौमादीनां स्थूललोपदर्शनगणितं च (एतत्साधनाय ५ कोष्ठकाः)
- शनिवलयगणितं, चन्द्रशृङ्गोन्नतिगणितं च (एतत्साधनाय २ कोष्ठकौ)

अन्वितिः ३. पातत्रिप्रश्नाध्यायौ। **श्रेयोऽङ्कः १**

- **पाताध्यायः** -
  - पातस्य स्थूलकालः।
  - उपकरणानि।
  - चन्द्रकक्ष्यायाः परमक्रान्ति-गोलसन्ध्योः गणितम्।
  - पातस्य निश्चयः प्रवेश-मध्य-निर्गमकालाः च।
  - गणितपरीक्षणम्।
  - प्रकारान्तरेण चन्द्रविषुवांशगणितं च (एतत्साधनार्थं ७ कोष्ठकाः)

- **त्रिप्रश्नाध्यायः -**
    - शङ्कुस्वरूपम्।
    - अक्षांशपलभयोरानयनम्।
    - रेखान्तरसाधनम्।
    - कालप्रकाराः।
    - लग्नकालयोः विपरिणमनम्।
    - वेधगणिते दिगंश-नतोन्नतकाल-नतोन्नतांश-शङ्कुच्छाया-छायाकर्णानाम् आनयनम्।
    - सूक्ष्मनतकालानयनम्।
    - सन्धिकालः।
    - किरणवक्रीभवनम्।
    - क्रान्तिविषुवाभ्यां भोगशरानयनम्।
    - वेधस्य आवश्यकत्वनिर्णयः (एतत्साधनार्थं ९ कोष्ठकाः)

अन्वितिः४. कालविपरिणाम-कोष्ठकरचनाध्यायौ। **श्रेयोऽङ्कः १**

- **कालविपरिणमाध्यायः -**
    - अभीष्टतिथौ दिनाङ्कानयनम्।
    - अभीष्टदिनाङ्के तिथ्यानयनम्।
    - क्रिस्तवर्षात् प्राक्कालिकं ग्रहगणितं (एतत्साधनार्थं ४ कोष्ठकाः)
- **कोष्ठकरचनाध्यायः -**
    - पञ्चाङ्गाध्यायगतकोष्ठकरचनाक्रमः।
    - चन्द्रसूर्याध्यायगतकोष्ठकरचनाक्रमः।
    - ग्रहाणां मन्दकेन्द्रपर्ययकालाः।
    - अयुतवर्षेषु केन्द्रभगणाः।
    - नीचानां चक्रशुद्धपातानां च वर्षगतिः।
    - मध्यममन्दकर्णाः।
    - केन्द्रच्युतयः।
    - ग्रहाणां मन्दफलसूत्राणि मन्दकर्णसूत्राणि च।
    - ग्रहाणां नाक्षत्रभगणकाल-मध्यमदिनगति-कालान्तर-परमशराः।
    - ग्रहाणां रविमध्यकर्णान्तरे दृश्यानि बिम्बानि।
    - नक्षत्रकोष्ठकरचना।
    - ग्रहण-युति-लोपदर्शन-पात-त्रिप्रश्नकोष्ठकरचनाः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. वेङ्कटेशकेतकर, (1898), ज्योतिर्गणितम्, पूना : आनन्दाश्रममुद्रणालयः।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. Dattaraja, (Ed.) (2001), केतकीग्रहगणितम् (अङ्कविवृतिव्याख्योपेतम्), Delhi: Bharatiya Vidya Prakashan.

One Year PG in

Phalita Jyotisha

अधिगमपरिणाम-आधारितपाठ्यचर्यारूपरेखा

स्नातकोत्तरकार्यक्रमः - फलितज्यौतिषम्

2025

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC

विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगः

बहादुरशाह-जफर-मार्गः

नवदेहली – 110002

Curriculum Development Committee for One Year PG (Phalita Jyotisha)

Prof. Deviprasad Tripathi

Chairman of the Sub-Committee and Professor, Shri Lal Bahadur Shastri National Sanskrit University, New Delhi ✉ devi@slbsrsv.ac.in

Dr. UmaShankar

Asst. Professor, Department of Sanskrit, University of Delhi

✉ umashankarkaswan@gmail.com

Dr. Deshbandhu

Asst. Professor, Department of Vastu-Shastra National Sanskrit, New Delhi

✉ deshastro.vastu@gmail.com

Dr. Dinakar Marathe

Convenor of the Sub-Committee and Assoc. Professor, Department of Jyotish, Kavikulguru Kalidas Sanskrit University, Ratnagiri Campus, Ratnagiri, Maharashtra - 415612

✉ dinakarmarathe@gmail.com

विषयसूची

कार्यक्रमस्य परिचयः **1**

कार्यक्रमस्य उद्देश्यानि **2**

कार्यक्रमस्य परिणामाः **3**

कार्यक्रमस्य वैशिष्ट्यम् **3**

प्रधानानां पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम् **4**

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम् **5**

प्रधानपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः **6**

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः **6**

प्रधानपाठ्यक्रमाः **7**

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) **8**

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: ग्रहभावफलदीपिका 8

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: अद्भुतसागरः 10

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: ताजिकसंज्ञातन्त्रम् 13

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: मुहूर्तविज्ञानम् 16

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) **19**

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: दशान्तर्दशाविचारः 19

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: कालमाधवः 22

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: ताजिकवर्षतन्त्रम् 24

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: सामुद्रिकरहस्यम् 26

चितस्वशास्त्रविषयाः **29**

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) **30**

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: भावकुतूहलम् 30

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: नारदीयसंहिता 33

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: जातकादेशः 36

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.4: मानसागरी 39

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) 42

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: सर्वार्थचिन्तामणिः 42

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: दैवज्ञवल्लभा 45

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: जातकतत्त्वम् 47

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.4: सारावली 51

कार्यक्रमस्य परिचयः

(Introduction of the Program)

आचार्यः फलितज्यौतिषम् (M.A. in Phalita Jyotisha) इत्याख्यः पाठ्यक्रमः एकवर्षात्मकः कार्यक्रमः वर्तते । कार्यक्रमेऽस्मिन् आहत्य द्वे सत्रे भवतः । छात्राः फलितज्यौतिषस्य शास्त्रिस्तरे जातक-मुहूर्त -प्रश्न - संहितादिविषयाणां परिचयात्मकं व्यावहारिकं च अध्ययनं कृत्वा सम्प्रति आचार्यस्तरे तेषां ग्रन्थानां विस्तरेण प्रयोगात्मकम् अध्ययनं कर्तुं प्रवर्तन्ते । अतः सम्पूर्णस्य फलितज्यौतिषपाठ्यक्रमस्य अध्ययनेन छात्राः शास्त्रीयमूलग्रन्थानामध्ययनपुरस्सरम् अनुप्रयोगस्य ज्ञानं प्राप्नुवन्तीति कार्यक्रमस्य वैशिष्ट्यं वर्तते।

अर्हता - शास्त्रीकक्ष्यायाम् तत्समकक्ष्यापरीक्षायां N.T.A. द्वारा सञ्चाल्यमानार्हतापरीक्षायां वा उत्तीर्णाः छात्राः कार्यक्रमेऽस्मिन् प्रवेष्टुमर्हन्ति। अत्र सत्रद्वये आहत्य -

- प्रधानपाठ्यक्रमाः (Major Course) 8 पाठ्यक्रमाः (Courses/Papers)
- चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाः (DSE) 7 पाठ्यक्रमाः (Courses/Papers)

कार्यक्रमस्य उद्देश्यानि

(Program Objectives)

1. भारतीयपरम्पराधारेण फलज्यौतिषशास्त्रस्य अध्ययनम् ।
2. प्राचीनभारतीयैः उपज्ञातस्य होराशास्त्रस्य (Astrology) प्रयोगात्मकम् अध्ययनम् ।
3. सनातनभारतीयमुहूर्तशास्त्रस्य व्यावहारिकतायाः वैज्ञानिकतायाः च प्रपञ्चनम् ।
4. भारतीयज्ञानपरम्परादृष्ट्या जातक-प्रश्न-संहिता-ताजिक-मुहूर्तादिविषयाणाम् अध्ययनम् ।
5. भारतीयजीवनपद्धतौ ज्योतिषशास्त्रस्य प्रयोगविषये मार्गदर्शनम्।
6. ग्रह-राशि-नक्षत्र-आयुर्दाय-राजयोग-विवाहानुकूल्य-शुभाशुभकाल-दशानिर्णयादीनाम् अध्ययनम्।
7. NET/SET इत्यादिस्पर्धात्मकपरीक्षासु अर्हतासम्पादनम् ।
8. शास्त्रवाक्यार्थादिपाठ्येतरगतिविधिभ्यः शास्त्रे नैपुण्यस्य, विश्लेशणात्मकाध्ययनेन शोधकर्मणि विशेषार्हतायाः च प्राप्तिः ।

कार्यक्रमस्य परिणामाः

(Program Outcomes)

अस्य कार्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः -

- फलदीपिका-पराशरहोराशास्त्र-मानसागरीत्यादिहोराग्रन्थेषु निहितं फलादेशोपयुक्तं तत्त्वं सम्यक् ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
- अद्भुतसागर-बृहत्संहितेत्यादिग्रन्थेषु प्रतिपादितान् वैज्ञानिकविचारान् विवेचयितुं कुशलाः भूत्वा तद्विषये समाजे अन्यान् अवबोधयितुं सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति।
- ज्योतिषशास्त्रस्य आधुनिकपद्धतिभिः सह अन्तःशाखीयं चिन्तनं कर्तुं सक्षमाः भविष्यन्ति।
- होराशास्त्रस्य शास्त्रीयाध्ययनपुरस्सरं प्रयोगे नवाचारान् प्रस्तोतुं सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति।
- शास्त्रार्थसंवादे, शोधनलेखने, व्याख्याने च तर्कयुक्ततया प्रस्तुतीकरणाय दक्षाः भविष्यन्ति।
- कालमाधवादिग्रन्थानाम् अध्ययनपुरस्सरं तिथिनिर्णयादिविषये शास्त्रोक्तसमाधानं प्रदातुं सक्षमाः भविष्यन्ति
- पञ्चाङ्गस्य व्यावहारिकप्रयोगः, संस्कारेषु मुहुर्तनिर्णयः, मेलापकविचारः, इत्यादीनां ज्ञानं प्राप्य ज्योतिषस्य व्यावहारिकपक्षे सामर्थ्यं प्राप्नुवन्ति।
- प्राचीनैः मुनिभिः जातक-प्रश्न-मुहुर्तादिग्रन्थेषु प्रतिपादितं फलकथनक्रमम् अधीत्य समाजे मार्गदर्शनं कर्तुं छात्राः समर्थाः भविष्यन्ति।

कार्यक्रमस्य वैशिष्ट्यम्

(Graduate Attributes of the Program)

अयं फलितज्यौतिषस्य आचार्यकार्यक्रमः छात्रेषु संस्कृतभाषासंवर्धनं, शास्त्रानुरागम्, अनुसन्धानदक्षतां, प्रयोगकौशलं, वैज्ञानिकदृष्टिं च विस्तारयितुं साहाय्यं करोति, तद्द्वारा भारतस्य प्राचीनपरम्परायाः स्रोतसः वैशिष्ट्यं समग्रे विश्वे द्योतयितुम् उपकरोति।

प्रधानानां पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम्

(PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR MAJOR COURSES)

Course Name पाठ्यक्रमनाम	Rootedness भारतीय मूलानि	IKS भारतीय ज्ञान परम्परा	Futuristic भविष्यवादी	Employability वृत्तिप्रदान क्षमता	Value, Skill and Multidisciplinary मूल्यानि, कौशलानि एवं बहुशास्त्रीयपाठ्यक्रमः	Disciplinary Knowledge अध्ययनशाखायाः ज्ञानम्	Difficulty Level काठिन्यस्तरः
ग्रहभावफलदीपिका	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
अद्भुतसागरः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
ताजिकसंज्ञातन्त्रम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
मुहूर्तविज्ञानम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
दशान्तर्दशाविचारः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
कालमाधवः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
ताजिकवर्षतन्त्रम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
सामुद्रिकरहस्यम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम्

(PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR DSE COURSES)

Course Name पाठ्यक्रमनाम	Rootedness भारतीयमूलानि	IKS भारतीय ज्ञान परम्परा	Futuristic भविष्यवादी	Employability वृत्तिप्रदानक्षमता	Value, Skill and Multidisciplinary मूल्यानि, कौशलानि एवं बहुशास्त्रीयपाठ्यक्रमः	Disciplinary Knowledge अध्ययनशाखायाः ज्ञानम्	Difficulty Level कठिनतायाः स्तरः
भावकुतूहलम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
नारदीयसंहिता	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
जातकादेशः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
मानसागरी	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
सर्वार्थचिन्तामणिः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
दैवज्ञवल्लभा	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
जातकतत्त्वम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
सारावली	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

प्रधानपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः

क्र.सं.		पाठ्यक्रमाः	पाठ्यक्रम-श्रेयोऽङ्कः	पाठ्यक्रम-काठिन्यस्तरः
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः पाठ्यक्रमः 1: ग्रहभावफलदीपिका	4	600-699
2		प्रधानः पाठ्यक्रमः 2: अद्भुतसागरः	4	600-699
3		प्रधानः पाठ्यक्रमः 3: ताजिकसंज्ञातन्त्रम्	4	600-699
4		प्रधानः पाठ्यक्रमः 4: मुहूर्तविज्ञानम्	4	600-699
5	द्वितीयसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः पाठ्यक्रमः 5: दशान्तर्दशाविचारः	4	600-699
6		प्रधानः पाठ्यक्रमः 6: कालमाधवः	4	600-699
7		प्रधानः पाठ्यक्रमः 7: ताजिकवर्षतन्त्रम्	4	600-699
8		प्रधानः पाठ्यक्रमः 8: सामुद्रिकरहस्यम्	4	600-699

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः

क्र.सं.		पाठ्यक्रमाः	पाठ्यक्रम-श्रेयोऽङ्कः	पाठ्यक्रम-काठिन्यस्तरः
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य चितस्वशास्त्रविषयक -पाठ्यकमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 1: भावकुतूहलम्	4	600-699
2		चितस्वशास्त्रविषयः 2: नारदीयसंहिता	4	600-699
3		चितस्वशास्त्रविषयः 3: जातकादेशः	4	600-699
4		चितस्वशास्त्रविषयः 4: मानसागरी	4	600-699
5	द्वितीयसत्रार्द्धस्य चितस्वशास्त्रविषयक -पाठ्यकमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 5: सर्वार्थचिन्तामणिः	4	600-699
6		चितस्वशास्त्रविषयः 6: दैवज्ञवल्लभा	4	600-699
7		चितस्वशास्त्रविषयः 7: जातकतत्त्वम्	4	600-699
8		चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.4: सारावली	4	600-699

प्रधानपाठ्यक्रमाः

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: ग्रहभावफलदीपिका

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भावफलसिद्धान्तानाम् अधिगमनम्।
2. मान्दियुक्तसूर्यादिग्रहाणां फलज्ञानम्।
3. जातकफलनिर्णये आवश्यकस्य ग्रहदशाफलविचारस्य योगविचारस्य च अवबोधनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भावचिन्तनपुरस्सरं फलादेशं कर्तुं शक्ष्यन्ति।
2. ग्रहदशाविचारस्य अध्ययनेन फलनिर्णयक्षमतां प्राप्स्यन्ति।
3. मान्दिफलविचारं ग्रहाणां गोचरफलविचारं च वक्तुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1	ग्रहभावफलदीपिका	3	1	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. भावफलसिद्धान्ताः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मृत्युकारणानि। मेषादिद्वादशराशिजन्यदोषाः।
- ऊर्ध्वाधः गतिः।
- भावफलसिद्धान्ताः।
- भावनाशकग्रहाः।
- द्वयोः भावयोः स्वामिफलविचारः।
- सन्धिगतग्रहफलम्।
- भावबाधकग्रहाः।
- ग्रहाणां पारस्परिकसम्बन्धः।
- तन्वादिद्वादशभावचिन्तनविचारः।

अन्वितिः २. दशाफलविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सूर्यादिमहादशाफलम्।
- लग्नेशादिभावेशानां दशाफलम्।
- लग्नेशादिद्वादशभावेशानां नेष्टदशाफलम्।
- वर्गोत्तमांशस्थग्रहदशा।
- राज्यप्रददशाः।
- स्वोच्चादिस्थितग्रहफलम्।
- शुभाशुभदशाफलम्।
- अनिष्टकारकदशाफलम्।

- शुभदशाफल-परिपाककालः।

अन्वितिः ३. मान्दिफलविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पापदशा।
- पापफलदशा।
- आरोहाऽवरोहादिदशा।
- मिश्रफलदशा।
- मृत्युप्रददशा।
- सङ्क्रमणफलम्।
- द्विर्द्वादशग्रहाणां महादशायां प्रत्यन्तर्दशाफलम्।
- अष्टकवर्गे विशेषविचारः। फलाप्तिकालज्ञानञ्च।
- शुक्राष्टकवर्गेण सन्ततिविचारः।
- शन्यष्टकवर्गेण मृत्युविचारः।
- लग्नादिद्वादशभावस्थमान्दिफलम्।
- गुलिकयुक्तसूर्यादिग्रहफलम्।

अन्वितिः ४. ग्रहाणां गोचरफलविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- गोचरे सूर्यादिग्रहाणां शुभस्थानानि वेधस्थानानि च।
- लग्नादिद्वादशभावेषु गोचरवशात् सूर्यादिग्रहफलम्।
- ग्रहाणां गोचरफलं प्राप्तिकालश्च।
- नक्षत्रगोचरविचारः।
- सूर्यादिग्रहाणां नक्षत्रन्यासक्रमः।
- लत्तादोषः लत्ताफलञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. गोपेश कुमार ओझा, (2008), *मन्त्रेश्वरकृता फलदीपिका,* वाराणसी : मोतीलालबनारसीदास।
2. डॉ. हरिवंश पाठकः, (2018), *फलदीपिका (हिन्दीव्याख्यासहिता),* वाराणसी : चौखम्बासुरभातीप्रकाशनम्।
3. डॉ. सुरेश चन्द्र मिश्र, (2022), *फलदीपिका (विद्याधरी हिन्दीव्याख्यासहिता),* नई दिल्ली : रंजन प्रकाशनम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. वैद्यनाथः, (1984), *जातकपारिजातः*, वाराणसी : चौखम्बासंस्कृतसंस्थानप्रकाशनम्।
2. वराहमिहिरः, (2007), *बृहज्जातकम् (भट्टोत्पलटीकासहिता),* वाराणसी : चौखम्बासुरभातीप्रकाशनम्।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: अद्भुतसागरः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. अद्भुतसागरस्याध्ययनपुरस्सरं संहितास्कन्धे ज्ञानसम्पादनम् ।
2. ग्रहणविषये संहितादृष्ट्या विशेषज्ञानसम्पादनम्।
3. पञ्चसंवत्सरविषये कार्तिकादिद्वादशवर्षविषये ज्ञानसम्पादनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. ग्रहणान्तर्गतं दशग्रासमोक्षविषयकं वर्णनं करिष्यन्ति।
2. सूर्याद्भुतावर्तान्तर्गतस्य लाङ्गलविचारं मङ्गलाद्भुतावर्तान्तर्गतस्य पञ्चमुखविचारं च निरूपयिष्यन्ति।
3. ग्रहयुद्धसङ्कल्पनाम् अवगन्तुं शक्ष्यन्ति।
4. प्रभवादिसंवत्सराणां गणनाविषये प्रतिपादयिष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2	अद्भुतसागरः	3	1	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. रविराहुचन्द्राद्भुतावर्तविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सूर्याद्भुतावर्त्तः -
  - शुभाशुभादित्यलक्षणम्।
  - अयन-ऋतुक्रमः।
  - सूर्यवर्णफलम्।
  - तामसकीलकाः।
- चन्द्राद्भुतावर्त्तः -
  - शुभाशुभचन्द्रलक्षणम्।
  - चन्द्रवर्णफलम्।
  - चन्द्रशृङ्गम्।
  - लाङ्गलविचारः।
- राहोरद्भुतावर्तः -
  - ग्रहणनिमित्तानि।
  - शुभाशुभराहुलक्षणम्।
  - सप्तपर्वविचारः।
  - सूर्यचन्द्रयोः ग्रहणमासफलम्।
  - सूर्यचन्द्रग्रहणराशिफलम्।
  - सूर्यचन्द्रग्रहणनक्षत्रफलम्।
  - दिक्फलम्।
  - दशग्रास-मोक्षविचारः।

अन्वितिः २. कुजबुधगुर्वद्भुतावर्तविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मङ्गलाद्भुतावर्त्तः -
  - शुभाशुभमङ्गल-लक्षणम्।
  - नक्षत्रविशेषे चारफलम्।
  - मङ्गलपञ्चमुखफलम्।
  - वक्रमङ्गलफलम्।
- बुधाद्भुतावर्तः -
  - शुभाशुभबुधलक्षणम्।
  - नक्षत्रविशेषे चारफलम्।
  - नक्षत्रविशेषे प्राकृतादिगतिफलम्।
  - बुधोदयफलम्।
- बृहस्पत्यद्भुतावर्तः -
  - शुभाशुभबृहस्पतिलक्षणम्।
  - वर्णफलम्।
  - नक्षत्रफलम्।
  - कार्तिकादिद्वादशवर्षफलानि।
  - १२ युगानि।
  - पञ्चसंवत्सरविचारः।
  - प्रभवादिसंवत्सराः।

अन्वितिः ३. शुक्रशनिकेत्वद्भुतावर्तविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- भार्गवाद्भुतावर्तः -
  - शुभाशुभशुक्रलक्षणम्।
  - नक्षत्रगतफलम्।
  - वीथी-फलम्।
  - मण्डलफलम्।
- शनैश्चराद्भुतावर्तः -
  - शुभाशुभशनिलक्षणम्।
  - नक्षत्रचारफलम्।
  - शनिमार्गफलम्।
  - शनिवक्रफलम्।
- केत्वद्भुतावर्तः -
  - शुभाशुभकेतुलक्षणम्।
  - आकृतिफलम्।
  - केतोः प्रकाराः फलं च।

अन्वितिः ४. ग्रहयुद्धाद्भुतावर्तविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ग्रहयुद्धाद्भुतावर्तः -
  - ग्रहयुद्धपरिचयः।
  - पराजितजयलक्षणयुक्तो ग्रहः।
  - रव्यादिग्रहाणां पराजयफलानि।
  - आक्रन्दादिलक्षणम्।
- आकृत्यदियोगाद्भुतावर्तः -
  - संवर्तादियोगफलानि।
  - रव्यादिवर्षाद्भुतावर्तः।
  - ग्रहाणां वर्षेशफलानि।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. निःशङ्करश्रीमद्वल्लालसेनदेवः, (१९०५), *अद्भुतसागरः*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।
2. डॉ. शिवकान्तझा, (2006), श्रीमद्वलालसेनदेवप्रणीतः, *अद्भुतसागरः*, वाराणसी : चौखम्बाप्रकाशनम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. रामकृष्णभट्टः, एम्., (1996), *वराहमिहिरकृता बृहत्संहिता*, नई दिल्ली : मोतिलालबनारसीदासप्रकाशनम्।
2. अच्युतानन्दझाः, (2014), *वराहमिहिरकृता बृहत्संहिता*, वाराणसी : चौखम्बाविद्याभवनम्।
3. मिश्रः, डॉ. सुरेशचन्द्र, (2022), *वराहमिहिरकृता बृहत्संहिता*, रञ्जनप्रकाशनम्।
4. सुरकान्तझाः, *वराहमिहिरकृता बृहत्संहिता*, वाराणसी : चौखम्बाकृष्णदासअकादमी।
5. अय्यर्, एन्. चिदम्बरम्, *वराहमिहिरकृता बृहत्संहिता*, नईदिल्ली: परिमलप्रकाशनम्।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: ताजिकसंज्ञातन्त्रम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. ताजिकशास्त्रस्य सिद्धान्तानां सम्यगवगमनम्।
2. वर्षकुण्डली-मुन्था-सहम-षोडशयोग इत्यादीनां जातिकपद्धत्याः प्रमुखतत्वानां ताजिकपद्धत्या विश्लेषणम्।
3. वार्षिकफलनिर्णयस्य (वर्षफलस्य) सिद्धान्तानां प्रयोगात्मकं ज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. वर्षकुण्डली-मुन्था-सहम-षोडशयोग इत्यादीनां विश्लेषणं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. ताजिकशास्त्रस्य मूलतत्वानां विश्लेषणं कर्तुं शक्ष्यन्ति।
3. वार्षिकफलनिर्णयस्य सिद्धान्तानां प्रयोगात्मकं निरूपणं करिष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3	ताजिकसंज्ञातन्त्रम्	3	1	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. राशिस्वरूपं भावविचारश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- राशिस्वरूपम्।
- मित्रामित्रनिरूपणम्।
- वर्षारम्भसमयसाधनम्।
- तिथिसाधनम्।
- ग्रहस्पष्टीकरणम्।
- चन्द्रस्पष्टविधिः।
- द्वादशभावसाधनम्।
- लग्नसाधनम्।
- दशमलग्नसाधनम्।
- भावस्थग्रहफलम्।
- भावविंशोपकविचारः।

अन्वितिः २. वर्गविचारः बलसाधनञ्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- राशीशद्रेष्काणेशविचारः।
- द्रेष्काणचक्रम्।
- ग्रहाणामुच्चनीचविचारः।
- नवांशबोधकचक्रम्।
- मेषादिद्वादशराशिषु हृद्देशविचारो हृद्देशचक्रञ्च।

- ग्रहाणां स्वभवनादिभिन्नस्थलेषु बलकथनम्।
- पञ्चवर्गचक्रम्।
- द्वादशवर्गीयबलकथनम्।
- होरेशचक्रम्।
- द्रेष्काणेशचक्रम्।
- पञ्चमांशेशद्वादशांशेशाविचारश्च।
- द्वादशांशचक्रम्।
- एकादशांशेशचक्रम्।

अन्वितिः ३. ग्रहफलनिर्णयः वर्षेशविचारश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ग्रहफलनिर्णयः।
- क्षेत्रभेदेन ग्रहस्य शुभपापत्वकथनम्।
- द्वादशभावानां शुभाशुभफलकथनम्।
- द्वादशवर्गीयचक्रम्।
- लग्नादिद्वादशभावेभ्यः विचारकथनम्।
- बलयुक्तग्रहलक्षणम्।
- वर्षेशनिर्णयार्थं पञ्चाधिकारिणः।
- दृष्टिसाम्ये व्यवस्थाकथनम्।
- मुन्थानयनम्।
- राहोर्मुखपुच्छानां लक्षणम्।

अन्वितिः ४. ग्रहदृष्टियोगसहमसाधनं च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सूर्य-चन्द्र-कुज-बुध-गुरु-शुक्र-शनि-राहुस्वरूपकथनम्।
- प्रत्यक्षस्नेहगुप्तदृष्टिविचारः।
- इष्टदृष्टिकलासाधनम्।
- दृष्टि ध्रुवाङ्काः।
- सूर्यादिग्रहाणां दीप्तांशाः।
- ईसराफतः रद्दादियोगानां सोदाहणलक्षणानि।
- हर्षस्थानानि, पञ्चाशत्सहमनामानि।
- पुण्य-गुरुविद्यायश-मित्र-सामर्थ्य-भ्रातृ-कर्मरोगमन्मथ-कार्यसिद्धिकथनम्।
- शत्रुशौर्योपायदरिद्रगुरुतासहमसाधनकथनम्।
- सहमफलानि।
- निर्बलग्रहलक्षणम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. पण्डितश्रीगङ्गाधरमिश्रशर्मा, (१९५०), *ताजिकनीलकण्ठी,* वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।
2. पं. श्रीनिवास झा,(2012), *ताजिकनीलकण्ठी (हिन्दी अनु.),* वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

3. आचार्य, नीलकण्ठः, *ताजिकनीलकण्ठी (पं.श्रीसीतारामशर्मकृतागूढार्थप्रकाशिकाख्या),* वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. श्रीगणेशदैवज्ञः, पं.सीतारामशास्त्री, (2018) *ताजिकभूषणम्,* मुम्बई : खेमराज-कृष्णदास-प्रकाशनम्।
2. के, एन राव, *ताजिक और वर्षफल,* नई दिल्ली : वाणी प्रकाशन।

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: मुहूर्तविज्ञानम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. कृषिविषयकमुहूर्तानाम् अवगमनम्।
2. विवाह-गृहप्रवेश-उपनयनादिषु मुहूर्तनिर्णयस्य सिद्धान्तानां ज्ञानम्।
3. ग्रह-नक्षत्र-तिथि-करण-योग-वाराणां समन्वयेन शुभाशुभनिर्णयस्य ज्ञानम्।
4. आधुनिके काले मुहूर्तशास्त्रस्य प्रासङ्गिकतायाः प्रतिपादनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. पञ्चाङ्गानां समन्वयेन मुहूर्तनिर्णयं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. विवाहमेलपकनिर्णये शक्ताः भविष्यन्ति।
3. गृहप्रवेशमुहूर्तनिर्णयं कर्तुं शक्ष्यन्ति।
4. मुहूर्तानां व्यावहारिकोपयोगं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4	मुहूर्तविज्ञानम्	3	1	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. शुभाशुभमुहूर्तः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शुभकर्मणि त्याज्यविचारः।
- नक्षत्राणां संज्ञा।
- दिवामुहूर्ताः रात्रि मुहूर्ताश्च।
- अनध्ययननिर्णयः।
- राज्याभिषेकः।
- सुरप्रतिष्ठामुहूर्तः।
- वस्त्रधारणमुहूर्तः।
- पञ्चके वर्ज्यकर्म।
- कृषिकर्ममुहूर्तः।
- पशुकर्ममुहूर्तः।
- शपथग्रहणमुहूर्तः।

अन्वितिः २. जातकर्म-उपनयनादिमुहूर्ताः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- गर्भाधानमुहूर्तः।
- पुंसवनमुहूर्तः।
- जातकर्ममुहूर्तः।
- नामकरणमुहूर्तः।

- डोलारोहणमुहूर्तः।
- कर्णवेधमुहूर्तः।
- अन्नप्राशनमुहूर्तः।
- चूडाकरणमुहूर्तः।
- उपनयनमुहूर्तः।
- जन्मराशितः ग्रहाणां शुभाशुभत्वम्।
- ताराबलम्।
- ग्रहाणां परस्परवेधस्थानानि।
- राशिभेदेन सङ्क्रान्तिपुण्यकालः।
- अधिमासक्षयमासलक्षणानि।

अन्वितिः ३. विवाहविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- वरकन्ययोः गुणमेलापकम्।
- विवाहसमयचिन्तनम्।
- वेधविचारः।
- लत्तादोषः।
- कर्तरिदोषः परिहारश्च।
- गण्डान्तदोष-यामार्धदोष-विषघटीविचारश्च।
- पञ्चकदोषः परिहारश्च।
- लग्ननवांशशुद्धिविचारः।
- जामित्रदोषः परिहारश्च।
- अग्न्याधानमुहूर्तः।

अन्वितिः ४. गृहवास्तुमुहूर्तः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ग्रामशुभाशुभविचारः काकिणी विचारः च।
- भूमिप्लवविचारः।
- शल्यज्ञानम्।
- शुभाशुभभूमिविचारः।
- दिक्-साधनम्।
- गृहारम्भमुहूर्तः।
- वृषवास्तुविचारः।
- गृहद्वारम् , आयभेदः।
- शङ्कुविचारः।
- शिलान्यासः।
- गृहप्रवेशविचारः।
- गृहप्रवेशे लग्नशुद्धिः।
- वामरविविचारः।
- यात्राकालज्ञानम्।
- दिग्द्वारनक्षत्रम्।
- यात्रालग्ने शुभयोगः।
- सम्मुखबुधशुक्रपरिहारः।
- यात्रायां त्याज्यम्।
- यात्रायां शुभाशुभशकुनविचारः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. दैवज्ञनारायणः, (1986), *मुहूर्तमार्तण्डः*, काशी : सीताराम मुद्रणालय।
2. केदारदत्त जोशी, (2015), *मुहूर्तमार्तण्डः*, वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. केदारदत्त जोशी, (1979), *मुहूर्तचिन्तामणि*, वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास।
2. मुरलीधर चतुर्वेदी, (2011), *मुहूर्तगणपति*, वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास।
3. पं. श्री कमलकान्त ठाकुर, (2019), मुहूर्तचिन्तामणि, (‘पीयूषधारा’ "मङ्गला' संस्कृतहिन्दीव्याख्याद्वयोपेतम्)
4. श्रीविन्ध्येश्वरी प्रसाद द्विवेदी, (2020), *श्रीमद्रामदैवज्ञविरचितः मुहूर्तचिन्तामणिः, (‘पीयूषधारा’ ‘मणिप्रदीप’, संस्कृतहिन्दीव्याख्याद्वयोपेतम्),* वाराणसी-चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: दशान्तर्दशाविचारः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. विंशोत्तरीदशायाः गणनापद्धतेः ज्ञानम्।
2. कालचक्रदशागणनाप्रकारस्य ज्ञानम्।
3. दशाफलकथने दक्षतासम्पादनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. विंशोत्तरादिदशागणनापद्धतेः प्रामाणिकं स्वरूपं वक्ष्यन्ति।
2. फलादेशकथने दशायाः महत्वं प्रतिपादयिष्यन्ति।
3. अन्तर्दशायाः फलकथने दक्षाः भविष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1	दशान्तर्दशाविचारः	3	1	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. विविधदशासाधनविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- विंशोत्तरी-षोडशोत्तरी-पाचक-पिण्डादिदशानां सोदाहरणविवेचनम्।

अन्वितिः २. विंशोत्तरीदशाफलविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- विंशोत्तरीपंचविधसंज्ञाः।
- विंशोत्तरीमहादशावर्षनक्षत्रचक्रम्।
- भुक्तभोग्यानयनम्।
- सूर्य-चन्द्र-मंगल-राहु-गुरु-शनि-बुध-केतु-शुक्रादिदशाफलम्।
- द्वादशभावाधीशदशाफलम्।
- अन्तर्दशाप्रकरणम्।
- अन्तर्दशाशुभाशुभविचारः।
- द्वादशभावाधीशशुभाशुभविचारः।

अन्वितिः ३. रव्यादिग्रहाणां मध्ये अन्तर्दशाविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- रविमहादशायाम् अन्यग्रहान्तर्दशाफलम्।
- चन्द्रमहादशायाम् अन्यग्रहान्तर्दशाफलम्।
- कुजमहादशायाम् अन्यग्रहान्तर्दशाफलम्।
- राहुमहादशायाम् अन्यग्रहान्तर्दशाफलम्।
- गुरुमहादशायाम् अन्यग्रहान्तर्दशाफलम्।
- शनिमहादशयाम् अन्यग्रहान्तर्दशाफलम्।
- बुधमहादशायाम् अन्यग्रहान्तर्दशाफलम्।
- केतुमहादशायाम् अन्यग्रहान्तर्दशाफलम्।

अन्वितिः ४. विदशादिफलविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- उपदशानयनम्।
- विंशोत्तर्युपदशाचक्राणि।
- सूर्यादिग्रहाणां विदशाफलम्।
- सूक्ष्मदशाकरणम्।
- सूर्यादिग्रहाणां सूक्ष्मदशाफलम्।
- प्राणदशानयनम्।
- सूर्यादिग्रहाणां प्राणदशाफलम्।
- कालचक्रदशानयनम्।
- सव्यापसव्यतः मेषादिवृश्चिकाद्यंशाः।
- कालचक्रसव्यापसव्यमार्गदशाचक्रमन्तरच क्राणि च।
- कालचक्रांशफलम्।
- उदयफलम्।
- देहजीवफलम्।
- गतिभेदाः फलानि च।
- चरदशाफलम्।
- दशावाहनफलम्।
- सुदर्शनचक्रफलम्।
- राहुदृष्टिकथनम्।
- ग्रहाणामुदयवर्षाणि।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. पं. पद्मनाभशर्मा, (2007), *बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम् (व्याख्यासहितम्),* वाराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
2. पं, देवचन्द्र झा , *बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्,* वाराणसी : चौखंबा संस्कृत संस्थान।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. वैद्यनाथः, (1984), *जातक-पारिजातः,* वाराणसी : चौखम्भा-संस्कृत-संस्थानप्रकाशनम्।
2. वराहमिहिरः, (2007), *लघुजातकम् (भट्टोत्पलटीकासहिता),* वाराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
3. वराहमिहिरः, (2007), *बृहज्जातकम् (भट्टोत्पलटीकासहिता),* वाराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
4. श्रीमत्कल्याणवर्म, (2008), *सारावली,* वाराणसी : मोतीलालबनारसीदास।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: कालमाधवः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. ऋत्वयनवर्षादिनिर्णयज्ञानम्
2. तिथिनिर्णयस्य ज्ञानम्।
3. व्रतसङ्क्रान्तिग्रहणादीनां कालनिर्णयतत्त्वविवेचनम्।
4. भारतीयज्योतिषे कालमाधवग्रन्थस्य प्रासङ्गिकतायाः प्रतिपादनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. कालमाधवानुसारेण तिथिनिर्णयविचारं ज्ञात्वा प्रयोक्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. कालगणनायाः पद्धतिं शास्त्रीयरीत्या सप्रमाणं प्रयोक्तुं शक्ष्यन्ति।
3. व्रतोपवासादिनिर्णये कुशलाः भविष्यन्ति।
4. प्रतिपत्तिथेः विचारं द्वितीयादितिथीनां च गणनापद्धतिं निरूपयिष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2	कालमाधवः	3	1	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. वत्सरविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अयननिर्णयः।
- ऋतुनिर्णयः।
- शुद्धमासनिर्णयः।
- मलमासनिर्णयः।
- वर्ज्यावर्ज्यविवेकः।
- पक्षनिर्णयः।

अन्वितिः २. प्रतिपदादितिथिनिर्णयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्रतिपत्तिथेः निर्णयः।
- चन्द्रसूर्यसंयोगविचारः।
- पर्वप्रारम्भविचारः।
- प्रथमा-निर्णयः।
- द्वितीयानिर्णयः।
- तृतीयानिर्णयः।
- चतुर्थीनिर्णयः।
- पञ्चमीनिर्णयः।
- षष्ठीनिर्णयः।

अन्वितिः ३. सप्तम्यादितिथिनिर्णयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सप्तमीनिर्णयः।
- अष्टमीनिर्णयः।
- नवमीनिर्णयः।
- दशमीनिर्णयः।
- एकादशीनिर्णयः - उपवासतिथिनिरूपणं व्रतानुष्ठानक्रमश्च।
- द्वादशीनिर्णयः।
- त्रयोदशीनिर्णयः।
- चतुर्दशीनिर्णयः।
- पञ्चदशीनिर्णयः।

अन्वितिः ४. नक्षत्रादिविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नक्षत्रनिर्णयः।
- योगनिर्णयः।
- करणनिर्णयः।
- सङ्क्रान्तिनिर्णयः।
- ग्रहणनिर्णयः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारकृत, (1973), *कालमाधवः(संक्षिप्तटिकासमेतः),* लक्ष्मीवेङ्कटेश्वर मुद्रणालयः।
2. ब्रजकिशोर स्वाई, *कालमाधवः*, वाराणसी : चौखंबा संस्कृत भवन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. श्री. मिहिरचन्द्रः, (2020), *काशिनाथ उपाध्यायकृत धर्मसिन्धुः (हिन्दी अनु.)*, मुम्बई : खेमराज श्रीकृष्णदास प्रकाशन।
2. रामचन्द्र झा, *तिथि निर्णयः,* वाराणसी : चौखंबा विद्याभवन।
3. विश्वनाथ शास्त्री, *तिथि निर्णयः,* वाराणसी : चौखंबा संस्कृत सिरीस।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: ताजिकवर्षतन्त्रम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. ताजिकवर्षतन्त्रस्य सिद्धान्तानां सम्यगवबोधनम्।
2. मुन्था-सहम-दशेत्यादिताजिकपद्धतीनां विश्लेषणम्।
3. ताजिकददृष्ट्या प्रश्नस्वप्नादिविचाराणाम् अवगमनम् ।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. मुन्था-प्रश्न-दशेत्यादीनां विश्लेषणं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. ताजिकवर्षतन्त्रस्य विश्लेषणं कर्तुं शक्ष्यन्ति।
3. वर्षफलनिर्णयस्य सिद्धान्तानाम् निरूपणे समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3	ताजिकवर्षतन्त्रम्	3	1	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. मुन्थहाफलविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सूर्यादिग्रहाणां वर्षेशफलम्।
- मध्यमबल-हीनबल-पूर्णबलसूर्यादिग्रहाणां वर्षेशफलकथनम्।
- मुन्थहानयनकथनं फलविचारश्च।
- मुन्थहाभावफलम्।
- तन्वादिद्वादशभावस्थितमुन्थहाफलम्।
- स्थानविशेषमुन्थहाफलम् सूर्यादिग्रहयुतदृष्टतद्राशिस्थमुन्थहाफलम्।

अन्वितिः २. तन्वादिभावविचारः दशाफलविचारश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- लग्नेशाद्यरिष्टकथनम्।
- चन्द्रारिष्टं सापवादकथनम् च।
- मुन्थहाकृतारिष्टकथनम्।
- राजयोगभङ्गकथनम्।
- तन्वादिभावविचारः।
- वर्षलग्नफलविचारः।

- दशाक्रमविचारः।
- लग्नदशाफलम्।
- पूर्ण-मध्य-स्वल्पबलसूर्यादिग्रहाणां दशाफलविचारः।

अन्वितिः ३. अवस्थाफलविचारः भोजनचिन्ता च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अन्तर्दशासाधनम्।
- लग्नादिभावस्थसकलग्रहफलम्।
- मासप्रवेशवेलासाधनं तत्फलञ्च।
- मासेशसाधनं तत्फलञ्च।
- लग्ननवांशोत्पन्नभावस्य शुभाशुभफलविचारः।
- दिनेशफलं दिनस्वामिनिर्णयश्च।
- कर्त्तरियोगः।
- चन्द्रकृतानिष्टविचारः।
- चन्द्रावस्थावशेन फलविचारः।
- अवस्थाफलविचारः।
- मृगयाविचारः।
- भोजनचिन्तनविचारः।
- ग्रहभेदेन भोजनपदार्थफलकथनं स्वप्नचिन्ता च।

अन्वितिः ४. ग्रहदृष्टि-योग-सहमसाधनञ्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्रश्नविचारस्य प्रयोजनम्।
- प्रष्टुः परिचयकथनम्।
- ग्रहाणामवस्थाफलानि।
- रव्यादिग्रहस्वरूपकथनम्।
- लग्नादिद्वादशभावेभ्यः विचारणीयम्।
- सकलभावविषयकवृद्धिहानिः।
- कार्यसिद्धियोगः।
- अनिष्टयोगः।
- कार्यसिद्धिप्रश्नविचारः।
- लग्नादिद्वादशस्थानपृच्छानिरूपणम्।
- रोगिणः शुभाशुभविचारः।
- स्वप्नविचारः।
- मुद्दादशा त्रिपताकीचक्रञ्च।
- विदेशकुण्डलीनिर्माणप्रकरणम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. पण्डितश्रीगङ्गाधरमिश्रशर्मा, (१९५०), *ताजिकनीलकण्ठी*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस। (वर्षतन्त्रादन्तं यावत्)
2. पं. श्रीनिवास झा, (2012), *ताजिकनीलकण्ठी (हिन्दी अनु.)*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
3. आचार्य, नीलकण्ठः, *ताजिकनीलकण्ठी (पं. श्रीसीतारामशर्मकृतागूढार्थप्रकाशिकाख्या)*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. श्रीगणेशदैवज्ञः, पं.सीतारामशास्त्री, (2018), *ताजिकभूषणम्*, मुम्बई : खेमराज-कृष्णदास-प्रकाशनम्।

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: सामुद्रिकरहस्यम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. मानवाङ्गलक्षणानां विवेचनम्।
2. होराशास्त्रसामुद्रिकशास्त्रयोः समन्वयस्य ज्ञानम् ।
3. हस्तचिह्नानि मुखलक्षणानि च दृष्ट्वा फलादेशज्ञानम्।
4. हस्तरेखाणामाधारेण विविधयोगनिर्णयस्य ज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. आरोग्यरेखालक्षणानाम् आधारेण स्वस्थ्यविषये मार्गदर्शनं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. शरीरलक्षणानां ग्रहयोगानां च समन्वयपुरस्सरं फलादेशे समर्थाः भविष्यन्ति।
3. हस्तरेखालक्षण-मुखलक्षण-पादचिह्नलक्षणादिद्वारा फलकथने प्राविण्यं प्राप्स्यन्ति।
4. सामुद्रिकलक्षणानाम् आधारेण योगानां निर्णये प्रवीणाः भविष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4	सामुद्रिकरहस्यम्	3	1	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. मानवनखशिखादिवर्णनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- केशवर्णनम्।
- ललाटवर्णनम्।
- भ्रूवर्णनम्।
- नेत्रवर्णनम्।
- नासिकावर्णनम्।
- मसूरिका।
- आननवर्णनम्।
- ओष्ठवर्णनम्।
- दन्तवर्णनम्।
- स्वरवर्णनम्।
- ग्रीवालक्षणम्।
- स्कन्ध-हृदयवर्णनम्।
- बाहुवर्णनम्।
- हस्ताङ्गुलिलक्षणम्।
- नखवर्णनम्।
- अङ्गुष्ठाङ्गुलिलक्षणम्।
- कररेखावर्णनम्।
- आयु-रेखालक्षणम्।

- नाभिलक्षणम्।
- पृष्ठलक्षणम्।
- कटिलक्षणम्।
- ऊरूवर्णनम्।
- पदलक्षणम्।

अन्वितिः २. प्रमदालक्षणादितुर्यपुरुषस्त्रीणाञ्च लक्षणानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नखशिखादिवर्णनम्।
- कराङ्गुष्ठरेखादिलक्षणम्।
- शरीरमानम्।
- तिलवर्णनम्।
- शशकपुरुषस्य लक्षणानि।
- पद्मिनी-चित्रिणी-हस्तिनी-शङ्खिन्यादिस्त्रीणां लक्षणानि फलानि च।
- मेलापकविचारः।
- बालकानां शुभाऽशुभविचारः।
- बालारिष्टविचारः।

अन्वितिः ३. पुण्यादिरेखाफलम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- जातकाभरणोक्तराजयोगादिफलम्।
- पुण्यरेखाफलम्।
- स्वान्तहृदयरेखाफलम्।
- मातृरेखाफलम्।
- आरोग्यरेखाफलम्।
- भाग्यरेखाफलम्।
- पितृरेखाफलम्।
- मणिबन्धरेखाफलम्।
- शङ्ख-चक्ररेखादिफलम्।

अन्वितिः ४. योगावली। **श्रेयोऽङ्कः १**

- भक्तियोगः।
- पूर्णविद्यायोगः।
- द्रव्यनाशः।
- विवाहाद्धनाप्तियोगः।
- कष्टकरविवाहः।
- बन्दीगृहयोगः।
- प्राणदण्डयोगः।
- आत्महत्यायोगः।
- अकालमृत्युयोगः।
- अल्पायुष्यतीर्थमृत्युयोगश्च।
- अरिष्टविचारः।
- भाग्योदयः।
- जलमग्नयोगः।
- वर्षशुभाऽशुभज्ञानम्।
- मासशुभाऽशुभज्ञानम्।
- तिथिशुभाऽशुभज्ञानम्।
- परिभाषाप्रकरणम्
- करतले दिग्ज्ञानम्
- ग्रहस्थानज्ञानम्
- राशिस्थानज्ञानम्

- रेखावर्णमुखज्ञानम्।
- रेखापरिमाणम्।
- फलकथनप्रकारः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. प्रो देवीप्रसाद त्रिपाठी, (2001), *सामुद्रिकरहस्यम् (भागीरथीव्याख्यासहितम्),* भारतीय विद्या संस्थान।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. श्री कालिकाप्रसादशर्मणा सङ्कलितम्, *सचित्र सामुद्रिकरहस्यम्,* वाराणसी : ज्योतिष प्रकाशन।
2. सुदर्शन शास्त्री, *सचित्र सामुद्रिक विज्ञान,* वाराणसी : चौखंबा संस्कृत सिरीस कार्यालय।
3. शक्तिधर शुक्ल, *सामुद्रिकशास्त्रम्, खण्ड १ & २.*

चितस्वशास्त्रविषयाः

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: भावकुतूहलम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. षड्वर्गाद्यानयनविषये भावफलचिन्तने च प्रावीण्यसम्पादनम्।
2. ग्रहाणाम् अवस्थाफलविषये विवेचनम्।
3. राजयोग- राजयोगभङ्गविषये ज्ञानप्रदानम्।
4. विविधदशासाधनस्य अभ्यासकरणम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. द्वादशभावफलचिन्तने विशेषं प्रावीण्यं प्राप्स्यन्ति।
2. राजयोग- राजयोगभङ्गयोगानां निर्णये समर्थाः भविष्यन्ति।
3. फलदीपिका-जातकपारिजातादिग्रन्थैः सह तुलनायाः सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति।
4. भावकुतूहलदृष्ट्या जातकचिन्तने प्रावीण्यं प्राप्स्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1	भावकुतूहलम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. भावचिन्तनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- द्वादशभावाः।
- राशिपाः।
- मित्रसमरिपवः
- ग्रहोच्चनीचस्थानानि।
- षड्वर्गसाधनम्।
- उच्चादिचक्रम्।
- ग्रहदृष्टिकथनम्।
- चरादिसंज्ञाकथनम्।
- अरिष्टयोगाः।
- जातकचिह्नज्ञानम्।
- सहजसुखविचारः।
- अरिष्टभङ्गयोगाः।
- सन्तानभावविचारः।
- क्लीबयोगाः।

- पुत्रसुखहानियोगः।

अन्वितिः २. राजयोगाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सार्वभौमराजयोगः।
- महाराजाधिराजयोगः।
- सिंहासनयोगः।
- एकावलीयोगः चतुश्चक्रयोगः।
- विभिनाः राजयोगाः।
- अनफादियोगः।
- राजयोगभङ्गविचारः यवचिह्नफलम्।
- स्त्रीजातकम्।
- सौभाग्यादिस्थानसंज्ञा।
- पतिव्रतायोगः।
- सप्तमे भावे ग्रहफलानि।
- त्रिंशांश फलानि।
- अष्टमभावविचारः।
- पञ्चमभावविचारः।
- कन्यायाःशुभाशुभाङ्गलक्षणानि।
- कुम्भविवाहविधिः।
- शयनादिद्वादशावस्थाविचारः।
- रव्यादीनाम् अवस्थापरिज्ञानम्।
- पुत्रसुखयोगः।
- अपमृत्युयोगः।
- तीर्थक्षेत्रलाभयोगः।

अन्वितिः ३. ग्रहावस्थाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सूर्यादिग्रहाणां अवस्थाफलानि।
- ग्रहाणां बालाद्यवस्थाफलानि।
- दीप्ताद्यवस्थाः।
- मारकग्रहविचारः।
- योगजायुर्दायविचारः।
- मृत्युकालयोगः।
- राजयोगः।
- अचललक्ष्मीयोगः।
- तन्वादिद्वादशभावविचारः।

अन्वितिः ४. दशाविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सूर्यादिग्रहाणां विंशोत्तरीदशा।
- दशाभुक्तभोग्यानयनम्।
- सूर्यादीनां दशाफलानि।
- उच्चस्थग्रहदशाफलम्।
- स्वक्षेत्रगतदशाफलम्।
- मित्रक्षेत्रगतदशाफलम्।

- शत्रुराशिस्थग्रहदशाफलम्।
- षष्ठेशदशाफलम्।
- अष्टमेशदशाफलम्।
- व्ययेशदशाफलम्।
- सप्तमेशदशाफलम्।
- अस्तङ्गतग्रहदशाफलम्।
- चन्द्रबलानुसारेण ग्रहदशाफलम्।
- ग्रहाणां गर्वितादिभावविचारः।
- मुदितग्रहदशाफलम्।
- लज्जितग्रहदशाफलम्।
- क्षोभितग्रहदशाफलम्।
- क्षुधितग्रहदशाफलम्।
- तृषितग्रहदशाफलम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. डॉ. रामावतार मिश्र, (2022),भावकुतूहलम्,वाराणसी : सावित्री ठाकुर प्रसाद प्रकाशन।
2. भारत भूषण मिश्र , भावकुतूहलम् , वाराणसी : शिव संस्कृत संस्थान।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. आचार्यवराहमिहिरः, (2007), लघुजातकम् (भट्टोत्पलटीकासहिता), वाराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
2. आचार्यवराहमिहिरः, (2007),बृहज्जातकम् (भट्टोत्पलटीकासहिता), वाराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
3. श्रीमत्कल्याणवर्म,(2008) सारावली, वाराणसी : मोतीलालबनारसीदास।
4. वैद्यनाथः,(1984),जातकपारिजातः, चौखम्भा-संस्कृत-संस्थान-प्रकाशनम्।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: नारदीयसंहिता

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. नारदमतेन विविधमानानाम् अध्ययनम्।
2. ग्रहफलविचाराणां दशाभेदानां च विवेचनम्।
3. सङ्क्रान्तिपुण्यकालविषये दानविषये च ज्ञानम्।
4. संस्कारमुहूर्तविषये अधिगमनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. नारदमतेन मानानां विषये ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।
2. उपनयनविवाहादिसंस्काराणां मुहूर्तनिर्णये समर्थाः भविष्यन्ति।
3. कृषिसम्बद्धमुहूर्तानां प्रयोगविषयकं सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति।
4. गोचररीत्या ग्रहफलनिर्णयसामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2	नारदीयसंहिता	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. नाक्षत्रसावनसौरादिमानविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- त्रिस्कन्धज्योतिषशास्त्रप्रयोजनम्।
- वर्षेशादिफलविचारः।
- रव्यादि-चार-विचारः।
- नवप्रकारकं वर्षमानम्।
- नाक्षत्रसावनसौरमानानि।
- युगमानम्।

अन्वितिः २. तिथिवारनक्षत्रादिविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नन्दादितिथिविचारः।
- गजच्छायायोगः।
- सूर्यादिवासरेषु कर्तव्यानि।
- वारप्रवेशः।
- कुलिक-यमघंट-वारवेलाविचारः।
- संपूर्णनक्षत्रविचारः।
- क्रयविक्रयमुहूर्तः।
- हलचक्रम्।
- बीजवपनमुहूर्तः।
- राहुचक्रम्।
- नक्षत्रताराविचारः।
- नक्षत्रवृक्षविचारः।
- अभिजिन् नक्षत्रगणना।
- भद्राविचारः।

अन्वितिः ३. आनन्दादिमुहूर्तविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शुभाशुभमुहूर्तविचारः।
- भूकम्पादियोगः।
- आनन्दादियोगाः।
- सिद्धियोगः।
- सङ्क्रान्तिविचारः।
- पुण्यकालविचारः।
- सङ्क्रान्तिदानविचारः।
- सूर्यादिग्रहाणां वेधः।
- अरिष्टशान्तिविचारः।
- ताराविचारः।

अन्वितिः ४. संस्कारमुहूर्तविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- जातकर्मविचारः।
- नामकरणसंस्कारनिर्णयः।
- अन्नप्राशनमुहूर्त्तविचारः।
- चौलकर्मसंस्कारविचारः।
- मौञ्जीबन्धनविचारः।
- समावर्त्तनसंस्कारविचारः।
- विवाहप्रश्नलग्नविचारः।
- विवाहे शुभमासाः।
- रविबलम्।
- गोचरादिबलविचारः।
- विवाहे दोषाः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. श्री अभय कात्यायन, (2012), श्रीनारदीयसंहिता (हिन्दीटीकासहितम्), वराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
2. राघव प्रसाद चौधरी, (2002), नारदीयसंहिता, तिरुपतिः : राष्ट्रियसंस्कृत विद्यापीठम्।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: जातकादेशः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. महापुरुषराजयोगादीनाम् अध्ययनम्।
2. दशाफलनिर्णयपद्धतेः प्रायोगिकज्ञानम्।
3. विवाहसंबद्ध फलनिर्णये कुशलतासम्पादनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. राशिग्रहफलनिर्णये दक्षाः भविष्यन्ति।
2. राजयोगविवेचने प्रावीण्यं सम्पादयिष्यन्ति।
3. दशाफलविचारे प्रायोगिककौशलम् अर्जयिष्यन्ति।
4. विवाहचिन्तने प्रावीण्यं प्राप्स्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3	जातकादेशः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. ग्रहराशिचिन्तनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- विस्तरेण राशिविचारः।
- वर्गविचारः।
- राशीनामुदयदिवारात्रिबलञ्च।
- भावसंज्ञा।
- तन्वादिद्वादशभावेषु विचारणीयविषयाः।
- नवग्रहाणां शुभाशुभवर्गीकरणम्।
- ग्रहाणां संज्ञाः।
- षोडशमुहूर्तचक्रम्।
- बालारिष्टयोगाः।

- नेत्ररोगाणां योगाः।
- श्रवणविकारयोगः।
- अरिष्टभङ्गकराः योगाः।
- आयुर्दायविचारः।
- दीर्घायुर्योगाः।
- अल्पायुयोगः।
- अमितायुर्योगः।
- अष्टकवर्गेण मृत्युकालकथनम्।

अन्वितिः २. योगचिन्तनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पञ्चमहापुरुषयोगाः।
- चन्द्रयोगाः।
- अधियोगः।
- नीचभङ्गराजयोगः।
- कर्तरियोगः।
- लग्नाधियोगः।
- विविधयोगाः।
- मुनियोगः।

अन्वितिः ३. दशाचिन्तनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सोदाहरणम् अष्टकवर्गविचारः।
- भावफलविचारः।
- भावेशफलविचारः।
- भावसिद्धिसमयः।
- ग्रहाणां गोचरविचारः।
- ग्रहाणां गोचरफलानि।
- विंशोत्तरीदशाविचारः।
- मारकान्तर्दशाकथनम्।
  दशाचतुष्टयकथनम्।

अन्वितिः ४. विवाहचिन्तनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- कालचक्रदशाविचारः।
- भार्याविचारः।
- गोचरेण विवाहसमयज्ञानम्।
- अष्टकूटमेलनम्।
- राशिमेलनम्।
- सन्ततिविचारः
- देहस्वास्थ्यादिज्ञानम्।
- दैवानुकूल्यज्ञानम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. गणेश कवीन्द्रः, (2005) जातकादेशः, वाराणसी - चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. आचार्यवराहमिहिरः, (2007),लघुजातकम् (भट्टोत्पलटीकासहिता), वाराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
2. आचार्यवराहमिहिरः, (2007),बृहज्जातकम् (भट्टोत्पलटीकासहिता), वाराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
3. श्रीमत्कल्याणवर्म, (2008), सारावली, वाराणसी - मोतीलालबनारसीदास।
4. वैद्यनाथः, (1984), जातकपारिजातः, चौखम्भा-संस्कृत-संस्थान-प्रकाशनम्।

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.4: मानसागरी

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. सूर्यादिग्रहानयनादिपद्धतेः अवगमनम्।
2. भावगतग्रहविचारस्य तत्वानां ज्ञानम्।
3. योगविचारविमर्शे प्रावीण्यसम्पादनम्।
4. ग्रहबलपरिज्ञानस्य विशेषाध्ययनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. तात्कालिकग्रहनयने कौशल्यं प्राप्स्यन्ति।
2. भावगतग्रहाविमर्षे समर्थाः भविष्यन्ति।
3. योगफलविवेचने दक्षतां प्राप्स्यन्ति।
4. ग्रहबलनिरूपणे कौशल्यं सम्पादयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.4	मानसागरी	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. सूर्यादिग्रहानयनविमर्शः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- युगानयनम्।
- प्रभवादिषष्टि-संवत्सरविचारः।
- गोल-ऋतु-मास-पक्षविचारः।
- तिथिवारनक्षत्रयोगकरणविचारः।
- सोदाहरणं तात्कालिकग्रहानयनम्।
- सूर्यादिग्रहानयनम्।
- भावानयनम्।
- लग्नसाधनम्।

अन्वितिः २. भावगतग्रहविमर्शः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- द्वादशभावनिरीक्षणविधिः।
- द्विग्रहादियोगफलम्।
- द्वादशभावस्थतन्वादिभवनेशफलम्।
- जातके नीचग्रहफलम्।
- उच्चस्थग्रहफलम्।
- तन्वादिद्वादशभावस्थितराशिफलम्।
- द्वादशराशिगतसूर्यादिग्रहफलम्।
- पंचधामैत्री।
- विस्तरेण षड्वर्गविचारः।

अन्वितिः ३. महापुरुषादियोगविमर्शः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पञ्चमहापुरुषयोगविचारः।
- सुनफादयो योगाः।
- नौकादियोगाः तत्फलञ्च।
- गोलादियोगाः तत्फलञ्च।
- युग-शूल-केदारादियोगाः।
- अरिष्टयोगाः।
- भावफलानि।

अन्वितिः ४. बलाबलविमर्शः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- बलाबलग्रहपरिज्ञानम्।
- दृष्टिः।
- नवप्रकारकग्रहफलम्।
- अवस्थाफलम्।
- गज-अश्वादिचक्राणि।
- सर्वतोभद्रचक्रम्।
- पञ्चस्वरचक्रम्।
- रश्मिसंस्कारः।
- उच्चबलसाधनम्।
- मूलत्रिकोणस्वगृहादिबलम्।
- सप्तवर्गबलचक्रम्।
- भावादिबलम्।
- षड्बलानि।
- अष्टकवर्गज्ञानम्।
- सर्वाष्टकवर्गकरणम्।
- अष्टकवर्गफलम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. श्री वंशीधर, (2017), मानसागरीपद्धतिः (भाषाटिकासहिता), खेमराज श्रीकृष्णदास।

2. पं. रूपनारायण झा, (2008), मानसागरी (तत्त्वार्थबोधिनी हिन्दीव्याख्यासहिता), रूपेश ठाकुर प्रसाद प्रकाशन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. आचार्यवराहमिहिरः, (2007), लघुजातकम् (भट्टोत्पलटीकासहिता), वाराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
2. आचार्यवराहमिहिरः, (2007), बृहज्जातकम् (भट्टोत्पलटीकासहिता), वाराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
3. श्रीमत्कल्याणवर्म, (2008) सारावली, वाराणसीमोतीलालबनारसीदास।
4. वैद्यनाथः, (1984), जातकपारिजातः, चौखम्भा-संस्कृत-संस्थान-प्रकाशनम्।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: सर्वार्थचिन्तामणिः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भावसंज्ञानाम् अवगमनम्।
2. भावचिन्तनस्य सिद्धान्तानां ज्ञानम्।
3. द्वादशभावेषु ग्रहाणां संबन्धवशात् फलनिर्णयस्य ज्ञानम्।
4. ग्रहाणां बलाबलचिन्तनस्य पद्धतेः ज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. द्वादशभावेषु ग्रहाणां स्थिति- युतिवशात् फलनिर्णयस्य सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति।
2. विविधहोराग्रन्थेषु वर्णितस्य भावचिन्तनक्रमस्य तुलनां कर्तुं शक्ष्यन्ति।
3. षष्ठभावस्य अध्ययनपुरस्सरं रोगनिर्णये समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1	सर्वार्थचिन्तामणिः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. वर्गविमर्शः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- द्वादशराशिस्वरूपम्।
- दशवर्गाणां विवेचनम्।
- पारिजातादिसंज्ञाविचारः।
- ग्रहाणां बालाद्यवस्थाकथनम्।
- द्वादशभावानांसंज्ञाकथनम्।
- दिवारात्रिबलकथनञ्च।
- राशीनां बलकथनम्।
- ग्रहाणां षड्बलम्।
- गुलिकानयनविधिः।
- मान्द्यानयनविधिः।
- सूर्यादिग्रहाणाम् नवांशफलम्।

अन्वितिः २. तन्वादिभावविमर्शः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- तनुभावविचारः।
- धनभावविचारः।
- नेत्ररोगयोगाः।
- राजयोगाः।
- सहोदरभावविचारः।
- सहोदरचिन्तनम्।
- सुखभावविचारः।
- गृहलाभयोगः।
- सुखयोगः।
- मातृस्नेहकथनम्।
- वाहनयोगाः।
- राजकीयसौविध्यप्राप्तियोगाः।
- सिंहासनप्राप्तियोगाः।
- आत्मोन्नतियोगाः।

अन्वितिः ३. सुतरोगादिभावविमर्शः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सुतभावविचारः।
- सन्ततियोगविचारः।
- बुद्धिप्रदाः योगाः।
- रोगभावविचारः।
- जायाभावविचारः।
- आयुषः भावविचारः।

अन्वितिः ४. भाग्यादिभावविमर्शः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- भाग्यभावविचारः।
- कर्मभावविचारः।
- आयभावविचारः।
- व्ययभावविचारः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. वेंकटेशदैवज्ञः, सर्वार्थचिन्तामणिः, चौखम्बा ओरिएण्टालिया।
2. आचार्य गुरुप्रसाद गौड, (2023), सर्वार्थचिन्तामणिः, वाराणसी : चौखम्बा- सुरभारती- प्रकाशनम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. वैद्यनाथ दीक्षित, (2008), सर्वार्थचिन्तामणिः (हिन्दी टीका सहित), दिल्ली : रंजन पब्लिकेशन्स।
2. पं.महीधरशर्म, (2010), सर्वार्थचिन्तामणिः, वाराणसी : खेमराज श्रीकृष्णदास ।
3. वैद्यनाथ दीक्षित, (2012), सर्वार्थचिन्तामणिः (संस्कृत-हिन्दी अनुवाद), वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।
4. वैंकटेश केशव जोशी /वैद्यनाथ दीक्षित, (2015), सर्वार्थचिन्तामणिः (हिन्दी व्याख्यासमन्विता), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्।

5. प्रो. रामचन्द्र शर्मा, (2010), सर्वार्थचिन्तामणिः, जयपुर : राजस्थान संस्कृत अकादमी।
6. श्री वासुदेव शास्त्री अभ्यंकर, (1985), सर्वार्थचिन्तामणिः(समालोचनात्मक संस्करणम्), पुणे : आनन्दाश्रम संस्कृत ग्रन्थावलिः।
7. आचार्यवराहमिहिरः, (2007), लघुजातकम् (भट्टोत्पलटीकासहिता), वाराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
8. आचार्यवराहमिहिरः, (2007), बृहज्जातकम् (भट्टोत्पलटीकासहिता), वाराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
9. श्रीमत्कल्याणवर्म, (2008) सारावली, वाराणसी – मोतीलालबनारसीदास।
10. वैद्यनाथः, (1984), जातकपारिजातः, चौखम्भा-संस्कृत-संस्थान-प्रकाशनम्।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: दैवज्ञवल्लभा

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. प्रश्नशास्त्रस्य व्यावहारिकतायाः ज्ञानम्।
2. प्राश्नविधीनाम् अवगमनम्।
3. नष्टवस्तुचिन्तने विशेषसामर्थ्य सम्पादनम्।
4. फलादेशे प्रश्नशास्त्रस्य अनिवार्यतायाः प्रतिपादनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. दैवज्ञवल्लभाग्रन्थस्य प्रश्नफलनिर्णयपद्धतेः प्रयोगं कर्तुं शक्ष्यन्ति।
2. प्रश्नजातकयोः समन्वयं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. वृष्टिनिर्णयप्रश्नपद्धतिं ज्ञास्यन्ति।
4. स्वप्नप्रश्नविषये विशेषज्ञानं प्राप्स्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2	दैवज्ञवल्लभा	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. ग्रहाणाम् अवस्थादिचिन्तनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ग्रहाणां दश-अवस्थाः।
- कार्यसिद्धियोगाः।
- शत्रुचिन्तनम्।
- प्रवासचिन्तनम्।

अन्वितिः २. प्रश्नद्वारा जयपराजयादिचिन्तनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- जयपराजयविचारः।
- रोगचिन्तनम्।

- नष्टलाभाऽलाभविचारः।

अन्वितिः ३. वृष्टिनिर्णयादिविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मनोमुष्टिचिन्तनम्।
- वृष्टिनिर्णयविचारः।
- विवाहविचारः।
- गर्भसम्भावनाविचारः।

अन्वितिः ४. आयुर्निर्णयादिविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- आयुर्विचारः।
- सुख-सम्पत्तिविचारः।
- कार्यसिद्धिविचारः।
- स्वप्नप्रश्नविचारः।
- लग्नचिन्तनम्।
- द्रेष्काणफलम्।
- नवांशफलम्।
- द्वादशांश-त्रिंशांशफलम्।
- शत्रुनाशयोगाः।
- होराविचारः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. आचार्य वराहमिहिरकृत, हिन्दी व्याख्याकार - डा० शुकदेव चतुर्वेदी, दैवज्ञ-वल्लभा, नई दिल्ली - रंजन पब्लिकेशन्स १६, अन्सारी रोड, दरियागंज।
2. आचार्य वराहमिहिरः, (2005), दैवज्ञवल्लभा, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज।
3. आचार्य गुरुप्रसाद गौड, (2009), दैवज्ञवल्लभा (ऋचा हिन्दीव्याख्यासमन्विता), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. वराहमिहिर, (2014), दैवज्ञवल्लभा (संस्कृत-हिन्दी अनुवादसहित), दिल्ली : रंजन पब्लिकेशन्स।
2. डॉ. शुकदेव चतुर्वेदी, (2016), दैवज्ञवल्लभा (हिन्दी अनुवाद सहित टीका), वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।
3. आचार्य गुरुप्रसाद गौड, (2010), प्रश्नभूषणम् (हिन्दी व्याख्यासहितम्), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: जातकतत्त्वम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. संज्ञातत्वान्तरगतस्य गुलिकेष्टसाधनस्य अध्ययनम्।
2. सूत्ररूपेण प्रतिपादितानां रोगयोगानां चिन्तनम्।
3. विविधायुर्दायनिर्णयस्य तत्वानाम् अध्ययनम्।
4. दशानिर्णयसूत्राणां तौलनिकं चिन्तनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. पारिजातादिवर्गाणां चिन्तनक्रमं ज्ञास्यन्ति।
2. स्थिरकारक-चरकारकाणाम् उपयोगं ज्ञास्यन्ति।
3. जातके विविधानां रोगयोगानां ज्ञाने समर्थाः भविष्यन्ति।
4. आयुर्दायनिर्णये सामर्थ्यं प्राप्स्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3	जातकतत्त्वम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. संज्ञातत्त्वम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- षड्वर्गविचारः।
- दशवर्गनिरूपणम्।
- दशमांश-षोडशांशनिरूपणम्।
- पारिजातादिवर्गः।
- दशांशचक्रम्।
- षोडशांशचक्रम्।
- गुलिकेष्टसाधनम्।
- गुलिक-ध्रुवाबोधक चक्रम्।

- चरकारकग्रहाः।
- स्थिरकारकाः।
- बाधकत्वम्।
- ग्रहाणां दोषशामकत्वम्।

अन्वितिः २. रोगचिन्तनतत्वम्।

श्रेयोऽङ्कः १

- पाद-नाभिरोगयोगः।
- गुह्यरोगयोगः।
- कफजरोगयोगः।
- शस्त्रादिघातयोगः।
- प्लीहाजन्यरोगयोगः।
- अपस्माररोगयोगः।
- तालुगतरोगयोगः।
- जलभययोगः।
- कण्ठरोगयोगः।
- सर्प-चोर-अग्नि-रोगयोगः।
- खलजन्यभययोगः।
- मुखकर्णरोगयोगः।
- पीनसरोगयोगः।
- ज्वरयोगः।
- सुखचिन्तायोगः।
- देहवैकल्ययोगः।
- तनुशोषरोगयोगः।
- चिन्तारोगयोगः।
- शीतजन्यरोगयोगः।
- प्रमेहरोगयोगः।
- वातरोगयोगः।
- मूत्रकृच्छ्ररोगयोगः।
- कुष्ठरोगयोगः।
- षष्ठभावगतराशिफलम्।
- शूलरोगयोगः।

अन्वितिः ३. आयुर्दायचिन्तनतत्वम्।

श्रेयोऽङ्कः १

- आयुर्दायचिन्तनतत्वम्।
- दीर्घायुर्योगः।
- मध्यायुर्योगः।
- अल्पायुयोगः।
- शकटात् मृत्युः।
- आयुनिर्धारणप्रकाराः।
- शूले मृत्युयोगः।
- नक्षत्रायुः।
- शय्यायां वा अन्तराले मृत्युयोगः।
- गौरीजातकोक्तदशायुः।
- वाहनपाततो मृत्युयोगः।
- मध्यमायुर्योगः।
- मार्गे मृत्युयोगः।
- शतायुर्योगः।
- चौरद्वारा मृत्युयोगः।
- पूर्णायुर्योगः।
- अमितायुर्योगः।
- मृत्युहेतुः कथनम्।
- शैलखण्डपतनेन मृत्युयोगः।
- कूपपतनात् मृत्युयोगः।
- स्वजनात् मृत्युयोगः।
- जलोदररोगद्वारा मृत्युयोगः।
- सर्पदंशेन मृत्युयोगः।
- शस्त्राघातेन मृत्युयोगः।
- राजगृहे मृत्युयोगः।
- कुमृत्युयोगः।

- शूलरोगेण मृत्युयोगः।
- काष्ठादिघातात् मृत्युयोगः।
- कृमिपातमृत्युयोगः।
- शुभलोकप्राप्तियोगः।
- ब्रह्मसायुज्ययोगः।
- विषघातयोगः।
- पाषाणघातयोगः।
- वृक्षपतनात् मृत्युयोगः।
- वाहनभययोगः।
- व्याघ्रद्वारा मृत्युयोगः
- विषद्वारा मृत्युयोगः।
- मस्तकच्छेदयोगः।
- कर्णच्छेदयोगः।
- गजद्वारा मृत्युयोगः।
- ब्रह्महत्यादियोगाः।
- अष्टमभावगतग्रहफलानि।
- द्रेष्काणफलव्यवस्था।
- अष्टमभावस्थराशिफलम्।
- द्वादशभावस्थ-अष्टमेशफलम्।

अन्विति: ४. स्त्रीजातकतत्त्वं दशातत्वं च।

- त्रिंशांशफलम्।
- पतिलक्षणम्।
- सुखयोगः।
- विधवायोगः।
- पुनर्विवाहयोगः।
- काकवन्ध्यायोगः।
- दशातत्त्वम्।
- सम्पूर्णदशाफलम्।
- लग्नदशाफलम्।
- पूर्णादशाफलम्।
- रिक्तादशाफलम्।

श्रेयोऽङ्कः १

- अनिष्टादशाफलम्।
  - वक्रगतिग्रहदशाफलम्।
  - मार्गीग्रहफलम्।
  - अवरोहिणीदशाफलम्।
  - भावेशदशाफलम्।
  - मिश्रफलदादशा।
  - नेष्टदशा।
  - अन्तर्दशाफलम्
  - दशान्तर्दशाप्रवेशकालवशात् शुभाशुभफलम्।
  - ग्रहचारवशात् अष्टवर्गजशुभाशुभत्वम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. श्रीमहादेव पाठक विरचितम्, डॉ. हरीशङ्कर पाठक, (2013), जातकतत्त्वम् (सुबोधिनी हिन्दीव्याख्यासहितम्), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. डॉ. सुरेश चन्द्र मिश्र, (2025), जातकतत्वम् (अखिलाक्षरा हिन्दीव्याख्योपेतम्), नवी दिल्ली : रंजन पब्लिकेशन्स।
2. पं. हरिशङ्कर पाठक, (2022), जातकतत्वम् , वाराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
3. डॉ.सत्येन्द्र मिश्र, (1998), जातकक्रोडम् (प्रज्ञावर्ध्दिनी हिन्दीटीकासहितम्), वाराणसी : कृष्णदास अकादमी।
4. आचार्यवराहमिहिरः, (2007), लघुजातकम् (भट्टोत्पलटीकासहिता), वाराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
5. आचार्यवराहमिहिरः, (2007), बृहज्जातकम् (भट्टोत्पलटीकासहिता), वाराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
6. श्रीमत्कल्याणवर्म, (2008), सारावली, वाराणसी – मोतीलालबनारसीदास।
7. वैद्यनाथः, (1984), जातकपारिजातः, चौखम्भा-संस्कृत-संस्थान-प्रकाशनम्।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.4: सारावली

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. ग्रहस्वरूपस्य ग्रहावस्थानां च अध्ययनम्।
2. राजयोगायुर्दायचिन्तनम्।
3. दशासाधनस्य दशाफलस्य च अध्ययनम्।
4. नष्टजातकस्य विस्तरेण चिन्तनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. राजयोगभङ्गविषये विस्तरेण ज्ञास्यन्ति।
2. नष्टजातकफलकथनक्रमं ज्ञास्यन्ति।
3. दशाज्ञाने समर्थाः भविष्यन्ति।
4. रव्यादीनां स्वरूपविषये ज्ञानं प्राप्स्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.4	सारावली	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. ग्रहस्वरूपम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- होराशब्दस्य व्युत्पत्तिः
- जातक-होराशास्त्रयोरभिन्नत्वम्
- राशीनां ह्रस्वादिसंज्ञापरिज्ञानं तत्फलं च
- सूर्यस्वरूपम्
- चन्द्रस्वरूपम्
- भौमस्वरूपम्
- बुधस्वरूपम्
- गुरूस्वरूपम्
- शुक्रस्वरूपम्
- शनिस्वरूपम्
- ग्रहाणां दीप्ताद्यवस्थावर्णनपूर्वकं तत्फलानि
- ग्रहाणां परस्परकारकसंज्ञा
- योगकारकग्रहाणां फलं महत्वं च
- भावोक्तकर्मकृते कालः

- व्यवहारार्थं ग्रहाणां पदार्थस्वामित्वम्
- सूर्यादिजन्मदेशाः

अन्वितिः २. राजयोगभङ्गायुर्दायादिविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ग्रहरश्मिसाधनम्
- ग्रहाणां रश्मिसङ्ख्या
- स्फुटरश्मिसाधनम्
- रश्मिस्फुटार्थं संस्कारः
- राजयोगभङ्गयोगाः
- विस्तरेणायुर्दायविचारः

अन्वितिः ३. दशाविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ग्रहदशाकथनपूर्वकं तत्फलं च
- मणित्थमते दशा
- सत्याचार्यमते दशा
- आचार्यस्य स्वकीयमतम्
- शुभफलदशा
- अशुभफलदशा
- अवरोऽहि-आरोहिणी च दशा
- ग्रहाणां नैसर्गिकः दशाक्रमः
- दशाफलप्राप्तिकालकथनम्

अन्वितिः ४. नष्टजातकचिन्तनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नवमांशेन किं केन च विचारणीयम्
- मेषादि-मीनपर्यन्तलग्ने प्रथमादिनवमांशाणां फलविचारः
- नष्टजातकविचारः
- प्रश्नलग्नतो जन्मनः अयनज्ञानम्
- मासर्तुज्ञानम्
- पृच्छकस्य जन्मतिथि-संवज्ज्ञानम्
- पृच्छकस्य जन्मेष्टप्रकारः
- पृच्छकस्य जन्मराशिज्ञानप्रकारः

- पृच्छकस्य जन्मलग्नज्ञानम्
- पृच्छकस्य जन्मनक्षत्रज्ञानप्रकारः
- सर्वनष्टजातकर्मज्ञानप्रकारः
- प्रश्नकालिकचन्द्रराशितः कालखण्डज्ञानम्

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. डा. सुरकान्त झा , श्रीमत्कल्याणवर्मविरचिता सारावली, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी
2. मुरलीधर चतुर्वेदी, श्रीमत्कल्याणवर्मविरचिता (2008), सारावली, मोतीलालबनारसीदास।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. आचार्यवराहमिहिरः, (2007), *बृहज्जातकम्* (भट्टोत्पलटीकासहिता), वाराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
2. वैद्यनाथः, (1984), जातकपारिजातः, चौखम्भा-संस्कृत-संस्थान-प्रकाशनम्।
3. डॉ.सुरेश चन्द्र मिश्र, (2025), *जातकतत्वम्* (अखिलाक्षरा हिन्दीव्याख्योपेतम्), नवी दिल्ली : रंजन पब्लिकेशन्स।
4. डॉ.सत्येन्द्र मिश्र, (1998), *जातकक्रोडम्* (प्रज्ञावर्ध्दिनी हिन्दीटीकासहितम्), वाराणसी : कृष्णदास अकादमी।
5. आचार्यवराहमिहिरः, (2007), *लघुजातकम्* (भट्टोत्पलटीकासहिता), वाराणसी : चौखम्बा-सुरभारती-प्रकाशनम्।
6. श्रीमहादेवपाठकविरचितम्, डॉ. हरीशङ्कर पाठक, (2013), *जातकतत्त्वम्* (सुबोधिनी हिन्दीव्याख्यासहितम्), वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम्।

One Year PG in

Vastu Shastram

अधिगमपरिणाम-आधारितपाठ्यचर्यारूपरेखा

स्नातकोत्तरकार्यक्रमः - वास्तुशास्त्रम्

2025

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC

विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगः

बहादुरशाह-जफर-मार्गः

नवदेहली – 110002

Curriculum Development Committee for One year PG (Vastu Shastram)

Prof. Deviprasad Tripathi

Chairperson of the Committee and Professor, Shri Lal Bahadur Shastri National Sanskrit University, New Delhi ✉ devi@slbsrsv.ac.in

Prof. P.S.N. RAO

Professor, School of Planning & Architecture, New Delhi, ✉ drpsnrao@hotmail.com

Prof. Ashok Thapaliyal

Professor, Shri Lal Bahadur Shastri National Sanskrit University, New Delhi,

✉ ashokthapliyal@slbsrsv.ac.in

Dr. Pravesh vyas

Asst. Professor, Shri Lal Bahadur Shastri National Sanskrit University, New Delhi,

✉ pravesh@slbsrsv.ac.in

Prof. Dinakar Marathe

Convenor of the committee and Professor, Kavikulguru Kalidas Sanskrit University, Ratnagiri Campus, Ratnagiri, Maharashtra – 415612 ✉ dinkarmarathe@gmail.com

विषयसूची

कार्यक्रमस्य परिचयः (Introduction of the Program) 1

कार्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Program Objectives) 1

कार्यक्रमस्य परिणामाः (Program Outcomes) 2

प्रधानानां पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम् 3

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम् 4

प्रधानपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः 5

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः 5

प्रधानपाठ्यक्रमाः 6

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) 7

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: भारतीयस्थापत्यकलायाः संक्षिप्तेतिहासः 7

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: मानलक्षणं, भूपरिग्रहणं, शल्यविमर्शः अहिबलचक्रञ्च 9

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: अर्वाचीनवास्तुकलायाःप्राचीनसिद्धान्ता उपस्करणानि अनुप्रयोगाश्च 12

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: वास्तुयोजना, वास्तुविन्यासः, पुरुषाङ्गदेवता-निघण्ट्वादिनिर्णयश्च 14

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) 16

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: ग्रामलक्षणं खेटादिलक्षणं जलाशयादिलक्षणञ्च 16

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: पुरनगरलक्षणं दुर्गलक्षणं प्रासादलक्षणञ्च 19

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: देवालयवास्तुनि विविधाङ्गानां मानादिचिन्तनम् 22

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: नृपप्रासादे विभिन्नशालानां वस्तूनाञ्च स्वरूपादिकथनम् 24

चितस्वशास्त्रविषयक-पाठ्यक्रमाः 27

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) 28

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: प्रतिमानां स्वरूपं लक्षणमनुप्रयोगाश्च 28

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: अर्वाचीनवास्तुकलायाः परिचयः, विकासः परम्परा च 31

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: होराशास्त्रसिद्धान्ताः 33

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) 35

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: वास्तुनि शकुनविचारः 35

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: पञ्चाङ्गविज्ञानम्.....37
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: कुण्डलीनिर्माणम्.....39

कार्यक्रमस्य परिचयः

(Introduction of the Program)

स्नातकोत्तरपाठ्यक्रमः एकवर्षस्य वर्तते। अस्मिन् कार्यक्रमे सत्रार्धद्वयं भविष्यति।

अर्हता - चतुःवर्षात्मकस्य स्नातकपाठ्यक्रमस्य परीक्षोत्तीर्णाः छात्राः अस्मिन् वास्तुशास्त्रपाठ्यक्रमे प्रवेष्टुमर्हाः भविष्यन्ति। अत्र स्वशास्त्रीयविषयाः (प्रधानपाठ्यक्रमाः - Major Course), (चितस्वशास्त्रविषयाश्च - DSE) विद्यन्ते।

कार्यक्रमस्य उद्देश्यानि

(Program Objectives)

अस्य कार्यक्रमस्य मुख्योद्देश्यानि सन्ति -

1. भारतीयज्ञानपरम्पराधारेण वास्तुशास्त्रस्य परिचयप्रदानम्।
2. भारतीयवास्तुशास्त्रस्य परम्परायाः च ज्ञानप्रदानम्।
3. भारतीयस्थापत्यकलायाः ऐतिहासिकपरिचयप्रदानम्।
4. भारतीयवास्तुशास्त्रस्य प्राचीनमानकग्रन्थानामाधारेण विशिष्टं ज्ञानप्रदानम्।
5. गृह-ग्राम-नगरादीनां सिद्धान्तानामनुशीलनात्मकं ज्ञानप्रदानम्।
6. राजगृह-देवप्रासाद-प्रतिमादीनां निर्माणसिद्धान्तानां विमर्शात्मकज्ञानप्रदानम्।
7. अर्वाचीनवास्तुकलायाः प्रमुखसिद्धान्तानां परिचयप्रदानम्।
8. कुण्डली-पञ्चाङ्ग-होराशास्त्र-आधुनिकवास्तुकलादीनां कौशलाभिवर्धनदृष्ट्या ज्ञानप्रदानम्।
9. अर्वाचीनवास्तुकलया सह प्राचीनवास्तुशास्त्रस्य प्रामाणिकं ज्ञानप्रदानम्।
10. नूतनपद्धत्याः समवायेन शास्त्रपरम्परायाः संरक्षणं प्रसारणञ्च

कार्यक्रमस्य परिणामाः

(Program Outcomes)

अस्य कार्यक्रमस्य मुख्यपरिणामाः सन्ति -

1. भारतीयस्थापत्यकलाया ऐतिहासिकं विवरणं सम्यक् ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. विभिन्नमानकग्रन्थानुसारेण मानलक्षण-भूपरिग्रहण-शल्यविमर्श-अहिबलचक्रादीन् सिद्धान्तान् विज्ञाय व्यावहारिकप्रयोगे प्रवीणाः भविष्यन्ति।
3. वास्तुनि शकुनविचारं विभिन्नमानकग्रन्थानुसारेण विविच्य चिन्तने क्षमाः भविष्यन्ति।
4. वास्तुशास्त्रस्य प्रसिद्धमानकग्रन्थानामाधारेण वास्तुयोजना-वास्तुविन्यास-पुरुषाङ्गदेवता-निघण्ट्वादिनिर्णयं विश्लेष्य कार्यक्षेत्रे प्रस्तोतुं दक्षाः भविष्यन्ति।
5. ग्रामलक्षणं खेटादिलक्षणं जलाशयादिलक्षणञ्चेति विषयान् विविधमानकग्रन्थानामाधारेण विमृष्य प्रस्तोतुं समर्थाः भविष्यन्ति।
6. पुर-नगर-दुर्ग-प्रासादादीनां लक्षणानि विज्ञाय तेषां सम्यक्प्रयोगे कुशलाः भविष्यन्ति।
7. विविधमानकग्रन्थानाधारीकृत्य देवालयवास्तुनि विविधाङ्गानां मानादिचिन्तनं परिज्ञाय व्यवहारे प्रस्तोतुं निपुणाः भविष्यन्ति।
8. विविधमानकग्रन्थानाधृत्य नृपप्रासादे विभिन्नशालानां वस्तूनाञ्च स्वरूपादिकथनं विज्ञाय विश्लेषणे प्रवीणाः भविष्यन्ति।
9. प्रतिमानां स्वरूपं लक्षणमनुप्रयोगाश्चेति ज्ञात्वा व्यवहारे प्रस्तौतुं निपुणाः भविष्यन्ति।
10. अर्वाचीनवास्तुकलायाः प्राचीनसिद्धान्ता उपस्करणानि अनुप्रयोगाश्चेत्यधीत्य वास्तुशास्त्रीयसिद्धान्तैः सह विमृष्टुं समर्थाः भविष्यन्ति।
11. कुण्डली-पञ्चाङ्ग-होराशास्त्र-अर्वाचीनवास्तुकलादीनां परिचयपुरस्सरं कौशलाभिवर्धनदृष्ट्या व्यवहारे प्रयोक्तुं कुशलाः भविष्यन्ति।

प्रधानानां पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम्

(PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR MAJOR COURSES)

Course Name पाठ्यक्रमनाम	Rootedness भारतीय मूलानि	IKS भारतीय ज्ञान परम्परा	Futuristic भविष्यवादी	Employability वृत्तिप्रदान क्षमता	Value, Skill and Multidisciplinary मूल्यानि, कौशलानि एवं बहुशास्त्रीयपाठ्यक्रमः	Disciplinary Knowledge अध्ययन शाखायाः ज्ञानम्	Difficulty Level काठिन्यस्तरः
भारतीयस्थापत्यकलायाः संक्षिप्तेतिहासः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
मानलक्षणं, भूपरिग्रहणं, शल्यविमर्शः अहिबलचक्रञ्च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
अर्वाचीनवास्तुकलायाः प्राचीनसिद्धान्ता उपस्करणानि	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
वास्तुयोजना, वास्तुविन्यासः, पुरुषाङ्गदेवता-निघण्ट्वादिनिर्णयश्च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
ग्रामलक्षणं खेटादिलक्षणं जलाशयादिलक्षणञ्च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
पुरनगरलक्षणं दुर्गलक्षणं प्रासादलक्षणञ्च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
देवालयवास्तुनि विविधाङ्गानां मानादिचिन्तनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
नृपप्रासादे विभिन्नशालानां वस्तूनाञ्च स्वरूपादिकथनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम्

(PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR DSE COURSES)

Course Name पाठ्यक्रमनाम	Rootedness भारतीयमूलानि	IKS भारतीय ज्ञान परम्परा	Futuristic भविष्यवादी	Employability वृत्तिप्रदान क्षमता	Value, Skill and Multidisciplinary मूल्यानि, कौशलानि एवं बहुशास्त्रीय पाठ्यक्रमः	Disciplinary Knowledge अध्ययनशाखायाः ज्ञानम्	Difficulty Level कठिनतायाः स्तरः
प्रतिमानां स्वरूपं लक्षणमनुप्रयोगाश्च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
अर्वाचीनवास्तुकलायाः परिचयः विकासः परम्परा च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
होराशास्त्रसिद्धान्ताः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
वास्तुनि शकुनविचारः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
पञ्चाङ्गविज्ञानम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
कुण्डलीनिर्माणम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

प्रधानपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः

क्र.सं.		पाठ्यक्रमाः	पाठ्यक्रम-श्रेयोऽङ्कः	पाठ्यक्रम-काठिन्यस्तरः
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः 1.1: भारतीयस्थापत्यकलायाः संक्षिप्तेतिहासः	4	600-699
2		प्रधानः 1.2: मानलक्षणं, भूपरिग्रहणं, शल्यविमर्शः अहिबलचक्रञ्च	4	600-699
3		प्रधानः 1.3: अर्वाचीनवास्तुकलायाः प्राचीनसिद्धान्ता उपस्करणानि	4	600-699
4		प्रधानः 1.4: वास्तुयोजना, वास्तुविन्यासः, पुरुषाङ्गदेवता-निघण्ट्वादिनिर्णयश्च	4	600-699
5	द्वितीयसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः 2.1: ग्रामलक्षणं खेटादिलक्षणं जलाशयादिलक्षणञ्च	4	600-699
6		प्रधानः 2.2: पुरनगरलक्षणं दुर्गलक्षणं प्रासादलक्षणञ्च	4	600-699
7		प्रधानः 2.3: देवालयवास्तुनि विविधाङ्गानां मानादिचिन्तनम्	4	600-699
8		प्रधानः 2.4: नृपप्रासादे विभिन्नशालानां वस्तूनाञ्च स्वरूपादिकथनम्	4	600-699

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः

क्र.सं.		पाठ्यक्रमाः	पाठ्यक्रम-श्रेयोऽङ्कः	पाठ्यक्रम-काठिन्यस्तरः
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य चितस्वशास्त्रविषयक-पाठ्यकमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.1: प्रतिमानां स्वरूपं लक्षणमनुप्रयोगाश्च	4	600-699
2		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.2: अर्वाचीनवास्तुकलायाः परिचयः विकासः परम्परा च	4	600-699
3		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.3: होराशास्त्रसिद्धान्ताः	4	600-699
4	द्वितीयसत्रार्द्धस्य चितस्वशास्त्रविषयक-पाठ्यकमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.1: वास्तुनि शकुनविचारः	4	600-699
5		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.2: पञ्चाङ्गविज्ञानम्	4	600-699
6		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.3: कुण्डलीनिर्माणम्	4	600-699

प्रधानपाठ्यक्रमाः

काठिन्यस्तरः 600-699	श्रेयोऽङ्काः - 4 होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: भारतीयस्थापत्यकलायाः संक्षिप्तेतिहासः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. वेदपुराणादिषु स्थापत्यविमर्शस्य तत्त्वज्ञानावगमनम्।
2. प्राचीनभारतीयस्थापत्यस्य विकासक्रमस्य विशेषज्ञानसम्पादनम्।
3. संस्कृतसाहित्ये स्थापत्यचिन्तनस्य स्वरूपज्ञानस्य विकासक्रमस्य च अवबोधनम्।
4. स्वातन्त्र्योत्तरस्थापत्यपरम्परायाः नवीनप्रवृत्तीनामवबोधनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. वेदपुराणादिषु स्थापत्यविमर्शस्य तत्त्वानि वर्णयितुं शक्ष्यन्ति।
2. प्राचीनभारतीयस्थापत्यस्य विकासक्रमं वक्तुं प्रभविष्यन्ति।
3. संस्कृतसाहित्ये स्थापत्यचिन्तनस्य स्वरूपज्ञानस्य विकासक्रमस्य च वर्णने समर्थाः भविष्यन्ति।
4. स्वातन्त्र्योत्तरस्थापत्यपरम्परायाः नवीनप्रवृत्तीनां वर्णनं कर्तुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1	भारतीयस्थापत्यकलायाः संक्षिप्तेतिहासः	03	01	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. वैदिकवाङ्मये स्थापत्यशास्त्रस्य सङ्ल्पना। **श्रेयोऽङ्कः १**

- वैदिकवाङ्मये स्थापत्यशास्त्रस्य सङ्ल्पना।
- पुराणेषु स्थापत्यस्य स्वरूपम्।
- रामायणे स्थापत्यविमर्शः।
- महाभारते स्थापत्यस्य परिचर्चा।
- सिन्धु-सरस्वतीतटवर्तिसभ्यतायाः स्थापत्यकला।

अन्वितिः २. मौर्य-शुङ्ग-सातवाहनकालीनस्थापत्यम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मौर्य-शुङ्ग-सातवाहनकालीनस्थापत्यम्।
- गुप्तकालीनस्थापत्यविमर्शः।

- राजपूतकालीनस्थापत्यकलायाः वैशिष्ट्यम्।
- मध्यकालीनस्थापत्यम्।
- मुगल-आंग्लस्थापत्यकलयोरुपरि भारतीयवास्तुशास्त्रस्य प्रभावः।

अन्वितिः ३. स्थापत्यस्य प्रवर्तकाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- संस्कृतसाहित्ये स्थापत्यचर्चा।
- स्थापत्यस्य प्रवर्तकाः।
- स्थापत्यशास्त्रस्य प्रमुखग्रन्थानां सङ्क्षिप्तपरिचयः।
- स्थापत्यशास्त्रस्य प्रमुखाः ग्रन्थकाराः।
- स्वातन्त्र्योत्तरे स्थापत्यस्य स्थितिः।

अन्वितिः ४. अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. विद्याधर, डॉ., *भारतीय वास्तुशास्त्र का इतिहास*, दिल्ली : ईस्टर्न बुक लिंकर्स।
2. बाजपेयी, श्री कृष्णदत्त, *भारतीय वास्तुकला का इतिहास*, लखनऊ : हिन्दी समिति, हिन्दी भवन, महात्मा गाँधी मार्ग।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. गुप्त, डॉ. परमेश्वरीलाल, (1989), *भारतीय वास्तुकला*, विश्वविद्यालय प्रकाशन।
2. भारद्वाज, डॉ. चन्द्रशेखर, *भारतीय वास्तुकला का इतिहास*, दिल्ली : विश्वभारती पब्लिकेशन्स।
3. गोस्वामी, डॉ. राकेश, *भारतीय मूर्तिकला एवं वास्तुकला का इतिहास*, प्रयागराज : गोस्वामी पब्लिकेशन्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स।
4. थपलियाल, डॉ. अशोक, *वास्तुप्रबोधिनी*, नई दिल्ली : अमरग्रन्थ पब्लिकेशन्स।
5. चतुर्वेदी, प्रो. शुकदेव, *भारतीयवास्तुशास्त्र*, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
6. वास्तुशास्त्रविभागः, *वास्तुशास्त्रविमर्श शोधपत्रिका*, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

काठिन्यस्तरः 600-699	श्रेयोऽङ्काः - 4 होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: मानलक्षणं, भूपरिग्रहणं, शल्यविमर्शः अहिबलचक्रञ्च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. प्राचीनस्थापत्यग्रन्थोक्तमानोपकरणानां सम्यगवगमनम्।
2. भूपरीक्षाविधेः सम्यग् अवगमनम्।
3. शल्यनिर्णयस्य मूलतत्त्वानाम् अवबोधनम्।
4. अहिबलचक्रस्य प्राचीनग्रन्थोक्तस्वरूपज्ञानप्रदानम्।
5. मान-भूमि-शल्य-अहिबलचक्रसङ्कल्पनानां सम्यगवगमनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. मानोपकरणानां प्रामाणिकग्रन्थोक्ततत्त्वानां विश्लेषणं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
2. भूपरीक्षाविधानं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. विविधग्रन्थेषु निरुपितशल्यनिर्णयप्रक्रियायाः तुलनां कर्तुं शक्ष्यन्ति।
4. प्राचीनग्रन्थानाम् आधारेण अहिबलचक्रस्य विश्लेषणं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
5. मान-भूमि-शल्य-चक्रविषयकं प्राचीनस्थापत्यज्ञानस्य आधुनिकदृष्ट्या प्रयोगात्मकं निरूपणं करिष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2	मानलक्षणं, भूपरिग्रहणं, शल्यविमर्शः अहिबलचक्रञ्च	03	01	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. मानविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मानोपकरणम् (मयमतम्, 05 अध्यायः)
- हस्तकम्बीप्रमाणम् (अपराजितपृच्छा, 41 सूत्रम्)
- हस्तप्रमाणं भेदाश्च (राजवल्लभवास्तुशास्त्रम्, 01 अध्यायः, 33-40 श्लोकाः)
- हस्तलक्षणम् (समराङ्गणसूत्रधारः, 09 अध्यायः)
- शिल्पमानम् (विश्वकर्मप्रकाशः, 04 अध्यायः, 24-43 श्लोकाः)
- मानसाधनम् (वास्तुविद्या, 01 अध्याय, 03-11 श्लोकाः)

- मानोपकरणविधिः (कामिकागमः, षोडशोऽध्यायः)

अन्वितिः २. भूपरीक्षाविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- भूपरीक्षाग्रहकीलकरोपणम् (अपराजितपृच्छा, 51 सूत्रम्)
- भूपरीक्षा (समराङ्गणसूत्रधारः, 08 अध्यायः)
- भूपरीक्षाकथनम् (विश्वकर्मवास्तुशास्त्रम्, 05 अध्यायः)
- भूपरीक्षा (मयमतम्, 03 अध्यायः)
- वासयोग्या भूमिः (विश्वकर्मप्रकाशः, 01 अध्यायः, 24-73 श्लोकाः)

अन्वितिः ३. शल्यनिर्णयः अहिबलचक्रविचारश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शल्यनिर्णयाध्यायः (विश्वकर्मप्रकाशः, 12 अध्यायः, 01-37 श्लोकाः)
- प्रश्नाच्छल्यविचारः (राजवल्लभवास्तुशास्त्रम्, 01 अध्यायः, 19-21 श्लोकाः)
- शल्यविचारः (वास्तुसारः, भूमिपरीक्षणप्रकरणम्, 52-60 श्लोकाः)
- अहिबलचक्रम् (अपराजितापृच्छा, सूत्रम् -51, 43-49 श्लोकाः)
- अहिबलचक्रम् (वास्तुमण्डनम्, प्रथमोऽध्यायः, 155-170 श्लोकाः)
- अहिबलचक्रम् (नरपतिजयचर्या, चक्राध्यायः, 675-701 श्लोकाः)

अन्वितिः ४. अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. पाण्डेय, डॉ. शैलजा (सम्पा.), *मयमतम्*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
2. जुगनू, श्रीकृष्ण एवं शर्मा, प्रो. भँवर (सम्पा.), *अपराजितपृच्छा*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
3. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *राजवल्लभवास्तुशास्त्रम्*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
4. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *समराङ्गणसूत्रधार*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।
5. कात्यायन, महर्षि अभय (सम्पा.), *विश्वकर्मप्रकाश*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
6. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *वास्तुविद्या*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।
7. जुगनू, श्रीकृष्ण एवं शर्मा, प्रो. बी. एल. (सम्पा.), *विश्वकर्मवास्तुशास्त्र*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
8. मिश्र, डॉ. सत्येन्द्र (सम्पा.), *नरपतिजयचर्या*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
9. त्रिपाठी, प्रो. देवीप्रसाद (सम्पा.), *वास्तुसार*, दिल्ली : ईस्टर्न बुक लिंकर्स।

10. Sabharathnam Sivacharyan, Dr. S. P. (Ed.), *कामिकागम*, Hawaii, U.S.: The Himalayan Academy, Kauai Adheenam।
11. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *वास्तुमण्डन*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. चतुर्वेदी, प्रो. शुकदेव, *भारतीयवास्तुशास्त्र*, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
2. थपलियाल, डॉ. अशोक (सम्पा.), *बृहद्वास्तुमाला*, नई दिल्ली : अमरग्रन्थपब्लिकेशन्स।
3. थपलियाल, डॉ. अशोक, *वास्तुप्रबोधिनी*, नई दिल्ली : अमरग्रन्थपब्लिकेशन्स।
4. व्यास, डॉ. प्रवेश (सम्पा.), *वास्तुसौख्यम्*, जयपुर : जगदीश संस्कृत पुस्तकालय।
5. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *वास्तुसारमण्डनम् आयतत्त्वञ्च*, नई दिल्ली : न्यू भारतीय बुक कॉरपोरेशन।
6. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *शिल्परत्नम्*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
7. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *देवतामूर्तिप्रकरणम्*, नई दिल्ली : न्यू भारतीय बुक कॉरपोरेशन।
8. श्रीवास्तव, बलराम (सम्पा.), *रूपमण्डनम्*, नई दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास पब्लिकेशन्स।
9. वर्मा, डॉ. शिव (सम्पा.), *मानसार*, इन्दौर : स्थापत्यवेदशिक्षण एवं शोध संस्थान, म.प्र.।
10. वास्तुशास्त्रविभाग, *वास्तुशास्त्रविमर्श शोधपत्रिका*, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

काठिन्यस्तरः 600-699	श्रेयोऽङ्काः - 4 होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: अर्वाचीनवास्तुकलायाः प्राचीनसिद्धान्ता उपस्करणानि अनुप्रयोगाश्च

पाठ्यक्रमस्यउद्देश्यानि (Course Objectives)

1. सिन्धु-गङ्गातटीय-प्राचीनवास्तुकलायाः परिचयप्रदानम्।
2. वैदिकावासनियोजनस्य सिद्धान्तानाम् अवगमनम्।
3. भारतेविदेशे च हिन्दू-जैन-बौद्ध-ईसाई-मुस्लिम वास्तुकलानां ज्ञानम्।
4. आधुनिकवास्तुकलायाः उपस्करण-मानचित्रनिर्माण-रेखाङ्कन-त्रि-आयामीदृश्यानाम् अवबोधनम्।
5. तन्त्रयुक्तिमाध्यमेन ऑटोकेट्, जियोजेब्रा, गूगलस्केचअप् इत्यादिनां परिचयप्रदानम्।

अधिगमस्यपरिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. प्राचीनवास्तुकलायाः सभ्यता-सन्दर्भान् स्पष्टतया वक्ष्यन्ति।
2. भारतीयवास्तुकलायाः प्रकारान्देवालयविन्यासं च निरूपयिष्यन्ति।
3. आधुनिकवास्तुकलायाः उपस्करणानि, मानचित्रनिर्माणप्रविधीन् प्रतिपादयिष्यन्ति।
4. तन्त्रयुक्तिमाध्यमेन ऑटोकेट्, जियोजेब्रा, गलस्केचअप् इत्यादीनि उपकरणानि योग्यतया प्रयोक्तुं सक्षमाः भविष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of theCourse)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major)1.3	अर्वाचीनवास्तुकलायाः प्राचीनसिद्धान्ता उपस्करणानि अनुप्रयोगाश्च	2	1	1	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १.वास्तुकलायाःप्राचीनसिद्धान्तानांपरिचयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सिन्धुनदीतटीयसभ्यता, गङ्गानदीतटीयसभ्यता आर्यवास्तुकला च।
- वैदिकावासनियोजनस्य सिद्धान्ताः।
- चीन-यूरोप-पश्चिमैशिया-मिस्र-रोम-लैटिन-अमेरिकासभ्यतासु वास्तुकलायाः महत्त्वम्।
- भारतेविदेशे च हिन्दूजैनबौद्धवास्तुकला।
- हिन्दूजैनबौद्धदेवालयानां वास्तुकला।
- ईसाई-मुस्लिम-आराधनास्थलानां वास्तुकला।

- स्वातन्त्र्यात्परं भारतीयवास्तुकला।

अन्वितिः २. अर्वाचीनवास्तुकलायाःउपस्करणानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- क्षेत्रमितिः, सरलसमीकरणं, ज्यामितीयमानचित्रनिर्माणं, वास्तुरेखाङ्कनञ्च।
- प्रक्षेपणं, प्रतीकम्, अभिलेखकरणं, सम्मेलनं, रेखाणाम्मानकीकरणं, निर्माणप्रविधिः (निर्माणशैली), रङ्ग (वर्णः), प्रकाशः, छाययानुमानप्रक्रियाबाह्यान्तरसंरचना च।
- आधारभूतसंरचना, संचारसंरचना, मानकानुपातः, तालम्, आलेखाङ्कनम्, चित्रलिपिः व्यापारिकचित्राङ्कनञ्च।
- वास्तुकलाकौशलम्, वास्तुकलाप्रस्तुतीकरणप्रविधिः, त्रि-आयामीदृश्यानि च।
- विभिन्नमानकैःस्थापत्यप्रतिपादनंप्रतिरूपनिर्णयञ्च, रंगविन्यासप्रदर्शनम्, जीवनरेखाचित्रणम्, कलालेखनप्रक्रियाचित्राकलायाश्चबोधः।

अन्वितिः ३. तन्त्रयुक्तिमाध्यमेन मानचित्रनिर्माणं प्रयोगविमर्शश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ऑटोकेट तन्त्रपरिचयः।
- जियोजेब्रा तन्त्रपरिचयः।
- गूगलस्केच-अप-तन्त्रपरिचयः।

अन्वितिः४.आन्तरिक- मूल्याङ्कनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- आन्तरिक-मूल्याङ्कनम्।

निर्धारिताःग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. Wagner, Otto, Modern Architecture, (1988), Santa Monica, CA: The Getty Center for the History of Art and the Humanities.

सहायकाःग्रन्थाः (Additional Readings)

1. Shaw, E. (1854). Modern architect. Dayton and Wentworth.
2. Gangoly, O. C. (1946). Indian architecture. Kutub.
3. Ibrahim, A. Modern and contemporary architecture styles. Qassim University, Scientific Publication.
4. Robertson, H., Modern architectural design. [Publisher not specified].
5. Chaturvedi, S. Bhāratīyavāstuśāstra. Shri Lal Bahadur Shastri Rashtriya Sanskrit Vishwavidyalaya.

काठिन्यस्तरः 600-699	श्रेयोऽङ्काः - 4 होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: वास्तुयोजना, वास्तुविन्यासः, पुरुषाङ्गदेवता-निघण्ट्वादिनिर्णयश्च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. राजा-मन्त्रि-सचिव-युवराज-सामन्तादीनां निवासप्रमाणज्ञानम्।
2. चातुर्वर्ण्यजनानां गृहप्रमाणस्य तथा पशुगृहप्रमाणस्यावबोधनम्।
3. शाला-वीथिका-द्वार-स्तम्भादीनां स्थापत्यप्रमाणावबोधनम्।
4. द्विशाल-त्रिशाल-चतुःशाल-पञ्चशालभवनरचनानां स्वरूपज्ञानावगमनम्।
5. वास्तुपुरुषमण्डलं, देवविन्यासः, मर्मस्थानानि इत्येषां अवगमनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. राजकीयजनगृहप्रमाणस्य तथा सामान्यजनगृहाणां विन्यासस्य वर्णने सक्षमाः भविष्यन्ति।
2. चातुर्वर्ण्यजनानां शालालिन्द-पशुगृहप्रमाणादीनां तुलनां कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. द्वारनिर्णय-स्तम्भप्रकार-वीथिकाप्रमाणादीनि स्थापत्यतत्त्वानि विश्लेषयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
4. द्विशाल-त्रिशाल-चतुःशाल-पञ्चशालादिभवनविन्यासान् योजनायाम् अनुप्रयोक्तुं क्षमाः भविष्यन्ति।
5. वास्तुपुरुषाङ्गविन्यासः, मर्मस्थानानि, देवतासंयोजनम् इत्यादिविषयाणां वर्णने सिद्धाः भविष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4	वास्तुयोजना, वास्तुविन्यासः, पुरुषाङ्गदेवता-निघण्ट्वादिनिर्णयश्च	03	01	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. राजादिनिवासः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- राज्ञः निवासः, मन्त्रिनिवासश्च।
- सचिवनिवासः, युवराजनिवासः सामन्तादीनां च निवासः।
- अधिकारिणां राजपुरोहितस्य च निवासः।
- सामान्यजनानां गृहप्रमाणम्।
- चातुर्वर्ण्यगृहप्रमाणं पश्वादिगृहप्रमाणञ्च।

अन्वितिः २. शालाविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ब्राह्मणादीनां शालालिन्दयोः प्रमाणम्।
- वीथिकाप्रमाणं भवनोच्छ्रायप्रमाणञ्च।
- द्वारनिर्णयः, स्तम्भप्रकाराः, भारतुलादीनां प्रमाणम् च।
- द्विशाल-त्रिशाल-चतुःशालभवनानि।
- पञ्चादिशालभवनानि।

अन्वितिः ३. पदवास्तु। **श्रेयोऽङ्कः १**

- वास्तुपुरुषाङ्गे देवविन्यासक्रमः।
- एकाशीतिपदवास्तुमण्डलम्।
- चतुष्षष्टिपदवास्तु।
- मर्मस्थाननिर्णयः।
- वास्तुदेवतानिघण्टु।

अन्वितिः ४. अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. त्रिपाठी, प्रो. देवीप्रसाद (सम्पा.), *वास्तुसार*, दिल्ली : ईस्टर्न बुक लिंकर्स।
2. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *समराङ्गणसूत्रधार*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।
3. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *राजवल्लभवास्तुशास्त्रम्*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
4. जुगनू, श्रीकृष्ण एवं शर्मा, प्रो. भँवर (सम्पा.), *अपराजितपृच्छा*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. भारद्वाज, डॉ. चन्द्रशेखर, *भारतीय वास्तुकला का इतिहास*, दिल्ली : विश्वभारती पब्लिकेशन्स।
2. कात्यायन, महर्षि अभय (सम्पा.), *विश्वकर्मप्रकाश*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
3. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *वास्तु उद्धारधोरणी*, वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।
4. चतुर्वेदी, प्रो. शुकदेव, *भारतीयवास्तुशास्त्र*, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
5. वास्तुशास्त्रविभाग, *वास्तुशास्त्रविमर्श शोधपत्रिका*, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

काठिन्यस्तरः 600-699	श्रेयोऽङ्काः - 4 होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: ग्रामलक्षणं खेटादिलक्षणं जलाशयादिलक्षणञ्च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. विविधवास्तुशास्त्रग्रन्थेषु वर्णितस्य ग्रामविन्यासस्य तथा ग्रामलक्षणस्यावबोधनम्।
2. खेटादीनां भेदाः, संज्ञाः, लक्षणानि इति एतेषां अवगमनम्।
3. वापी-कूप-तडाग-तटाकादीनां लक्षणावबोधनम्।
4. प्राचीनग्रन्थाधारेण जलाशयनिर्माणविधीनां समग्ररूपेण उपस्थापनम्।
5. ग्राम-खेट-जलाशयादीनां विन्यासप्रणालीषु स्थापनपरम्परायाः ज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः

1. मयमत-मानसार-विश्वकर्मवास्तुशास्त्रादिषु निर्दिष्टं ग्रामविन्यासं ग्रामलक्षणं च अवगन्तुं सक्षमाः भविष्यन्ति।
2. खेटादीनां भेदान्, संज्ञाः, लक्षणानि च विभिन्नग्रन्थोक्तरूपेण तोलयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. अपराजितापृच्छा-वास्तुमण्डनादिभ्यः वापीकूपतडागादीनां लक्षणनिर्णयं विश्लेषयितुं योग्या भविष्यन्ति।
4. विश्वकर्मप्रकाशादिवर्णितान् जलाशयनिर्माणस्य प्रकारान् अनुप्रयोक्तुं क्षमाः भविष्यन्ति।
5. ग्राम-खेट-जलाशयविन्यासस्य समग्रतत्त्वानि आधुनिकयोजनासु उपयोक्तुं पारङ्गताः भविष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1	ग्रामलक्षणं खेटादिलक्षणं जलाशयादिलक्षणञ्च	03	01	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. ग्रामविन्यासः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ग्रामविन्यासः (मयमतम् - 09 अध्यायः)
- ग्रामलक्षणकथनम् (विश्वकर्मावास्तुशास्त्रम् - 07 अध्यायः)
- ग्रामलक्षणम् (मानसारम् - 09 अध्यायः)
- ग्रामादिविन्यासविधिः (कामिकागमः - अध्यायः 27)
- ग्रामादिलक्षणम् (शिल्परत्नम् - 05 अध्यायः)

अन्वितिः २. खेटविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- खेटादिभेदाः (मयमतम् - 10 अध्यायः, श्लोकः 26-35)
- खेटादिसञ्ज्ञाः (समराङ्गणसूत्रधारः - 18 अध्यायः, श्लोकः 1-7)
- खेटादिलक्षणकथनम् (विश्वकर्मवास्तुशास्त्रम् - 08 अध्यायः)
- खेटादिलक्षणम् (मानसारम् -10 अध्यायः, श्लोकः 19-43)
- ग्रामादिलक्षणम् (कामिकागमः - अध्यायः 20)

अन्वितिः ३. वापीलक्षणविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- वापीलक्षणं तटाकलक्षणञ्च (विश्वकर्मवास्तुशास्त्रम् - 33, अध्यायः – 34)
- जलाशयादिलक्षणम् (वास्तुमण्डनम् - अध्यायः - 03, श्लोकः 84-93)
- जलाशयादिलक्षणम् (राजवल्लभवास्तुशास्त्रम्, 04 अध्यायः, श्लोकः 26-35)
- वापीकूपतडागादिनिर्णयः (अपराजितापृच्छा - 74 सूत्रम्)
- जलाशयकरणम् (विश्वकर्मप्रकाशः, अध्यायः 08)

अन्वितिः ४. अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. पाण्डेय, डॉ. शैलजा (सम्पा.), *मयमतम्*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
2. जुगनू, श्रीकृष्ण एवं शर्मा, प्रो. भँवर (सम्पा.), *अपराजितपृच्छा*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
3. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *राजवल्लभवास्तुशास्त्रम्*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
4. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *समराङ्गणसूत्रधार*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।
5. कात्यायन, महर्षि अभय (सम्पा.), *विश्वकर्मप्रकाश*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
6. Sabharathnam Sivacharyan, Dr. S. P. (Ed.), *कामिकागम*, Hawaii, U.S.: The Himalayan Academy, Kauai Adheenam.
7. जुगनू, श्रीकृष्ण एवं शर्मा, प्रो. बी. एल. (सम्पा.), *विश्वकर्मवास्तुशास्त्र*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
8. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *वास्तुमण्डन*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
9. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *शिल्परत्नम्*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
10. वर्मा, डॉ. शिव (सम्पा.), *मानसार*, इन्दौर, म.प्र. : स्थापत्यवेदशिक्षण एवं शोध संस्थान।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. चतुर्वेदी, प्रो. शुकदेव, *भारतीयवास्तुशास्त्र*, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

2. थपलियाल, डॉ. अशोक (सम्पा.), *बृहद्वास्तुमाला*, नई दिल्ली : अमरग्रन्थ पब्लिकेशन्स।
3. थपलियाल, डॉ. अशोक, *वास्तुप्रबोधिनी*, नई दिल्ली : अमरग्रन्थ पब्लिकेशन्स।
4. व्यास, डॉ. प्रवेश (सम्पा.), *वास्तुसौख्यम्*, जयपुर : जगदीश संस्कृत पुस्तकालय।
5. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *वास्तुसारमण्डनम् आयतत्त्वञ्च*, नई दिल्ली : न्यू भारतीय बुक कॉरपोरेशन।
6. मिश्र, डॉ. सत्येन्द्र (सम्पा.), *नरपतिजयचर्या*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
7. त्रिपाठी, प्रो. देवीप्रसाद (सम्पा.), *वास्तुसार*, दिल्ली : ईस्टर्न बुक लिंकर्स।
8. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *वास्तुविद्या*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।
9. वास्तुशास्त्रविभाग, *वास्तुशास्त्रविमर्श शोधपत्रिका*, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

काठिन्यस्तरः 600-699	श्रेयोऽङ्काः - 4 होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: पुरनगरलक्षणं दुर्गलक्षणं प्रासादलक्षणञ्च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. मयमत-समराङ्गणसूत्रधार-अपराजितपृच्छादिग्रन्थेषु वर्णितस्य नगरविन्यासस्य पुरलक्षणस्यावगमनम्।
2. पद्मादिनगरलक्षणानां तथा नगर-पुर-दुर्गादिसञ्ज्ञानां अवबोधनम्।
3. दुर्गनिर्माणविधानस्य तेषां लक्षणस्य पुरादिस्वरूपस्य च प्रतिपादनम्।
4. देवप्रासाद-नागर-रुचक-मेर्वादिप्रासादानां स्थापत्यविशेषाः, शुभाशुभलक्षणानां च अवगमनम्।
5. विश्वकर्मप्रकाश-बृहत्संहिता-शिल्परत्न-समराङ्गणसूत्रधारादिग्रन्थेषु निर्दिष्टप्रासादनिर्माणविधेः समग्ररूपेण उपस्थापनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. प्राचीनग्रन्थेषु वर्णितं नगरविन्यासं पुरलक्षणञ्च सम्यक् विवेक्तुं सक्षमाः भविष्यन्ति।
2. नगर–दुर्ग–पुरसञ्ज्ञादीनि तथा तेषां लक्षणानि विभिन्नग्रन्थोक्तरूपेण तोलयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. दुर्गाणां प्रकारान्, तेषां निर्माणविधानं, लक्षणानि च विश्लेषयितुं पारङ्गताः भविष्यन्ति।
4. देवप्रासादनागररुचकमेर्वादिषोडशप्रासादलक्षणानि स्थापत्यदृष्ट्या अवगन्तुं योग्या भविष्यन्ति।
5. बृहत्संहिता-विश्वकर्मप्रकाश-समराङ्गणसूत्रधारादिषु निर्दिष्टं प्रासादनिर्माणविधानं आधुनिकस्थापत्ये अनुप्रयोक्तुं क्षमाः भविष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2	पुरनगरलक्षणं दुर्गलक्षणं प्रासादलक्षणञ्च	03	01	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. पुर-नगरलक्षणानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नगरविन्यासः (मयमतम् -10 अध्यायः, श्लोकः 51-90)
- पद्मादिनगरलक्षणनिरूपणम् (विश्वकर्मावास्तुशास्त्रम् - अध्यायः 09)
- पुरनिवेशः (समराङ्गणसूत्रधारः - अध्यायः 10)
- नगरादिसञ्ज्ञा (समराङ्गणसूत्रधारः - अध्यायः 18)
- पुरलक्षणम् (अपराजितपृच्छा - सूत्रम् 73)

अन्वितिः २. दुर्गलक्षणानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नगरविधानम् (मानसारः - अध्यायः 10, श्लोकः 1-18)
- दुर्गाणि (मयमतम् 10 अध्यायः, श्लोकः 36-50)
- दुर्गपुरादिलक्षणम् (राजवल्लभवास्तुशास्त्रम् 4 अध्यायः, श्लोकः 1-20)
- दुर्गलक्षणकथनम् (विश्वकर्मवास्तुशास्त्रम् - 10 अध्यायः)
- दुर्गनिर्माणाध्यायः (विश्वकर्मप्रकाशः - अध्यायः – 11)
- दुर्गाणां लक्षणानि (शिल्परत्नम् - अध्यायः 5, श्लोकः - 11-25)

अन्वितिः ३. प्रासादलक्षणानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- देवप्रासादलक्षणकथनम् (विश्वकर्मवास्तुशास्त्रम्, अध्यायः – 72)
- रुचकादिप्रासादलक्षणं, प्रासादशुभाशुभलक्षणं, मेर्वादिषोडशप्रासादादिलक्षणञ्च (समराङ्गणसूत्रधारः - अध्यायः - 49, 50 51 एवं 52)
- प्रासादनिर्माणाध्यायः (विश्वकर्मप्रकाशः - अध्यायः 06)
- नागरादिप्रासादलक्षणम् (अपराजितपृच्छा - सूत्राणि 104, 105,106)
- प्रासादलक्षणम् (बृहत्संहिता - प्रासादलक्षणाध्याय - 56 अध्यायः)
- प्रासादलक्षणम् (शिल्परत्नम् - अध्यायः 16)

अन्वितिः ४. अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. पाण्डेय, डॉ. शैलजा (सम्पा.), *मयमतम्*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
2. जुगनू, श्रीकृष्ण एवं शर्मा, प्रो. भँवर (सम्पा.), *अपराजितपृच्छा*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
3. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *राजवल्लभवास्तुशास्त्रम्*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
4. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *समराङ्गणसूत्रधार*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।
5. कात्यायन, महर्षि अभय (सम्पा.), *विश्वकर्मप्रकाश*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
6. जुगनू, श्रीकृष्ण एवं शर्मा, प्रो. बी. एल. (सम्पा.), *विश्वकर्मवास्तुशास्त्र*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
7. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *शिल्परत्नम्*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
8. वर्मा, डॉ. शिव (सम्पा.), *मानसार*, इन्दौर, म.प्र. : स्थापत्यवेदशिक्षण एवं शोध संस्थान।
9. झा, अच्युतानन्द (सम्पा.), *बृहत्संहिता*, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. चतुर्वेदी, प्रो. शुकदेव, *भारतीयवास्तुशास्त्र*, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
2. थपलियाल, डॉ. अशोक (सम्पा.), *बृहद्वास्तुमाला*, नई दिल्ली : अमरग्रन्थ पब्लिकेशन्स।
3. थपलियाल, डॉ. अशोक, *वास्तुप्रबोधिनी*, नई दिल्ली : अमरग्रन्थ पब्लिकेशन्स।
4. व्यास, डॉ. प्रवेश (सम्पा.), *वास्तुसौख्यम्*, जयपुर : जगदीश संस्कृत पुस्तकालय।
5. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *वास्तुसारमण्डनम् आयतत्त्वञ्च*, नई दिल्ली : न्यू भारतीय बुक कॉरपोरेशन।
6. मिश्र, डॉ. सत्येन्द्र (सम्पा.), *नरपतिजयचर्या*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
7. त्रिपाठी, प्रो. देवीप्रसाद (सम्पा.), *वास्तुसार*, दिल्ली : ईस्टर्न बुक लिंकर्स।
8. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *वास्तुविद्या*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।
9. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *देवतामूर्तिप्रकरणम्*, नई दिल्ली : न्यू भारतीय बुक कॉरपोरेशन।
10. श्रीवास्तव, बलराम (सम्पा.), *रूपमण्डनम्*, नई दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास पब्लिकेशन्स।
11. Sabharathnam Sivacharyan, Dr. S. P. (Ed.), *कामिकागम*, Hawaii, U.S.: The Himalayan Academy, Kauai Adheenam.
12. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *वास्तुमण्डन*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
13. वास्तुशास्त्रविभाग, *वास्तुशास्त्रविमर्श शोधपत्रिका*, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

काठिन्यस्तरः 600-699	श्रेयोऽङ्काः - 4 होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: देवालयवास्तुनि विविधाङ्गानां मानादिचिन्तनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. शास्त्रीयग्रन्थेषु वर्णितानां देवालयनिवेशनिर्माणादिलक्षणानां अवबोधनम्।
2. प्रासादमण्डनग्रन्थे निर्दिष्टानां देवालयपदार्थप्रमाणस्वरूपाणां परिचयप्रदानम्।
3. देवायतनानां संरचनात्मकतत्त्वानां तथा मण्डपादिलक्षणानाम् अवगमनम्।
4. शिखरध्वजकलशादिलक्षणनाम् अवबोधनम्।
5. जीर्णोद्धारविधेः, दोषनिवारणस्य च शास्त्रीयपद्धतेः अवगमनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. देवालयनिवेशनिर्माणस्य शास्त्रीयाधारान् यथावत् ग्रहीष्यन्ति।
2. प्रासादनिर्माणपदार्थानां प्रमाणानि च वक्तुं शक्ष्यन्ति।
3. देवायतनमण्डपमेरूप्रभृतीनां लक्षणानि प्रतिपादयिष्यन्ति।
4. शिखरकलशध्वजादीनां स्थापत्यशास्त्रीयतत्त्वानि परिच्छेदेन निरूपयिष्यन्ति।
5. जीर्णोद्धारविधानं दोषनिवारणप्रक्रियां च शास्त्रोक्तरीत्या उपयोक्तुम् सक्षमाः भविष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3	देवालयवास्तुनि विविधाङ्गानां मानादिचिन्तनम्	03	01	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. देवालयवास्तु। **श्रेयोऽङ्कः १**

- देवानां निवासस्थानानि (बृहद्वास्तुमाला)
- देवालयनिर्माणविधानम् (विश्वकर्मवास्तुशास्त्रम्, अध्यायः - ११)
- देवालयनिर्माणपदार्थाः (प्रासादमण्डनम्, अध्यायः - १)
- जगतीस्वरूपम् (प्रासादमण्डनम्, अध्यायः - १)
- देवायतनानि (प्रासादमण्डनम्, अध्यायः - २)

अन्वितिः २. प्रासादलक्षणानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- भीटट-पीठ-मण्डोवर-गर्भगृह-उदुम्बरप्रमाणानि (प्रासादमण्डनम्, अध्यायः -३)
- प्रतिमादृष्टिपदस्थानानि (प्रासादमण्डनम्, अध्यायः -४)
- शिखरध्वजकलशलक्षणानि (प्रासादमण्डनम्, अध्यायः -४)
- वैराज्यादिप्रासादलक्षणानि (प्रासादमण्डनम्, अध्यायः -५)
- केसर्यादिप्रासादजातिलक्षणानि (प्रासादमण्डनम्, अध्याय-६)

अन्वितिः ३. मेरुमण्डपलक्षणानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मेरूलक्षणानि (प्रासादमण्डनम्, अध्याय - ६)
- मण्डपलक्षणानि प्रमाणानि च (प्रासादमण्डनम्, अध्याय - ७)
- बलाणक-संवरणानि (प्रासादमण्डनम्, अध्याय - ७)
- विविधदोषार्देवपुरराजपुराणि (प्रासादमण्डनम्, अध्याय - ८)
- जीर्णोद्धारविधिः (प्रासादमण्डनम्, अध्याय - ८)

अन्वितिः ४. अनुशिक्षणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *प्रासादमण्डनम् (देववास्तुशास्त्रम्)*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
2. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *समराङ्गणसूत्रधार*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।
3. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *राजवल्लभवास्तुशास्त्रम्*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
4. जुगनू, श्रीकृष्ण, एवं शर्मा, प्रो. भँवर (सम्पा.), *अपराजितपृच्छा*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
5. थपलियाल, डॉ. अशोक (सम्पा.), *बृहद्वास्तुमाला*, विजयनगर, नई दिल्ली : अमरग्रन्थ पब्लिकेशन्स।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. भारद्वाज, डॉ. चन्द्रशेखर, *भारतीय वास्तुकला का इतिहास*, दिल्ली : विश्वभारती पब्लिकेशन्स।
2. कात्यायन, महर्षि अभय (सम्पा.), *विश्वकर्मप्रकाश*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
3. त्रिपाठी, प्रो. देवीप्रसाद (सम्पा.), *वास्तुसार*, दिल्ली : ईस्टर्न बुक लिंकर्स।
4. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *वास्तु उद्धारधोरणी*, वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।
5. चतुर्वेदी, प्रो. शुकदेव, *भारतीयवास्तुशास्त्र*, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
6. वास्तुशास्त्रविभाग, *वास्तुशास्त्रविमर्श शोधपत्रिका*, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

काठिन्यस्तरः 600-699	श्रेयोऽङ्काः - 4 होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: नृपप्रासादे विभिन्नशालानां वस्तूनाञ्च स्वरूपादिकथनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. राजवेश्मभवनप्रासादादीनां शास्त्रीयस्थापत्यलक्षणानां सम्यगधिगमनम्।
2. विश्वकर्मवास्तुशास्त्रादिषु निरूपितानां गृहप्रमाणानां विन्यासानां च तात्त्विकविवेचनम्।
3. नृपमहाराजनिवेशविधानस्य पद्धतीनां शास्त्रदृष्ट्या अवगमनम्।
4. उद्यान-आयतनसिंहासनाद्यङ्गलक्षणानां स्थापत्यतत्त्वानां अवबोधनम्।
5. शालागृहादीनां परिमाणविधानानां लक्षणानां च ग्रन्थाधारेण उपस्थापनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. राजवेश्मभवननिर्माणस्य शास्त्रीयाधारान् स्पष्टतया ग्रहीष्यन्ति।
2. विश्वकर्मवास्तुशास्त्रनिर्दिष्टरीत्या गृहप्रमाणं विन्यासं च न्यायेन विवेक्ष्यन्ति।
3. नृपमहाराजनिवेशविधानं तन्त्रयुक्त्या शास्त्रोक्तप्रकारेण निरूपयिष्यन्ति।
4. उद्यानप्रासादसिंहासनादिलक्षणानां स्थापत्यविशेषान् सूक्ष्मतया अवगमिष्यन्ति।
5. स्थापत्यशास्त्रानुसारं शालाविधानस्य विभागानां च परिमाणानि उपयोक्तुं सक्षमाः भविष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4	नृपप्रासादे विभिन्नशालानां वस्तूनाञ्च स्वरूपादिकथनम्	03	01	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. भवनविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- राजवेश्मविधानम् (मयमतम् - 19 अध्यायः)
- भवनलक्षणनिरूपणादिकम् (विश्वकर्मावास्तुशास्त्रम् - 14,15,16,17 अध्यायाः)
- भवनलक्षणनिरूपणादिकम् (विश्वकर्मावास्तुशास्त्रम् - 18,19,20, 21 अध्यायाः)
- भवनलक्षणनिरूपणादिकम् (विश्वकर्मावास्तुशास्त्रम् - 22, 23,24 अध्यायाः)
- शय्यासिंहासनादिलक्षणानि (राजवल्लभवास्तुशास्त्रम् - 8,9 अध्यायौ)

अन्वितिः २. नृपगृहादिविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नृपादीनां गृहप्रमाणम् (बृहत्संहिता - वास्तुविद्याध्यायः - श्लोकाः 4-30)
- राजनिवेशः (समराङ्गणसूत्रधारः - 15 अध्यायः)
- महाराजाधिराजपुरनिवेशः (अपराजितापृच्छा - 72 सूत्रम्)
- महाराजनिवेशः (अपराजितापृच्छा - 76, 77, 78)
- महाराजनिवेशः (अपराजितापृच्छा - 79, 80, 81, 82 सूत्राणि)

अन्वितिः ३. प्रासादलक्षणानि शालाविचारश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- धारागिर्याद्युद्यानादिलक्षणानि (अपराजितापृच्छा 88,89,90 सूत्राणि)
- महाराजप्रासादायतननिवेशः (अपराजितापृच्छा 102 सूत्राणि)
- राजच्छत्रसिंहासनराजगृहाङ्गलक्षणानि (वास्तुसारमण्डनम् - 07 अध्यायः, 1-5 श्लोकाः)
- नागरादिप्रासादलक्षणम् (अपराजितपृच्छा - सूत्रम् 104, 105,106)
- शालाविचारः (मनुष्यालयचन्द्रिका - 7 अध्यायः, श्लोकाः 30-42)

अन्वितिः ४. अनुशिक्षणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. पाण्डेय, डॉ. शैलजा (सम्पा.), *मयमतम्*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
2. जुगनू, श्रीकृष्ण एवं शर्मा, प्रो. भँवर (सम्पा.), *अपराजितापृच्छा*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
3. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *राजवल्लभवास्तुशास्त्रम्*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
4. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *समराङ्गणसूत्रधार*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।
5. जुगनू, श्रीकृष्ण एवं शर्मा, प्रो. बी. एल. (सम्पा.), *विश्वकर्मवास्तुशास्त्र*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
6. झा, अच्युतानन्द (सम्पा.), *बृहत्संहिता*, वाराणसी : चौखम्बा विद्या भवन।
7. पाण्डेय, शैलजा (सम्पा.), *मनुष्यालयचन्द्रिका*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. चतुर्वेदी, प्रो. शुकदेव, *भारतीयवास्तुशास्त्र*, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
2. थपलियाल, डॉ. अशोक (सम्पा.), *बृहद्वास्तुमाला*, नई दिल्ली : अमरग्रन्थपब्लिकेशन्स।
3. थपलियाल, डॉ. अशोक, *वास्तुप्रबोधिनी*, नई दिल्ली : अमरग्रन्थपब्लिकेशन्स।
4. व्यास, डॉ. प्रवेश (सम्पा.), *वास्तुसौख्यम्*, जयपुर : जगदीश संस्कृत पुस्तकालय।
5. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *वास्तुसारमण्डनम् आयतत्त्वञ्च*, नई दिल्ली : न्यू भारतीय बुक कॉरपोरेशन।

6. मिश्र, डॉ. सत्येन्द्र (सम्पा.), *नरपतिजयचर्या*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
7. त्रिपाठी, प्रो. देवीप्रसाद (सम्पा.), *वास्तुसार*, दिल्ली : ईस्टर्न बुक लिंकर्स।
8. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *वास्तुविद्या*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।
9. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *देवतामूर्तिप्रकरणम्*, नई दिल्ली : न्यू भारतीय बुक कॉरपोरेशन।
10. श्रीवास्तव, बलराम (सम्पा.), *रूपमण्डनम्*, नई दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास पब्लिकेशन्स।
11. कात्यायन, महर्षि अभय (सम्पा.), *विश्वकर्मप्रकाश*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
12. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *शिल्परत्नम्*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
13. वर्मा, डॉ. शिव (सम्पा.), *मानसार*, इन्दौर : स्थापत्यवेदशिक्षण एवं शोध संस्थान, म.प्र।
14. Sabharathnam Sivacharyan, Dr. S.P. (Ed.), *कामिकागम*, Kauai Adheenam, Hawaii, U.S.: The Himalayan Academy।
15. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *वास्तुमण्डन*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
16. वास्तुशास्त्रविभाग, *वास्तुशास्त्रविमर्श शोधपत्रिका*, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

चितस्वशास्त्रविषयक -पाठ्यक्रमाः

काठिन्यस्तरः 600-699	श्रेयोऽङ्काः - 4 होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: प्रतिमानां स्वरूपं लक्षणमनुप्रयोगाश्च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. प्रतिमानिर्माणप्रकाराणां, शिलालक्षणानां तालानुसारेणाङ्गविधानानां च अवगमनम्।
2. विविधदेवप्रतिमानां विशेषलक्षणानां, नवग्रहादीनां मूर्त्तिस्वरूपाणां ज्ञानम्।
3. लिङ्गप्रमाणानां, रत्नज-अष्टलोहमय-दारुलिङ्गादीनां शास्त्रीयरूपेण अवगमनम्।
4. देवायतन-प्रासादद्वारप्रतिहार-सर्वप्रतिहारनिर्णयादीनां अवगमनम्।
5. प्रतिमाप्रतिष्ठापनविधान-वाहन-देवपीठलक्षणानां सम्यक् अवगमनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. प्रतिमानिर्माणस्य प्रकारान्, तालानुसारम् अङ्गविधानं च स्पष्टतया ग्रहीष्यन्ति।
2. विविधदेवप्रतिमानां विशेषलक्षणानि तथा नवग्रहादीनां मूर्त्तिस्वरूपं निरूपयिष्यन्ति।
3. लिङ्गप्रमाणानि, रत्नज-अष्टलोहमयादीनि शास्त्रीयरीत्या विवेक्ष्य वर्णयिष्यन्ति।
4. देवायतन–प्रासाद–द्वारप्रतिहार–सर्वप्रतिहारनिर्णयादीनि विधिपूर्वकम् प्रतिपादयिष्यन्ति।
5. प्रतिमाप्रतिष्ठापन–वाहन–देवपीठ–भक्तबेरादिविधीन् उपयोक्तुं सक्षमाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1	प्रतिमानां स्वरूपं लक्षणमनुप्रयोगाश्च	03	01	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. प्रतिमानां विशेषलक्षणानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्रतिमानिर्माणप्रकारः (बृहत्संहिता, प्रतिमालक्षणाध्यायः, श्लोकाः - १-३०)
- शिलालक्षणानि (रूपमण्डनम्, अध्याय-१, श्लोकाः - ३-६)
- तालानुसारेण अङ्गविधानम् (रूपमण्डनम्, अध्याय-१, श्लोकाः - १९-३९)
- प्रतिमानां विशेषलक्षणानि, विष्णु-बलदेव-एकानंशा-ब्रह्मा-कार्तिकेय-इन्द्र-शिव-बुद्ध-जिन-सूर्य-शिवलिङ्ग-मातृगण-यम -वरुण-कुबेर-गणेशप्रतिमा (श्लोकाः - ३१-५८)

- लिङ्गप्रमाणानि, रत्नज-अष्टलोहमय-दारुलिङ्ग-शैलजघाट्यादि-पार्थिव-बाणलिङ्गादीनि (अपराजितपृच्छा, सूत्रम् - १९८-२०६, मानसारः, अध्यायः - ५२-५३)
- एकादशरुद्र, शिवमूर्त्तिप्रकाराः (अपराजितपृच्छा, सूत्रम् - २१२, (रूपमण्डनम्, अध्यायः – ४, विश्वकर्मावास्तुशास्त्रम्, अध्यायः - ८०)
- दिक्पालादिविविधमूर्तिलक्षणानि-ब्रह्मसूर्यादिनवग्रहप्रतिमा (अपराजितापृच्छा, सूत्रम् - २१३-२१४, रूपमण्डनम्, अध्याय - २)

अन्वितिः २. देववाहनलक्षणानि देवपीथलक्षणानि च। श्रेयोऽङ्कः १

- देवायतनानि (शिव-ब्रह्मा-विष्णु-सूर्य-गौरी-जिन-आयतनानि,अपराजितपृच्छा, सूत्रम् - १२१)
- सादद्वारप्रतिहारानुक्रमः, अपराजितपृच्छा, सूत्रम्-१३३
- विष्णुमूर्त्तिलक्षणानि, शालिग्रामपरिक्षा, अपराजितपृच्छा, सूत्रम् - २१७-२१९ (विश्वकर्मावास्तुशास्त्रम्, अध्यायः - ८१)
- सर्वप्रतिहारनिर्णयः, अपराजितपृच्छा, सूत्रम्-२२० (रूपमण्डनम्, अध्याय - ३)
- जिनेन्द्रमूर्त्ति-देवीमूर्त्तिलक्षणानि, अपराजितपृच्छा, सूत्रम् - २२१-२२३ (रूपमण्डनम्, अध्याय - ६, जैनमूर्त्तिलक्षणाधिकारः)

अन्वितिः ३. देववाहनलक्षणानि देवपीथलक्षणानि च। श्रेयोऽङ्कः १

- गौरीमूर्त्ति-श्रिया-त्रिपुरा-पञ्चलीला-क्षेमकरी-हरसिद्धि-चामुण्डा-कात्यायनी-लक्ष्मीमूर्त्तयः (रूपमण्डनम्, अध्याय-५, शाक्ताधिकारः) (विश्वकर्मावास्तुशास्त्रम्, अध्यायः - ८२) (मानसारः, अध्यायः - ५४)
- वाहनलक्षणानि (विश्वकर्मावास्तुशास्त्रम्, अध्यायः - ८४)
- मुनि-यक्ष-विद्याधर-भक्त-हंस-गरुड-वृषभ-सिंह-प्रतिमाविधानम् (मानसारः, अध्यायः - ५४-६४)
- देवपीठलक्षणानि (विश्वकर्मावास्तुशास्त्रम्, अध्यायः - ७८)
- सकलबेरलक्षणानि भक्तबेरस्थापनक्रमः च (विश्वकर्मावास्तुशास्त्रम्, अध्यायः - ७९, अध्यायः - ८३)
- त्रिमूर्त्तिलक्षणानि (मानसारः, अध्यायः - ५१)
- प्रतिमाप्रतिष्ठापनविधानम् (अधिष्ठानमण्डप-प्रतिमापूजन-प्रतिष्ठाकालः, बृहत्संहिता, प्रतिमाप्रतिष्ठापनाध्यायः, श्लोकः १-२१)
- प्रतिमापूजनभजनादिफलानि (विश्वकर्मावास्तुशास्त्रम्, अध्यायः - ८६)

अन्वितिः ४. अनुशिक्षणम्। श्रेयोऽङ्कः १

- अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. श्रीकृष्णजुगनू (सम्पा.), समराङ्गणसूत्रधार, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।

2. श्रीकृष्णजुगनू (सम्पा.), राजवल्लभवास्तुशास्त्रम्, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।
3. श्रीकृष्णजुगनू एवं शर्मा, भँवर (सम्पा.), अपराजितपृच्छा, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. भारद्वाज, डॉ. चन्द्रशेखर, *भारतीय वास्तुकला का इतिहास*, दिल्ली : विश्वभारती पब्लिकेशन्स।
2. कात्यायन, महर्षि अभय (सम्पा.), *विश्वकर्मप्रकाश*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
3. त्रिपाठी, प्रो. देवीप्रसाद (सम्पा.), *वास्तुसार*, दिल्ली : ईस्टर्न बुक लिंकर्स।
4. श्रीकृष्णजुगनू (सम्पा.), *वास्तु उद्धारधोरणी*, वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।
5. चतुर्वेदी, प्रो. शुकदेव, *भारतीयवास्तुशास्त्र*, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
6. *वास्तुशास्त्रविमर्श (शोधपत्रिका),* वास्तुशास्त्र विभाग, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
7. श्रीकृष्णजुगनू (सम्पा.), *प्रासादमण्डनम् (देववास्तुशास्त्रम्),* दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।

काठिन्यस्तरः 600-699	श्रेयोऽङ्काः - 4 होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: अर्वाचीनवास्तुकलायाः परिचयः, विकासः परम्परा च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. ग्रामनगरसन्दर्भे आधुनिकवास्तुकलायाः परिचयप्रदानम्।
2. वास्तुशिल्पाधारेण ऐतिहासिकवास्तुकलानां नगरसभ्यतायाः च अध्ययनम्।
3. निवासव्यवस्थायाः उद्भवविकासयोः तुलनात्मकमध्ययनम्।
4. भारत-यूनान-रोमदेशेषु प्राचीन-आवासयोजनासिद्धान्तानाम् अवगमनम्।
5. आधुनिकनगरयोजनानां सर्वेक्षणविधीनां नियामकनियन्त्रणप्रभागानाम् अवगमनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. ग्रामनगरसन्दर्भे आधुनिकवास्तुकलायाः स्वरूपम् वक्ष्यन्ति।
2. वास्तुशिल्पाधारेण ऐतिहासिकवास्तुकलां नगराणां सभ्यतां च वर्णयिष्यन्ति।
3. निवासव्यवस्थायाः उद्भवविकासयोः तुलनात्मकविश्लेषणं कार्यरूपेण करिष्यन्ति।
4. भारत-यूनान-रोमदेशेषु प्राचीन-आवासयोजनासिद्धान्तान् स्पष्टतया निरूपयिष्यन्ति।
5. आधुनिकनगरयोजनानां सर्वेक्षणविधीन् नियामकनियन्त्रणप्रभागान् प्रयोगात्मकरूपेण प्रयोक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2	अर्वाचीनवास्तुकलायाः परिचयः, विकासः परम्परा च	03	01	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. अर्वाचीनवास्तुकलायाः परिचय। **श्रेयोऽङ्कः १**

- ग्रामनगरसन्दर्भे आधुनिकवास्तुकलायाः परिचयः।
- ग्रामनगरवास्तोः ऐतिहासिकपरिचयः।
- वास्तुशिल्पाधारेण नगराणां सभ्यता ।
- निवासव्यवस्थायाः उद्भवविकासयोः तुलना।
- प्राचीनकाले भारतयूनानरोमदेशेषु आवासयोजनायाः मुख्यसिद्धान्ताः।
- नगरयोजनायाः नवजागरणकालः औपनिवेशिकनगरीकरणञ्च।

- नियोजितानियोजितविकासकार्येषु पर्यावरणीयप्रभावः।

अन्वितिः २. अर्वाचीनवास्तुकला विकासश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- आवासः नगरीयविकासश्च।
- नगरीयविकासस्य सामाजिकराजनैतिकार्थिकपक्षाः, निधर्नक्षेत्राणाञ्च समस्या।
- आवासनीतिः, वित्तव्यवस्था विकासश्च।
- आधुनिकनगरयोजना सर्वेक्षणविधयः योजनाविश्लेषणप्रविधिश्च।
- नगरस्थलचयनयोजना, नगरस्थलपरीक्षणयोजना नगरविन्यासप्रविधि, नगरविन्यासे नियामकनियन्त्रणप्रभागाः च।

अन्वितिः ३. आधुनिकवास्तुकला परम्परा च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- कला वास्तुविन्यासश्च।
- प्रागैतिहासिकपाषाणकालतोऽद्यावधिः वास्तोः विकासपरम्परा।
- सिन्धुनदीतटस्थितसभ्यतामारभ्य भारतीयकलायाः विकासपरम्परा।
- वास्तुकलाभिः सह चेतनाचेतनयोः सम्बन्धः।
- अर्वाचीनकलायाः विशेषताः - सौन्दर्यम्, धारणा, प्रतीकवादः, अभिव्यक्तिः, शैली, परिधानम्, औचित्यम्, मूल्यञ्च।

अन्वितिः ४. अनुशिक्षणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. Wagner, Otto, Modern Architecture, Santa Monica, (1988) CA-90401: The Getty Center for the History of Art and the Humanities.

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. Shaw, Edward, (1854) Modern Architect, Boston: Dayton and Wentworth, 86 Washington St.
2. Gangoly, (1946) O. C., Indian Architecture, Bombay: Kutub.
3. Ibrahim, Ahmed, Modern and Contemporary Architecture Styles, Qassim University: Scientific Publication.
4. Robertson, Howard, Modern Architectural Design.
5. चतुर्वेदी, प्रो. शुकदेव, भारतीय वास्तुशास्त्र, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: होराशास्त्रसिद्धान्ताः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. होराशास्त्रस्य आवश्यकतायाः महत्त्वस्य च अवगमनम्।
2. राशि-ग्रहस्वरूपस्य च विशदतया विवेचनम्।
3. द्वादशभावपरिचयस्य विभिन्नसंज्ञानां च अवगमनम्।
4. अरिष्टयोगानाम् अरिष्टभङ्गयोगानाञ्च अध्ययनम्।
5. राजयोग-नाभसयोगादीनां फलविचारस्य अध्ययनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. होराशास्त्रस्य महत्त्वं स्पष्टतया प्रतिपादयिष्यन्ति।
2. राशिस्वरूपं ग्रहस्वरूपं च विवेक्ष्यन्ति।
3. द्वादशभावपरिचयं तथा विभिन्नसंज्ञाः अभ्यसिष्यन्ति।
4. अरिष्टयोग-भङ्गयोगफलानि विवेक्ष्य भविष्यस्यानुमानं कर्तुम् शक्ष्यन्ति।
5. सूर्यचन्द्रग्रहादीनां द्वादशभावेषु फलविमर्शं प्रयोक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3	होराशास्त्रसिद्धान्ताः	03	01	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. होराशास्त्रविमर्शः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- होराशास्त्रस्यावश्यकता महत्त्वञ्च।
- राशिस्वरूपादिविमर्शः।
- ग्रहस्वरूपादि विमर्शः।
- द्वादशभावपरिचयः, तेषां विभिन्नसंज्ञाः च।
- अरिष्टयोगाः अरिष्टभङ्गयोगाश्च।

अन्वितिः २. राजयोगादिविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- द्वादशभावफलविचारः।

- राजयोगविचारः।
- नाभसयोगविचारः।

अन्वितिः ३. भावफलविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सूर्यचन्द्रग्रहयोः द्वादशभावेषु फलविमर्शः।
- भौमबुधग्रहयोः द्वादशभावेषु फलविमर्शः।
- गुरुशुक्रग्रहयोः द्वादशभावेषु फलविमर्शः।
- शनिराहुकेतुग्रहाणां द्वादशभावेषु फलविमर्शः।

अन्वितिः ४. अनुशिक्षणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. वराहमिहिर, आचार्य, लघुजातकम्, सम्पा. डॉ. सुरकान्त झा, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
2. मन्त्रेश्वर, आचार्य, फलदीपिका, सम्पा. गोपेश कुमार ओझा, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
3. भावमिश्र, आचार्य, भावप्रकाश, सम्पा. रूपलाल वैश्य, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।
4. भट्टनारायणः, आचार्य, चमत्कारचिन्तामणि, सम्पा. ब्रजविहारीलाल शर्मा, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. वराहमिहिर, आचार्य, *बृहज्जातकम्*, सम्पा. केदारदत्त जोशी, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।
2. पाराशरमुनि, *बृहत्पाराशरहोराशास्त्र*, सम्पा. गणेश दत्त पाठक, वाराणसी : ठाकुर प्रसाद कैलासनाथ बुकसेलर।
3. सम्पा. सीताराम झा, *मानसागरी*, वाराणसी : ठाकुर प्रसाद पुस्तक भण्डार।
4. पं. कल्याणदत्त शर्मा, आचार्य, *ज्योतिष पीयूष*, हरिद्वार : श्रीवेदमाता गायत्री ट्रस्ट, शान्तिकुञ्ज।

काठिन्यस्तरः 600-699	श्रेयोऽङ्काः - 4 होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: वास्तुनि शकुनविचारः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. स्थापत्यकर्मणि शकुनपरिभाषायाः अवगमनम्।
2. ग्रामनिवासनिर्णये तथा निर्माणकर्मणि शकुनविचारस्य प्रासङ्गिकतायाः निरूपणम्।
3. शल्योद्धार-खातकरण-रेखाकरण-सूत्रलेखनादिषु शुभाशुभशकुनानां विवेचनम्।
4. द्वार-भित्ति-कीलकस्थापने तथा गृहप्रवेशे शकुनानाम् अवबोधनम्।
5. यात्रायां, वृक्षच्छेदने, ध्वजस्थापने, भवनशान्तौ च शकुनशास्त्रस्य प्रयोगात्मकं ज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. स्थापत्यकर्मणि शकुनपरिभाषां सम्यक् वक्तुं सक्षमाः भविष्यन्ति।
2. ग्रामनिवासनिर्णयादौ तथा निर्माणप्रक्रियायां शुभाशुभशकुनान् परीक्षितुं शक्ष्यन्ति।
3. शल्योद्धार-खातकरण-रेखाकरणादिषु ग्रन्थोक्तशकुनानि वर्णयितु समर्थाः भविष्यन्ति।
4. द्वारस्थापना-कीलकनिर्माण-भित्तिनिर्माण-गृहप्रवेशादिषु शकुनशास्त्रस्य युक्तिम् अनुप्रयोक्तुं क्षमाः भविष्यन्ति।
5. यात्राकाले, वृक्षच्छेदने, ध्वजस्थापने, भवनशान्तिक्रियायां च उत्तमान् शकुनान् निर्णेतुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1	वास्तुनि शकुनविचारः	03	01	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. शकुनविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शकुनपरिभाषा।
- ग्रामनिवासनिर्णये शकुनविचारः।
- शल्योद्धारे खातकरणे च शुभाशुभशकुनविचारः (विश्वकर्मप्रकाशः, प्रथमः अध्याय, १२१-१३१ श्लोकाः, वास्तुसारः, द्वितीयोऽध्यायः, ५२-६२ श्लोकाः)
- सूत्रकरणे शकुनविमर्शः।

- रेखाकरणे शकुनानि।

अन्वितिः २. द्वारस्थापने गृहप्रवेशे च शकुनविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- द्वारस्थापने शकुनविचारः।
- गृहप्रवेशे शकुनविमर्शः।
- निर्माणसमये शकुनानि।
- कीलकस्थापने शकुनानि (समराङ्गणसूत्रधारः, ३७ अध्यायः, ५०-६३ श्लोकाः)
- भित्तिनिर्माणे शकुनानि (समराङ्गणसूत्रधारः, ४१ अध्यायः, ५-२० श्लोकाः)

अन्वितिः ३. विविधशकुनविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- यात्रायां शकुनविमर्शः (राजवल्लभवास्तुशास्त्र, अध्यायः - १४)
- वृक्षच्छेदने शकुनानि (स.सूत्रधारः, अध्यायः १६, श्लोकाः २७-५१)
- ध्वजस्थापने शकुनानि (स.सूत्रधारः, अध्यायः १७, श्लोकाः ७०-७७, ९४-१०२, १४८-२००)
- भवनशान्तिकर्मणि शकुनविचारः (स.सूत्रधारः, अध्यायः ४२)
- देवागारपुराद्वारप्रतिमादिषु शकुनानि (स.सूत्रधारः, अध्यायः ४३, श्लोकाः २०-५०, वास्तु उद्धारधोरणी, अध्यायः ४, श्लोकाः - २५-३९)

अन्वितिः ४. अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *समराङ्गणसूत्रधार*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस।
2. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *राजवल्लभवास्तुशास्त्रम्*, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशन्स।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. भारद्वाज, डॉ. चन्द्रशेखर, *भारतीय वास्तुकला का इतिहास*, दिल्ली : विश्वभारती पब्लिकेशन्स।
2. कात्यायन, महर्षि अभय (सम्पा.), *विश्वकर्मप्रकाश*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
3. त्रिपाठी, प्रो. देवीप्रसाद (सम्पा.), *वास्तुसार*, दिल्ली : ईस्टर्न बुक लिंकर्स।
4. जुगनू, श्रीकृष्ण (सम्पा.), *वास्तु उद्धारधोरणी*, वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।
5. चतुर्वेदी, प्रो. शुकदेव, *भारतीयवास्तुशास्त्र*, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
6. वास्तुशास्त्रविभाग, *वास्तुशास्त्रविमर्श शोधपत्रिका*, नवदेहली : श्रीलालबहादुरशास्त्रीराष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: पञ्चाङ्गविज्ञानम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. पञ्चाङ्गस्य आवश्यकतायाः महत्त्वस्य च अवगमनम्।
2. वैदिककाले पञ्चाङ्गस्य अवधारणायाः अध्ययनम्।
3. वेदाङ्गज्योतिषे पञ्चाङ्गविमर्शस्य ज्ञानम्।
4. रामायण-महाभारतयोः पञ्चाङ्गतत्त्वानां अवगमनम्।
5. पुराणेषु पञ्चाङ्गस्वरूपविचारस्य प्रतिपादनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. पञ्चाङ्गस्य महत्त्वं सम्यग् वर्णयिष्यन्ति।
2. वैदिकपञ्चाङ्गस्य अवधारणां स्पष्टतया वक्ष्यन्ति।
3. वेदाङ्गज्योतिषे पञ्चाङ्गविमर्शं प्रयोगेन उपयोक्ष्यन्ति।
4. रामायण-महाभारतयोः पञ्चाङ्गतत्त्वानि विवेक्ष्य व्यावहारिकं स्वरूपं निरूपयिष्यन्ति।
5. पुराणेषु पञ्चाङ्गस्वरूपविचारम् प्रतिपादयिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2	पञ्चाङ्गविज्ञानम्	03	01	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. पञ्चाङ्गमहत्वम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पञ्चाङ्गस्यावश्यकता महत्त्वञ्च।
- वैदिककाले पञ्चाङ्गस्यावधारणा।
- वेदाङ्गज्योतिषे पञ्चाङ्गविमर्शः।
- रामायण-महाभारतयोः पञ्चाङ्गतत्त्वानि।
- पुराणेषु पञ्चाङ्गस्वरूपविचारः।

अन्वितिः २. विविधानि पञ्चाङ्गानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सौरार्यब्राह्मपञ्चाङ्गानां विमर्शः।

- वैदेशीयपञ्चाङ्गम्- मिश्र-अलेक्जेन्ड्रियन-जुलियन-ईरानी-फ्रैञ्चक्रान्ति-रोमन-बैवीलोनियन-ग्रीक-यहूदी-इस्लामीपञ्चाङ्गपरिचयः।
- सायन-निरयणपञ्चाङ्गयोः विवेचना।
- दृश्यादृश्यपञ्चाङ्गविचारः।

अन्वितिः ३. तिथ्यादिसाधनानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- तिथि-करणयोः साधनम्।
- नक्षत्रसाधनम्।
- योगसाधनम्।
- वारसाधन।
- वत्सर-अयन-ऋतु-मासविमर्शः।
- सौर-चान्द्र-सावन-नाक्षत्रमानविमर्शः।

अन्वितिः ४. अनुशिक्षणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. दीक्षित, स्व. पं. शंकरबालकृष्ण, भारतीय ज्योतिष, हि. अनु. शिवनाथ झारखण्डी, लखनऊ : उत्तर प्रदेश शासन, राजर्षि पुरुषोत्तमदास टण्डन हिन्दी भवन।
2. थपलियाल, डॉ. अशोक, दृक्तुल्यपञ्चाङ्गगणितमीमांसा, नई दिल्ली : श्री लाल बहादुर शास्त्री राष्ट्रिय संस्कृत विश्वविद्यालय।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. शास्त्री, नैमिचन्द, भारतीय ज्योतिष, दिल्ली : भारतीय ज्ञानपीठ।
2. गोरखप्रसाद, डॉ., भारतीय ज्योतिष का इतिहास, लखनऊ : प्रकाशन ब्यूरो, उत्तर प्रदेश सरकार।

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: कुण्डलीनिर्माणम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. पञ्चाङ्गपरिचयस्य तत्त्वानाम् अवगमनम्।
2. चालन-इष्टकालसाधन-सूर्यादिग्रहसाधनाम् अवगमनम्।
3. भयातभभोगसाधनां चन्द्रसाधनानां च अध्ययनम्।
4. अयनांश-चरखण्डानयन-लङ्कोदयमान-लग्नानयनादीनां प्रक्रियासिद्धान्तानाम् अवगमनम्।
5. दशा-गुलिकेष्टा- सूर्योदयसाधनानां वर्षगणितसाधनानां च अभ्यासेन अवगमनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. पञ्चाङ्गपरिचयस्य तत्त्वानि स्पष्टतया वक्ष्यन्ति।
2. चालन-इष्टकालसाधनानां सूर्यादिग्रहसाधनानां च योग्यतां वर्णयिष्यन्ति।
3. भयातभभोगसाधनं, चन्द्रसाधनं च विवेक्ष्य व्यवहारे प्रयोक्ष्यन्ति।
4. अयनांशविचार-चरखण्डानयन-लग्नानयनादीन् सिद्धान्तान् निरूपयिष्यन्ति।
5. दशा-गुलिकेष्टा-सूर्योदयसाधन-वर्षगणितसाधनादीनाम् प्रक्रियां वक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3	कुण्डलीनिर्माणम्	03	01	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. पञ्चाङ्गविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पञ्चाङ्गपरिचयः।
- चालनम्, इष्टकालसाधनं, सूर्यादिग्रहसाधनञ्च।
- भयातभभोगसाधनं, चन्द्रसाधनञ्च।
- अयनांशविचारः, चरखण्डानयनं, लङ्कोदयमानानि, स्वदेशोदयमानसाधनञ्च।
- लग्नानयनं, दशमलग्नसाधनञ्च।

अन्वितिः २. ग्रह-भाव-वर्गविचारश्च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- द्वादशभावसाधनं, विंशोपकबलविचारः च।

- वर्गविचारः, ग्रहमैत्रीविचारः।
- वर्गबलविचारः, अष्टकवर्गविचारः।
- आयुर्दायसाधनम्।
- ग्रहाणामुच्चनीचविभागाः, ग्रहाणामुच्चरश्मिसाधनम्।

अन्वितिः ३. दशाविचारः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- दशासाधनम् – विंशोत्तरी दशा, अष्टोत्तरी दशा, योगिनी दशा।
- गुलिकेष्टविचारः।
- सूर्योदयसाधनम्।
- विदेशस्य जन्माङ्गनिर्माणम्।
- वर्षगणितसाधनम्।

अन्वितिः ४. अनुशिक्षणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अनुशिक्षणम् आन्तरिकमूल्याङ्कनञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. ओझा, स्व. पं. मीठालाल हिंमतलाल, भारतीयकुण्डलीविज्ञानम्, वाराणसी : देवर्षि प्रकाशन, डी 3/40, मीरघाट।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. शास्त्री, नैमिचन्द, भारतीय ज्योतिष, दिल्ली : भारतीय ज्ञानपीठ।
2. द्विवेदी, विन्ध्येश्वरी प्रसाद, जन्मपत्र दीपक, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान।

One Year PG in

Temple Culture & Management

अधिगमपरिणाम-आधारितपाठ्यचर्यारूपरेखा

स्नातकोत्तरकार्यक्रमः - मन्दिरसंस्कृतिः प्रबन्धनञ्च

2025

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC

विश्वविद्यालय-अनुदान-आयोगः

बहादुरशाह-जफर-मार्गः

नवदेहली - 110002

Curriculum Development Committee for

One year PG (Temple Culture & Management)

Prof. Deviprasad Tripathi

Chairperson of the Committee and Professor, Shri Lal Bahadur Shastri National Sanskrit University, New Delhi ✉ devi@slbsrsv.ac.in

Dr. Pankaj Kumar S Rawal

Associate Professor, Shri Lal Bahadur Shastri National Sanskrit University, New Delhi

✉ Pankaj.yatkrupa@gmail.com

Dr. Shubham Sharma

Asst. Professor, Department of Jyotirvigyan, Maharshi Panini Sanskrit Evam Vedic Vishwavidyalaya, Ujjain ✉ mpdrshubham@gmail.com

Dr. PTG Ranga Ramanujacharyulu

Asst. Professor, National Sanskrit Univursity, Tirupati, Andhra Pradesh - 517507,

✉ rracharya76@gmail.com

Prof. Dinakar Marathe

Convenor of the committee and Professor, Kavikulguru Kalidas Sanskrit University, Ratnagiri

Campus, Ratnagiri, Maharashtra – 415612 ✉ dinakarmarathe@gmail.com

विषयसूची

कार्यक्रमस्य परिचयः (Introduction of the Program) 1

कार्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Program Objectives) 2

कार्यक्रमस्य परिणामाः (Program Outcomes) 3

प्रधानानां पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम् 5

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम् 6

प्रधानपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः 7

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः 7

प्रधानपाठ्यक्रमाः 8

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) 9

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: मठपरम्परा-अखाडापरम्परायां मन्दिरप्रबन्धनम् 9

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: धार्मिकी यात्रा - उत्सवप्रबन्धनं च 11

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: पूजासामग्रीणां परिचयः प्रबन्धनं च 14

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: प्रवचन–सत्सङ्ग-महाप्रसादप्रबन्धनम् 16

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) 18

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: प्रचारप्रसारस्य धार्मिकपर्यटनस्य प्रबन्धनम् 18

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: मन्दिरपरम्परा सङ्घर्षः पुनरुत्थानं च 20

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: मन्दिरसंस्कृतौ विद्यादानपरम्परा 22

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: भारतेतरसनातनमन्दिरपरम्परा 24

चितस्वशास्त्रविषयाः 26

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1) 27

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: धार्मिकसम्मेलनपरम्परा प्रबन्धनं च 27

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: प्रमुखमन्दिराणां प्रबन्धनस्याध्ययनम् 30

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: मन्दिरव्यवस्थापने भूगोलस्य पर्यावरणस्य च प्रभावः 33

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.4: पौराणिकदेवालयप्रबन्धनम् 35

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2) 37

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: आगमादिग्रन्थेषु पूजादिविधानम्..... 37
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: मन्दिरपरम्परायाः सामाजिकं योगदानम् 39
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: मन्दिरसंस्कृतौ कलासंरक्षणम्..... 41

कार्यक्रमस्य परिचयः

(Introduction of the Program)

एम्.ए.ऑनर्स् (मन्दिरसंस्कृतिः प्रबन्धनञ्च) एकवर्षस्य कार्यक्रमः विद्यते। अस्मिन् कार्यक्रमे आहत्य द्विसत्रार्धे भविष्यन्ति।

अर्हता - चतुः वार्षिकात्मकं शास्त्री, बीए इति परीक्षोत्तीर्णाः तत्समकक्ष्यापरीक्षोत्तीर्णाः छात्राः एन्.टि.ए. द्वारा आयोज्यमानपरीक्षामाध्यमेन उत्तीर्य अस्मिन् एम्.ए.आनर्स् (मन्दिरसंस्कृतिः प्रबन्धनञ्च) कार्यक्रमे प्रवेष्टुम् अर्हाः। अत्र द्विसत्रार्धयोः स्वशास्त्रीयविषयाः **(Major),** नैतिकमूल्याधारितपाठ्यक्रमाः **(VAC),** कौशलाधारितपाठ्यक्रमाः (**SEC**) च भविष्यन्ति।

एतैः साकं अन्तिमसत्रार्धे प्रशिक्षुतासेवा **(Internship)** पाठ्येतरगतिविधयः **(ECA)** लघुशोधप्रबन्धः (Dissertation) च भविष्यन्ति।

कार्यक्रमस्य उद्देश्यानि

(Program Objectives)

1. भारतीयज्ञानपरम्पराधारेण मन्दिरसंस्कृतेः परिचयप्रदानम्।
2. भारतीयसंस्कृतेः विषये ज्ञानप्रदानम्।
3. मन्दिरस्थापत्यपरम्परायाः परिचयप्रदानम्।
4. मन्दिरप्रबन्धनविषये ज्ञानप्रदानम्।
5. अर्चनापद्धतेः लोकन्यासव्यवस्थायाश्च विषये मार्गदर्शनम्।
6. पूजाविधि-सङ्गीत-चित्रकलादिकौशलविकासाय मार्गदर्शनम्।
7. धार्मिकसंस्कारणां नैतिकमूल्यानाञ्च लोके प्रचारः।
8. भारतीयज्ञानपरम्पराविषयेषु शोधदृष्टिप्रदानम्।
9. मठ-प्रधानानाम्, आचार्याणां, सेवकानां च कार्यव्यवस्थायाः विवेचनम्।
10. यात्रा–उत्सवयोः आयोजनकौशलं, नियमनं तथा सुरक्षाविधानस्य अवगमनम्।
11. पूजासामग्रीप्रबन्धनस्य पर्यावरण–सौहार्द्रदृष्ट्या नूतनप्रयोगान् अवगमनम्।
12. भारतीयमन्दिरपरम्परायाः ऐतिहासिकविकासक्रमस्य संघर्षकालस्य च अवगमनम्।
13. मन्दिरसंस्कृतेः शिक्षाकेन्द्ररूपेण भूमिकायाः अवगमनम्।
14. भारतेतरदेशेषु संस्थापितानां सनातनमन्दिराणां उत्पत्तेः विकासस्य च ज्ञानम्।
15. धार्मिकपर्यटनक्षेत्रे व्यवस्थापनकौशलं, आयोजनं, जनसम्पर्कशास्त्रस्य च परिचयः।

कार्यक्रमस्य परिणामाः

(Program Outcomes)

कार्यक्रमस्य परिणामः - 1	**भारतीयमूलानि -** छात्राणां भारतीयां संस्कृतिं प्रति आस्थावृद्धिर्भविष्यति। मन्दिराणां महत्त्वं तथा मूर्तिपूजायाः महिमानं ज्ञास्यन्ति। मन्दिराणां सामाजिकं योगदानं सनातनपरम्परां च ज्ञास्यन्ति। गुरुकुलमठमन्दिराणां शिक्षापद्धतिः, तस्य प्रबन्धनतत्त्वानि च ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति। सर्वत्र धर्मस्य, संस्कृतेः, समरसभावस्य, विश्वबन्धुत्वस्य च संवर्धनाय मन्दिरपरम्परायाः महत्त्वं प्रतिपादयितुं समर्थाः भविष्यन्ति। धर्मसंवर्धनलोककल्याणसांस्कृतिकसमन्वयजनजागरणेषु मन्दिरपरम्परायाः योगदानं प्रतिपादयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
कार्यक्रमस्य परिणामः - 2	**भारतीयज्ञानपरम्परा** – छात्राः भारतीयज्ञानपरम्परायाम् अभिमानवन्तः भविष्यन्ति। शास्त्राणां यथार्थस्वरूपं ज्ञात्वा पुरुषार्थचतुष्टयं ज्ञास्यन्ति। भारतीयशिल्पस्थापत्यकलायाः परिचयं प्राप्स्यन्ति। कथाप्रवचनपरम्परया भारतीयाध्यात्मिकमूल्यानि ज्ञास्यन्ति। मूर्तेः तत्प्रकारान् कस्याः मूर्तेः किं च महत्त्वं पूजया च किं फलं तज्ज्ञास्यन्ति।
कार्यक्रमस्य परिणामः - 3	**भविष्यवाद्युपागमः** - छात्राः जीवदयां विज्ञाय परस्परसौहार्द्रतां धारयिष्यन्ति। तीर्थयात्रया दानेन अर्थतन्त्रं च संक्रमितं भविष्यति। आबाल्यात् संस्काराणां सेचनं भविष्यति। मन्दिरप्रबन्धनस्य प्राचीन-आधुनिकरूपाणां तुलनात्मकदृष्ट्या विवेचनं कर्तुं प्रभविष्यन्ति। उत्सवप्रबन्धनस्य विविधतत्त्वानि — योजना, आयोजनं, व्यवस्थापनं, मूल्याङ्कनं च — प्रायोगिकरूपेण ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति। पूजासामग्रीसंवर्धनं, भण्डारणम् एवं लेखासंविधानं यथायोग्यं कर्तुं शक्ष्यन्ति। मन्दिरसंस्कृतेः संरक्षणे शासनसमाजयोः सहभागस्य महत्त्वं प्रतिपादयितुं शक्ष्यन्ति।
कार्यक्रमस्य परिणामः - 4	**बहुशास्त्रीयम् -** छात्राः वेदोक्तकर्मकाण्डस्य महत्त्वं वैज्ञानिकत्वं वेत्स्यन्ति। मन्दिरसंस्कृत्या गीतनृत्यवाद्यकलायाः व्यापृतिर्भविष्यति। मन्दिरसंस्कृत्या विविधशास्त्राणां विषयान् ज्ञास्यन्ति। भारतीयव्रतपर्वोत्सवमहोत्सवान् तद्रहस्यानि च ज्ञास्यन्ति। भारतीयाचारविचारान् पवित्रतां च ज्ञास्यन्ति। समाजे मन्दिरस्य प्रभावं योगदानं च वेत्स्यन्ति। जलस्थलवृक्षवनस्पतिलतापत्रपुष्पफलानां मन्दिरसंस्कृतौ महत्त्वं योगदानं सदुपयोगं च ज्ञास्यन्ति। भूगोलपरिस्थित्यनुसारं मन्दिररचनायाः भिन्नरूपाणि (उत्तरीय–दक्षिणीय–पर्वतीय–सागरीय) विवेचयितुं शक्ष्यन्ति।
कार्यक्रमस्य परिणामः - 5	**वृत्तिप्रदानक्षमता** - मन्दिरसंस्कृतिसन्दर्भे वृत्तिपरकज्यौतिषवास्तुशास्त्रयोर्महत्त्वमनिवार्यत्वं ज्ञास्यन्ति। धार्मिकक्षेत्रेषु पर्यटकमार्गदर्शकरूपेण वृत्तिप्राप्त्यर्थं समर्थाः भविष्यन्ति । एषः कार्यक्रमः छात्राणां कृते

	उद्योगप्राप्तौ, उद्योगप्रारम्भाय च निमित्तं भवितुमर्हति। धार्मिकपर्यटनस्य प्रबन्धनं, योजना, विपणनप्रक्रियतां च व्यवहारतः अनुप्रयोजयितुं शक्ष्यन्ति।

प्रधानानां पाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम्

(PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR MAJOR COURSES)

Course Name पाठ्यक्रमनाम	Rootedness भारतीयमूलानि	IKS भारतीय ज्ञान परम्परा	Futuristic भविष्यवादी	Employability वृत्तिप्रदानक्षमता	Value, Skill and Multidisciplinary मूल्यानि, कौशलानि एवं बहुशास्त्रीयपाठ्यक्रमः	Disciplinary Knowledge अध्ययनशाखायाः ज्ञानम्	Difficulty Level काठिन्यस्तरः
मठपरम्परा-अखाडापरम्परायां मन्दिरप्रबन्धनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
धार्मिकी यात्रा उत्सवप्रबन्धनं च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
पूजासामग्रीणां परिचयः प्रबन्धनं च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
प्रवचनसत्सङ्गमहाप्रसाद-प्रबन्धनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
प्रचारप्रसारस्य धार्मिकपर्यटनस्य प्रबन्धनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
मन्दिरपरम्परा सङ्घर्षः पुनरुत्थानं च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
मन्दिरसंस्कृतौ विद्यादानपरम्परा	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
भारतेतरसनातनमन्दिरपरम्परा	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां कार्यक्रमपरिणामैः सह योजनम्

(PROGRAM OUTCOME MAPPING FOR DSE COURSES)

Course Name पाठ्यक्रमनाम	Rootedness भारतीयमूलानि	IKS भारतीय ज्ञान परम्परा	Futuristic भविष्यवादी	Employability वृत्तिप्रदानक्षमता	Value, Skill and Multidisciplinary मूल्यानि, कौशलानि एवं बहुशास्त्रीयपाठ्यक्रमः	Disciplinary Knowledge अध्ययनशाखायाः ज्ञानम्	Difficulty Level कठिनतायाः स्तरः
धार्मिकसम्मेलन-परम्परा प्रबन्धनं च	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
प्रमुखमन्दिराणां प्रबन्धनस्याध्ययनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
मन्दिरव्यवस्थापने भूगोलस्य पर्यावरणस्य च प्रभावः	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
पौराणिकदेवालय-प्रबन्धनम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
आगमादिग्रन्थेषु पूजादिविधानम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
मन्दिरपरम्परायाः सामाजिकं योगदानम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
मन्दिरसंस्कृतौ कलासंरक्षणम्	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓

प्रधानपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः

क्र.सं.		पाठ्यक्रमाः	पाठ्यक्रम-श्रेयोऽङ्कः	पाठ्यक्रम-काठिन्यस्तरः
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः 1.1: मठपरम्परा-अखाडापरम्परायां मन्दिरप्रबन्धनम्	4	600-699
2		प्रधानः 1.2: धार्मिकी यात्रा उत्सवप्रबन्धनं च	4	600-699
3		प्रधानः 1.3: पूजासामग्रीणां परिचयः प्रबन्धनं च	4	600-699
4		प्रधानः 1.4: प्रवचनसत्सङ्गमहाप्रसादप्रबन्धनम्	4	600-699
5	द्वितीयसत्रार्द्धस्य प्रधानपाठ्यक्रमाः	प्रधानः 2.1: प्रचारप्रसारस्य धार्मिकपर्यटनस्य प्रबन्धनम्	4	600-699
6		प्रधानः 2.2: मन्दिरपरम्परा सङ्घर्षः पुनरुत्थानं च	4	600-699
7		प्रधानः 2.3: मन्दिरसंस्कृतौ विद्यादानपरम्परा	4	600-699
8		प्रधानः 2.4: भारतेतरसनातनमन्दिरपरम्परा	4	600-699

चितस्वशास्त्रविषयकपाठ्यक्रमाणां सञ्चयः

क्र.सं.		पाठ्यक्रमाः	पाठ्यक्रम-श्रेयोऽङ्कः	पाठ्यक्रम-काठिन्यस्तरः
1	प्रथमसत्रार्द्धस्य चितस्वशास्त्रविषयक-पाठ्यकमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.1: धार्मिकसम्मेलनपरम्परा प्रबन्धनं च	4	600-699
2		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.2: प्रमुखमन्दिराणां प्रबन्धनस्याध्ययनम्	4	600-699
3		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.3: मन्दिरव्यवस्थापने भूगोलस्य पर्यावरणस्य च प्रभावः	4	600-699
4		चितस्वशास्त्रविषयः 1.क.4: पौराणिकदेवालयप्रबन्धनम्	4	600-699
5	द्वितीयसत्रार्द्धस्य चितस्वशास्त्रविषयक-पाठ्यकमाः	चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.1: आगमादिग्रन्थेषु पूजादिविधानम्	4	600-699
6		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.2: मन्दिरपरम्परायाः सामाजिकं योगदानम्	4	600-699
7		चितस्वशास्त्रविषयः 2.क.3: मन्दिरसंस्कृतौ कलासंरक्षणम्	4	600-699

प्रधानपाठ्यक्रमाः

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1: मठपरम्परा-अखाडापरम्परायां मन्दिरप्रबन्धनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतीयमठपरम्परायाः ऐतिहासिक-धार्मिक-सामाजिक-पृष्ठभूमिज्ञानम्।
2. अखाडापरम्परायाः सङ्गठनात्मकस्वरूपस्यावगमनम्।
3. मन्दिरप्रबन्धनस्य तात्त्विकप्राशासनिकाध्यात्मिकायामानां बोधनम्।
4. मठ-प्रधानानाम्, आचार्याणां, सेवकानां च कार्यव्यवस्थायाः विवेचनम्।
5. मन्दिरसंवर्धन-सम्पत्ति-रक्षणं-धार्मिककार्यसंविधानस्य च कुशलतया नियोजनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भारतीयमठ-अखाडापरम्परायाः मूलतत्त्वानि स्पष्टतया व्याख्यातुं शक्ष्यन्ति।
2. मन्दिरप्रबन्धनस्य प्राचीन-आधुनिकरूपाणां तुलनात्मकदृष्ट्या विवेचनं कर्तुं प्रभविष्यन्ति।
3. मठानां सामाजिक-धार्मिक-शैक्षिकभूमिकायाः महत्त्वं विश्लेषयितुं शक्ष्यन्ति।
4. अखाडानां संगठनात्मकनियमनं, आचारसंहितां च व्यवस्थितरूपेण प्रतिपादयितुं शक्ष्यन्ति।
5. मन्दिरप्रबन्धनक्षेत्रे उत्तरदायित्वेन, नैतिकतया, सेवाभावेन च कार्यं सम्पादयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.1	मठपरम्परा-अखाडापरम्परायां मन्दिरप्रबन्धनम्	4	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. मठाम्नायः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मठशब्दस्याशयः।
- प्रमुखशाङ्करमठानां परिचयः।
- आचार्याः, मठपरिक्षेत्रं, सरस्वतीतीर्थादिदशनामानि मठसम्बन्धीदिशानिर्देशाश्च।

अन्वितिः २. चतुःसम्प्रदायाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- श्री-ब्रह्म-सनकादि-रुद्रसम्प्रदायाः।

अन्वितिः ३. अखाडापरिचयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अखाडापरम्परा -
    - दशनामीअखाडा।
    - अनीअखाडा।

अन्वितिः ४. मन्दिरप्रबन्धने मठानां भूमिका। **श्रेयोऽङ्कः १**

- विविधमठानां पीठानाञ्च परिचयः -
    - तोताद्र्यादिरामानुजमठाः।
    - वीरशैवमठः।
    - वेलूरमठः।
    - गोरक्षपीठः।
- जोशीमठ-बद्रीनाथधाममध्ये सम्बन्धः।
- जगन्नाथमन्दिरगोवर्द्धनमठयोः सम्बन्धः।
- द्वारकाधीशधामशारदापीठयोः सम्बन्धः।
- मन्दिरप्रबन्धने पूजने च मठानां भूमिका।
- मन्दिरेषु महन्त-बैरागी-जोगी-परम्पराः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. मिश्र, डॉ रामजी, *शंकराचार्य और उनकी परम्परा,* इलाहाबाद : मधुलिक प्रकाशन।
2. वेदांती महन्त हरिशंकरदास (संपादक), *चतुः सम्प्रदाय दिग्दर्शन*, जयपुर : हंसा प्रकाशन।
3. मिश्र, डॉ. रामजी, *रामानुजाचार्य और उनकी परम्परा*, इलाहाबाद : मधुलिक प्रकाशन।
4. तिवारी प्रो. विवेकानन्द, *सनातन धर्म एवं परम्परा के रक्षक अखाड़े*, वाराणसी : लुमिनस बुक्स इण्डिया।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. छजलानी अभय, *अमृत कुंभ सिंहस्थ*, इन्दौर : नई दुनिया।
2. निगम डॉ. अनीता, *पर्वतीय प्रदेश का प्राकृतिक एवं सांस्कृतिक बहु-दृश्य*, आगरा : निखिल पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स।

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2: धार्मिकी यात्रा - उत्सवप्रबन्धनं च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतस्य धार्मिकयात्राणां पावनपरम्परायाः इतिहाससहितं ज्ञानम्।
2. विविधेषु उत्सवेषु धार्मिक-सामाजिक-आर्थिकदृष्ट्या व्यवस्थाप्रणाल्याः अवबोधनम्।
3. यात्रा-उत्सवयोः आयोजनकौशलं, नियमनं, तथा सुरक्षाविधानस्य अवगमनम्।
4. तीर्थयात्रायाः आध्यात्मिकमहत्त्वं, संस्कृतिपरम्परायाः संवर्धनस्य च विवेचनम्।
5. धार्मिकसमारोहेषु लोकसहभागस्य समन्वय-समरसभावस्य च विकासे प्रेरणम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भारतीयधार्मिकयात्राणां ऐतिहासिकं, सांस्कृतिकं च स्वरूपं स्पष्टतया विवेचयितुं शक्ष्यन्ति।
2. उत्सवप्रबन्धनस्य विविधतत्त्वानि, योजना, आयोजनं, व्यवस्थापनं, मूल्याङ्कनं च प्रायोगिकरूपेण ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. धार्मिकयात्रा-उत्सवयोः सामाजिकसामरस्यमूल्यं पर्यावरणसुरक्षायाः दृष्ट्या अवगन्तुं शक्ष्यन्ति।
4. प्राचीनपरम्परायाः अनुगुण्येन आधुनिकव्यवस्थायाः समन्वयं स्थापयितुं शक्ष्यन्ति।
5. धर्मसंवर्धनाय, सांस्कृतिकैक्याय, जनसेवायै च यात्रा-उत्सवप्रबन्धनं उत्तरदायित्वेन सम्पादयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.2	धार्मिकी यात्रा-उत्सवप्रबन्धनं च	4	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. प्रमुखयात्राणां परिचयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- जगन्नाथरथयात्रा।
- अवन्तीपञ्चेशानीयात्रा।
- बद्रीनाथडोला/दोलायात्रा।
- केदारनाथडोला/दोलायात्रा।
- सोमनाथयात्राविधिः।

- पण्ढरीनाथयात्रा।
- देवघरयात्रा (काँवडयात्रा)
- अमरनाथयात्रा।
- कैलास-मानसरोवरयात्रा।
- चिन्तामणयात्रा (लोके चिन्तामणजत्रा)
- वैष्णोदेवीयात्रा।
- रामदेवरायात्रा।
- हिमाचले देवडोला/दोलायात्रा।
- नन्दादेवीयात्रा।

अन्वितिः २. प्रमुखपरिक्रमाणां परिचयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- व्रजचतुरशीतिक्रोशपरिक्रमा।
- मथुरापरिक्रमा।
- गोवर्धनपरिक्रमा।
- अयोध्यापरिक्रमा।
- कामदगिरिपरिक्रमा।
- काशीपरिक्रमा।
- नर्मदापरिक्रमा।

अन्वितिः ३. प्रमुखोत्सवाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- उज्जयिनीनगरपूजनम्।
- ब्रह्मोत्सवः।
- ज्येष्ठाभिषेकः।
- मकरज्योतिः, शबरीमला च।
- वैष्णवमन्दिरेषु अन्नकूटमहोत्सवः।
- दोलोत्सवः, हिण्डोलः च।
- तीर्थस्थलेषु रामनवमी-जन्माष्टमी-शिवरात्रि-दुर्गापूजन-गणेशोत्सवादीनामायोजनम्।
- हरिमन्दिरे एकादशीजागरणम्।
- व्रजमण्डले होलीमहोत्सवः।

अन्वितिः ४. सूचना सतर्कता च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अन्तर्जालपुटप्रबन्धनम्।
- ध्वनिविस्तारयन्त्रद्वारा सूचना।

- पङ्क्तिनियामकव्यवस्था (Barricading)
- जनसम्मर्दप्रबन्धनम्।
- जलापूर्तिप्रबन्धनम्।
- दर्शनसमयप्रबन्धनम्।
- स्वच्छताप्रबन्धनम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. *स्कन्दपुराण*, वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।
2. *पद्मपुराण*, वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।
3. *वराहपुराण*, गोरखपुर : गीताप्रेस।
4. भारती, राधाकान्त, एवं कुमार, डॉ. प्रदीप, *हमारे तीर्थस्थल*, हिन्दूलॉजी बुक्स।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. George Richard, *Marketing Tourism and Hospitality,* Palgrave macmillan

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3: पूजासामग्रीणां परिचयः प्रबन्धनं च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. पूजासामग्रीणां धार्मिक-वैदिक-आगमिकमहत्त्वस्य ज्ञानम्।
2. विविधानां पूजोपकरणानां (पत्र-पुष्प-धूप-दीप-नैवेद्यादीनां) शास्त्रीयविधानस्य अवबोधनम्।
3. पूजासामग्रीसंग्रहण-संरक्षण-वितरणस्य च यथाशास्त्रं नियोजनम्।
4. मन्दिरेषु पूजासामग्रीप्रबन्धनस्य स्वच्छता-शुचिता-नियमबद्धतादृष्ट्या अध्ययनम्।
5. पूजासामग्रीप्रबन्धनस्य पर्यावरण-सौहार्द्रदृष्ट्या नूतनप्रयोगान् अवगमनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. पूजासामग्रीणां प्रकारान्, तेषां शास्त्रीयं प्रयोजनं च अवगन्तुं शक्ष्यन्ति।
2. पूजायाः अनुष्ठानक्रमे सामग्रीविनियोगस्य सूक्ष्मविवरणं विवेचयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. पूजासामग्रीसंवर्धनं, भण्डारणम् एवं लेखासंविधानं यथायोग्यं कर्तुं शक्ष्यन्ति।
4. पूजासामग्रीप्रबन्धनं शुचित्वेन, नियमेन एवम् उत्तरदायित्वेन सम्पादयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
5. पर्यावरणरक्षणं च आध्यात्मिकसेवा च उभयं समन्वयेन पूजासामग्रीप्रबन्धने अन्वेतुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3	पूजासामग्रीणां परिचयः प्रबन्धनं च	3	1	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. पूजनपात्राणां परिचयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- योग्यधातुः।
- प्रस्तरोपकरणम्।
- काष्ठोपकरणम्।
- स्थाली-चमस-पञ्चपात्र-आचमनपात्र-कलश-पिधानपात्र-अर्घ्यपात्र-दीप-दीपस्तम्भिका-अग्निपात्र-चामर-व्यजनादयः।
- पवित्रीकरणनियमाः।

अन्वितिः २. यज्ञोपकरणानि यज्ञसामग्री च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्रोक्षणी-प्रणीता-स्रुचि-स्फ्य-स्रुवाद्युपकरणानि।
- हविर्द्रव्याणि।

अन्वितिः ३. गन्ध-पुष्प-दीपादिसामग्री। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अष्टगन्धं, धूपप्रकाराश्च।
- कस्तूरी-काश्मीरजादिद्रव्याणि।
- घृत-तैल-कार्पासादिद्रव्याणि।
- दीपदिशा दीपस्थानञ्च।
- देवतानाङ्कृते विहिताविहितपुष्पविचारः।

अन्वितिः ४. वस्त्राभूषणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- वस्त्रविधानम्।
- प्रमुखाभूषणानि (किरीटः, हारः)
- मुक्तावलीप्रकारः।
- शृङ्गारसामग्री (राजोपचारे)
- क्रीडनकाः।
- प्लोतवस्त्रम्।
- शय्यावस्त्रम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. मिश्र, मित्र, *वीरमित्रोदय पूजाप्रकाश*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज।
2. गौड़, पं. श्री वेणीराम, *यज्ञमीमांसा*, वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
3. मिश्र, पं. लालबिहारी, *नित्यकर्म पूजाप्रकाश*, गोरखपुर : गीताप्रेस।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. शर्मा, पं. रमेशचन्द्र, *सर्वकर्म अनुष्ठान प्रकाश*, मयूरेश प्रकाशन।
2. हरेन्द्र, *श्रीरामजन्मभूमि घटनाक्रम*, नोशन प्रेस।

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.4: प्रवचन–सत्सङ्ग-महाप्रसादप्रबन्धनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. प्रवचनस्य, सत्सङ्गस्य, भोजस्य च धार्मिक-सामाजिकमहत्त्वज्ञानम्।
2. प्रवचनसमारोहेषु आयोजनकौशलं, समयनियोजनं, श्रोतृव्यवस्थां च बोधनम्।
3. सत्सङ्गेषु आध्यात्मिकवातावरणनिर्माणं, वक्तृ-श्रोतृ-संवादरूपसंयोजनं च अध्ययनार्थं विवेचनम्।
4. महाप्रसादप्रबन्धनस्य शुचित्वं, व्यवस्थापनं, अन्नसंवर्धनं च शास्त्रीयदृष्ट्या अवगमनम्।
5. प्रवचन-सत्सङ्ग-भोजसंविधानस्य सेवा-समर्पण-समरसभावप्रेरकं तत्त्वं बोधनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. प्रवचन-सत्सङ्गयोः आयोजनतत्त्वानि, नियोजनप्रक्रियाः च सम्यक् अवगन्तुं शक्ष्यन्ति।
2. वक्तृ-श्रोतृ-सम्बन्धस्य प्रभावशालीसंवादरूपं तथा प्रसारणकौशलं विकसितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. महाप्रसादप्रबन्धनस्य शास्त्रीयमूल्यानि — शुचिता, समता, सेवा - प्रायोगिकरूपेण अनुप्रयोजयितुं शक्ष्यन्ति।
4. धार्मिकसमारोहेषु अनुशासनं, समयपालनं, एवं सौहार्द्रसंवर्धनं कुशलतया नियोजयितुं शक्ष्यन्ति।
5. प्रवचन-सत्सङ्ग-भोजप्रबन्धनं धर्मसंवर्धनस्य, समाजैक्यस्य, एवं सेवाभावस्य साधनरूपेण उपयोजयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 1.3	प्रवचन-सत्सङ्ग-भोजप्रबन्धनम्	3	1	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. भारतीयसत्सङ्गपरम्परा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- वैदिकवाङ्मयपरिचयः।
- वैदिकसंवादसूक्तानि।
- वैदिकाख्यानानि।
- उपनिषद्दर्शनम्।
- शास्त्रार्थपरम्परा।
- नैमिषारण्यसत्सङ्गः।
- जनमेजयनागयज्ञे महाभारतकथनम्।
- द्राविडदेशे आल्वारसत्सङ्गाः।

अन्वितिः २. पुराणपरिचयः कथा परम्परा च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पुराणानि तथा उपपुराणानि (विषयसूची माहात्म्यञ्च)
- पुराणप्रवचनस्य प्राचीनपरम्परा।
- पुराणश्रवणादीनां नियमाः (वक्तृ-श्रोतृ तथा स्थानादिदिशानिर्देशाः)
- मन्दिरपरिसरे कथायाः महत्त्वम्।

अन्वितिः ३. कथासत्सङ्गविधाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- रामकथाश्रवणपरम्परा।
- प्रमुखरामायणानि।
- रामलीला, रासलीला, यक्षगानं, हरिकथा-आदीनां परम्पराः।

अन्वितिः ४. धार्मिकमहाप्रसादप्रबन्धनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अन्नप्रशंसा अन्नदानमाहात्म्यं च।
- महाप्रसादशुद्धौ नियमाः।
- पाचक-पर्यवेशकप्रबन्धनम्।
- सामग्रीसङ्कलनम्।
- भोजनशाला तथा पङ्क्तिप्रबन्धनञ्च।
- प्रपाप्रबन्धनम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. उपाध्याय, बलदेव, *संस्कृत वाङ्मय का बृहद् इतिहास*, लखनऊ : उत्तरप्रदेश संस्कृत संस्थान।
2. *नारदपुराण*, गोरखपुर : गीताप्रेस।
3. *श्रीमद्भागवतपुराण*, गोरखपुर : गीताप्रेस।
4. त्रिपाठी, वशिष्ठनारायण, *भारतीय लोकनाट्य*, दिल्ली : वाणी प्रकाशन।
5. *विष्णुधर्मोत्तरपुराण*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. *स्कन्दपुराण*, चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1: प्रचारप्रसारस्य धार्मिकपर्यटनस्य प्रबन्धनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. धार्मिकपर्यटनस्य तात्त्विकं, सांस्कृतिकं, सामाजिकं च महत्त्वं शास्त्रीयदृष्ट्या अवबोधनम्।
2. देवालयतीर्थसंस्कृतिस्थलानां प्रचारप्रसारोपायानां व्यवस्थापनदृष्ट्या अध्ययनाय प्रेरणम्।
3. धार्मिकपर्यटनक्षेत्रे व्यवस्थापनकौशलं, आयोजनं, जनसम्पर्कशास्त्रस्य च परिचयः।
4. भारतीयधर्मपरम्परायाः संरक्षणाय, आर्थिकविकासाय च पर्यटनं साधनरूपेण अवगमनम्।
5. तीर्थपर्यटनं, यात्रापरम्परा, एवं भक्तजनसेवा इत्यादीनां समुचितप्रबन्धनस्य प्रतिपादनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. धार्मिकपर्यटनस्य शास्त्रीयं स्वरूपं, तात्त्विकं महत्त्वं च विवेचयितुं शक्ष्यन्ति।
2. तीर्थक्षेत्राणां मन्दिरसंस्कृतेः संरक्षणाय प्रचारप्रसारस्य नूतनसाधनानां प्रयोगं अवगन्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. धार्मिकपर्यटनस्य प्रबन्धनं, योजना, विपणनप्रक्रियतां च व्यवहारतः अनुप्रयोक्तुं शक्ष्यन्ति।
4. धर्मसंस्कृति-पर्यटन-आर्थिकविकासस्य पारस्परिकसम्बन्धः सम्यग् बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
5. मन्दिरसंस्कृतेः लोकव्याप्तये धार्मिकपर्यटनं साधनरूपेण स्थापयितुं निपुणाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.1	प्रचारप्रसारस्य धार्मिकपर्यटनस्य प्रबन्धनम्	4	0	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. मन्दिरप्रचारतन्त्रव्यवस्थापनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मन्दिरवेबसाइटप्रबन्धनं (मन्दिरदर्शनसमयः, नियमावली, पौराणिक/पारम्परिकमहत्त्वम्, सेवासुविधासूचना, दानग्रहणप्रणाली)
- पर्वोत्सवानां समाचारपत्र-सोशलमीडियादिद्वारा प्रचारः।
- पर्यटकमार्गदर्शकानां भूमिका।

अन्वितिः २. धार्मिकस्थलयात्राप्रबन्धनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- तीर्थदर्शनयोजनायां परिक्षेत्रचयनम्।
- चारधामयात्रा (उत्तराखण्डे)
- चारधामयात्रा (बद्रीनाथ-जगन्नाथपुरी-रामेश्वरम्-द्वारका)
- व्रजमण्डलयात्रा।
- अयोध्यादर्शनम्।
- काशी-विन्ध्यवासिनी-प्रयागमण्डलानि।
- वैष्णोदेवी-ज्वालादेव्यादिदेवीस्थानमण्डलानि।
- यात्रासुविधायां आरक्षणादीनां व्यवस्था।
- स्थलानुरूपेण वाहनपरिवर्तनतन्त्रम्।

अन्वितिः ३. आवासभोजनप्रबन्धनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मन्दिरपरिक्षेत्रे होटल-धर्मशाला-होमस्टेत्यादीनां प्रबन्धनं (शुल्कम्, सुविधाविवरणम्)
- मन्दिरपरिक्षेत्रे भोजनालयः (विशेषता-भोजनसामग्री-सुविधा-शुल्कादीनां विवरणम्)

अन्वितिः ४. परिसरसज्जायां पर्यटनदृष्टिः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मन्दिरेषु सूचनाफलकानां सम्यक्प्रयोगः।
- मन्दिरपरिसरेषु सततस्वच्छता एवं पवित्रता च।
- सेल्फी/निजचित्र-छायाचित्रकर्षणस्थली फोटोग्राफीपाइन्ट।
- प्रतीकात्मकमूर्तयः।
- सङ्ग्रहालयः प्रदर्शनी च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. Haware, Suresh, *Temple Management*, New Delhi: Prabhat Prakashan Pvt. Ltd.
2. भारती, राधाकान्त, एवं कुमार, डॉ. प्रदीप, *हमारे तीर्थस्थल*, दिल्ली: हिन्दूलॉजी बुक्स।
3. सहाय, शिवस्वरूप, *संग्रहालय की ओर*, दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. George Richard, *Marketing Tourism and Hospitality,* Palgrave macmillan

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2: मन्दिरपरम्परा सङ्घर्षः पुनरुत्थानं च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतीयमन्दिरपरम्परायाः ऐतिहासिकविकासक्रमस्य संघर्षकालस्य च अवगमनम्।
2. सामाजिक-राजनैतिक-धार्मिककारणैः मन्दिरसंस्कृतेः उपशमनं कथं जातम् इति विश्लेषणम्।
3. मन्दिररक्षणे भारतीयजनमानसस्य योगदानं, पुनर्निर्माणचेष्टाश्च बोधनम्।
4. पुनरुत्थानयोजनानां आधुनिकरूपं, शासननीतिं, धर्मसंवर्धनस्य उपायांश्च अध्ययनाय प्रेरणम्।
5. संघर्षे अपि धर्मपरम्परायाः स्थैर्यं, आस्थां, पुनर्जागरणस्य च प्रतिपादनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. मन्दिरपरम्परायाः संघर्षेतिह्यं स्पष्टतया विवेचयितुं शक्ष्यन्ति।
2. मन्दिरसंरक्षणे धर्मनिष्ठायाः, समाजैक्यस्य च महत्त्वं अनुभवितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. प्राचीनदेवालयानां पुनरुत्थानाय आवश्यकं प्रबन्धनकौशलं, नीतिपरिज्ञानं च अवगमिष्यन्ति।
4. मन्दिरसंस्कृतेः संरक्षणे शासनसमाजयोः सहभागस्य महत्त्वं प्रतिपादयितुं शक्ष्यन्ति।
5. संघर्षपरम्परायाः माध्यमेन भारतीयधर्मसंस्कृतेः अमरत्वं, पुनरुत्थानं च बोधयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.2	मन्दिरपरम्परा संघर्षः पुनरुत्थानं च	4	0	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. मन्दिरविध्वंसस्येतिहासः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मूर्तिभञ्जकानां साम्राज्यविस्तारः।
- मन्दिरेषु वैदेशिकानाम् आक्रमणम्।
- स्थानीयशासकैः मन्दिरविध्वंसः।

अन्वितिः २. प्रमुखविनष्टमन्दिराणां परिचयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- रामजन्मभूमिः, केशवदेवमन्दिरं- मथुरा, काश्यां ज्ञानवापी, वङ्गक्षेत्रे आदिनाथमन्दिरम्।

अन्वितिः ३. पुनःस्थापनस्य प्राचीनप्रमाणानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सोमनाथः।
- अयोध्या।
- उज्जयिनी।
- काशी।
- मथुरामण्डलम्।
- श्रीकूर्मनाथमन्दिरम्।

अन्वितिः ४. मन्दिरसंस्कृतेः पुनरुत्थानस्य प्रयासाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मन्दिरसंरक्षणे हिन्दूशासकानां भूमिका (विक्रमादित्यः, भोजदेवः, भीमदेवः सोलंकी, देवी अहिल्याबाईहोल्करः, श्रीकृष्णदेवरायः)
- मन्दिरसंरक्षणे समाजस्य भूमिका।
- मन्दिरसंरक्षणे सतां भूमिका।
- मन्दिरसंस्कृतेः पुनरुत्थानम्।
- सोमनाथः।
- रामजन्मभूमिः।
- ओण्ढा-नागनाथः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. Goel, Sita Ram, *Hindu Temples: What Happened to Them*, New Delhi: Voice of India.
2. सर्यवंशी, सरनाम सिंह, *अंखियन देखी अयोध्या (रामजन्मभूमि का प्रमाणिक इतिहास)*
3. राजपुरोहित, भगवतीलाल, *आदि विक्रमादित्य*।
4. राजपुरोहित, भगवतीलाल, *भोजराज*, वाराणसी : विश्वविद्यालय प्रकाशन।
5. गुगालिया, एच. एस., *देवी श्री अहिल्याबाई*, सूर्यभारती प्रकाशन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. राजपुरोहित, डॉ भगवतीलाल, *राजा भोज,* जयपुर : पब्लिकेशन स्कीम।

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3: मन्दिरसंस्कृतौ विद्यादानपरम्परा

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. मन्दिरसंस्कृतेः शिक्षाकेन्द्ररूपेण भूमिकायाः अवगमनम्।
2. गुरुकुलमठमन्दिरसंस्थानानां विद्यादानपरम्परां ऐतिहासिकदृष्ट्या विवेचनम्।
3. आचार्यशिष्यपरम्परया ज्ञानसंवर्धनस्य तत्त्वज्ञानम्।
4. मन्दिरेषु आयोजितानां पाठशालानां, शास्त्राध्ययनानां, प्रवचनपरम्परायाः प्रबन्धनस्य बोधनम्।
5. विद्यादानस्य आध्यात्मिकं, सामाजिकं, सांस्कृतिकं च महत्त्वस्य प्रतिपादनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. मन्दिरसंस्कृतेः शिक्षासंवर्धनकर्तृभूमिकां स्पष्टतया अवगन्तुं शक्ष्यन्ति।
2. गुरुकुलमठमन्दिराणां शिक्षापद्धतिः, तस्य प्रबन्धनतत्त्वानि च ज्ञातुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. शिष्यपरम्परायाः माध्यमेन ज्ञानसंरक्षणस्य धर्माधिष्ठानं विवेचयितुं शक्ष्यन्ति।
4. आधुनिकशिक्षणव्यवस्थायाम् अपि मन्दिरपरम्परायाः आदर्शान् प्रयोगरूपेण स्थापयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
5. विद्यादानं केवलं शिक्षाक्रिया न, अपितु संस्कृतिसंवर्धनस्य, धर्मरक्षणस्य च साधनम् इति बोधयितुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.3	मन्दिरसंस्कृतौ विद्यादानपरम्परा	4	0	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. मन्दिरेषु विद्याशालापरम्परा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- विद्याशालालक्षणम्।
- प्राचीनविद्याशालाः (यथा- धारानगर्यां वाग्देवीमन्दिरम्)
- ग्रामीणक्षेत्रेषु मन्दिरप्राङ्गणे विद्याशालापरम्परा।

अन्वितिः २. मठ-मन्दिरयोः आचार्यपरम्परा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- गुरोः आचार्यस्य च लक्षणानि।
- शास्त्रलेखनपरम्परा।

- टीका भाष्यञ्च।
- मन्दिरेषु प्रचलिते भक्तिपदमध्ये शिक्षा।

अन्वितिः ३. धार्मिकग्रन्थालयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शास्त्रशालालक्षणम्।
- मन्दिरसम्बद्धाः प्राचीनग्रन्थालयाः।
- काञ्च्याम्।
- वाराणस्याम्।
- भद्राचले।
- श्रीरङ्गवैष्णवग्रन्थशाला।
- पद्मनाभमन्दिरे।

अन्वितिः ४. मन्दिरसम्बद्धाः वर्तमानविद्यासंस्थानानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- सोमनाथे।
- तिरुपतौ।
- महाकालेश्वरवैदिकशोधसंस्थानम्।
- द्वारिकायाम्।
- जगन्नाथपुर्याम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. जुगनू, श्रीकृष्ण, *विश्वकर्मवास्तुशास्त्र*, दिल्ली : परिमल संस्कृत ग्रंथमाला।
2. सहाय, डॉ शिवस्वरूप, *प्राचीन भारत का सामाजिक एवं आर्थिक इतिहास (हिन्दू सामाजिक संस्थाओं सहित)*, दिल्ली : मोतीलाल बनारसीदास।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. सहाय, सच्चिदानन्द, *मन्दिर स्थापत्य का इतिहास*, बिहार : हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
2. शर्मा, ठाकुरप्रसाद (अनुवादक), *हुएनसांग की भारत यात्रा*, जयपुर : खंडेलवाल पब्लिशर्स।

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4: भारतेतरसनातनमन्दिरपरम्परा

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतेतरदेशेषु संस्थापितानां सनातनमन्दिराणां उत्पत्तेः विकासस्य च ज्ञानम्।
2. प्रवासभारतीयैः स्थाप्यमानानां देवालयानां धार्मिकसांस्कृतिकसामाजिकभूमिकायाः विवेचनम्।
3. विदेशस्थमन्दिरप्रबन्धनस्य विशेषरूपाणि तथा तेषां शासनप्रणाल्याः अवगमनम्।
4. भारतेतरमन्दिरेषु सम्पन्नानां उत्सवानां, शिक्षाकार्याणां, धर्मप्रचारस्य च स्वरूपबोधनम्।
5. भारतीयधर्मसंस्कृतेः वैश्विकप्रभावस्य, सर्वमानैक्यविचारस्य च प्रतिपादनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भारतेतरदेशेषु सनातनमन्दिरपरम्परायाः इतिहासं तत्त्वतः अवगन्तुं शक्ष्यन्ति।
2. प्रवासभारतीयानां धार्मिकभावनायाः, संस्कृतिरक्षणस्य च चेष्टानां मूल्यं अनुभवितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. विदेशस्थदेवालयेषु प्रबन्धनकौशलं, सेवाभावः, धर्मप्रचारः च अध्ययनं कर्तुं शक्ष्यन्ति।
4. भारतीयमन्दिरसंस्कृतेः वैश्विकप्रसारणे योगदानं विवेचयितुं शक्ष्यन्ति।
5. सर्वत्र धर्मस्य, संस्कृतेः, समरसभावस्य, विश्वबन्धुत्वस्य च संवर्धनाय मन्दिरपरम्परायाः महत्त्वं प्रतिपादयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
प्रधानः पाठ्यक्रमः (Major) 2.4	भारतेतरसनातनमन्दिर-परम्परा	4	0	0	4

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. प्राचीनभारतीयपरिसीमायां मन्दिराणि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नेपाल-अफगानिस्तान-पाकिस्तान-बाँग्लादेशादिषु (यथा हिंगलाजमाता, ढाकेश्वरी)

अन्वितिः २. पूर्वदिग्देशेषु सनातनमन्दिराणि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- इण्डोनेशिया-कम्बोडिया-वियतनाम-थाईलैण्डादिषु मन्दिरपरम्परा।

अन्वितिः ३. पश्चिमदिग्देशे सनातनपरम्परायाः प्रमाणानि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- अरबदेश-मैक्सिको-आदिक्षेत्रेषु प्राचीनप्रमाणानि।

अन्विति: ४. विदेशेषु आधुनिकमन्दिराणि। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मारीशस-अमेरिका-यूके-यूएईत्यादि देशेषु इस्कान-स्वामीनारायादि मन्दिराणि।

निर्धारिता: ग्रन्था: (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. पाटोद, प्रवीण के., *भारत विक्रम: वृहत्तर भारत का सांस्कृतिक वैभव*, भोपाल : स्वराज संस्थान।
2. हेबालकर, शरद, *भारतीय संस्कृति का विश्वसंचार*, दिल्ली : सुरुचि प्रकाशन।
3. मिश्र, आनन्द, *विश्वव्यापी हिन्दू संस्कृति*, दिल्ली : लोकहित प्रकाशन।
4. Richardson, E. Allen, *Hindu Gods in an American Landscape*, North Carolina: McFarland & Company.

सहायका: ग्रन्था: (Additional Readings)

1. Long, Jeffery D., *Hinduism in America*, New York: Bloomsbury Publication.
2. Harley, Gail M., *Hindu and Sikh Faiths in America*, New York: Infobase Holdings.

चितस्वशास्त्रविषयाः

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

प्रथमसत्रार्द्धः (Semester - 1)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1: धार्मिकसम्मेलनपरम्परा प्रबन्धनं च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतीयधार्मिकसम्मेलनानां (मेलानां) उत्पत्तेः, विकासस्य ऐतिहासिकपरम्परायाश्च अवगमनम्।
2. धार्मिकमेलानां सामाजिक-आर्थिक-सांस्कृतिकप्रभावानां विवेचनम्।
3. मेलेषु आयोजनकौशल-व्यवस्थापनप्रणालि-सुरक्षाविधानानां च अवबोधनम्।
4. धार्मिकसम्मेलनेषु श्रद्धालुसमुदायस्य अनुशासनं, स्वच्छता–व्यवस्था च संवर्धनम्।
5. धार्मिकमेलानां माध्यमेन लोकसंग्रहस्य, सेवा–समर्पणभावस्य च विकासप्रेरणम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. धार्मिकसम्मेलनपरम्परायाः ऐतिहासिकं, सांस्कृतिकं च तत्त्वं विशदतया व्याख्यातुं शक्ष्यन्ति।
2. धार्मिकमेलानां आयोजनप्रबन्धनस्य सूक्ष्मतत्त्वानि, कार्यविभाजनं च अवगमिष्यन्ति।
3. मेलेषु जनसुरक्षा, स्वच्छता, पर्यावरणरक्षणं च समुचिततया नियोजयितुं शक्ष्यन्ति।
4. धार्मिकसमारोहेषु शासन–जनसमुदाययोः समन्वयस्य महत्त्वं व्यावहारिकदृष्ट्या अनुभवितुं शक्ष्यन्ति।
5. धर्म–संवर्धनं, लोककल्याणम्, एवं सांस्कृतिक-एकता–संरक्षणं च धार्मिकमेलप्रबन्धनेन सम्पादयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.1	धार्मिकसम्मेलन-परम्परा प्रबन्धनं च	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. धार्मिकसम्मेलनानां प्राचीना परम्परा। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पाण्डवानां वारणावतयात्रा।
- कृष्ण-बलरामयोः मथुरायात्रा।
- यादवानां कुरुक्षेत्रयात्रा।
- पुष्करयज्ञः।
- प्रयागमाहात्म्यम्।
- गङ्गासागरमाहात्म्यम्।

अन्वितिः २. कुम्भपर्व। **श्रेयोऽङ्कः १**

- कुम्भपर्वसम्बन्धे प्राचीना मान्यता।
- चतुर्णां कुम्भानां परिचयः।
- कुम्भपर्वणः ऐतिहासिकप्रमाणानि।
- प्राचीनकाले कुम्भपर्वभूतविशेषघटनाक्रमाः (स्थानेश्वरहर्षस्य सर्वस्वदानम्, अनावृष्टिकाले सिंहस्थस्थलपरिवर्तनम्)

अन्वितिः ३. भारतस्य प्रमुखधार्मिकमेलाः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- माघमेला (प्रयागे)
- दशहरामेला (मैसूरु-कुल्लू-बस्तरक्षेत्रेषु)
- सङ्क्रान्तिमेला।
- तिरनाळु (कोटप्पकोण्डा)
- गणगौरमेला।
- पुष्करमेला।
- रामदेवरामेला।
- भूतड़ीअमावास्या।

अन्वितिः ४. मेलाप्रबन्धनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मेलनस्य स्वरूप-सङ्ख्या-धार्मिककृत्य-व्यापारादीनां पूर्वानुमानम्।
- स्थानावण्टनम्।
- शिविरव्यवस्थापनम्।
- अस्थायि-लघु-आपणायनियन्त्रणम्।
- आवागमननियन्त्रणम्।
- अस्थायिसेतुनिर्माणम्।
- विद्युतीशोभाव्यवस्था।
- स्वच्छताप्रबन्धनम् (मेलारम्भात् समाप्तिपर्यन्तम्)
- आपत्प्रबन्धनं चिकित्सासुविधा च।
- मेलाप्रबन्धने पर्यावरणसंरक्षणम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. महाभारतम्, *महाभारतम्*, गोरखपुर : गीता प्रेस।
2. श्रीमद्भागवतम्, *श्रीमद्भागवतम्*, गोरखपुर : गीता प्रेस।
3. सक्सेना, गोविन्दकुमार, *प्रयाग महाकुम्भ: आस्था का उत्सव*, गुरुग्राम : जोरबा बुक्स प्राइवेट लिमिटेड।
4. सिंह, शीलवंत, (2025), *प्रयागराज महाकुंभ 2025: आध्यात्मिक भव्यता और सांस्कृतिक विरासत का सफल समागम*, नई दिल्ली : प्रभात प्रकाशन।
5. छजलानी, अभय, *अमृत कुंभ सिंहस्थ*, इन्दौर : नई दुनिया।
6. वर्मा, श्याम बहादुर, *भारत के मेले*, नई दिल्ली : प्रभात प्रकाशन।
7. मांगलिक, रोहित, *आयोजन प्रबन्धन की मूल बातें*, लखनऊ : एजुगोरिल्ला प्रकाशन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. सहाय, शिवस्वरूप, *पर्यटन सिद्धान्त और प्रबंधन तथा भारत में पर्यटन*, मोतीलाल बनारसीदास : वाराणसी।
2. कुमार, डॉ. अरविन्द, *यात्रा एवं पर्यटन प्रबंधन और भारत के पर्यटन संसाधनों का परिचय*, वालनट पब्लिकेशन : पटना।

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2: प्रमुखमन्दिराणां प्रबन्धनस्याध्ययनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतस्य प्रमुखमन्दिराणां (यथा–जगन्नाथमन्दिरं, तिरुपतिमन्दिरं, काशीविश्वनाथमन्दिरं, सोमनाथमन्दिरं च) प्रशासनप्रणाल्या अवगमनम्।
2. तेषां मन्दिराणां धार्मिक–सांस्कृतिक–आर्थिकमहत्त्वस्यावबोधनम्।
3. मन्दिरप्रबन्धनस्य संगठनात्मकं स्वरूपस्य, नियमनप्रणाल्याश्च विवेचनम्।
4. मन्दिरवित्तसंवर्धनं, जनसेवा, पारदर्शिता च प्रबन्धनदृष्ट्या अध्ययनार्थं स्थापनम्।
5. मन्दिरप्रबन्धनस्य आदर्शरूपं भविष्यस्य मन्दिरसंवर्धने प्रयोजयितुं प्रेरणम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. प्रमुखमन्दिराणां ऐतिह्यं, स्थापत्यं, धार्मिकमहत्त्वं च सविस्तरम् अवगमिष्यन्ति।
2. मन्दिरप्रबन्धनस्य विविधप्रारूपाणां (राजकीय-स्वायत्तन्यासाधारितानाम्) तुलनात्मकतया विवेचयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. मन्दिरव्यवस्थायाः प्राशासनिक–आर्थिक–सेवात्मकतत्त्वानि यथार्थरूपेण बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
4. प्राचीनप्रबन्धनपरम्परायाः नीतिशास्त्रीयमूल्यानि आधुनिकसन्दर्भे प्रयोजयितुं शक्ष्यन्ति।
5. प्रमुखमन्दिरप्रबन्धनं धर्मसंवर्धनाय, लोकसेवायै, एवं सांस्कृतिकैक्याय साधनरूपेण उपयोजयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.2	प्रमुखमन्दिराणां प्रबन्धनस्याध्ययनम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. शासकीयन्यासाः (न्यासनियमावली प्रबन्धनञ्च) **श्रेयोऽङ्कः १**

- तिरुपतिदेवस्थानम्।
- वैष्णोदेवीश्राइनबोर्डम्।
- महाकालेश्वरन्यासः।
- नाथद्वारान्यासः।

- जगन्नाथपुरी।
- रामजन्मभूमिः।
- कृष्णजन्मभूमिः।
- सोमनाथमन्दिरम्।
- मीनाक्षीमन्दिरम्।

अन्वितिः २. अशासकीयन्यासाः (न्यासनियमावली प्रबन्धनञ्च) **श्रेयोऽङ्कः १**

- बाँकेबिहारीन्यासः (पूर्ववर्तीन्यासः)
- शबरिमला।
- पद्मनाभमन्दिरम्।
- द्वारकाधीशमन्दिरम्।
- साँवलियासेठमन्दिरम्।

अन्वितिः ३. मन्दिराणां पूजापरम्परायाः अध्ययनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- धार्मिकम् ऐतिहासिकञ्च महत्त्वम्।
- मन्दिरप्रवेशनियमाः।
- वेशभूषा।
- पूजनं आरार्तिक्यविधानञ्च (प्राचीनपरम्परा नवाचारश्च)
- नैवेद्यप्रकाराः।
- मन्दिरेषु उत्सवविधानम्।
- अभिषेकः सहस्रार्चनं च।

अन्वितिः ४. मन्दिरव्यवस्थापनस्य अध्ययनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- प्रबन्धक-अर्चक-सेवकचयनविधिः।
- सम्पत्तिव्यवस्थापनम्।
- दानग्रहणं, सेवायतव्यवस्था (कैङ्कर्यम्), मन्दिरसञ्चालनादिव्यवस्थायां दानराशिवितरणम्।
- मानदेयः, सम्माननिधिः वेतनव्यवस्था च।
- विद्यालय-गुरुकुल-चिकित्सालयादिसञ्चालनम्।
- दर्शनार्थीसुविधा।
- समुचितस्थानेषु पेयजलव्यवस्था स्वच्छताप्रबन्धनञ्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. Chakraborty, R. *Law relating to trust in India*. New Delhi: Orient Publishing Company.
2. भारती, राधाकान्त, एवं कुमार, डॉ. प्रदीप, *हमारे तीर्थस्थल*, वाराणसी : हिन्दूलॉजी बुक्स।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. सम्पा. रङ्गरामानुजाचार्य, डॉ. पि. टि. जि. (2009), *श्री परमपुरुषसंहिता*, तिरुपति : नव्यश्री पब्लिकेशंस।
2. *श्रीपति स्तुतिमाला*, चेन्नई : जीयर एजुकेशनल ट्रस्ट।
3. शिवजी, रघुनाथजी, *श्री वल्लभपुष्टिप्रकाश*, मुंबई : खेमराज श्रीकृष्णदास।

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3: मन्दिरव्यवस्थापने भूगोलस्य पर्यावरणस्य च प्रभावः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. भारतस्य विविधभौगोलिकप्रदेशेषु मन्दिरनिर्माणस्य एवं स्थापत्यरचनायाः विशेषतायाः अवबोधनम्।
2. मन्दिरव्यवस्थापने भूगोलपर्यावरणयोः परस्परसम्बन्धविवेचनम्।
3. मन्दिरपरिसरस्य जलवायुवनस्पतिभूमिदिशादीनां शास्त्रीयमहत्त्वावगमनम्।
4. पर्यावरणरक्षणं, स्वच्छता, एवं हरितमन्दिरपरिकल्पना च आधुनिकसन्दर्भे अध्ययनार्थं स्थापनम्।
5. पर्यावरणसौहार्द्रदृष्ट्या मन्दिरप्रबन्धनस्य सततविकासमूल्यानां अवबोधनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. भूगोलपरिस्थित्यनुसारं मन्दिररचनायाः भिन्नरूपाणि (उत्तरीय–दक्षिणीय–पर्वतीय–सागरीय) विवेचयितुं शक्ष्यन्ति।
2. मन्दिरव्यवस्थापनं पर्यावरणानुकूलतया, जलसंरक्षणेन, वृक्षारोपणेन च सम्यक् नियोजयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. वास्तुशास्त्रस्य, दिशाविन्यासस्य, तथा भौतिकपरिस्थितेः मन्दिरप्रभावे योगदानं बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
4. मन्दिरपरिसरस्य स्वच्छता, ऊर्जासंवर्धनं, एवं हरिततत्त्वानां समन्वयेन सततविकासप्रयोजनं अवगन्तुं शक्ष्यन्ति।
5. भूगोलपर्यावरणदृष्ट्या मन्दिरव्यवस्थापनं धर्मसंवर्धनस्य च पर्यावरणरक्षणस्य च साधनरूपेण उपयोजयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.3	मन्दिरव्यवस्थापने भूगोलस्य पर्यावरणस्य च प्रभावः	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. हिमालयपरिक्षेत्रस्थमन्दिराणां परिचयः परम्परा च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- उत्तराखण्ड-हिमाचलप्रदेश-काश्मीरादीनां मन्दिराणि।

अन्वितिः २. सागरतटवर्तीपरिक्षेत्रस्थमन्दिराणां परिचयः परम्परा च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- दक्षिणभारत-उड़ीसा-बंगाल-महाराष्ट्रादीनां मन्दिराणि।

अन्वितिः ३. समतलभूमिपरिक्षेत्रे मन्दिराणां परिचयः परम्परा च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- उत्तरप्रदेश-बिहार-मध्यप्रदेश-राजस्थान-गुजरातादीनां मन्दिराणि।

अन्वितिः ४. भौगोलिकप्राकृतिकदृश्ट्या ऋतूनांहेतोः च परम्पराविकासः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- हिमालयपरिक्षेत्रे काष्ठकलायाः प्रसारः।
- सागरपरिक्षेत्रीयमन्दिरेषु प्राकारगोपुरयोः विकासः।
- ऋत्वनुसारं अर्चकगणवेशः।
- ऋत्वनुसारं पूजनादिसमयप्रबन्धनम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. श्रीनिवासन, के. आर. *उत्तर भारत के मन्दिर*, नई दिल्ली : नेशनल बुक ट्रस्ट।
2. श्रीनिवासन, के. आर. *दक्षिण भारत के मन्दिर*, नई दिल्ली : नेशनल बुक ट्रस्ट।
3. *भारतीय वास्तुशास्त्र का इतिहास*, नई दिल्ली : ईस्टर्न बुक लिंकर्स।
4. सहाय, सच्चिदानन्द, *मन्दिर स्थापत्य का इतिहास*, बिहार : हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. Panda, N. C., एवं Reddy, E. Shiva Nagi, *Temple Architecture of India*, Bhartiya Kala Prakashan: New Delhi.

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.4: पौराणिकदेवालयप्रबन्धनम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. पौराणिकदेवालयानां उत्पत्तिं, स्थापत्यशिल्पं एवं धार्मिकमहत्त्वस्यावगमनम्।
2. विविधेषु पुराणेषु वर्णितानां देवालयप्रबन्धनविधीनां अध्ययनम्।
3. देवालयप्रबन्धनस्य धार्मिकसामाजिकआर्थिकप्रशासनिकपक्षाणां विवेचनम्।
4. पौराणिककालीनमन्दिरव्यवस्थायाः नीतिशास्त्रीयमूल्यानि आधुनिकप्रसङ्गे प्रतिपादनम्।
5. देवालयप्रबन्धनस्य माध्यमेन धर्मसंवर्धनं, लोकशिक्षा, सेवा–समर्पणभावनायाः विकासः।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. पौराणिकदेवालयानां स्थापत्यरूपं, देवप्रतिष्ठाप्रक्रिया, पूजाविधानं च शास्त्रीयदृष्ट्या व्याख्यातुं शक्ष्यन्ति।
2. पुराणेषु निर्दिष्टानां मन्दिरप्रबन्धनतत्त्वानां (यथा–अर्चकव्यवस्था, दानव्यवस्था, नित्यसेवा इत्यादि) विश्लेषणं कर्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. पौराणिकमन्दिरव्यवस्थापनं धर्मार्थसेवासंस्कारेत्यादिविषयान् ज्ञास्यन्ति।
4. पौराणिकप्रबन्धनमूल्यानि आधुनिकमन्दिरसंवर्धनाय प्रयोजयितुं प्रायोगिकतया समर्थाः भविष्यन्ति।
5. देवालयप्रबन्धनं धर्मसंरक्षणस्य, सांस्कृतिकैक्यस्य, एवं लोकसेवायाः प्रभावीमाध्यमरूपेण अनुप्रयोजयितुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 1.क.4	पौराणिकदेवालय-प्रबन्धनम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. पौराणिकमन्दिरवास्तुविधानम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पौराणिकसाहित्ये मन्दिरस्थापत्यम्।
- मन्दिरस्थापनस्य पौराणिकनियमाः।
- पुराणेषु प्रतिमाविमर्शः।
- पुराणेषु मन्दिर तथा मूर्तिप्रतिष्ठा।

अन्वितिः २. पूजनविधानम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- पुराणेषु मूर्तिपूजनमाहात्म्यम्।

- पौराणिकपूजनमन्त्रविमर्शः।
- पुराणेषु पूजोपचाराः।

अन्वितिः ३. ज्योतिर्लिङ्गपरिचयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- द्वादशज्योतिर्लिङ्गानाम् उत्पत्तिः पौराणिकमहत्त्वञ्च।

अन्वितिः ४. शक्तिपीठपरिचयः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- शक्तिपीठोत्पत्तेः पौराणिककथाः सङ्ख्याविमर्शश्च।
- पौराणिकाधारे प्रमुखशक्तिपीठानामध्ययनम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. *अग्निपुराण*, गोरखपुर : गीता प्रेस।
2. *शिवपुराण*, गोरखपुर : गीता प्रेस।
3. *देवीभागवत*, गोरखपुर : गीता प्रेस।
4. *विष्णुधर्मोत्तरपुराण*, वाराणसी : चौखम्बा सरस्वती प्रकाशन।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. देवीपुराण महाभागवत, गोरखपुर : गीता प्रेस।

काठिन्यस्तरः
600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

द्वितीयसत्रार्द्धः (Semester - 2)

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1: आगमादिग्रन्थेषु पूजादिविधानम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. आगमतन्त्रवैखानसपाञ्चरात्रादिग्रन्थेषु निर्दिष्टं पूजाविधानस्य अवबोधनम्।
2. नित्यनैमित्तिकविशेषपूजायाः स्वरूपं, प्रक्रिया, एवं तात्त्विकमहत्त्वस्यावगमनम्।
3. पूजायाः प्रधानोपकरणानि, मन्त्राः, श्लोकाः, ध्यानविधानं च आगमदृष्ट्या विवेचनम्।
4. अर्चकाचार्याणां कर्तव्यधर्मनैतिकदृष्टिश्च शास्त्रीयरूपेण अवबोधनम्।
5. आगमशास्त्रदृष्ट्या मन्दिरपूजाविधानं एवं देवसेवाप्रणालिं व्यावहारिकजीवने अन्वेषणे प्रेरणम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. आगमादिग्रन्थेषु पूजाविधानस्य तात्त्विक–अनुष्ठानात्मकतत्त्वानि स्पष्टतया व्याख्यातुं शक्ष्यन्ति।
2. नित्यपूजा-अभिषेक-होम-आरती-नवरात्राद्युत्सवानां विधानं आगमशास्त्रदृष्ट्या अवगन्तुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. पूजासम्बद्धानां मन्त्राणां, न्यासादीनां तथा ध्यानपद्धतेः गूढार्थं बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
4. अर्चकानां आचारसंहिता, शुचिता एवं नियमबद्धकार्यपद्धतिः शास्त्रीयदृष्ट्या प्रतिपादयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
5. आगमशास्त्राधारितं पूजाविधानं धर्मसंवर्धनस्य, भक्ति–परिपाकस्य, एवं सांस्कृतिकसंरक्षणस्य साधनरूपेण अनुप्रयोजयितुं शक्ष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.1	आगमादिग्रन्थेषु पूजादिविधानम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. शैवागमे। **श्रेयोऽङ्कः १**

- दीक्षानियमाः।
- रुद्राक्षोत्पत्तिः प्रकारः महिमा च।
- भस्ममहिमा।

अन्वितिः २. वैष्णवागमे। **श्रेयोऽङ्कः १**

- दीक्षानियमाः।
- अवतारः व्यूहपरम्परा च।
- भक्तविग्रहाः।
- शुद्धिविवेकः।
- गोपीचन्दनमाहात्म्यम्।
- शालग्रामं गोमतीचक्राणि च।

अन्वितिः ३. शाक्तागमे। **श्रेयोऽङ्कः १**

- दीक्षानियमाः।
- चण्डीपाठः, शापोद्धारः उत्कीलनञ्च।
- चण्डीयागः, शतचण्डी-कोटिचण्ड्यादिविधानानि।

अन्वितिः ४. जैनागमे। **श्रेयोऽङ्कः १**

- नित्यपूजा।
- देवशास्त्र-गुरुपूजा।
- जिनचैत्यपूजा।
- षोडशकारणपूजा।
- पञ्चमेरुपूजा।
- दशलक्षणपूजा।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. उपाध्याय, ए. एन. (1957), *ज्ञानपीठ-पूजाञ्जलि*, काशी : भारतीय ज्ञानपीठ।
2. मिश्र, मित्र, *वीरमित्रोदय पूजाप्रकाश*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज।
3. रामानन्दाचार्यः, *वैष्णवमताब्जभास्करः*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
4. मालवीय, डॉ. सुधाकर, *आगमरहस्यम्*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. Duraiswamy, Dr. Deepa, *Temple Management in the Agamas*, Chennai: INDICA.
2. रायमल्ल ब्रह्मचारी, ज्ञानानन्द श्रावकाचार, *दिगम्बर जैन मुमुक्षु मण्डल*। वाराणसी : दिगम्बर जैन मुमुक्षु मण्डल।

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2: मन्दिरपरम्परायाः सामाजिकं योगदानम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. मन्दिरस्य केवलं उपासनाकेन्द्रत्वात् अधिकं सामाजिककेन्द्रत्वावगमनम्।
2. अतीतानां मन्दिरपरम्परायाम् शिक्षणसेवाआरोग्यसंवर्धनादिषु योगदानस्य ज्ञानम्।
3. मन्दिरेषु लोकसेवाक्रियाणां (अन्नदानं, विद्यादानं, आरोग्यसेवा इत्यादि) व्यवस्थापनस्यावबोधनम्।
4. मन्दिरसंस्कृतेः माध्यमेन समाजैक्यस्य, धर्मसामरसस्य च संवर्धनस्य विवेचनम्।
5. आधुनिककाले मन्दिरसंस्थायाः सामाजिकदायित्वरूपं योगदानं अध्ययनाय प्रेरणम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. मन्दिरपरम्परायाः सामाजिकसेवायाः ऐतिहासिकं स्वरूपं तत्त्वतः अवगन्तुं शक्ष्यन्ति।
2. धर्मसंस्कृतेः माध्यमेन समाजहिताय मन्दिरव्यवस्थायाः प्रयोजनं विवेचयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. मन्दिरेषु सम्पन्नानां जनकल्याणपरकार्याणां (अन्नदानं, शिक्षायोजनाः, चिकित्सा–सेवा इत्यादि) मूल्यं ज्ञातुं शक्ष्यन्ति।
4. मन्दिरसंस्कृतेः द्वारा समाजैक्यं, सद्भावं, सहयोगभावं च विकसितुं प्रेरिताः भविष्यन्ति।
5. धर्मसंवर्धनलोककल्याणसांस्कृतिकसमन्वयजनजागरणेषु मन्दिरपरम्परायाः योगदानं प्रतिपादयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.2	मन्दिरपरम्परायाः सामाजिकं योगदानम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. धार्मिकवातावरणनिर्माणम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मन्दिरेषु पवित्रता आचारश्च।
- मन्दिरेषु मन्त्रोच्चारणध्यानपरम्परा।
- मन्दिरेषु भजनगायनम्।
- मन्दिरेषु कथावार्ता।
- मन्दिरेषु सेवायाः दानस्य च माहात्म्यम्।

अन्वितिः २. उत्सवधर्मिता। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मन्दिरेषु शास्त्रीयपर्वाणि।
- मन्दिरसंस्कृतिः लोकपर्व च।
- मन्दिरे जागरणस्य माहात्म्यम्।
- मन्दिरपरिसरे चूडाकर्मसंस्कारस्य लोकमान्यता।
- विवाहादिसंस्कारेषु कुलदेवतामन्दिरे पूजनम्।
- मन्दिरे व्रतोद्यापनम्।

अन्वितिः ३. मन्दिराधारिता वृत्तिः अर्थव्यवस्था च। **श्रेयोऽङ्कः १**

- स्थापत्य-वस्त्रनिर्माण-आभूषणनिर्माण-पुष्पमालानिर्माण-पात्रनिर्माण-नैवेद्य-भोजननिर्माण-स्मृतिचिह्ननिर्माणादयः।
- वाहनसुविधा-आवाससुविधादिवृत्तिविकासे मन्दिराणां भूमिका।

अन्वितिः ४. धार्मिकपर्यटनम्। **श्रेयोऽङ्कः १**

- तीर्थदर्शनयोजनाः।
- पर्यटनमानचित्रे तीर्थपरिक्षेत्राणि।
- धार्मिकपर्यटनात् मन्दिरपरिसरविकासः।
- धार्मिकपर्यटने स्वच्छता आचारश्च।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. सहाय, डॉ. शिवस्वरूप, *प्राचीन भारत का सामाजिक एवं आर्थिक इतिहास (हिन्दू सामाजिक संस्थाओं सहित)*, वाराणसी : मोतीलाल बनारसीदास।
2. *भविष्यपुराण*, वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत सीरीज।
3. *पद्मपुराण*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
4. *विष्णुधर्मोत्तर पुराण*, वाराणसी : चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन।
5. पण्ड्या, तुलजाशंकर धीरजराम, *व्रतोद्यापनचन्द्रिका*, अहमदाबाद : पण्ड्या तुलजाशंकर।

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. *स्कन्दपुराण*, वाराणसी : चौखम्बा कृष्णदास अकादमी।
2. Haware, Dr. Suresh, *Temple Management*, नई दिल्ली : प्रभात प्रकाशन प्रा. लि।

काठिन्यस्तरः 600-699

श्रेयोऽङ्काः - 4
होराः - 60

चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3: मन्दिरसंस्कृतौ कलासंरक्षणम्

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. मन्दिरसंस्कृतेः अभिन्नभागरूपेण कलावैभवस्यावगमनम्।
2. स्थापत्यकला, मूर्तिकला, चित्रकला, शिल्पकला, संगीत–नृत्यादीनां देवालयसंस्कृतेः अन्तर्गतं योगदानस्य ज्ञानम्।
3. मन्दिरेषु विद्यमानानां प्राचीनकलारूपाणां संरक्षणविधीनां विवेचनम्।
4. कलासंवर्धनाय शासनसंस्थाः, समाजसंघाः, भक्तजनाः च यथायोग्यं प्रयत्नं कुर्वन्ति इति बोधनम्।
5. आधुनिकयुगस्य सन्दर्भे प्राचीनकलारक्षणस्य आवश्यकताप्रतिपादनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. मन्दिरसंस्कृतेः कलात्मकवैभवं ऐतिहासिक–आध्यात्मिक–सांस्कृतिकदृष्ट्या अवगन्तुं शक्ष्यन्ति।
2. देवालयेषु विद्यमानानां स्थापत्यकला–मूर्तिकला–शिल्पकला-संगीत–नृत्यकलानां तत्त्वं विवेचयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।
3. कलासंरक्षणार्थं आवश्यकान् उपायानाम्, प्रबन्धनकौशलं च ज्ञातुं शक्ष्यन्ति।
4. प्राचीनकलायाः संरक्षणे आधुनिकतन्त्रज्ञानस्य उपयोगं बोधयितुं शक्ष्यन्ति।
5. कलासंरक्षणेन मन्दिरसंस्कृतेः गौरववृद्धिं, सांस्कृतिकैक्यं, सौन्दर्यबोधं च संवर्धयितुं समर्थाः भविष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
चितस्वशास्त्रविषयः (DSE) 2.क.3	मन्दिरसंस्कृतौ कलासंरक्षणम्	04	0	0	04

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. मन्दिरनिर्माणे स्थापत्यशैल्यां विकासः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- गुप्तशैल्यां द्वारालङ्करणम्।
- चन्देलशैल्यां उरुशृङ्गाः।
- उत्कलशैल्यां देवलाः।
- पल्लवशैल्याः मण्डपानि रथाश्च।
- राष्ट्रकूटशैल्याः शैलकर्तृमन्दिराणि।
- द्रविडस्थापत्ये गोपुरस्य विकासः।

अन्वितिः २. मन्दिरेषु साहित्यसङ्गीतयोः विकासः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- कालभैरवाष्टकादि शाङ्करसाहित्यम्।
- आल्वार-नायन्मारादयोः भक्तिगीतेषु।
- उत्कलमन्दिरेषु गीतगोविन्दगायनम्।
- दक्षिणभारतेत्यागराजगानानि।
- आन्ध्रप्रदेशे अन्नमाचार्यगानानि।
- भद्राचले रामदासस्यगानानि।
- पण्ढरिपुरे अभङ्गरूपगानानि।
- वेङ्कटेशसुप्रभातमादि तिरुपतेः भक्तिसाहित्यम्।
- अष्टछापकवयोः पदानि हवेलीसङ्गीतस्य विकासः।
- कर्णाटके पुरन्दरदासस्य गानानि।
- बाँकेबिहारीमन्दिरे स्वामिहरिदासस्य भक्तिपदानि।
- राधावल्लभमन्दिरे हितहरिवंशस्वामिनः पदगायनम्।
- गौडीयसम्प्रदाये मन्दिरसङ्कीर्तनम्।

अन्वितिः ३. मन्दिरेषु चित्रकलाविकासः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- मन्दिरेषु भित्तिचित्राणां विकासः।
- रामजनार्दनमन्दिरम्, धीरपुरचतुर्भुजमन्दिरम्, बजरङ्गगढ़- जिनालयादिषु चित्राङ्कनम्।
- रामेश्वरमन्दिरपरिसरे चित्राङ्कनम्।
- नाथद्वारामन्दिरे चित्रालेखः।
- अजन्ता तथा बागगुहायां भित्तिचित्राणि।
- लेपाक्षीमन्दिरे भित्तिचित्रम्।
- एट्टमनूर तथा कोल्लूर मूकाम्बिका मन्दिरे भित्तिचित्राणि।
- मीनाक्षीमन्दिरस्य भित्तिचित्राणि।

अन्वितिः ४. मन्दिरेषु नाट्यस्य तथा नृत्यकलायाः विकासः। **श्रेयोऽङ्कः १**

- चिदम्बरमन्दिरे भरतनाट्यम्-विकासः।
- ओडिसीनृत्यविकासे मन्दिराणां भूमिका।
- मन्दिरेषु मोहनीअट्टम्-इति नृत्यविकासः।
- मन्दिरेषु कथकनृत्यविकासः।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. उपाध्याय, वासुदेव, (2008), *प्राचीन भारतीय स्तूप, गुहा एवं मंदिर*, बिहार : हिन्दी ग्रन्थ अकादमी।
2. यादव, ओ. *अष्ट सखा*, श्री वल्लभ प्रकाशन।
3. उपाध्याय, नर्मदाप्रकाश, *मालवा के भित्तिचित्र*, आदिवासी लोक कला एवं बोली विकास अकादमी।
4. Panda, N. C., & Reddy, E. S. N., *Temple architecture of India*, Bhartiya Kala Prakashan.

सहायकाः ग्रन्थाः (Additional Readings)

1. जुगनू, श्रीकृष्ण. (2015). देवालय चन्द्रिका, दिल्ली : परिमल पब्लिकेशंस।

द्वितीयभागः (Part II)

(शोधसम्बद्धाः पाठ्यक्रमाः)

Pool of Research Methodology Courses

For

One Year Post Graduate Programs in Sanskrit & Sanskrit Shastras

2025

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

UGC

UNIVERSITY GRANTS COMMISSION

BAHADUR SHAH ZAFAR MARG

NEW DELHI – 110002

Curriculum Development Committee for Pool of Research Methodology Courses for One year PG

Dr. G. Surya Prasad

Chief Co-ordinator of the committee and Asst. Professor, Central Sanskrit University, New Delhi – 110058, ✉ dr.gsurya.prasad@csu.co.in

Dr. Awasthi Sailesh Kumar

Asst. Professor Grade, Central Sanskrit University, New Delhi,

✉ dr.awasthisailesh@csu.co.in

Dr. Kishor Kumar

Asst. Professor Grade, Central Sanskrit University, New Delhi,

✉ dr.kishor_kumar@csu.co.in

Dr. Deepika Dixit

Asst. Professor Grade, Central Sanskrit University, New Delhi,

✉ dr.deepikadixit@csu.co.in

Contents

Basic Level Courses on Research Methodology 5

RM 1: Research Methodology (Relevant to the Area Identified for Research) 6

RM 2: शोधप्रकाराः शोधोपकरणनिर्माणञ्च 8

RM 2: Types of Research & Construction of Research Tools. 12

RM 3: शोधे विश्लेषणविधिः 15

RM 3: Analysis in Research 18

Advanced Level Courses on Research Methodology 21

RM 4: Śāstra Śodhapaddhatiḥ evaṃ Tantrayuktayāḥ 22

RM 5: Advanced Research Methodology 25

Critical Research Writing Courses 27

RM 6: Techniques of Research Writing 28

RM 7: Basic Skills for writing Research Paper and Dissertation 30

RM 8: Techniques of Critical Editing 32

Courses on Scripts and Manuscripts 34

RM 9: Indian Epigraphy & Paleography 35

RM 10: Reading skills in Brahmi Scripts 37

RM 11: Manuscriptology 39

RM 12: Script Training and Advanced Studies in Manuscriptology 41

Basic Level Courses on Research Methodology

Credits - 2
Hours - 30

RM 1: Research Methodology (Relevant to the Area Identified for Research)

Course Objectives:

1. To introduce the principles and ethics of scientific and scholarly research.
2. To develop the ability to formulate research problems and hypotheses.
3. To enable students to design, conduct and evaluate research independently.
4. To train students in academic writing and research dissemination techniques.
5. To familiarize students with data analysis tools, referencing standards and reporting practices.

Learning Outcomes:

After completion of the course, the students will:

1. Understand the philosophical, ethical and methodological foundations of research.
2. Design an effective research plan addressing a real-world problem.
3. Apply data collection tools and perform basic analysis.
4. Prepare well-structured research reports and disseminate research findings appropriately.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
RM 1	Research Methodology (Relevant to the Area Identified for Research)	02	0	0	02

Details of Course:

Unit I Foundations of Research.

- Meaning, purpose and scope of Research.
- Classification of Research: Basic, Applied, Exploratory, Descriptive, Experimental, Mixed Methods.
- Research Paradigms: Positivism, Post-Positivism, Interpretivism, Constructivism.
- Research Ethics: Plagiarism, Authorship, IPR, Ethical Clearance, Responsible Conduct.
- Interdisciplinary approaches and research in a globalized context.

Unit II Research Design and Process.

- Identification and formulation of Research Problem.
- Objectives, Hypothesis formulation and Operational definitions.
- Types of Variables and their role in Research.
- Literature Review: Sources, Techniques and Review Writing.
- Review of literature Tools: (Google Scholar, JSTOR, Scopus), referencing styles (APA, MLA, IEEE)
- Research Design: Concept, Need and Types (Descriptive, Exploratory, Experimental, Case Study)

Unit III Methods of Data Collection and Analysis.

- Types of data: Primary, Secondary, Qualitative, Quantitative.
- Tools of Data Collection: Questionnaire, Interview, Observation, Content/Document Analysis.
- Psychological Tests - Intellect, Interest, Attitude, Aptitude, Memory, Personality and Achievement.
- Sampling Methods: Probability and Non-Probability.
- Data Analysis Techniques: Coding, Classification, Tabulation, Graphical Presentation.
- Introduction to Statistical Analysis: Measures of Central Tendency, Dispersion, Correlation and Testing of Hypothesis.
- Use of Software: Excel/SPSS/R for basic Analysis and Visualization.

Unit IV Research Reporting and Academic Writing.

- Research Proposal: Structure, Writing Process and Evaluation.
- Thesis and Dissertation Structure.
- Research Reports: Formatting, Footnoting, Referencing, Bibliography.
- Styles of Referencing: APA, MLA, Chicago, IEEE (introduction only)
- Tools for Referencing and Plagiarism Checking (Zotero, Mendeley, Turnitin)
- Academic Writing: Clarity, Coherence, Argumentation and Objectivity.
- Presentation Skills: Oral Presentation, Powerpoint Design, Academic Poster.
- Publication Process: Journal Selection, Peer Review, Conference Presentation.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Punch, K. F. (2013). *Introduction to Social Research: Quantitative and Qualitative Approaches.* SAGE.
2. Creswell, J. W. (2014). *Research Design: Qualitative, Quantitative and Mixed Methods Approaches.* SAGE Publications.
3. Walliman, N. (2017). *Your Research Project.* SAGE Publications.
4. शर्मा, रामनाथ, (2018), *अनुसंधानविधिः,* वाराणसी : सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः।
5. Kothari, C. R., & Garg, G. (2019). *Research Methodology: Methods and Techniques.* New Age International.
6. Kumar, R. (2019). *Research Methodology: A Step-by-Step Guide for Beginners.* SAGE Publications.
7. शर्मा, वासुदेवनाथ, (2020), *शोधपद्धतिः (संस्कृतशोधकार्ये पद्धतिपरिचयः),* जयपुर : राजस्थान संस्कृत अकादमी।
8. वरखेडी श्रीनिवास, (2024), *शास्त्रपद्धतिः,* नई दिल्ली : केन्द्रीय संस्कृत विश्वविद्यालय।

श्रेयोऽङ्काः - 2
होराः - 30

RM 2: शोधप्रकाराः शोधोपकरणनिर्माणञ्च

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. गुणात्मकशोध-परिमाणात्मकशोधोपागमयोः भेदप्रतिपत्तिः तथा तत्सम्बद्धप्रविधीनाम् अनुप्रयोगाणाञ्च विश्लेषणात्मकज्ञानप्रदानम्।
2. शोधसमस्यानां समाधानाय भारतीयशोध-पाश्चात्यशोधपरिप्रेक्ष्ये तार्किकविश्लेषणस्य अनुप्रयोगः।
3. वैधताविश्वसनीयतायुक्तस्य वस्तुनिष्ठशोधोपकरणस्य निर्माणं तथा सांख्यिकीयतन्त्रांशेन निष्कर्षाणां प्रतिपादनस्य ज्ञानप्रदानम्।
4. शोधविधेः सिद्धान्ताधारितस्य शोधप्रस्तावस्य, शोधप्रबन्धस्य, शैक्षणिकपत्रस्य च विकाससम्बद्धम् अवगमनम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. गुणात्मकशोध-परिमाणात्मकशोधयोः विभेदीकरणं तयोः द्वयोः अनुप्रयोगं च करिष्यन्ति।
2. उपयुक्तशोधसमस्यानाम् अभिज्ञानम्, उपयुक्तशोधप्राक्कल्पनानां निर्माणम्, उपयुक्तशोधन्यादर्शप्रविधीनां च चयनं कर्तुं प्रभविष्यन्ति।
3. विभिन्नशोधपद्धतीनां शोधोपकरणानां च पर्याप्तताया: नैतिककार्यान्वयनस्य च मूल्याङ्कनं करिष्यन्ति।
4. सन्दर्भमानकानि अनुसरन्तः शोधप्रस्तावान्, शोधप्रबन्धप्रतिवेदनानि, शैक्षणिकपत्राणि च लेखिष्यन्ति प्रदर्शयिष्यन्ति च।
5. विषयवस्तुविश्लेषण-सामग्रीविश्लेषण-प्रवचनात्मकविश्लेषणादिभिः रूपरेखाभिः गुणात्मकदत्तांशानां विश्लेषणं करिष्यन्ति।
6. शोधसन्दर्भे भारतीयशोधस्य तार्किकप्रणाल्याः (अनुमान-उपमान-शब्द-तन्त्रयुक्त्यादि) पाश्चात्यशोधस्य तार्किकप्रणाल्या सह तुलनात्मकाध्ययनं करिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
RM 2	शोधप्रकाराः शोधोपकरणनिर्माणञ्च	02	0	0	02

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्विति: १. गुणात्मकशोधः मात्रात्मकशोधः च।

- गुणात्मकशोधः - उद्देश्यानि आवश्यकता विधयश्च।
  - दार्शनिकशोधः।

- ऐतिहासिकशोधः।
- प्रजातिकशोधः।
- व्यक्तिवृत्ताध्ययनम्।
- विकासात्मकाध्ययनविधिः – अनुदैर्घ्याध्ययनम् अन्तःसांस्कृतिकाध्ययनञ्च।
- विश्लेषणविधिः – विषयवस्तुविश्लेषणम्, अभिलेखविश्लेषणं लेख-भाषणयोः विश्लेषणम्।
- इत्येषां विधीनां सम्प्रत्ययः, आवश्यकताः, विशेषताः, सोपानानि च।
- गुणात्मकशोधे आधुनिकप्रवृत्तयः।
- कथात्मकपृच्छा।
- आधारसामग्रीविश्लेषणाधारितः सिद्धान्तः।
- केन्द्रितसमूहचर्चा।
- प्रघटनाशास्त्रम्।
- प्रतीकात्मक-अन्ताक्रियावादः।

- मात्रात्मकशोधः - उद्देश्यानि आवश्यकता विधयश्च।
  - प्रायोगिकशोधः – प्रयोगशालाप्रयोगः क्षेत्रप्रयोगश्च।
  - घटनोत्तरशोधः (Ex-post Facto Research)
  - सर्वेक्षणशोधः - वर्णनात्मकः सहसम्बन्धात्मकश्च।
  - इत्येषां विधीनाम् अर्थः, आवश्यकताः, विशेषताः, सोपानानि च।

अन्वितिः २. प्रमाणमीमांसा तर्कशास्त्रञ्च।

- अनुमानप्रमाणम् - स्वार्थानुमानं परार्थानुमानं पूर्ववदनुमानं शेषवदनुमानं सामान्यतोदृष्टम्।
- उपमानप्रमाणं शब्दप्रमाणञ्च।
- पाश्चात्त्यतर्कशास्त्रम् – अरिष्टोटल्, जॉर्ज बूल् च।

अन्वितिः ३. शोधोपकरणनिर्माणम्।

- शोधोपकरणस्य सम्प्रत्ययः, आवश्यकताः, विशेषताश्च।
  - वैधता – सम्प्रत्ययः, प्रकाराश्च (विषयवस्तुवैधता, समवर्तिवैधता, संरचनावैधता च), वैधतानिर्धारणप्रक्रिया।
  - विश्वसनीयता – सम्प्रत्ययः, आवश्यकता, विश्वसनीयतानिर्धारणविधयः।
  - मानकानि - सम्प्रत्ययः, आवश्यकता, निर्धारणप्रक्रिया।
  - वस्तुनिष्ठता - सम्प्रत्ययः, आवश्यकता, निर्धारणम्।

अन्वितिः ४. शोधप्रबन्धलेखनञ्च।

- योजनानिर्माणम् - प्रारम्भिकयोजना, पूर्वमानकीकृतानाम् उपकरणानाम् अध्ययनम् अवबोधश्च। उद्देश्यानां व्यावहारिकलेखनम्, नीलपत्रनिर्माणञ्च।
  - उपकरणनिर्माणम् - पदलेखनम्, प्रथमप्रारूपस्य परीक्षणम्, द्वितीयप्रारूपनिर्माणम्, उपकरणस्य द्वितीयं परीक्षणम्, पदानां विभेदकतास्तर-कठिनतास्तरयोः निर्धारणम्। पदविश्लेषणं चयनञ्च। अन्तिमप्रारूपनिर्माणम्।
  - शोधप्रस्तावः, शोधप्रबन्धः, शोधपत्रञ्च - स्वरूपम्, मुखपृष्ठभूमिकादिपक्षाणां संरचना, अवधेयांशाः।
- सन्दर्भलेखनम् - सन्दर्भग्रन्थसूचीनिर्माणम्, पादटिप्पणी, अन्तटिप्पणी, उद्धरणानि।
  - सन्दर्भलेखनशैल्यः (Referencing Styles) - APA (7th Edition), MLA (9th Edition), Chicago (17thA Edition)
- प्रायोगिककार्याणि
  - शोधप्रस्तावस्य निर्माणं प्रस्तुतीकरणञ्च।
  - एकस्य शोधपत्रस्य सज्जीकरणं, संगोष्ठ्यां प्रस्तुतीकरणञ्च।
  - एकस्य निर्मितस्य शोधोपकरणस्य निर्माणप्रक्रियायाः प्रतिवेदनलेखनम्।
  - कल्पितायाः आधारसामग्र्याः t-परीक्षणेन स्पीयरमैनसहसम्बन्धगुणाङ्कपरीक्षणेन च विश्लेषणम्।

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. Garett, H. E. (1982). *Statistics in Psychology and Education.* Bombay: Vakils, Fafer & Simons Pvt.
2. Kothari, C. R. (1985). *Research Methodology: Methods and Techniques.* New Delhi: Wiley Eastern Ltd.
3. Guilford, J. P., & Fruchter, B. (1987). *Fundamental Statistics in Psychology & Education.* New York: McGraw Hill.
4. त्रिपाठी, एल. बी., & भार्गव, हरप्रसाद, (1990), *मनोवैज्ञानिक अनुसंधान पद्धति,* उ.प्र. : विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा।
5. Keeves, J. P. (1997). *Educational Research Methodology and Measurement: International Handbook.* Pergamon Press.
6. गुप्ता, एस. पी., (1998), *शिक्षा में सांख्यिकी,* उ.प्र. : शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद।
7. गुप्ता, एस. पी., (2000), *अनुसंधान संदर्शिका,* उ.प्र. : शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद।
8. Best, J. W. (2000). *Research in Education.* New Delhi: Prentice Hall Inc.
9. Kerlinger, F. N. (2000). *Foundations of Behavioral Research.* New Delhi: Surjeet Publications.
10. भटनागर, ए. बी., (2002), *शिक्षा अनुसंधान की कार्यप्रणाली,* उ.प्र. : आर. लाल बुक डिपो, मेरठ।

11. Dawson, C. (2002). *Practical Research Methodology.* New Delhi: UBS Publication Distributors.
12. Kumar, R. (2005). *Research Methodology: A Step-by-Step Guide for Beginners.* Singapore: Pearson Education.
13. Pandey, K. P. (2005). *Fundamentals of Educational Research.* Varanasi: Vishwavidyalaya Prakashan.
14. Oliver, P. (2005). *Writing Your Thesis.* New Delhi: Vistaar Publications.
15. जैन, कृष्णा, (2013), *तर्कशास्त्र – एक रूपरेखा,* नई दिल्ली : डी. के. प्रिन्टवर्ल्ड।
16. ओलियरी, जि., (2020), *रिसर्च प्रोजेक्ट करने के लिए आवश्यक मार्गदर्शन,* नई दिल्ली : सेज प्रकाशन।
17. डेनिकोलो, पैम., & वेकर, सिंडा, (2020), *शोध प्रस्ताव कैसे करें तैयार,* नई दिल्ली : सेज प्रकाशन।
18. फ्रेडरिक, & कूलिज, (2020), *सांख्यिकी,* नई दिल्ली : सेज प्रकाशन।
19. मूर्ति, वासुदेव, (2020), *प्रभावी प्रस्ताव लेखन,* नई दिल्ली : सेज प्रकाशन।
20. Sansanwal, D. N. (2020). *Research Methodology and Applied Statistics.* New Delhi: Shipra Publications.

Credits - 2
Hours - 30

RM 2: Types of Research & Construction of Research Tools.

Course Objectives:

1. Differentiate between qualitative and quantitative research approaches, and analyze their respective techniques and applications.
2. Apply logical reasoning from both Indian and Western perspectives to research problems.
3. Design and construct valid, reliable, and objective research tools and present findings using statistical software.
4. Develop a research proposal, thesis, and academic paper based on rigorous methodological principles.

Learning Outcomes:

After completion of the course, the students will:

1. Differentiate between qualitative and quantitative research designs and their applicability.
2. Identify appropriate research problems, formulate hypotheses, and select suitable sampling techniques.
3. Evaluate the adequacy and ethical implications of different research methods and tools.
4. Write and present research proposals, thesis reports, and academic papers following referencing standards.
5. Analyze qualitative data using thematic, content, and discourse analysis frameworks.
6. Compare Indian (Anumana, Upamana, Shabda, Tantrayukti) and Western logic systems in the context of research.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
RM 2	Types of Research & Construction of Research Tools.	02	0	0	02

Details of Course:

Unit I Qualitative and Quantitative Research.

- Philosophical Research.
- Historical Research.
- Ethnographic Research.
- Case Study.
- Developmental Study Method – Longitudinal and Cross-Sectional Research.
- Analysis Methods – Content Analysis, Documental Analysis, Discourse Analysis.
- Its Concept, Needs, Characteristics and Steps
- Modern Trends in Qualitative Research
    - Narrative Enquiry.

  - Grounded Theory.
  - Focused Group Discussion.
  - Phenomenology
  - Symbolic Interactionism.
- Quantitative Research – Objectives, Needs and Methods.
  - Experimental Research – Lab Experiment and Field Experiment.
  - Ex-post Facto Research.
  - Survey Research – Descriptive and Correlational Research.
  - Its Concept, Needs, Characteristics and Steps.

Unit II Epistemology and Logic.

- Anuman Pramana.
- Upamana Pramana & Shabda Pramana.
- Western Logics – Aristotle & George Boole.

Unit III Construction of Research Tool.

- Concept, Needs and Characteristics of Research Tool.
  - Validity – Concept and Types – Content Validity, Concurrent Validity and Construct Validity.
  - Reliability – Concept, Needs, Methods of determining of Reliability.
  - Norms – Concept, Needs and Process of Determining of Norms.
  - Objectivity – Concept, Needs and Process of Determining of Norms.

Unit IV Writing of Research Thesis.

- Planning – Primary Plan, Study and Understanding of Tools of Previous Research, Behavioral Writing of Objectives, Development of Blueprint.
  - Construction of Research Tools – Item Writing, Try-out of First Draft, Construction of Second Draft, Second Testing of Tool, Discrimination and Difficulty Level of Items, Item Analysis and Final Selection, Construction of Final Tool.
  - Writing of Research Proposal, Research Thesis and Research Paper – Nature, Structure of Front Page, Preface etc., Other Noticeable Aspects.
- Referencing – Preparation of Bibliography, Footnotes, Endnotes, Citations.
  - Referencing Styles - APA (7th Edition), MLA (9th Edition), Chicago (17thA Edition)
- Practicum.
  - Preparation and Presentation of Research Proposal.
  - Preparation and Presentation of a Research Paper.
  - Reporting of Construction Process of Self-Constructed Tool.
  - Analysis of Assumed Data through t-test and Spearman Correlation.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Garett, H. E. (1982). *Statistics in Psychology and Education.* Bombay: Vakils, Fafer & Simons Pvt.

2. Kothari, C. R. (1985). *Research Methodology: Methods and Techniques.* New Delhi: Wiley Eastern Ltd.
3. Guilford, J. P., & Fruchter, B. (1987). *Fundamental Statistics in Psychology & Education.* New York: McGraw Hill.
4. त्रिपाठी, एल. बी., & भार्गव, हरप्रसाद, (1990), *मनोवैज्ञानिक अनुसंधान पद्धति,* उ.प्र. : विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा।
5. Keeves, J. P. (1997). *Educational Research Methodology and Measurement: International Handbook.* Pergamon Press.
6. गुप्ता, एस. पी., (1998), *शिक्षा में सांख्यिकी,* उ.प्र. : शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद।
7. गुप्ता, एस. पी., (2000), *अनुसंधान संदर्शिका,* उ.प्र. : शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद।
8. Best, J. W. (2000). *Research in Education.* New Delhi: Prentice Hall Inc.
9. Kerlinger, F. N. (2000). *Foundations of Behavioral Research.* New Delhi: Surjeet Publications.
10. भटनागर, ए. बी., (2002), *शिक्षा अनुसंधान की कार्यप्रणाली,* उ.प्र. : आर. लाल बुक डिपो, मेरठ।
11. Dawson, C. (2002). *Practical Research Methodology.* New Delhi: UBS Publication Distributors.
12. Kumar, R. (2005). *Research Methodology: A Step-by-Step Guide for Beginners.* Singapore: Pearson Education.
13. Pandey, K. P. (2005). *Fundamentals of Educational Research.* Varanasi: Vishwavidyalaya Prakashan.
14. Oliver, P. (2005). *Writing Your Thesis.* New Delhi: Vistaar Publications.
15. जैन, कृष्णा, (2013), *तर्कशास्त्र – एक रूपरेखा,* नई दिल्ली : डी. के. प्रिन्टवर्ल्ड।
16. ओलियरी, जि., (2020), *रिसर्च प्रोजेक्ट करने के लिए आवश्यक मार्गदर्शन,* नई दिल्ली : सेज प्रकाशन।
17. डेनिकोलो, पैम., & वेकर, सिंडा, (2020), *शोध प्रस्ताव कैसे करें तैयार,* नई दिल्ली : सेज प्रकाशन।
18. फ्रेडरिक, & कूलिज, (2020), *सांख्यिकी,* नई दिल्ली : सेज प्रकाशन।
19. मूर्ति, वासुदेव, (2020), *प्रभावी प्रस्ताव लेखन,* नई दिल्ली : सेज प्रकाशन।
20. Sansanwal, D. N. (2020). *Research Methodology and Applied Statistics.* New Delhi: Shipra Publications.

श्रेयोऽङ्काः - 2
होराः - 30

RM 3: शोधे विश्लेषणविधिः

पाठ्यक्रमस्य उद्देश्यानि (Course Objectives)

1. शोधविधेः प्रतिमानानां दत्तांशसङ्ग्रहणविश्लेषणार्थं उपयुक्तोपकरणानाञ्च अभिज्ञानं निर्माणञ्च।
2. भारतीयशोध-पाश्चात्यशोधपरिप्रेक्ष्ये शोधसमस्यानां तार्किकविश्लेषणात्मकप्रयोगज्ञानम्।

अधिगमस्य परिणामाः (Learning Outcomes): अस्य पाठ्यक्रमस्य अध्ययनादनन्तरं छात्राः :-

1. शोधस्य प्रमुखावधारणाः यथा प्रतिमानानि, प्रकाराः, साङ्ख्यिकीयपदानि च परिभाषयितुं शक्ष्यन्ति।
2. नानाविधसमस्यासन्दर्भानुगुणम् उपयुक्तानां शोधविश्लेषणविधीनां प्रयोगं करिष्यन्ति।
3. शोधविश्लेषणसन्दर्भे भारतीयशोधस्य तार्किकप्रणाल्याः (अनुमान-उपमान-शब्द-तन्त्रयुक्त्यादि) पाश्चात्यशोधस्य तार्किकप्रणाल्या सह तुलनात्मकाध्ययनं करिष्यन्ति।

श्रेयोऽङ्कप्रारूपम् (Credit Framework)

पाठ्यक्रमकूटाङ्कः (Course Code)	पाठ्यक्रमशीर्षकम् (Course Title)	पाठ्यक्रमस्य श्रेयोऽङ्कविभाजनम् (Credit Distribution of the Course)			श्रेयोऽङ्काः (Credits)
		व्याख्यानम् (Lecture)	अनुशिक्षणम् (Tutorial)	प्रशिक्षणम्/अभ्यासः (Practical/Practice)	
RM 3	शोधे विश्लेषणविधिः	02	0	0	02

पाठ्यक्रमविवरणम् (Details of Course)

अन्वितिः १. शोधप्रतिमानानि।

- सत्तामीमांसा।
- ज्ञानमीमांसा।
- पद्धतिश्च।
- शोधेषु प्रतिमानपरिवर्तनम्।

अन्वितिः २. दत्तांशस्य सङ्कलनम्।

- प्रदत्तसङ्कलनं विश्लेषणञ्च।
  - गुणात्मक-मात्रात्मकप्रदत्तांशानां सङ्ग्रहणप्रक्रिया।
  - त्रिभुजीकरणम्।

अन्वितिः ३. दत्तांशस्य विश्लेषणञ्च।

- प्रदत्तविश्लेषणम् - आवश्यकता, प्रदत्तवर्गीकरणञ्च।
- वर्णनात्मकम् अनुमानपरकं विश्लेषणम्।
- गुणात्मकं मात्रात्मकञ्च विश्लेषणम्। मिश्रितविधिः।

अन्वितिः ४. साङ्ख्यिकीयविश्लेषणम्।

- अनुसन्धाने साङ्ख्यिक्याः महत्त्वम् आवश्यकताः च।
- प्राचलिकविधयः - सम्प्रत्ययः प्रकाराश्च - t-परीक्षणम्, एनोवा-परीक्षणम्, पीयरसन् आघूर्णगुणन-सहसम्बन्धगुणाङ्कः (r)।
- अप्राचलिकविधयः - सम्प्रत्ययः प्रकाराश्च – काई-स्क्वायर्-परीक्षणम्, स्पीयरमैन-अनुक्रमसहसम्बन्धगुणाङ्कः, मान-व्हिटनी 'U' परीक्षणम्।
- मापनीप्रकाराः – नामिता, क्रमिका, आन्तरालात्मिकी, आनुपातिकी इत्येतासां सन्दर्भे साङ्ख्यिकीप्रयोगस्य अवधेयांशाः।
- प्राक्कल्पनापरीक्षणम् – सार्थकतास्तराः।
- त्रुटिः - टाइप-1 एवं टाइप – 2
- SPSS इत्यस्य सामान्यपरिचयः
- आरेखीयप्रस्तुतीकरणम्

निर्धारिताः ग्रन्थाः (Essential/Recommended Readings/Texts)

1. Garett, H. E. (1982). *Statistics in Psychology and Education.* Bombay: Vakils, Fafer & Simons Pvt.
2. Kothari, C. R. (1985). *Research Methodology: Methods and Techniques.* New Delhi: Wiley Eastern Ltd.
3. Guilford, J. P., & Fruchter, B. (1987). *Fundamental Statistics in Psychology & Education.* New York: McGraw Hill.
4. त्रिपाठी, एल. बी., & भार्गव, हरप्रसाद, (1990), *मनोवैज्ञानिक अनुसंधान पद्धति,* उ.प्र. : विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा।
5. Keeves, J. P. (1997). *Educational Research Methodology and Measurement: International Handbook.* Pergamon Press.
6. गुप्ता, एस. पी., (1998), *शिक्षा में सांख्यिकी,* उ.प्र. : शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद।
7. गुप्ता, एस. पी., (2000), *अनुसंधान संदर्शिका,* उ.प्र. : शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद।
8. Best, J. W. (2000). *Research in Education.* New Delhi: Prentice Hall Inc.
9. Kerlinger, F. N. (2000). *Foundations of Behavioral Research.* New Delhi: Surjeet Publications.
10. भटनागर, ए. बी., (2002), *शिक्षा अनुसंधान की कार्यप्रणाली,* उ.प्र. : आर. लाल बुक डिपो, मेरठ।

11. Dawson, C. (2002). *Practical Research Methodology.* New Delhi: UBS Publication Distributors.
12. Kumar, R. (2005). *Research Methodology: A Step-by-Step Guide for Beginners.* Singapore: Pearson Education.
13. Pandey, K. P. (2005). *Fundamentals of Educational Research.* Varanasi: Vishwavidyalaya Prakashan.
14. Oliver, P. (2005). *Writing Your Thesis.* New Delhi: Vistaar Publications.
15. जैन, कृष्णा, (2013), *तर्कशास्त्र – एक रूपरेखा,* नई दिल्ली : डी. के. प्रिन्टवर्ल्ड।
16. ओलियरी, जि., (2020), *रिसर्च प्रोजेक्ट करने के लिए आवश्यक मार्गदर्शन,* नई दिल्ली : सेज प्रकाशन।
17. डेनिकोलो, पैम., & वेकर, सिंडा, (2020), *शोध प्रस्ताव कैसे करें तैयार,* नई दिल्ली : सेज प्रकाशन।
18. फ्रेडरिक, & कूलिज, (2020), *सांख्यिकी,* नई दिल्ली : सेज प्रकाशन।
19. मूर्ति, वासुदेव, (2020), *प्रभावी प्रस्ताव लेखन,* नई दिल्ली : सेज प्रकाशन।
20. Sansanwal, D. N. (2020). *Research Methodology and Applied Statistics.* New Delhi: Shipra Publications.

Credits - 2
Hours - 30

RM 3: Analysis in Research

Course Objectives:

1. Understand Research Paradigms, appropriate Tools for Data collection and Analysis.
2. Apply logical Analytical reasoning from both Indian and Western perspectives to research problems.

Learning Outcomes:

After completion of the course, the students will:

1. Define key concepts of Research, including Paradigms, types, and Statistical terms.
2. Apply suitable Research Analysis methods different problem contexts.
3. Compare Indian (Anumana, Upamana, Shabda, Tantrayukti) and Western logic systems in the context of Research Analysis.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
RM 3	Analysis in Research	02	0	0	02

Details of Course:

Unit I Research Paradigms.

- Ontology.
- Epistemology.
- Methodology.
- Paradigm Shifting in Research.

Unit II Data Collection.

- Collection of Data.
  - Collection Process of Qualitative and Quantitative Data.
  - Triangulation.

Unit III Analysis of Data.

- Data Analysis – Needs and Classification of Data.
- Descriptive and Inferential Analysis.
- Qualitative and Quantitative Analysis, Mixed Method.

Unit IV Statistical Analysis.

- Importance and Needs of Statistics in Research.
- Parametric Methods – Concept and Types, t-test, ANOVA, Pearson Product Moment.
- Non-Parametric Methods – Concepts and Types, Spearman rho, Mann-Whitney U test.
- Types of Scales – Nominal, Ordinal, Interval and Ratio Scales and use of Statistics associated these scales.
- Hypothesis Testing – Levels of Significance.
- Errors – Type I and Type II.

- General Introduction to SPSS.
- Graphical Presentations.
- Research Methods.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Garett, H. E. (1982). *Statistics in Psychology and Education.* Bombay: Vakils, Fafer & Simons Pvt.
2. Kothari, C. R. (1985). *Research Methodology: Methods and Techniques.* New Delhi: Wiley Eastern Ltd.
3. Guilford, J. P., & Fruchter, B. (1987). *Fundamental Statistics in Psychology & Education.* New York: McGraw Hill.
4. त्रिपाठी, एल. बी., & भार्गव, हरप्रसाद, (1990), *मनोवैज्ञानिक अनुसंधान पद्धति,* उ.प्र. : विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा।
5. Keeves, J. P. (1997). *Educational Research Methodology and Measurement: International Handbook.* Pergamon Press.
6. गुप्ता, एस. पी., (1998), *शिक्षा में सांख्यिकी,* उ.प्र. : शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद।
7. गुप्ता, एस. पी., (2000), *अनुसंधान संदर्शिका,* उ.प्र. : शारदा पुस्तक भवन, इलाहाबाद।
8. Best, J. W. (2000). *Research in Education.* New Delhi: Prentice Hall Inc.
9. Kerlinger, F. N. (2000). *Foundations of Behavioral Research.* New Delhi: Surjeet Publications.
10. भटनागर, ए. बी., (2002), *शिक्षा अनुसंधान की कार्यप्रणाली,* उ.प्र. : आर. लाल बुक डिपो, मेरठ।
11. Dawson, C. (2002). *Practical Research Methodology.* New Delhi: UBS Publication Distributors.
12. Kumar, R. (2005). *Research Methodology: A Step-by-Step Guide for Beginners.* Singapore: Pearson Education.
13. Pandey, K. P. (2005). *Fundamentals of Educational Research.* Varanasi: Vishwavidyalaya Prakashan.
14. Oliver, P. (2005). *Writing Your Thesis.* New Delhi: Vistaar Publications.
15. जैन, कृष्णा, (2013), *तर्कशास्त्र – एक रूपरेखा,* नई दिल्ली : डी. के. प्रिन्टवर्ल्ड।
16. ओलियरी, जि., (2020), *रिसर्च प्रोजेक्ट करने के लिए आवश्यक मार्गदर्शन,* नई दिल्ली : सेज प्रकाशन।
17. डेनिकोलो, पैम., & वेकर, सिंडा, (2020), *शोध प्रस्ताव कैसे करें तैयार,* नई दिल्ली : सेज प्रकाशन।
18. फ्रेडरिक, & कूलिज, (2020), *सांख्यिकी,* नई दिल्ली : सेज प्रकाशन।
19. मूर्ति, वासुदेव, (2020), *प्रभावी प्रस्ताव लेखन,* नई दिल्ली : सेज प्रकाशन।

20. Sansanwal, D. N. (2020). *Research Methodology and Applied Statistics.* New Delhi: Shipra Publications.

Advanced Level Courses on Research Methodology

Credits - 2
Hours - 30

RM 4: Śāstra Śodhapaddhatiḥ evaṃ Tantrayuktayāḥ

Course Objectives:

1. To understand the fundamental concepts of research (*śodha*) and its significance.
2. To familiarize with traditional and modern methods of research including qualitative and quantitative approaches.
3. To introduce classical Indian frameworks such as *tantrayukti*-s in the context of research methodology.
4. To develop skills in formulating research problems, hypotheses, sampling techniques and data analysis.
5. To equip students for academic research through practical tools like proposal writing, referencing and manuscript studies.

Learning Outcomes:

After completion of the course, the students will:

1. Define the basic terms and significance of research and types of research.
2. Identify research problems and formulate hypotheses and sampling techniques.
3. Differentiate between qualitative and quantitative research methods.
4. Apply various classical and modern research methods in real-world contexts.
5. Develop a research proposal, perform critical proofreading and documentation.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
RM 4	Śāstra Śodhapaddhatiḥ evaṃ Tantrayuktayāḥ	02	0	0	02

Details of Course:

Unit I Foundations of Research.

- Concept and Need of *Śodha* (Research), Research through Scientific Method.
- Research Problem: Identifying Research Area, Literature Review, Selection and Delimitation of Problem.
- Research Design (*Śodhabhikalpa*):
    - Experimental.
    - Quasi-Experimental.
    - Pseudo-Experimental.
    - Correlational.
- Types of Research:
    - Maulika (Fundamental)
    - Vyāvahārika (Applied)
    - Kriyātmaka (Action)
    - Guṇātmaka (Qualitative)

- Mātrātmaka (Quantitative)

Unit II Research Tools and Process.

- Research Questions and Hypothesis (*Śodha-Praśna*, *Prāk-Kalpana*): Concepts and Types.
- Variables (*Cara*): Concept and types.
- Population (*Janasaṅkhyā*): concepts and types.
- Sampling Methods (*Pratidarśana*): Types, Qualities, Probable and Non-Probable Sampling.
- Qualitative and Quantitative Data Collection:
  - Questionnaire.
  - Schedule.
  - Interview.
  - Observation.
  - Scaling.
  - Projective Methods.
- Research Process: Major sequential steps of Research.

<u>Śāstrīya Śodha</u>

Unit III Advanced Research Types.

- Vimarśātmaka Śodha (Critical Research)
- Viśleṣaṇātmaka Śodha (Analytical Research)
- Tulanātmaka Śodha (Comparative Research)
- Antaḥśāstrīya Śodha (Inter-Disciplinary Research)
- Bahuśāstrīya Śodha (Multi-Disciplinary Research)

(Concept, need, characteristics and steps of each)

Unit IV Research Documentation.

- Proofreading.
- Diacritical Marks.
- Śodha-Prastāva (Research Proposal)
- Sandarbha Grantha Sūcī (Bibliography)
- Critical edition methodology (Samīkṣātmaka Saṃskaraṇa)
- Pāṇḍulipi Vijñāna (Manuscriptology)

Unit V Tantrayuktayāḥ.

- Utility of Tantrayuktayāḥ.
- Introduction & nature of Tantrayuktayāḥ.
- Tantrayuktayāḥ for Knowledge Generation.
- Tantrayuktayāḥ in Critical Analysis.
- Tantrayuktayāḥ in determining the meaning of scriptures.
- Tantrayuktayāḥ in debates & discourses.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. वरखेडी, श्रीनिवास, (2024), *शास्त्रपद्धतिः*, नई दिल्ली, केन्द्रिय संस्कृत विश्वविद्यालय।
2. शर्मा, रामनाथ, (2018), *अनुसंधानविधिः*, वाराणसी : सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः।
3. शर्मा, वासुदेवनाथ, (2020), *शोधपद्धतिः (संस्कृतशोधकार्ये पद्धतिपरिचयः)*, जयपुर : राजस्थान संस्कृत अकादमी।
4. Kumar, R. *Research methodology: A step-by-step guide for beginners*. SAGE Publications.
5. Creswell, J. W. *Research design: Qualitative, quantitative and mixed methods approach*. SAGE Publications.
6. Booth, W. C., Colomb, G. G. & Williams, J. M. *The craft of research*. University of Chicago Press.
7. Melville, S., & Goddard, W. *An introduction to research methodology*. Juta & Company.
8. Priest, G. *Logic: A very short introduction*. Oxford University Press.

Credits - 2
Hours - 30

RM 5: Advanced Research Methodology

Course Objectives:

1. To introduce advanced theoretical and methodological frameworks in the core discipline for rigorous academic research.
2. To equip students with advanced methodological frameworks for research.
3. To train students in practical tools, software and digital methods essential for efficient academic research.

Learning Outcomes:

After completion of the course, the students will:

1. Understand and apply domain-specific research designs.
2. Develop ability to critically evaluate literature.
3. Formulate feasible and original research questions.
4. Understand advanced research paradigms and their applications.
5. Formulate research problems and design appropriate research.
6. Use digital tools for literature review, data handling and ethical research practices.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
RM 5	Advanced Research Methodology	02	0	0	02

Details of Course:

Unit I Philosophical Foundations and Scope of Research.

- Nature, characteristics and objectives of academic research.
- Interdisciplinary and transdisciplinary research approaches.
- Ethics in research.

Unit II Problem Identification and Hypothesis Formation.

- Identifying research gaps from literature.
- Statement of the problem and framing research questions.
- Formulation of hypothesis.
- Purpose and techniques of reviewing literature.

Unit III Research Design and Methodology.

- Types of research: Exploratory, Descriptive, Analytical, Experimental.
- Qualitative and Quantitative methods: Survey, Case Study, Ethnography.
- Sampling techniques and tools of data collection.
- Validity, reliability and limitations of research.

Unit IV Structuring a Research Proposal.

- Components of a research proposal.
- Ethical considerations and plagiarism check.
- Peer review and proposal evaluation criteria.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. वरखेडी, श्रीनिवास, (2024), *शास्त्रपद्धतिः*, नई दिल्ली, केन्द्रिय संस्कृत विश्वविद्यालय।
2. Cohen, L., Manion, L., & Morrison, K. *Research Methods in Education*. Routledge.
3. Sharma, R.A. *Research Methodology in Social Sciences*. Meerut: R. Lall Book Depot.
4. Bhattacharyya, D.K. *Research Methodology*. Excel Books.

Suggested Readings:

1. Kothari, C.R. *Research Methodology: Methods and Techniques*. New Delhi: New Age International.
2. Dawson, C. *Practical Research Methods*. How To Books Ltd.
3. NEP 2020 and UGC Guidelines on Research Ethics.

Hands-on Projects:

1. Designing a research proposal relevant to the core discipline.
2. Comparative analysis of different methodological frameworks.

Critical Research Writing Courses

Credits - 2
Hours - 30

RM 6: Techniques of Research Writing

Course Objectives:

1. To build academic writing skills and discipline-specific communication techniques for publishing research.
2. To develop academic writing skills for research papers, proposals and theses.
3. To improve clarity, structure and coherence in scholarly communication.
4. To train students in practical tools, software and digital methods essential for efficient academic research.

Learning Outcomes:

After completion of the course, the students will:

1. Efficient use of software and databases for Ethical handling of Research data.
2. Digital proficiency for data processing and analysis.
3. Edit and refine academic documents.
4. Structure research writing in academic formats.
5. Apply language and formatting standards.
6. Prepare manuscripts for submission to peer-reviewed publications, journals and conferences.
7. Prepare publishable and annotated scholarly texts.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
RM 6	Techniques of Research Writing	02	0	0	02

Details of Course:

Unit I Structure and Components of Research Writing.

- Structure of thesis, dissertation and research article.
- Writing research proposals, abstracts and summaries.

Unit II Style and Language in Academic Writing.

- Academic tone and formal language.
- Grammar, coherence and sentence structure.
- Avoiding plagiarism and self-plagiarism.

Unit III Referencing and Citation Practices.

- Use of footnotes, endnotes and in-text citations.
- Reference management tools: Zotero, Mendeley
- Referencing styles (APA, MLA, Chicago)
- Compiling bibliographies and reference lists.

Unit IV Text, Data Analysis and Data Organization.

- Text analysis: AntConc, Sketch Engine.
- Qualitative data software basics: NVivo, Orange.

- Spreadsheet tools for data handling (MS Excel, Google Sheets)
- Introduction to basic statistics and data visualization.

Unit V Research Integrity and Ethics.

- Plagiarism detection software: Turnitin, Urkund, Grammarly.
- Understanding academic integrity and publication ethics.

Unit VI Publishing Process and Peer Review.

- Manuscript formatting and submission guidelines.
- Selecting appropriate journals and indexing criteria.
- Understanding peer review and responding to feedback.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Wallwork, A. *English for Writing Research Papers*. Springer.
2. Day, R.A. & Gastel, B. *How to Write and Publish a Scientific Paper*. Cambridge University Press.
3. Maas, P. *Textual Criticism*. Oxford: Clarendon Press.

Suggested Readings:

1. Anderson, J. & Poole, M. *Assignment and Thesis Writing*. Wiley India.
2. Turabian, K.L. *A Manual for Writers of Research Papers, Theses and Dissertations*. University of Chicago Press.
3. Dawson, C. *Practical Research Methods*. How To Books Ltd.
4. NEP 2020 and UGC Guidelines on Research Ethics.
5. Gaur, R. & Garg, R. *Research Methodology*. PHI Learning.
6. Jain, A. *Digital Research Tools*. Bharat Book Centre.

Hands-on Projects:

1. Drafting a research abstract and introduction.
2. Writing and peer-reviewing a short article.
3. Formatting and submitting a simulated journal manuscript.
4. Annotated bibliography using Zotero/Mendeley.
5. Dataset analysis using Excel/Google Sheets.
6. Plagiarism detection report and ethics compliance statement.

Credits - 2
Hours - 30

RM 7: Basic Skills for writing Research Paper and Dissertation

Course Objectives:

1. To introduce students to the fundamentals of writing research dissertations and academic papers.
2. To help students acquire essential skills for effective and scholarly research writing.
3. To ensure a clear understanding of academic standards, structure and formatting required in research.
4. To familiarize students with the techniques and methodologies applicable to academic research and writing.

Learning Outcomes:

After the completion of the course, the students will:

1. Learn the basics of writing research dissertations or papers.
2. Acquire the necessary skills required for effective research writing.
3. Gain a clear understanding of the standards to be followed in academic research.
4. Become familiar with the techniques to be used in their research writings.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
RM 7	Basic Skills for Research Paper and Dissertation	02	0	0	02

Details of Course:

Unit I Theoretical concept of Research.

- Introduction, Objectives and Types of Research.
- Outline of Research Work.
- Topic Selection and Writing Methods.
- Material Collection: Primary and Secondary.
- E-Recourses and Research Tools.

Unit II Dissertation/Paper Editing Tools.

- Typing tools for Unicode Devanagari.
- Editing Tools: Microsoft Word and Google Docs.

Unit III Basics of Research Paper Writing.

- Topic Selection.
- Review of Literature.
- Drafting the body.
- Revision/Editing.
- Major Components of Research Papers.
    - Abstract.
    - Keywords.
    - Background and Introduction.

- Review of Literatures.
- Objective.
- Material (data) and Methodology.
- Result and Discussions.
- Conclusions.
- Finding.
- Future Direction of Research.
- Acknowledgement, References.

Unit IV Dissertation Writing Skill.

- Overview of the dissertation.
- Major steps: Proposal, Dissertation Writing, Editing/Review.
- Presentation and Submission.
- Essential Elements of Research Proposal: -
    - Research topic selection.
    - A brief description of the proposed thesis.
    - Preliminary outline of the proposed research.
    - Survey.
    - Reference list.

- Structure of Dissertation.
    - Title Page.
    - Acknowledgement.
    - Abstract.
    - Table of Contents.
    - List of figures.
    - List of Tables.
    - List of Appendixes.
    - Dissertation Chapters.
    - References Lists.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Teacher's notes, ppt and handout.
2. http://www.makeuseof.com/tag/5-powerpoint-tips-improve-presentation-skills-overnight/
3. https://www.slideshare.net/subagini/effective-presentation-skills-28512891
4. http://www.free-power-point-templates.com/articles/18-tips-to-improve-presentation-skills/
5. Yelikar, K. S. (2009). *Essentials of Research Methodology & Dissertation Writing*. New Delhi: Jaypee Brothers Medical Publishers.

Credits - 2
Hours - 30

RM 8: Techniques of Critical Editing

Course Objectives:

1. To introduce learners to the critical editing of primary texts, manuscripts, or historical sources, with emphasis on philological rigor.
2. To introduce foundational principles of textual criticism and critical editing.
3. To train students in handling manuscripts and preparing critical editions.

Learning Outcomes:

After completion of the course, the students will:

1. Understand the fundamentals of textual criticism and editing theories.
2. Transcribe and interpret manuscripts.
3. Construct a critical apparatus and produce annotated editions.
4. Understand textual criticism and its application.
5. Transcribe, edit and annotate manuscripts.
6. Prepare critically edited versions with scholarly apparatus.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
RM 8	Techniques of Critical Editing	02	0	0	02

Details of Course:

Unit I Foundations of Textual Criticism.

- Nature, scope and significance of textual criticism.
- Key concepts: Error, Emendation, Recension, Interpolation.
- Brief history of critical editing in Indian and Western traditions.

Unit II Transmission and Stemmatics.

- Textual transmission and types of variants.
- Lachmannian method and stemma codicum.
- Evaluating manuscript traditions.

Unit III Introduction to Manuscriptology and Palaeography.

- Types of manuscripts (palm-leaf, paper) and materials.
- Introduction to Indian scripts: Śāradā, Nāgarī, Grantha, etc.
- Preservation, cataloguing and use of manuscript libraries.

Unit IV Preparation of a Critical Edition.

- Preparing a diplomatic transcription.
- Constructing a critical apparatus.
- Writing annotations and scholarly commentary.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Maas, P. *Textual Criticism*. Oxford: Clarendon Press.
2. Pandurangi, K.T. *Sanskrit Manuscriptology*.

Suggested Readings:

1. Tanselle, G.T. *A Rationale of Textual Criticism*.
2. Bédier, J. *La tradition manuscrite du Lai de l'Ombre*. Paris.

Hands-on Projects:

1. Transcription of manuscript samples.
2. Preparation of a stemma codicum.
3. Editing a short Sanskrit/vernacular text with critical notes.

Courses on Scripts and Manuscripts

Credits - 2
Hours - 30

RM 9: Indian Epigraphy & Paleography

Course Objectives:

1. To introduce students to the significance of Sanskrit inscriptions as key sources for reconstructing ancient Indian history.
2. To familiarize students with the methods of reading, interpreting and understanding Sanskrit inscriptions in their historical context.
3. To enable Sanskrit students to extract historical facts and cultural information directly from primary epigraphical materials.
4. To help History students engage critically with primary inscriptions to deepen their understanding of ancient Indian political, social and cultural developments.
5. To develop in students the ability to integrate linguistic skills, epigraphical methods and historical analysis for holistic historical research.

Learning Outcomes:

After completion of the course, the students will:

1. Students will understand the importance of Sanskrit-based inscriptions in reconstructing ancient Indian history.
2. Sanskrit students will enhance their ability to interpret historical facts directly from inscriptions.
3. History students will develop a deeper connection with primary materials related to the history of ancient India.
4. Students will be able to analyze and interpret inscriptions as essential historical sources.
5. The course will equip students with the skills to bridge the gap between language, epigraphy and historical research.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/ Practice	
RM 9	Indian Epigraphy & Paleography	02	0	0	02

Details of Course:

Unit I

- Welfare state.
- Repair of Dam.
- Mati-Saćiva.
- Karma-Saciva in Junagadh Inscription of Rudradāman.

Unit II

- Eran Pillar Inscription: Status of Samudragupta.
- Mehrauli Iron Pillar Inscription of Candra: Victory, Recognition of Chandra.

Unit III

- Antiquity of writing in India.

- Observations from foreign scholars.
- Literary evidences.
- Observations made by Indian Epigraphists.
- Importance of the study of Inscriptions.
- Geographical description.
- Historical evidences.
- Society.
- Religion.
- Literature.
- Economic Conditions.
- Administration.

Writing material:

a) Rocks.
b) Pillars.
c) Metal Plates Brush, Chisel, Stylus, Paint/Colour.
d) Statues.
e) Pen.

Unit IV Palaeography.

- Origin, development and historical importance of Indian (Brahmi, Kharosthi, Kutila etc.) epigraphs.
- Study and historical importance of the above ancient inscriptions.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Buhler, G. (1896). *On the Origin of the Indian Alphabet & Numerals.* Asiatic Society, Calcutta.
2. Ojha, G. H. (1962). *Bharatiya Praćina Lipimāla.* Hindi Sahitya Sammelan, Prayagraj.
3. Dani, A. H. (1963). *Indian Paleography.* Motilal Banarsidass, Delhi.
4. Sircar, D. C. (1965). *Indian Epigraphy, Select Inscriptions (Part-I).* University of Calcutta, Calcutta.
5. Pandey, R. B. (1972). *Asoka ke Abhilekha, Bharatiya Puralipi.* Rajkamal Prakashan, Delhi.
6. Rana, S. S. (1983). *Bharatiya Abhilekha.* University of Rajasthan, Jaipur.
7. Upadhyay, V. (1990). *Praćina Bharatiya Abhilekha.* Kashi Prakashan, Varanasi.

Credits - 2
Hours - 30

RM 10: Reading skills in Brahmi Scripts

Course Objectives:

1. To introduce the interdisciplinary nature of Epigraphy & Script within Sanskrit, focusing on the development of the Brahmi script.
2. To study the transformation of the Brahmi script into modern Indian scripts like Tamil, Malayalam, Oriya, Bengali and Gurmukhi.
3. To examine ancient inscriptions in Sanskrit to aid in understanding historical developments.
4. To analyze the evolution of writing styles, materials and methods that led to variations in the Brahmi script.
5. To explore the influence of the Brahmi script on South-East Asian countries, particularly the Grantha form.

Learning Outcomes:

After completion of the course, the students will:

1. Investigate the development and transformation of the Brahmi script into a wide variety of forms over time.
2. Understand how slow modes of transport and communication influenced the evolution of the Brahmi script.
3. Analyze the variations in Brahmi script to ascertain the period of inscriptions whose date is uncertain.
4. Gain valuable knowledge that will assist in the study of archaeology with a background in Sanskrit.
5. Appreciate the significance of Brahmi script evolution in the historical and archaeological context.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
RM 10	Reading skills in Brahmi Scripts	02	0	0	02

Details of Course:

Unit I Introduction to Brahmi Script (Origin and Development)

- Origin of the Brahmi Script.
- Foreign Origin.
- Indian Origin.
- Development of the script up to 700 A.D.

Unit II Early Brahmi alphabet Aśokan period.

Unit III Translation to variations up to 4th century C.E.

Unit IV Reading Asokan Inscriptions.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Upasak, C. S. (1960). *History & Paleography of Mauryan Brahmi Script.* Varanasi: Bharatiya Vidya Prakashan.
2. Dani, A. H. (1963). *Indian Paleography.* New Delhi: Motilal Banarsidass Publishers.
3. Pandey, R. B. (1967). *The Inscriptions of Ashoka.* New Delhi: Asian Educational Services.
4. Verma, T. P. (1971). *Paleography of Brahmi Script in North India.* New Delhi: Sundeep Prakashan.
5. Ojha, G. H. (1975). *Bhartiya Prachin Lipimala.* Varanasi: Prakashan Sansthan.

Credits - 2
Hours - 30

RM 11: Manuscriptology

Course Objectives:

1. Understand the concept, types, and historical importance of Indian manuscripts.
2. Develop proficiency in manuscript study methods, characteristics, selection, and collation.
3. Gain knowledge about ancient Indian scripts and inscriptions, including their origin and evolution.
4. Learn documentation, preservation, and cataloging techniques used in manuscript libraries.
5. Acquire practical training in reading, writing, and transliterating various traditional Indian scripts such as Grantha, Sharada, Nandinagari, etc.
6. Promote awareness about the value of manuscripts in cultural heritage, research, and knowledge systems.

Learning Outcomes:

After completion of the course, the students will:

1. Define and classify Indian manuscripts and their characteristics.
2. Analyze different types of manuscripts and study their variations and genealogy.
3. Apply methods of manuscript exploration, selection, and pre-editing for research.
4. Demonstrate understanding of Indian epigraphy and paleographic evolution (e.g., Brahmi, Kharosthi, Kutila).
5. Evaluate the historical and cultural relevance of ancient Indian scripts and inscriptions.
6. Apply techniques for surveying, preserving, and documenting manuscripts in manuscript libraries.
7. Create structured catalogs using standard methodologies for manuscript classification.
8. Develop practical transliteration skills in traditional scripts like Grantha, Sharada, Newari, Nandinagari, and Maithili.
9. Contribute to the revival and preservation of traditional Indian knowledge systems through script training and manuscript study.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
RM 11	Manuscriptology	02	0	0	02

Details of Course:

Unit I Introduction to Manuscripts.

- Introduction to Manuscripts.
- Types of Manuscripts.
- Study Methods of Manuscripts.
- Characteristics of Manuscripts.

Unit II Exploration of Manuscripts.

- Exploration and Selection of Manuscripts.
- Variation of Manuscripts.
- Genealogy tree of manuscripts.
- Pre-editing process of manuscripts.

Unit III Documentation of Manuscript.

- Preservation of Manuscripts of Manuscript Libraries.
- Survey of Manuscripts in Manuscript Libraries.
- Exploration of Manuscripts in Manuscript Libraries.
- Introduction, development and importance of arrangements of manuscripts in manuscript libraries.
- Types of Cataloging Manuscripts.
- Uses of Cataloging Manuscripts.
- Methodology for the preparation of catalogs of manuscripts.

Unit IV Training of Scripts.

- Training and Transliteration work:
    - Grantha.
    - Sharada.
    - Newari.
    - Nandinagari.
    - Maithili etc. scripts.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Kane, P. V. (1941). *History of Dharmashastra (Vols. I–V).* Pune: Bhandarkar Oriental Research Institute.
2. Pandey, R. B. (1957). *Indian palaeography.* Delhi: Motilal Banarsidass.
3. Sircar, D. C. (1965). *Indian epigraphy.* Delhi: Motilal Banarsidass.
4. Raghavan, V. (1975). *The educational heritage of India.* Delhi: Aryan Books.
5. Krishnamurti, K. (1991). *Introduction to Manuscriptology.* Mysore: National Mission for Manuscripts.
6. Salomon, R. (1998). *Indian epigraphy: A guide to the study of inscriptions in Sanskrit, Prakrit, and the other Indo-Aryan languages.* New York: Oxford University Press.
7. Gaur, R. C. (2001). *Preservation and access to manuscripts in India.* Paris: UNESCO.
8. Sharma, R. S. (2010). *Manuscriptology: A manual for cataloguing manuscripts.* New Delhi: IGNCA & National Mission for Manuscripts.
10. Subrahmanyam, V. (2010). *Catalogue of Sanskrit manuscripts.* Chennai: Government Oriental Manuscripts Library.
11. Das, S. K. (Ed.). *A descriptive catalogue of Sanskrit manuscripts in the Sanskrit College (Vols. 1–4).* Kolkata: The Sanskrit College.
12. Nanjundayya, M. R. *Sharada Lipi: A primer.* Mysore: Oriental Research Institute.
13. National Mission for Manuscripts. *MSS Reader: A manuscriptology manual.* New Delhi: Indira Gandhi National Centre for the Arts.

Credits - 2
Hours - 30

RM 12: Script Training and Advanced Studies in Manuscriptology

Course Objectives:

1. To develop theoretical and practical understanding of manuscript conservation and digitization, including tools, technologies, and dissemination methods.
2. To provide hands-on training in lesser-known and regional Indian scripts such as Modi, Takari, Tigalari, Tibetan, Nastaliq, Telugu, Malayalam, and Mittai.
3. To introduce scientific methods of textual criticism and manuscript editing, focusing on variation analysis, admissibility, and prosody-based evaluation.
4. To cultivate research and editorial skills through practical manuscript editing projects, data entry tasks, use of digital tools, and viva-based assessment.

Learning Outcomes:

After completion of the course, the students will:

1. Explain the principles, methods, and tools of manuscript conservation and digitization.
2. Demonstrate transliteration and reading skills in a wide range of Indian scripts.
3. Identify, compare, and evaluate textual variations in multiple manuscript versions based on literary, linguistic, and stylistic grounds.
4. Apply scientific editing techniques, including prosodic and subject-relation-based evaluations, to finalize texts for publication or archiving.
5. Perform independent research work through editing a complete manuscript, cataloging metadata entries, and using digital tools for academic output.
6. Defend editorial decisions and research findings through viva voce and practical presentation.

Credit Framework:

Course Code	Course Title	Credit Distribution of the Course			Credits
		Lecture	Tutorial	Practical/Practice	
RM 12	Script Training and Advanced Studies in Manuscriptology	02	0	0	02

Details of Course:

Unit I Training of Scripts.

- Training and Transliteration work of Modi, Takari, Tigalari, Tibetan, Nastaliq scripts.
- General introductory training in Malayalam, Telugu, Mittai and other Indian scripts.

Unit II Conservation & Digitization of Manuscripts.

- Conservation of Manuscripts.
- Method used for the conservation of manuscripts.
- Manuscript digitization.
- Tools used for digitization.
- Dissemination of Digital preservation.

Unit III Manuscript Editing Science.

- Review Process for Differences of Manuscripts.
- Admissibility of the differences of the manuscripts.
- Editing and review of text differences of manuscripts from the point of view of prosody.
- Case-wise editing and review of differences in manuscripts.
- Editing and review of text differences of manuscripts from the point of view of subject relation.
- Painted matriarchal study and review method.

Unit IV Research Work.

- Editing a small manuscript.
- Editing of 50 entries in the Details Register.
- Computer application of manuscript editing.
- Viva voce.

Essential/Recommended Readings/Texts:

1. Barua, B. M. (1936). *Palaeography of India: A study of scripts used in India.* Calcutta: University of Calcutta.
2. Agrawal, O. P. (1984). *Conservation of manuscripts and paintings of Southeast Asia.* Bangkok: UNESCO.
3. Pathak, V. S. (1991). *Ancient Indian manuscriptology and palaeography.* New Delhi: Sharada Publishing House.
4. Mukhopadhyaya, G. (1994). *Scientific editing of Sanskrit texts.* Kolkata: The Asiatic Society.
5. Biswas, P. K. (1996). *Preservation of manuscripts and rare books: A practical guide.* New Delhi: Indian National Trust for Art and Cultural Heritage.
6. Sahai, S. (1996). *Indian epigraphy and Indian scripts.* New Delhi: Sundeep Prakashan.
7. Ghosh, P. (2000). *Introduction to manuscriptology.* Kolkata: Sanskrit Pustak Bhandar.
8. Subrahmanyam, V. (2003). *Textual criticism of Sanskrit literature.* Delhi: Bharatiya Vidya Prakashan.
9. Govt. of India. (2003). *National Mission for Manuscripts: Vision document.* New Delhi: Indira Gandhi National Centre for the Arts.
10. Tiwari, K. (2008). *Manuscriptology: A study of script and writing in India.* Varanasi: Chaukhamba Surabharati Prakashan.
11. Nair, R. (2012). *Digitization of rare books and manuscripts: Issues and challenges. Annals of Library and Information Studies,* 59(3), 162–168.